

FEMINISTIČKI FORUM FILOZOFSKOG FAKULTETA: IZABRANI RADOVI IZ STUDIJA RODA

uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman

Institut za sociološka istraživanja
Filozofski fakultet u Beogradu, 2016.

FEMINISTIČKI FORUM FILOZOFSKOG FAKULTETA: IZABRANI RADOVI IZ STUDIJA RODA

uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman

Institut za sociološka istraživanja
Filozofski fakultet u Beogradu, 2016.

Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda

Uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman

Izdavač

Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Za izdavača

dr Mirjana Bobić

Recenzenti

dr Mirjana Bobić, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu
dr Rada Drezgić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Lektura i korektura

Ana Ranđelović

Dizajn korica i grafičko oblikovanje

Sanja Bošković

Fotografije

Wikimedia Commons

ISBN 978-86-6427-046-5

Beograd, 2016.

Sadržaj

Nada Sekulić

Odnos naučnog mišljenja, političkog opredeljenja i društvenog konteksta u feminističkim istraživanjima 5

I Feminizam i sociologija **23**

Lilijana Čičkarić

Participacija žena u institucijama – feminizacija prostora političke moći 23

Dunja Poleti

Rodni aspekti prostorne mobilnosti u Srbiji 42

Ana Pajvančić Cizelj

Reprodukcija rodnih nejednakosti kroz urbano planiranje: primer Novog Sada 64

II Telesnost i marginalnost **82**

Biljana Stanković

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja o ženskom reproduktivnom telu 82

Milesa Milinković

Tela koja nešto znače: telo sa invaliditetom, invalidnost kao „Drugost“ 110

Milica Batričević, Andrej Cvetić

Aseksualnost: izvan mislive seksualnosti 128

Miloš Jovanović

Nacizam i homoseksualnost: teror hegemonске muškosti 162

III Feminizam i istorija

185

Ana Miškowska Kajevska

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka 185

Lela Vujošević

Sad smo, družo, ravnopravne 212

Aleksandra Đorđević

Ženska štampa: *Žena danas* 1943–1953. 235

Relja Knežević

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag 249

Ljubinka Škodrić

Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944. 275

Milica Sekulović

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka 293

IV Feminizam i etnologija

308

Nevena Milanović

Kulturne i socijalne dimenzije pijenja: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodnih aspekata u srpskom društvu 308

Nada Sekulić*

Odnos naučnog mišljenja, političkog opredeljenja i društvenog konteksta u feminističkim istraživanjima

Relationship between scientific approach, political attitude and social context in feminist research

Apstrakt: Rad se bavi problemom odnosa naučnog mišljenja, političkog stava i društvenog konteksta u feminističkim istraživanjima. Autorka nastoji da pokaže kako ne postoje posebni uslovi prihvatljivosti rezultata feminističkih istraživanja u naučnom diskursu, što bi ih izdvajalo od ostalih vrsta istraživanja, ali postoji problem njihove političke i društvene (de)kontekstualizacije.

Feminizam je podjednako politički zahtev, kao i vizura društvenih odnosa, te svoje mesto u korpusu naučnih znanja zaslužuje kao deo pragmatškog pomaka koji se sam po sebi ne može dokazati ili opovrgnuti, kao što je to moguće sa teorijama ili sa konkretnim istraživanjima. Kao deo paradigmatškog pomaka, feminizam, međutim, objedinjuje ta dva pristupa i postavlja nove zahteve ili otvara novu vizuru sagledavanja naučnih problema i njihove relevantnosti, utičući kroz to na polja istraživanja koja nisu do sada sadržala rodnu perspektivu ili je ona u njima bila marginalizovana. Ta vizura postaje obavezujuća onog momenta kada rodna perspektiva postane deo „normalne“ nauke jednog vremena.

Ključne reči: feminizam, odnos naučnog mišljenja, političkog stava i društvenog konteksta

Abstract: The paper deals with the relation of scientific thinking, political attitude and social context in the feminist research. The author points out that there are no special conditions of acceptance of the result of feminist research that it doesn't share with the other types of scientific research, but there is a problem of their political and social (de)contextualization.

Feminism is equally political requirement, as well as scientific perspective of social relations. Feminism is a part of the paradigmatic shift in social sciences and, as any other paradigm, can't be proved or disproved, as it is possible with theories and concrete research. As part of a paradigm shift, feminism, however, sets new requirements or opens a new perspective which becomes obligatory once it becomes a part of "normal" science.

Keywords: Feminism, relationship between scientific approach, political attitude and social context

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
wu.wei@orion.rs

Na početku svog rada „The Science and Politic of Comparing Women and Men“, Alice Eagly (1995) primećuje da postoji diskrepancija između navodno „feminističkih očekivanja“ o postojanju malih ili zanemarljivih razlika između muškaraca i žena i podataka do kojih se može doći temeljnim empirijskim istraživanjima, koja potvrđuju da takve razlike postoje i da nisu zanemarljive. Uobičajeni feministički argumenti da se radi o malim razlikama, nekonzistentnim pokazateljima i sl., ne mogu, prema stanovištu ove autorke, da izdrže statističku evidenciju, a zapaljivi politički faktori koji su u to umešani obeshrabruju istraživače da nastave da se bave istraživanjima o razlikama između muškaraca i žena. Tako su svojevremeno, u eri procvata zapadnog feminističkog pokreta, Macoby i Jacklin (1974), sintetišući do tada sprovedena istraživanja na ovu temu, zbirnom analizom postojećih istraživanja ustanovili da se muškarci i žene razlikuju u nekim aspektima intelektualnih sposobnosti (prostorna orijentacija, verbalna i kvantitativna inteligencija), kao i po količini agresije, ali da se u većini drugih vrsta ponašanja bitno ne razlikuju, bez obzira na postojeće rodne stereotipe. Više autora je narednih godina metastatističkom analizom i korišćenjem uobičajenih, ali preciznijih statističkih procedura (centralna tendencija i standardna devijacija) kritikovalo različite aspekte zaključivanja u pristupu Macoby-a i Jacklin-a kojima se razlike između muškaraca i žena umanjuju (Eagly, 1995: 146). Kasnija istraživanja su takođe potvrdila postojanje spacijalne razlike (naročito pri rotiranju trodimenzionalnih predmeta, u korist dečaka, i verbalne, koje se vezuju za brzo i precizno izražavanje, u korist devojčica), ali je analiziran i čitav niz drugih kategorija: empatija, prosocijalne i antisocijalne tendencije ponašanja, sklonost vođstvu, razlike u funkcionisanju sasvim ženskih i sasvim muških grupa. Takođe je istraživano seksualno ponašanje, zadovoljstvo životom, zastupljenost mentalnih bolesti, a naročito depresije, motoričko ponašanje (brzina refleksa, fleksibilnost, daljina izbačaja itd.). Metaanaliza ovih istraživanja potvrdila je postojanje netrivialnih razlika između polova.

Različiti autori su na različit način tumačili ove pokazatelje, polazeći od teorija statusa, teorija uloga, teorija identiteta, teorija odvojenih sfera. Interpretacije bazirane na biološkim i evolucionističkim teorijama ove razlike su manje-više esencijalizovale, govoreći o različitim prirodama muškaraca i žena, a socijalne su uzroke tražile u društvenim faktorima.

Ukazujući na to da je u analizirano vreme postojala žestoka reakcija feminističkih autorki na ovakva istraživanja, predstavljajući ih kao plod

predrasuda, oružje protiv feminizma, uz naglašavanje metodoloških nedostataka i nekonzistentnosti izvučenih zaključaka, autorka navedenog teksta zaključuje da su razlike zapravo nepobitne i da je osnovno pitanje da li one štete feminizmu i da li rezultati objektivnih istraživanja mogu pomoći ženama čak i kad su naizgled diskvalifikujući po njih.

Stavljajući zasad po strani problem faktičnosti u istraživanjima, kao i problem kakva su zapravo „feministička očekivanja“ od fakata, šta je zapravo toliko zabrinjavajuće u istraživanjima o razlikama između muškaraca i žena?

Da li je pitanje o razlikama između muškaraca žena smešteno u praznom prostoru (*tabula rasa*) naučnog mišljenja? Da li se, npr., istraživanje o razlikama između „crne“ i „bele“ dece danas može sprovesti bez uključivanja i ekspliciranja neophodnih političkih polazišta o prisustvu rasne podvlašćnosti i diskriminacije u društvu? Da li je dopustivo zanemariti i izbaciti te pretpostavke istraživanja, ostaviti da to bude opcionalni izbor istraživača i prezentovati rezultate tako kao da tog konteksta nema, a sve u interesu „objektivnog“ istraživanja?

U tekstu koji je prethodno naveden napravljena je obrnuta situacija i istraživači koji žele da sprovedu takva istraživanja predstavljeni su kao oštećeni, praktično diskriminirani, zbog navodnog postojanja „opšteg konsenzusa“ u široj naučnoj zajednici, kao i u širem društvu, javnosti, o tome da su razlike između muškaraca i žena minimalne i da tako treba i da ostane po svaku cenu. Dakle, napravljena je projekcija čiste i apstraktne naučne zajednice i naučne sfere društvenog života kao *tabula rasa*-e, sa pretpostavkom da po toj tabli istraživači imaju pravo (ili bi trebalo da imaju pravo, te se autorka zalaže za to) da se kreću slobodno, te da je to uslov naučne korektnosti. Sa druge strane, ostavljeno je opcionalnim kako će se istraživači odnositi prema ravnopravnosti žena sprovodeći takva istraživanja. To, naime, ne spada u viziju neophodnih preduslova istraživanja. Štaviše, projektovana je ideja da celokupno društvo ili javnost ima nešto protiv takvih istraživanja zbog postojeće *pristrasne* političke klime koja se vezuje za jačanje feminizma, potpuno zanemarujući da se feminizam u tom periodu razvija nastojeći da se izbori sa krupnim patrijarhalnim nasleđem u društvu. U tom smislu, govor o globalnom konsenzusu je u najmanju ruku preuveličan, a problem nastaje ne zbog moći „feminističke strane“ da učutka „neutralni“ glas nauke već zbog velike senzitivnosti teme, budući da živimo u „intelektualnom, kulturnom i

političkom svetu iz čijeg smo stvaranja bile gotovo u potpunosti isključene ili u kojem smo bile priznate samo kao marginalni glasovi" (Smith, 1987, prema Spasić: 154). Konkretno, u Americi se u to vreme vode velike borbe za „istu platu za isti rad“, uvođenje zakonskog kažnjavanja nasilja i silovanja u braku, što je do tada bilo nepoznato, sankcionisanja seksualnog uznemiravanja i sticanja prava na abortus. To je vreme u kome su još uvek postajale evropske zemlje u kojima žene nisu imale pravo glasa. Ipak, autorka piše o feminističkom konsenzusu javnosti i naučne zajednice protiv objektivnih istraživanja, ne baveći se stvarno objektivnim društvenim stanjem koje je sasvim relevantno za razumevanje problema koji se u tekstu obrađuje i svakako ne predstavlja nepotrebno proširenje teme. Time su odnosi moći preokrenuti, a motivi naučnika za sprovođenje ovakvih istraživanja apstrahovani i oslobođeni svakog društvenog konteksta, kao da se on (osim neprijateljskog upada feminizma u „čisti prozor“ nauke) pojavljuje tek *post hoc* (kroz pitanja kako se rezultati istraživanja mogu iskoristiti u širem društvu, koja su otvorena u zaključku pomenutog teksta), a nije sastavni deo svih faza, od dizajniranja istraživanja do javnog prezentovanja rezultata.

Dodatno je sasvim prenebregnuto da se politički pokreti za prava ljudi koji su diskriminirani ne smeju temeljiti, opravdavati i legitimisati naučnim istraživanjima već političkom svešću (npr. pravo ljudi da ne budu bičevani tokom rada ne može se opravdavati istraživanjima koja dokazuju da radnici produktivno rade i kad ih ne bičuju, jer to omogućuje da se bičevanje legitimise ukoliko radnici slabije rade kada ih ne bičuju; ili, pravo glasa žena ne može se pravdati poređenjem testova inteligencije žena i muškaraca). Eagly se ne zalaže za takav pristup, ali ovaj problem jednostavno prenebregava.

Kao i pitanje rase, i pitanje roda postaje goruće pitanje zbog buđenja političke svesti određenih aktera u društvu i svoje opravdanje nalazi u samoj toj političkoj svesti koja počiva na različitim konkretnim zahtevima u različitim konkretnim vremenima. Recimo, borba za prava Afroamerikanaca takođe je pokret i on se kao takav ne utemeljuje na empirijskim dokazima da su Crnci „podjednako ljudi kao i belci“, odnosno da između njih nema statistički bitne razlike u inteligenciji, osećanjima, životnim preferencijama, telesnim kapacitetima i sl. Štaviše, diskreditujuće je takve dokaze tražiti kako bi se opravdao politički zahtev za ukidanjem ropstva ili osudom rasizma. Ako je nacistička politika bila takva da istrebljenje čitavih naroda opravdava kranijalnim merenjima, razlikama u boji očiju i visini jagodica (ne uzimajući trenutno u

razmatranje naučnu proizvoljnost dalekosežnih zaključaka izvučenih na osnovu tih istraživanja),¹ politički zahtev za jednakošću među ljudima takve dokaze ne samo da ne zahteva, već ih delegitimizuje. Zapravo, opravdanje jednog takvog političkog pokreta i stava nalazi se u samom postojanju nejednakosti, koje pokret svesno nastoji da promeni pozivajući se na univerzalne ljudske vrednosti i ljudsku samosvest. Nejednakost se manifestuje kroz prepoznatljivu, uočljive formalne i neformalne načine i mehanizme društvenog podvlašćivanja, koji se mogu označiti kao nehumani, a politički zahtev za izmenom takvog stanja bazira se na svesti čiji je cilj da te mehanizme ukloni i na taj način učini društvo boljim za sve. Recimo, bičevanje Crnaca na plantažama ili zabrana školovanja crnačke dece takav je nehumani mehanizam. Da bi se on ukinuo, da bi se zahtev da se on ukine učinio legitimnim, nije potrebno prethodno dokazivati da jednakost postoji „po prirodi” i da će ova deca na testovima inteligencije postići isti rezultat kao bela ili da Crnci neće pobeći sa plantaža jednom kada prestanu da ih bičuju. Konstrukcija da su ljudi jednaki po prirodi politička je i humanistička ideja, a ne konstatacija merljivog faktičkog stanja koje određuje više faktora, a među njima „priroda” je najmanje merljiv faktor. Upravo obrnuto, ova ideja se empirijski oslanja na postojanje nejednakosti s ciljem da promeni društveno regulisanje takvih odnosa između ljudi koji nejednakost generišu, podstiču i održavaju. Nejednakosti su te koje su empirijski prepoznatljive, a jednakost je vrednost, vizija, cilj, oblik moralne i političke svesti.

U logičkom i metaetičkom smislu, u gorepomenutom problemu reč je o zameni teza „jeste i treba” (metaetički Hume-ov „jeste–treba” problem, kojim se postavlja pitanje da li se vrednosni sud može izvesti iz činjeničkih, i Moore-ova naturalistička greška, koja nastaje kada se vrednosni sadržaj svodi na skup prirodnih svojstava; logička verzija je Frege-Gičov problem o kognitivnom statusu znaka „tvrdjenja” u netvrđenim kontekstima, odnosno pitanje o istinosnoj vrednosti pozicija).

Recimo, legendarni govor Sojourner Truth „Ain’t I a Woman?” (1851) zasnovan je upravo na takvoj svesti i političkoj ideji: „Pogledajte me! Pogledajte moje ruke! Oralna sam i sejala, punila ambare, i ni jedan muškarac mi nije bio

1 Kraniometrijskim merenjima pronađeno je da žene imaju manji mozak od muškaraca, te da u tom smislu spadaju u istu kategoriju sa „crnčugama” (*Negro*), majmunima i decom. Oni koji su se bavili i propagirali kraniometriju sebe su smatrali nepristrasnim sledbenicima nauke, slugama brojeva, apostolima objektivnosti (Mastroianni, Faden and Federman, 1994: 112).

ravan! A nisam li ja žena? Mogla sam da radim i da jedem isto kao i muškarac – kad bih dobila hranu – a i bičevali su me isto tako! A nisam li ja žena? Rodila sam trinaestoro dece, i gledala sam kako gotovo svu prodaju kao roblje, a kada sam plakala u majčinskom bolu, niko me nije čuo do Hrista! A nisam li ja žena? Zatim, govore o ovome što imamo u glavi; kako to zovu? (Neko iz publike šapuće: 'Intelekt'.) Tako je, srce. A kakve to veze ima sa pravima žena ili pravima Crnaca? Ako je u mojoj šolji pinta, a u tvojoj kvart, nisi li zao ako ne dopustiš da i ja svoju dopunim? A onaj sitni čovek u crnom tamo, on kaže da žene ne treba da imaju ista prava kao muškarci, jer 'Hrist nije bio žena'. A odakle je vaš Hrist došao? Od Boga i žene. Muškarac ništa sa tim imao nije."

Na čemu se ovde temelji zahtev za jednakošću? Možda stvarno Sojourner Truth nije bila bolja od muškaraca u oranju i pakovanju bala u ambare. Možda nije rodila trinaestoro dece, ali razlozi na osnovu kojih treba prihvatiti ono što je rečeno suštinski se ne zasnivaju na tome, mada, ako su navedeni podaci sasvim tačni, oni dodatno potkrepljuju njene iskaze. Naime, tvrdnja Sojourner Truth da je radila i trpela kao i muškarci u ropstvu ne zahteva faktičko premeravanje kilograma tereta ili radnih sati da bismo to prihvatili kao istinu. Ukoliko bi se uspostavilo da je ona zapravo prenosila dnevno u proseku 30 kg manje od prosečnog muškarca roba i radila dva sata manje dnevno (ko zna, možda zato da bi to vreme služila kao ljubavnica gazdi, mada to poneki zlonamernik, a njih ima i među naučnicima, ne bi svrstao u rad, ili bi to neopravdano i iz perspektive „odozgo“ klasifikovao pod „lakšu“ vrstu posla ili čak zadovoljstvo), time govor ne bi postao lažan ili neutemeljen.

Zapravo, istorijski gledano, Sojourner Truth stvarno nije imala trinaestoro dece, već petoro, i samo jedno od njih je prodato drugom vlasniku i odvojeno je od nje. Na osnovu toga je postala javna ličnost, budući da je u pitanju prva crna žena u istoriji koja je, nakon sticanja slobode, dobila sudsku parnicu tražeći vraćanje svog deteta pod majčinsko starateljstvo, što ju je ohrabrilu da nastavi političko delovanje, javno držanje govora i borbu za ukidanje ropstva, zbog čega je danas pamtimo. Navedeni citat deo je njenog govora održanog 1851. godine na abolicionističkom Kongresu za prava žena u Akronu, u Ohaju. Postoji mnogo verzija ovog govora, a najpoznatija je Gage-ova iz 1863, koja se danas najviše koristi i navodi, mada je malo verovatno da ona sadrži sasvim dosledno ono što je Sojourner Truth tom prilikom rekla. Gage je napravio stilske i sadržajne korekcije (kao što je suvišno dodavanje broja dece,

kao da petoro nije dovoljno, ili južnjački akcenat, ili broj ponovljenih rečenica „Ain't I a Woman?“), koje govor čine navodno upečatljivijim. Takođe, publika nije dobacivala niti prigovarala, kao što stoji u Gage-ovom opisu kongresa, već je bila veoma prijateljski raspoložena.

Utemeljenost rečenog zasnovana je, s jedne strane, na skretanju pažnje na opštu društvenu činjenicu da su žene maksimalno eksploatisane u robovskom sistemu i da su trpele nepravdu i patile isto kao i muškarci, te da njihova slabija „ženska priroda“ nije bila bitna kada je bilo potrebno eksploatisati njihov rad, a pojavljuje se kao argument kada im treba uskratiti prava. S druge strane, taj govor je upućen publici, javnosti, recipijentima, u društvenoj klimi jačanja demokratske svesti, pokreta za ukidanje ropstva i uključivanja pokreta za prava žena u isti krug političkih ciljeva. U tom smislu ovaj govor utiče na stvaranje javnosti koja će imati senzibiliteta da borbu za prava žena učini neizostavnim delom borbe za ukidanje ropstva i stvaranje demokratskog društva (što nije bio slučaj). Pored svoje retoričke vrednosti, smisao ovog govora nije da nagovori javnost na nešto zato što im se Sojourner Truth dopada ili ne dopada, već upravo da, nezavisno od toga, držanjem do demokratske političke svesti, prepozna da ženska prava jesu deo opštih ljudskih prava, a žene subjekti koji to zahtevaju za sebe.

Drugo pitanje jeste **da li je politički sadržaj feminizma nekompatibilan sa naučnim pristupom**. U osnovi, taj problem je mnogo širi od problema odnosa između nauke, ili uže sociologije/antropologije i feminizma, počevši od toga koliko implicitne ili eksplicitne političke pretpostavke oblikuju polazišta istraživanja i teorije u društvenim naukama uopšte, da li se naučni pristup može sasvim očistiti od političkih primesa, da li se politički sadržaji u teorijama i istraživanjima mogu svesti na predrasude i pristrasnost (neobjektivnost), koliko su upravo politički sadržaji važne komponente promene paradigmi, preko pitanja o odnosu naučne sfere i političke sfere društvenog života, kojima se zahvataju problemi kako naučni projekti ulaze u okvire plaćenih i podržanih programa, kakvu poziciju imaju naučnici i eksperti u okviru društva kao radna snaga i kao intelektualna i prosvetna elita, kako se dugoročno planira i podržava nauka i da li naučnici treba da budu izdvojeni iz političkog života ili upravo treba da postanu političniji, te da li političari ne treba da interferiraju u naučne oblasti ili je to neophodno, te da li bi oni sami trebalo da budu obrazovaniji...

Kao primer za implicitno sadržane političke pretpostavke u priznatim naučnim pristupima mogu se uzeti klasici ili (primereno rečeno) „očevi“ sociologije – Comte, Marx, Durkheim, Weber i Simmel, koji su ili gotovo sasvim ignorisali žene, ili su pak podrazumevali da je nejednakost između njih i muškaraca stvar prirode. Comte ih je prividno idealizovao, određujući da je njihova društvena svrha humanizovanje muškaraca, koji su daleko seksualniji i nestabilniji, podrazumevajući pritom da u porodici, kao najznačajnijoj instituciji za disciplinovanje muškaraca, ne treba da postoji ravnopravnost, jer bi to bilo u suprotnosti sa osnovama postojećih društvenih nauka. Deleći ovakvo mišljenje o neophodnosti i pozitivnoj društvenoj funkciji porodice sa Comteom, Durkheim u svom istraživanju o samoubistvu pristupa ovom socijalnom problemu sa patrijarhalnih, ali i mizoginih pozicija. Naime, ustanovivši da se veći procenat muškaraca samoubica može naći među muškarcima neženjama, dok je veći broj žena samoubica među udatim ženama, on zaključuje da jedan od polova očigledno mora biti žrtvovan u većoj meri nego drugi, te da, ako već tako mora biti, treba izabrati od dva zla ono manje. Simmel je smatrao da se žene sasvim prirodno osećaju kod kuće, u privatnoj sferi koja je rezervisana za njih, dok muškarci trpe dvostruku podeljenost između privatnog i javnog života, te moraju da razviju kreativne strategije življenja (ženama je to nepotrebno). Weber je imao daleko razvijenije i kritičkije mišljenje o društvenom položaju žena, ali pritom ne treba zanemariti da je bio oženjen Marianne-om Weber, gotovo zaboravljenom sociološkom teoretičarkom. Mada je i on smatrao da su muškarci intelektualno sposobniji od žena, njihov položaj je tumačio društvenom opresijom i patrijarhatom vezanim pre svega za ugovorni brak kao instituciju koja bitno oduzima moć ženama (Marshall, Witz, 2004).

S druge strane, autorke poput Hanriette Martineau, Marianne Weber, Beatrice Potter Webb, Ellen Key, Charlotte Perkins Gilman, Anna Julia Cooper, Alexandra Kollontai, Florence Kelly i mnogih drugih manje-više su zaboravljene, marginalizovane ili je interes za njih probuđen tek sa razvojem feminizma i feminističkog pristupa istoriji same discipline.

To se nije desilo zbog toga što one nisu ništa bitno rekle o društvu, već zato što su sliku o klasicima i bitnim figurama u istoriji sociologije kreirali sredinom XX veka sociolozi koji su i sami imali patrijarhalna viđenja društva.

Parsons i Murdock, glavni kreatori te istorije, bili su zastupnici tada dominantne funkcionalističke paradigme, unutar koje su ženama i muškarcima

dodeljene fiksirane funkcije u društvu, na osnovu njihove biologizovane „prirode“. Ti autori nisu obraćali pažnju na probleme koje oni nisu videli, pa je zato i istorija sociologije ostala ne samo bez ženskih glasova, već i bez kritičke rodne perspektive, koja je realno postojala, ali je zanemarena već na počecima ustanovljenja sociologije. Celokupno razmatranje o ženama smešteno je u njihovim radovima u pitanja o porodici (Murdock, 1949; Parsons, 1951; Parsons & Bale, 1955), dok su njihove gorepomenute prethodnice, koje nisu zaslužile da budu uvrštene u plejadu velikih sociologa, daleko pre njih otvorile čitav spektar rodnih pitanja i vizura.

Prema Parsons-u i Murdock-u porodica funkcioniše kao oaza izvan političkog života, a sfera političkog vezuje se za javni život. Unutar porodice ženama pripada „ekspresivna“ uloga, muškarcima „instrumentalna“, a celokupna porodica funkcioniše kao svojevrsna „topla kupka“ za muškarce. Između ovako uređenih ženskih i muških uloga postoji puna kompatibilnost, a podela uloga objašnjava se oslanjanjem na teorije racionalnog izbora i urođenih preferencija. Ovi autori takođe zastupaju tezu o skladnoj kompatibilnosti nuklearne porodice (sagledane na neistorijski način i statično) i logike razvoja modernog društva, smatrajući je univerzalnom i zanemarujući promene koje je ona pretrpela dinamikom razvoja modernog društva.

Negde približno u isto vreme kada Parsons i Murdock formulišu svoje teorije o porodici, a naročito kada taj pristup postaje deo „normalne“² nauke tog vremena, pojavljuje se knjiga Betty Friedan „Mistična ženstvenost“ (Friedan, 1963/1979), koja se do danas smatra najznačajnijom knjigom vezanom za razumevanje nezadovoljstva žena u periodu bejbi-buma. U toj knjizi, B. Friedan govori „o problemu koji nema ime“, odnosno o odsustvu društvene vidljivosti i društvene artikulacije ženskog nezadovoljstva posle rata i s tim povezanog odsustva lične artikulacije pozitivno osmišljenih životnih strategija žena. Autorka to povezuje s niskim postignućima žena u javnom životu, s devastirajućim uticajem ekspanzivnog razvoja potrošačkog društva na pacifikaciju žena unutar sfere privatnog života, s materinstvom koje se prvi put tematizuje kao ženski teret, a ne u kategorijama instinktivnog i društveno neuslovljenog ideala materinstva. Ona naglašava raskorak između privatnog i javnog života, govori o nevidljivosti ženskog iskustva kao o obliku depolitizovanja konfliktnog društvenog stanja, formuliše tezu o kompatibilnosti

2 Termin „normalna nauka“ ovde se koristi u značenju Kunovog pojma prihvaćene naučne paradigme (Kun, 1974).

patrijarhata i razvoja modernog društva i postavlja tezu da je „lično“ (odnosno sfera privatnog života) sfera političkog, što će postati moto feminističkog pokreta drugog talasa.

Razlike između ovih pristupa evidentno su proishodile iz različitih političkih vizura, ali nisu na taj način imenovane. Prvi pristup se uklapao u prihvatljivi diskurs akademske zajednice i predstavljen je sa punim autoritetom reprezentativnog naučnog znanja, bez obzira na svoje implicitne političke pretpostavke, a drugi s njim nije imao dodirne tačke niti neku vrstu komunikacije i razvijao se paralelno, u nišama feminističke zajednice i političkih krugova koji su imali senzibiliteta za problem ravnopravnosti žena.

Ovo poređenje je za nas bitno jer jasno ukazuje na to da je istorijski integritet neke nauke, u ovom slučaju sociologije i mesta koje pripada feminizmu u okviru sociologije, vezan za određeno vreme i da linije njenog razvoja nisu nužno kognitivno kumulativne i linearne. Izbori šta je bitno a šta nebitno nisu uvek zasnovani na argumentovanom zaključivanju, već na kontekstualnoj upotrebljivosti i političkoj i institucionalnoj moći.

Za sâm feminizam, istorija sociologije se pojavljuje kao diskontinuirana – neke ideje koje su postojale još pre više od jednog veka tek sada postaju vidljivije i inkorporirane u diskurs društvenih nauka. Neke autorke morale su da čekaju razvoj i podor feminizma u akademsku sociologiju da bi se za njih čulo, a taj prodor desio se „bočnim“ linijama, preko jačanja studija kulture i afirmisan je zbog toga što je nemoguće i dalje ignorisati krupne društvene promene i konflikte koji se vezuju za rodne odnose.

Prema tome, važno je uočiti da, s jedne strane, istorija feminizma ima druge putanje od istorije sociologije, a s druge, da ne može biti inkorporirana u glavne tokove sociologije a da ih istovremeno ozbiljno ne revidira, s obzirom na ono što predstavlja prihvaćenu tradiciju sociološkog mišljenja. Sâm pristup istoriji sociologije pomera se prema modelu Fukoove genalogije moći ili arheologije znanja – ona više ne može da se svede na „opšti obrazac jedne svesti koja stiće, napreduje i seća se“ (Fuko, 1999: 13), a traženje diskontinuiteta u „velikoj priči“ sociologije pojavljuje se kao namerna operacija feminističke istoričarke, kao što diskontinuiteti i nerešeni konflikti postaju vidljivi deo socijalne prakse, pri čemu zadatak mišljenja nije da ih usklađuje i dijalektički modeluje u celinu tamo gde nje nije bilo. Odluke koje utiču na izbor neke teorije i na njene konsekvence su neponovljive i imaju *ad hoc* karakter – ne

možemo se vratiti unazad da bismo ih promenili. Novi društveni okviri zahtevaju da čak i isti problemi budu obrađeni na nov način, koji se ne može unapred predvideti. Stoga naklonjenost prema sistemskom mišljenju i držanju do predvidljivih obrazaca u obradi različitih pitanja nije uvek pozitivan naučni kvalitet. Suprotno tome, traže se izgubljeni fragmenti, jukstapozicionirani diskurzivni sklopovi u posebnim formacijama znanja, nesamerljivi događaji i nepravilni preobražaji i mutacije.

Preispitivanje *mainstream* istorije sociologije funkcionalno je za feminizam, jer omogućuje vidljivost pukotina kroz koje on rizomatski može da prodre u razne sfere sociologije bez nekog posebnog reda ili izgrađene strukture. Upravo zato, veoma je teško od feminizma napraviti posebnu feminističku sociologiju, jer on (danas) već prožima sve pore sociološkog mišljenja i vrši svoju funkciju promene patrijarhalnog okvira mišljenja upravo na taj način. Međutim, ona na taj način ne može da bude tek pridodata postojećem korpusu socioloških znanja ili još manje uključena kao nova poddisciplina. Kao što navodi Audre Lorde, spisateljica i sociološkinja, „oruđe gospodara ne služi rasturanju njegove kuće“ (1984).

Na primer, teško da bi se moglo reći kako je feminizam koji se razvijao pod uticajem marksističkih ideja prosto marksistička struja u sociologiji, jer koristi koncepte rada, eksploatacije, društvene reprodukcije, klasne borbe na drugačiji i izmešten način, te se može naći kod feministkinja koje su u osnovi potpuno liberalne teorijske i političke orijentacije. Uz to, manje-više sve autorke koje koriste marksistički teorijski pojmovnik unutar svojih kritika društva istovremeno ozbiljno kritikuju tumačenje ostvarenja ravnopravnosti žena i način interpretacije rodnih odnosa u marksističkom pristupu.

Feminizam u naučnom smislu ne predstavlja novu disciplinu već novu paradigmu koja, kao i svaka paradigma, ne može biti dokazana. Tačnije, dokazi te paradigme nisu jedini razlozi njenog prihvatanja. Ono što čini jednu paradigmu prihvatljivom jeste to što ona objašnjava niz fenomena koje prethodne paradigme nisu uočavale niti smatrale bitnim, pri čemu je objašnjava-laćka moć i mogućnost primene tog novog ugla interpretacije relevantna za tekuće naučne i društvene probleme, što od nje čini novu *ideé force*.

U tom smislu, feminizam donosi novu vizuru i nije tek dodatak postojećem korpusu naučnog mišljenja. Upravo zato se u naučnom smislu najznačajnijim i „otkrivalačkim“ feminističkim tekstovima mogu smatrati filozofski

tekstovi ili tekstovi sa snažnom filzofskom pozadinom, tj. oni koji otvaraju nove vizure, epistemološka pomeranja, a ne oni koji nude neka nova ili radikalna empirijska otkrića. Jedan od takvih tekstova je „Drugi pol” Simone de Beauvoir, ili pak epistemološka analiza razvoja primatologije Donne Haaraaway („Vizija primata”), pomenuto delo Betty Friedan „Mistična ženstvenost”, „Polni ugovor” Carole Pateman, „Kaliban i veštica” Silvie Federici, „Studije podređenosti” Gayatri Spivak, „O ženskom telu” Marion Young itd. Naime, konkretna empirijska istraživanja ne konstituišu se u praznom prostoru navodno nepobitnih činjenica, već u prostoru paradigme. Same činjenice, mada nepobitne, nikada nisu jednoznačne. Mogu se koristiti za različita, često suprotstavljena kvalitativna objašnjenja (npr. u funkciji kritike eksploatacije, ali i opravdavanja eksploatacije...).

Političnost feminističkog diskursa ne implicira nužno da je on nedovoljno naučan ili da su naučan i feministički pristup nekompatibilni. Političnost je sastavni deo paradigmatškog pomaka u naukama. Štaviše, odsustvo razmišljanja o rodu u demokratsko-političkim okvirima i kategorijama isključuje iz vidokruga upravo onaj kontekst koji je relevantan za razumevanje dinamike razvoja modernog društva, te se on ne može zaobići i zahteva stalno pregovaranje između feminizma i *mainstream*-a u društvenim naukama (Shapiro, 2001).

U političkom smislu, tradicionalizam u načinu sagledavanja porodice kompatibilan je sa unitarističkim i konzervativnim političkim diskursom, kao i sa organskim shvatanjem nacije. Svako zadiranje u porodicu koje dovodi u pitanje vezu intimnog i privatnog života sa javnim, problematizujući ih, otvara i prostor za alternative tom diskursu. Time se istovremeno otvara mogućnost da se na drugi način postavi pitanje o institucijama društva, resursima države, načinima njihovog raspodeljivanja, kao i o društvenom prostoru, raspoloživom za drugačije definisanje društvenih i nacionalnih prioriteta.

Feminizam pritom otvara i nove perspektive za razumevanje političnosti:³ proširenje istraživačkog polja, eksperimentisanje sa istraživačkim metodama (npr. značajni doprinosi u razvoju analize diskursa, u revidiranju koncepta naučnog posmatranja, senzitivnog intervjuisanja, u pristupu epistemološkim

3 Sâm pojam političkog može se razumeti na više načina: kao sistem vlasti i institucionalnog organizovanja društva, kao javnost i kao deo ličnog života kroz koji se ostvaruje mogućnost delovanja i uticanja na ono što je od neposrednog interesa za pojedinca, a predstavlja društvene fenomene. U ovom poslednjem značenju, „lično” je određeno kao „političko”, i upravo je to vizura na kojoj se najviše insistira u okviru feminističkih pristupa.

pretpostavkama i okvirima istraživanja), povezivanje različitih metoda i nivoa istraživanja; razvijanje akcionog pristupa u istraživanjima u funkciji poboljšanja društvenog položaja žena.

U metodološkom smislu, najčešće se govori o doprinosu feminizma kvalitativnim istraživanjima – štaviše, razvila se neopravdana predstava da se feminizam bavi samo kvalitativnim istraživanjima. U osnovi, tačno je da postoji polemika vezana za odnos između kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja (Oakley, 1988), a polemika između feminističkih autorki i zastupnika statističkih istraživanja kojom smo započeli ovaj tekst razvijala se upravo u tom pravcu. Glavne kritičarke pomenutih istraživanja bile su feministkinje koje su sprovodile pretežno kvalitativna istraživanja.

Kvalitativna istraživanja uključuju posmatranje sa učestvovanjem, nestrukturisane i polustrukturisane intervjuje, životne priče i rad sa fokus grupama. Njima nasuprot stoje ankete, eksperimenti, strukturisana posmatranja, statistički podaci, analiza sadržaja. Napetost između ta dva pristupa nije konstantna. Šezdesetih godina prošlog veka ona je postala naglašena kada je formulisan tzv. metod građenja teorije (*grounded theory*) (Glaser, Strauss, 1967). Poreklo ovog metoda vezuje se za istraživanje Anselm-a Strauss-a i Barney-a Glaser-a (*Awareness of Dying*, Glaser & Strauss, 1965) o interakciji između umirućih pacijenata i medicinskog osoblja u šest bolnica, na području zaliva San Franciska. Istraživanje je pokazalo veliku razliku između načina na koji se medicinsko osoblje odnosilo prema umirućima i načina na koji su umirući doživljavali sami sebe. Naime, od njih se uglavnom prikrivalo da se nalaze na pragu smrti i njihovo stanje je ublaživano i prećutkivano, dok su pacijenti koji su bili na samrti zapravo veoma dobro osećali da im se bliži kraj i u svojim pokušajima da o tome govore, nailazili bi na zid ćutanja i na potpunu izolaciju, odbacivanje svog sopstvenog iskustva i nemogućnost da ga izraze i razmene s drugima. Ovo istraživanje bilo je veoma značajno iz više razloga. Ono je, pre svega, u kvalitativna istraživanja uvelo proučavanje stanja svesti kao objektivnih indikatora, doprinevši temeljnijem sagledavanju fenomena smrti i umiranja i definisanju nekih faza u tom procesu i kritičkom preispitivanju medikalizacije procesa umiranja. Istraživanje je istovremeno proizvelo zbirku uputstava kako bi se trebalo ophoditi prema umirućima i na koji način ih informisati o njihovom stanju, predstavljajući na taj način odličan primer primene sistematske kvalitativne metodologije na konkretni društveni kontekst (Timmermans, 2010: 20).

Primena ovoga je bila izuzetno bitna u feminističkom pristupu i u tom pravcu su korigovana dva osnovna metoda kvalitativnog istraživanja, naučno posmatranje i intervju. Naglasak je na tome kako je neophodno formiranje situacionog identiteta istraživača, razumevanje odnosa moći u istraživačkoj situaciji, izgradnja pregovaračke pozicije, politički korektno i senzitivno držanje, ideografski pristup, uključivanje intimnosti kao gradivnog i nesvodivog sadržaja teorije izgrađene istraživanjem itd. Potreba za modifikacijom ovih metoda nije predstavljala ekskluzivni zahtev feminističkih autorki, već se pojavljuje kao sastavni deo šireg preispitivanja i menjanja odnosa moći u istraživanjima (Denzin, 2003).

Načelno, zapravo ne postoji nikakav sukob između kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja tamo gde je moguće sprovesti kombinovana istraživanja, a činjenica da nema previše takvih kombinovanih eksplicitno feminističkih istraživanja svedoči o marginalnoj poziciji feminizma u *mainstream*-u društvenih nauka više nego o otporu feminizma spram kvantitativnih istraživanja.

U predstavljanju tog sukoba nesrazmerno malo pažnje posvećeno je analizi okvira finansiranja i fondova koji su povezani sa finansiranjem kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja, odnosno činjenici da se kvalitativna istraživanja mogu sprovesti na daleko manjem uzorku i da u tom smislu zahtevaju manje novca, te da to može biti jedan (mada svakako ne jedini) od razloga profilisanja feminističkih istraživanja kao kvalitativnih.

O tome svedoči i činjenica da je postojanje rodno senzitivnih statističkih podataka, zasnovanih na kvantitativnim i makropokazateljima, zapravo od ključne važnosti za integrisanje rodno senzitivnih politika u razvojnim programima društva, izradu nacionalnih strategija, međunarodno promovisanje jednakih prava i izradu međunarodnih konvencija usmerenih na poboljšanje društvenog položaja žena. Mada je feminizam izuzetno bitan za nastanak koncepta i metodologije izgradnje rodno senzitivnih statistika, jednom kada se one inkorporiraju u standardne procedure sakupljanja podataka na nacionalnom i međunarodnom nivou, izbacuje se upravo odredba „feminističkog“ pristupa. Time se pokazuje da rodna analiza, kada je jednom prihvaćena u širem društvenom okruženju, teži „pre pravednosti nego ravnopravnosti različitih rodni grupa na nivou nacionalnih i međunarodnih politika“ (Brozović, 2012: 3).

Rodna statistika pokazuje razlike koje postoje u ekonomskom standardu, u socijalnom, kulturnom i društvenom životu, kao i u procesu donošenja odluka. Kada su UN započele uvođenje ove vrste istraživanja i pristupa, to je urađeno zahvaljujući učešću zagovornica borbe za ženska prava, koje su ukazale na potrebu da se postojeći statistički indikatori i podaci ukrštaju kako bi se izradile „statistike o ženama“. Da bi to bilo moguće, bilo je potrebno uspostaviti saradnju najpre između donosilaca političkih odluka i boraca za ženska prava, a zatim između donosilaca političkih odluka i statističkih istraživačkih centara, kao što su nacionalni zavodi za statistiku, u kojima ta praksa nije postojala ili nije bila znatno zastupljena. Time je omogućena transformacija kojom se prešlo od „statistike o ženama“, preko „statistike o muškarcima i ženama“, do „uvođenja rodne perspektive“ u globalni statistički sistem. Godine 1995, usvajanjem Pekinške deklaracije, države potpisnice obavezale su se „da redovno prikupljaju, obrađuju i objavljuju podatke koji su razvrstani prema polu, što omogućava uvid u probleme i u pitanja koja se odnose na položaj žena i muškaraca“ (Brozović, isto).

Ovi pomaci u društvenim praksama nisu mogući bez pomaka u naučnim paradigmama, kao što nije moguće ni menjanje naučnih paradigmi bez ovakvih političkih, a zatim i institucionalnih pomaka. Zanemarivanje bilo kog od ovih činilaca onemogućuje razumevanje mesta i značaja feminizma u naučnom mišljenju danas.

Tako, npr., feministička ekonomija dovodi u pitanje osnovnu paradigmu neoklasične ekonomije o pojedincu kao racionalnom ekonomskom akteru. Autorke ove orijentacije ističu da „kao što ne postoji univerzalni ljudski subjekat, tako ne postoji ni univerzalni ekonomski akter“ (Babović, 2010: 60). Autorke feminističke orijentacije uvele su nove kategorije u ekonomiju, uključujući porodični rad, brigu o deci i starima, degradaciju životne sredine itd.

Neke od njih su zagovornice potpunog odbacivanja postojećih makroekonomskih modela. „Tako je Hejzel Henderson konstruisala makroekonomski model koji uključuje nemonetarni proizvodni rad i ekonomsku prirodnu resursnu osnovu, kao i tradicionalni BNP, kako bi ekonomska aktivnost bila adekvatnije obuhvaćena, ali i ljudsko delovanje na prirodu“ (Babović, isto).

Imajući to u vidu, suština problema koji je kolokvijalno dobio naziv i formu sukoba između kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja, zaista nije u tome.

Dakle, kakva su stvarno „feministička očekivanja“ od naučnih istraživanja? Autorka Eagly, čijim pristupom započinje ovaj rad, smatra da feministkinje očekuju i čak unapred zahtevaju da rezultati istraživanja pokažu minimalne i zanemarljive razlike između muškaraca i žena. To svakako ne bi trebalo univerzalizovati, jer kad bi takva situacija realno postojala u društvu, ne bi bilo nikakve potrebe za postojanjem feminizma.

Zahtevi feminizma su zapravo mnogo kompleksniji i uključuju:

- » obaveznost rodno distinktivnog (a ne rodno nivelišućeg) pristupa u istraživanjima;
- » univerzalnu obaveznost na feministički pristup o emancipaciji žena kao opštoj civilizacijskoj tekovini modernog doba, a ne partikularnoj političkoj opciji (slično kao što je slučaj i sa kritikom rasizma, koja se ne može svesti samo na jednu političku izbornu opciju);
- » senzitivni pristup istraživanju u svim fazama njegove realizacije;
- » kritičko preispitivanje patrijarhalnog nasleđa u društvenim naukama, odnosno odbacivanje teze po kojoj je feminizam moguće samo pridodati postojećem korpusu teorijskih pristupa i istraživanja u društvenim naukama;
- » jasnije povezivanje akademskog i naučnog rada s primenom principa rodne ravnopravnosti u širem društvu i primenom mera za poboljšanje društvenog položaja žena kao dela opštih društvenih interesa.

Na kraju, šta je zapravo feministička naučna misao? Značenje i smisao feminizma menjali su se i predmet su kontroverznih rasprava do danas. Feminizam se zasniva na kritici podvlašćenosti žena i nastoji da je prevaziđe. Ta kritika ne može da bude previše uopštena, jer varira u zavisnosti od jedinstvenih kulturnih, istorijskih i regionalnih okolnosti. Upravo iz feminističke perspektive ne favorizuju se istraživanja i pristupi koji pretenduju na izvođenje opštih zaključaka, uključujući i pitanje koje autorka Eagly postavlja na početku ovog teksta: Postoje li značajne merljive opšte razlike između muškaraca i žena na skali više različitih svojstava? Primena metastatističke analize ne omogućuje bilo kakve generalizacije koje nisu prostorno i vremenski ograničene.

U osnovi, ne postoje nikakvi posebni uslovi naučne prihvatljivosti feminističkih istraživanja, ali postoji problem njihove (de)kontekstualizacije. Ono

što je potrebno imati na umu jeste to da je feminizam podjednako politički zahtev kao i vizura društvenih odnosa, te da svoje mesto u korpusu naučnih znanja zaslužuje u kontekstu paradigmatškog pomaka koji se sam po sebi ne može dokazati ili opovrgnuti, kao što je to moguće sa teorijama ili sa konkretnim istraživanjima. Kao deo paradigmatškog pomaka, feminizam, međutim, objedinjuje ta dva pristupa i postavlja nove zahteve ili otvara novu vizuru sagledavanja naučnih problema i njihove relevantnosti, utičući kroz to na polja istraživanja koja nisu do sada sadržala rodnu perspektivu ili je ona u njima bila marginalizovana. Ta vizura postaje obavezujuća onog momenta kada rodna perspektiva postane deo „normalne“ nauke jednog vremena.

Literatura

- » Babović, Marija. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*. ISI FF, SeConS.
- » Brozović, Zorana. 2012. *Rodna analiza: mogućnosti primene u sektoru bezbednosti*. Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- » Denzin, Norman. 2003. *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, Sage.
- » Eagly, Alice. 1995. The Science and Politic of Comparing Women and Men. *American Psychologist*, Vol.50. No3 (str. 145–158).
- » Feyerabend, Paul. 1987. *Protiv metode – skica jedne anarhističke teorije spoznaje*. Veselin Masleša.
- » Feyerabend, Paul. 1994. *Nauka kao umetnost*. Matica srpska.
- » Friedan, Betty. 1979. *The Feminine Mystic*. Dell Publishing.
- » Fuko, Mišel. 1999. *Arheologija znanja*. Plato.
- » Glaser & Strauss. 1965. *Awareness of Dying*, Transaction Publisher.
- » Glaser, Strauss. 1967. *The Discovery of Grounded Theory*, MacMillan.
- » Kun, Tomas. 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Nolit.
- » Lorde, Audre. 1984. The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House. *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Ed. Berkeley.
- » Maccoby, Eleanor E., Jacklin, Carol N. 1974. *The Psychology of Sex Differences* by and. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- » Marshall, Barbara L. and Witz, Anne. 2004. *Engendering the social, Feminist encounters with sociological theory*. Open University.
- » Mastroianni, Faden and Federman (eds.). 1994. *Women and Health Research: Ethical and Legal Issues of Including Women in Clinical Studies*. National Academy Press
- » Murdock, G. P. 1949. *Social Structure*. Macmillan Company.
- » Oakley, Ann. 1988. Gender, Methodology And People's Ways Of Knowing: Some Problems With Feminism And The Paradigm Debate In Social Science. *Sociology*, Vol.32, No4., Nov. (707–731).

Odnos naučnog mišljenja, političkog opredeljenja i društvenog konteksta u feminističkim istraživanjima

- » Parsons, Talcott & Bales, Robert F. 1955. *Family Socialization and Interaction Process*. The Free Press.
- » Parsons, T. 1951. *Social System*. Routledge.
- » Shapiro, Michael. 2001. *For Moral Ambiguity*. University of Minnesota Press.
- » Spasić, Ivana. Feminizam i sociologija svakodnevnog života. *Filozofija i društvo* XXII–XXIII.
- » Timmermans, Stefan. 2010. There's More to Dying than Death: Qualitative Research on the End-of-Life in: Bourqueault Ivy (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Methods in Health Research*.

Lilijana Čičkarić*

Participacija žena u institucijama – feminizacija prostora političke moći

Participation of women in institutions – feminization of political power space

Apstrakt: U tekstu se prvenstveno pošlo od shvatanja da su žene politički relevantna kategorija koju je neophodno uključiti u istraživanje društvenih i političkih procesa, jer, u protivnom, ignorisanje rodne perspektive narušava njihovu epistemološku vrednost i naučni doprinos. Fokus je na participaciji žena u institucionalnoj politici, parlamentu, izvršnoj vlasti i u političkim partijama, posredstvom kojih se žene kandiduju za značajne političke funkcije. Cilj istraživanja je da se prikažu mogućnosti i prepreke ušesća žena u formalnoj politici, da se analiziraju način i vrste zastupanja političkih interesa žena, kao i odgovor državnih i društvenih institucija na potrebu žena da podjednako participiraju i budu predstavljene u procesima rukovođenja i odlučivanja.

Ključne reči: žene, politika, moć, institucije, participacija, reprezentacija, Srbija

Abstract: The article primarily focuses on a perception that women are politically relevant categories that need to be included in the research of social and political processes, otherwise, ignoring the female perspective undermines their epistemological value and scientific contribution. The focus is on institutional politics, women's participation in parliament, in the executive bodies where the political decisions are made, and in political parties, through which women become candidates for important positions. The aim of the research is to show the possibilities and obstacles for women in formal politics, to analyze the way and kind of representation of political interests of women and the response of state and social institutions on women's need to equally participate and be represented in the processes of decision-making.

Keywords: women, politics, power, institutions, participation, representation, Serbia

Ovaj tekst je nastao kao rezultat korišćenja različitih izvora podataka u proučavanju odnosa žena i politike. Prvu grupu čini analiza stavova i ponašanja žena u parlamentu i u političkim partijama, iskazanih u kvalitativnim

* Institut društvenih nauka, Beograd
lcickaric@idn.org.rs

empirijskim istraživanjima sprovedenim u poslednjih šest godina u Srbiji (Vuković, 2008; Otvoreni parlament, 2013; 2015). Drugi izvor podataka predstavljaju rezultati istraživanja javnog mnjenja o stepenu dostignute rodne ravnopravnosti u Srbiji (Ignjatović, 2011; Ipsos Strategic Marketing, 2014). Treći izvor čini uvid u zvanične statističke podatke iz izveštaja Republičkog zavoda za statistiku o broju žena u političkim institucijama i istorijski osvrt na učešće žena u politici u drugoj polovini dvadesetog veka u Srbiji (Markov, 2001; Anđelković Kanzleiter Violeta, 2005; Žene i muškarci u Srbiji 2005; 2008; 2011).

Potreba za proučavanjem žena u politici postojala je oduvek i nikad ne jenjava, jer se u društvenim naukama i dalje srećemo sa androcentričnim znanjem i nedostatkom teorijskih i empirijskih provera široko prihvaćenih postulata. Posebno je uočljiv izostanak longitudinalnih i komparativnih istraživanja o političkom ponašanju, iskustvu, sredstvima i ciljevima političkog delovanja žena, odnosno o obuhvatu njihove participacije u javnoj politici, institucijama i procesima, odsustvu političke moći u rukovođenju i odlučivanju. U ovom tekstu polazim od shvatanja da su žene politički relevantna kategorija koju je neophodno uključiti u istraživanje svih društvenih i političkih procesa. Ignorisanje rodne perspektive samo narušava epistemološku vrednost i naučni doprinos istraživanja. Fokus ovog istraživanja je na učešću žena u institucijalnoj politici, participaciji u parlamentu, izvršnoj vlasti, gde se donose najvažnije odluke, i u političkim partijama, posredstvom kojih se žene kandiduju za značajne političke funkcije. Cilj je bio da se prikažu mogućnosti i prepreke učešća žena u formalnoj politici, zatim da se analiziraju način i vrste zastupanja političkih interesa žena i, konačno, da se prodiskutuje o odgovoru državnih i društvenih institucija na potrebu žena da podjednako participiraju i budu predstavljene u procesima rukovođenja i odlučivanja. Na osnovu sintetičkih pokazatelja dobijenih u pomenutim istraživanjima, izvedeni su određeni zaključci o osnovnim karakteristikama obrazaca ponašanja i modela političke participacije žena u Srbiji.

Participacija žena u političkim institucijama¹

Politička participacija žena u postsocijalističkim zemljama imala je specifičan tok jer su se istovremeno odvijali procesi transformacije i globalizacije društva. Pogoršanje položaja na tržištu rada, povećanje nezaposlenosti,

¹ Tekst je nastao u okviru projekta 179039, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a koji se realizuje u Institutu društvenih nauka u Beogradu.

smanjen pristup kapitalu, resursima, kreditima i novom znanju, porast siromaštva i diskriminacije, jesu procesi koji su neminovno doveli do smanjenja učešća žena u politici. Redukcija budžeta i smanjenje socijalne uloge države vratili su žene u zabranu privatnosti i udaljili ih od javnog života. Žene napuštaju oficijelnu maskulinarnu političku scenu i participiraju u nevladinim organizacijama i naglo rastućem civilnom sektoru (Čičkarić, 2003; 2004). U svim postsocijalističkim zemljama politički prostor je podjeljen po rodnoj liniji na civilne aktivnosti u nevladinom sektoru, koji je feminiziran, i institucionalnu politiku, koja predstavlja maskuliniziranu teritoriju, pri čime su ove dve sfere prilično udaljene jedna od druge i bez neophodne komunikacije. Državni paternalizam i maskulina demokratija su obeležja dominantne kulturne politike koja determiniše rodne identitete u javnoj i privatnoj sferi.² Odsustvo feminističke kritike takve politike i izostanak saradnje državnih institucija sa ženskim organizacijama civilnog sektora jesu dodatni faktori koji otežavaju ulazak većeg broja žena u političku arenu i formiranje prostora za artikulaciju njihovih interesa u javnim politikama.

U dosadašnjoj literaturi posvećenoj političkoj participaciji žena u istočnoevroskim zemljama najčešće je razmatran uticaj kulturnih i političkih faktora na pristup žena institucijama reprezentativne demokratije, poput vrste političkog i izbornog sistema, prisustva tradicionalnih rodnih stereotipa i odsustva feminističkog pokreta (Galligan, Clavero, 2008: 149; Matland, Montgomery, 2003). Pokazalo se da je, uprkos visokom stepenu obrazovanja, zaposlenosti i učešća žena u politici socijalističkih zemalja, patrijarhalni sistem vrednosti ostao netaknut, odnosno da javna sfera i dalje pripada muškarcima, a privatna ženama (Galligan, Clavero, 2008: 152). Takav rodni aranžman se u procesu tranzicije tih društava tokom devedesetih godina razvijao pod uticajem retraditionalizacije sistema vrednosti, repatrijarhalizacije i jačanja konzervativnog diskursa. U gotovo svim istraživanjima se kao vodeće prepreke većeg učešća žena u javnom životu navode patrijarhalno vaspitanje i konzervativne predrasude i stereotipi. I dalje je uvreženo tradicionalno shvatanje da žene treba da se društveno angažuju tako što će se baviti zdravstvenim,

2 Pod pojmom *maskuline demokratije* podrazumevam dominaciju političke moći muškaraca u svim institucijama predstavničke demokratije. Poluge vlasti su dizajnirali i njima upravljaju i kontrolišu ih muškarci. Feministička teorija i kritika stoji na uverenju da hegemonijski maskulinitet, koji predstavlja agresivan, brutalan i suparnički oblik dominacije proistekao iz ideologije kapitalizma, slobodnog tržišta i demokratije, sprečava žene da ravnopravno učestvuju u političkom i javnom životu. Direktni proizvod hegemonijskog maskuliniteta jeste rašireni seksizam u svim institucijama (na štetu žena) i mizoginija u javnom i privatnom diskursu.

obrazovnim i humanitarnim radom, a ne angažovanjem u politici (Galligan, Clavero, 2008: 168).

Ponašanje žena u parlamentima postsocijalističke Evrope posebno odlikuje nedostatak zajedničke platforme, postupanje po nalogima političkih partija, u skladu sa odlukama stranaka ili poslaničkih grupa. Trojna uloga političarki, kao zastupnica izabranih od strane žena, partije i birača, ovde posebno dolazi do izražaja, pri čemu uvek prevagne partijski diktat nad ženskim interesima. U većini zemalja to se objašnjava činjenicom da devedestih godina nisu postojali ili su bili previše slabi feministički pokreti i mreže ženskih organizacija, koje bi se bavile političkim interesima žena i koje bi mogle da izvrše pritisak na političke partije da prihvate rodno osetljivu politiku kao deo stranačke agende (Galligan, Clavero, 2008: 155). Kvotni izborni sistem koji predstavlja kompenzaciju za istorijski nasleđene društvene prepreke što sprečavaju žene da zauzmu mesta koja zaslužuju nije imao pozitivan odjek u većini zemalja centralne i istočne Evrope (Mršević, 2007). Smatralo se da je rodna ravnopravnost već postignuta u ovim društvima zahvaljujući socijalističkom nasleđu. S druge strane, uporno nastojanje da se prevaziđe prošlost dovelo je do delegitimiziranja mehanizma kvota. Debata o političkim kvotama je ipak bila prisutna u javnom životu većine zemalja preko predloga koje su pojedine političke partije iznosile pred svoje nacionalne parlamente.

Ulaskom u Evropsku uniju, većina istočnih zemalja razvila je mehanizme za rodnu ravnopravnost i u velikoj meri uskladila svoja zakonodavstva s dostignućima u toj oblasti unutar EU. S tog stanovišta i Srbija, kao zemlja kandidat za integraciju u EU, ima relativno dobro razvijenu institucionalnu strukturu, uključujući i regionalni i opštinski nivo, i izgrađene mehanizme za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Međutim, i pored razvijenih mehanizama za rodnu ravnopravnost, rodne politike u Srbiji i dalje ne postižu željene rezultate. Potreba da se rodne politike centralizuju i postanu deo mandata zvaničnika na najvišem ministarskom nivou pokazala se neophodnom u svim postsocijalističkim društvima. Drugi neophodan preduslov za širenje rodne ravnopravnosti jeste taj da ona bude horizontalno i vertikalno uključena u sve javne politike (*gender mainstreaming*), na svim nivoima odlučivanja i u svim sferama od značaja za položaj žena u društvu. Za poboljšanje političkog, socijalnog i ekonomskog položaja žena potrebna je dosledna primena i sprovođenje rodno senzitivnih javnih politika na svim nivoima, kroz rodno budžetiranje, upotrebu medija u svrhu plasiranja rodne tematike u agendu socijalne politike, aktivno učešće u

javnim debatama u izgradnji zakonodavnog okvira, transformaciju političke kulture i edukacije, uklanjanje prepreke u partijskoj nominaciji, kandidovanju i participaciji na izborima i, konačno, kroz vršenje pritiska na sve demokratske institucije da poštuju interese, potrebe, prava i preferencije žena.

Neravnotežan status žena dodatno opterećuje i prisustvo autoritarne političke kulture, tradicionalnog sistema vrednosti i patrijarhata koji se perpetuiraju kroz rašireni seksizam i mizoginiju, kako u javnom tako i u privatnom diskursu. Podaci jednog od retkih istraživanja javnog mnjenja u Srbiji o rodnoj ravnopravnosti iz 2010. godine idu u prilog prethodnim nalazima, dokumentujući da većina ispitanika veruje kako „rodno pitanje uopšte nije značajno političko pitanje, pri čemu žene daju približno iste odgovore kao muškarci“ (Ignjatović, 2011: 67). Polovina ispitanika/ispitanica smatrala je da su žene češće odbijane na konkursima za posao zbog pola, i da im je „posao češće ugrožen zbog starosti ili porodičnih obaveza“. Međutim, samo 27% građana je smatralo da procenat žena u Narodnoj skupštini i lokalnim skupštinama treba na svaki način podići na 50% (Ignjatović, 2011: 76). Novije istraživanje o dostignutom stepenu rodne ravnopravnosti u Srbiji iz 2014. godine, na reprezentativnom uzorku od 1.204 ispitanika uzrasta od 15 i više godina, otkriva da više od polovine građana i građanki smatra da žene i muškarci nisu ravnopravni, i to žene više od muškaraca (66% : 44%) (IPSOS, 2014). Ipak, „svega 23% ispitanika smatra da žene treba da se bave politikom, i to ukoliko su deca punoletna“. Većina smatra da su muškarci uspešniji od žena kao predsednici država, vlada, skupština, opština, političkih partija i privrednih kompanija. Žene zauzimaju tek četvrtinu (25,8%) najviših pozicija odlučivanja u kompanijama (pozicije generalnih direktora i predsednika UO) i čine manje od trećine preduzetnika (31,7%). Nalazi istraživanja dalje ukazuju na tendenciju da žene još teže napreduju ka najvišim rukovodećim položajima onda kada nisu jedine vlasnice preduzeća, odnosno kada postoji više vlasnika i kada postoji veća konkurencija među kolegama za najviše upravljačke položaje. Žilavost patrijarhalnog rodnog ustrojstva najslikovitije se očituje kroz veliku prihvaćenost stavova da „veća plata žene dovodi do razmirica u porodici (42%), da uspešne poslovne žene zanemaruju porodicu (36%), da malo dete, predškolskog uzrasta, trpi zbog toga što je majka zaposlena (53%)“.

Jedan od ključnih faktora koji onemogućava veću političku participaciju žena jeste karakter političkog i stranačkog sistema. U postsocijalističkoj Srbiji na delu je specifičan vid partokratije, u kojoj političke partije imaju

ogromnu moć, a takav položaj su zadobile deformisanjem demokratskog predstavništva i redukovanjem funkcije parlamenta na višepartijski delegatski sistem. Žene su često u partijama aktivne tokom predizbornih kampanja, ali kada dođe do nominacije kandidata i deljenja mandata, nisu zastupljene u odgovarajućem broju (Kolin, Čičkarić, 2010: 113). Na selekciju kandidata u velikoj meri utiču neformalni odnosi, koji su utemeljeni u maskulinizovanoj političkoj kulturi i koji omogućavaju da se politička moć žena drži konstantno na niskom nivou. Političke stranke u Srbiji, bile one socijaldemokratske ili liberalne, više levo ili više desno programski orijentisane, podjednako su tradicionalno organizovane i konzervativne, te ne posvećuju dovoljno pažnje interesima i zahtevima ženske populacije. U takvim okolnostima, mogućnosti da žene napreduju u hijerarhiji partijske organizacije i budu kandidovane za političke funkcije su minimalne. Još jedna važna prepreka za participaciju žena, prepoznata u institucijama, jeste seksizam, koji osigurava da javne politike više odražavaju potrebe muškog roda nauštrb ženskog. Stoga je konstantno balansiranje rodnih odnosa unutar institucija jedna od ključnih stvari na koju treba fokusirati pažnju u istraživanju političke participacije i reprezentacije (Lovenduski, 2005: 53).

Primarna odgovornost za povećanje političke participacije žena je na političkim strankama. Uzimanje u obzir rodne perspektive u kreiranju javne politike od strane političkih partija još uvek je retko zastupljena praksa. One se pitanjima rodne ravnopravnosti bave deklarativno i vrlo konzervativno, najčešće ograničavajući žene na njihovu reproduktivnu ulogu. Političari u medijima češće govore o ženama koristeći se stereotipnim modelima uloga, prepoznaju ih kao majke i porodilje, a manje kao osobe koje doprinose ekonomskom razvoju, poput preduzetnica, stručnjakinja, naučnica. Pitanje rodne ravnopravnosti je nametnuto i usvojeno u domenu poštovanja regulative, institucionalnih mehanizama, obezbeđivanja formalne participacije žena, ali ne i na nivou rešavanja rodno uslovljenih problema ili zalaganja za ženske interese koji su prisutni u svakodnevnom životu. U tom smislu, globalni koncept rodne ravnopravnosti treba prilagoditi lokalnim potrebama i trenutnim problemima određene sredine. Kada bi se više govorilo o zapošljavanju žena, ženskom zdravlju i obrazovanju, koncept rodne ravnopravnosti bio bi prepoznatljiviji i prijemčiviji. Čak i žene koje su aktivne u politici često ne vide potrebu da se formuliše rodno senzitivna politika i pak negiraju različite efekte političkih odluka na muškarce i žene.

Model političkog ponašanja žena u Srbiji danas odlikuje velika rezigniranost postojećim stanjem u društvu i radom političara na vlasti; manji procenat izlaska na izbore, manja uključenost u organizaciju izbora, izborne komisije, biračke odbore i posmatranje; marginalizovanost u procesu partijskog kandidovanja i zastupljenosti na listama za bitna mesta; minorna uloga u procesu donošenja odluka u političkim strankama; isključenost iz političkih kampanja i javnih nastupa; nedostatak ambicija i samopouzdanja za profesionalni politički angažman i nepoverenje i izostanak saradnje s drugim ženama kao akterima u političkom procesu. Žene koje su već zakoračile u svet politike često se suočavaju sa seksističkim medijskim tretmanom, pokušajima manipulacije od strane muških političara, prevelikim i nerealističnim očekivanjima da izmene rodno zasnovane predrasude i diskriminaciju i, konačno, u privatnom životu, sa odsustvom razumevanja i podrške porodice za politički angažman.

Žene u politici Srbije – istorijski pregled

Za razumevanje aktuelnog stanja neophodno je istorijski sagledati karakteristike političke participacije žena u socijalističkom sistemu i kasnije, u postsocijalističkoj tranziciji. U prvim decenijama socijalizma, do 1969. godine, u Skupštini Jugoslavije udeo žena je iznosio od 4% do 7%, sa izuzetkom izbora iz 1963. godine, kada je bilo izabrano 20%, pod uticajem porasta liberalizma u politici i ekonomiji zemlje. Sa uvođenjem delegatskog sistema 1974. godine, udeo žena u Saveznoj skupštini kretao se od 13,6% do 17,5%. Međutim, radilo se o veštačkoj emancipaciji žena, o čemu govori obrazovna struktura poslanica i odbornica. U delegatskim skupštinama oko 65% poslanica imalo je srednju stručnu spremu, a ostale su bile KV radnice. Kadrovske komisije Saveza komunista odlučivale su o tome koje žene će biti predstavnice, čime je bio umanjen značaj prisustva žena u organima vlasti, jer su bile nedovoljno osposobljene za uključivanje u proces donošenja odluka (Markov, 2001: 36) (Tabela 1).

U periodu od 1986. do 1990. godine iza pokrajine Vojvodine po broju žena u parlamentu bile su Bosna i Hercegovina sa 24,1%, Slovenija sa 24%, Srbija sa 23,5%, Kosovo sa 19%, Makedonija sa 17% i Crna Gora sa 11,2% (Markov, 2001). Kolapsom socijalističkog sistema i ulaskom u tranziciju početkom devedesetih, u svim bivšim republikama i pokrajinama SFRJ dolazi do nagle apstinencije žena iz predstavničkih organa. Razbuktavanje nacionalizma,

retradicionalizacija i repatrijarhalizacija društva, građanski ratovi i izbeglištvo, suzili su prostor za političko delovanje žena i preusmerili interesovanja na samoodržanje i opstanak. Prvi višestranački izbori u Srbiji 1992. rezultirali su sa svega 1,7% žena izabranih u Skupštinu. Za vreme dugogodišnje vladavine Socijalističke partije Srbije, svega od 2% do 6% žena je učestvovalo u skupštinskim sazivima.

Tabela 1. Žene u Saveznoj i republičkim skupštinama u SFRJ: 1958–1986. (%)

Godine saziva	Savezna skupština	Republičke skupštine
1958.	6.98	10.29
1963.	19.55	20.80
1965.	7.61	18.58
1967.	5.67	11.68
1969.	7.90	7.08
1974.	13.64	16.81
1978.	17.21	18.45
1982.	17.53	18.77
1986.	16.23	19.34

Izvor: Markov, Slobodanka. 2001. *Pravo glasa žena*. Beograd. CESID.

Decembarski izbori 2000. godine donose promenu režima, konsolidaciju nove prodemokratske vlasti i povećanje udela žena na 10,8% na republičkom i 5,6% na saveznom nivou. To je ušehće koje je na nivou arapskih zemalja, a ispod nivoa ostvarivanog u socijalizmu. Od ukupno 160 opština u Srbiji, u skupštinama je u proseku bilo 6,5% žena. Od 23 parlamentarna odbora, samo u 13 je bilo žena, a u državnim kabinetima svega 10%. Od 15 ministara u republičkoj vladi, samo su dve bile žene, a sva ministarska mesta u saveznoj vladi zauzimali su muškarci. Kvote na listama za manje zastupljeni pol najpre su ustanovljene Zakonom o lokalnim izborima 2002. godine. Potom su kvote za manje zastupljeni pol regulisane Zakonom o izboru narodnih poslanika iz 2004. godine. Na lokalnim izborima 2004. godine, u svim opštinama je za-beležena veća zastupljenost žena u skupštinama u odnosu na 2000. godinu, i iznosila je prosečno od 15% do 25% žena. Tako 2005. godine, u ukupno 167 opština u Srbiji, na mestu predsednice se nalazilo samo 6 žena (4%). Svega 13% od ukupnog broja članova/članica opštinskog veća i 21% od ukupnog broja odbornika/odbornica bile su žene. Kvotu od 30% i više žena ispunjavalo

je samo 17 opština u Srbiji (Anđelković Kanzleiter, 2005). Najviše odbornica imale su i najveće partije – DS, SRS, a zatim redom SPS, DSS, G17, PSS, SPO. Nakon izbora 2007, u Skupštini Srbije bilo je zastupljeno 50 narodnih poslanica, što je 20% od ukupno 250 mandata. Nakon izbora 2008, u Skupštinu Srbije ušle su 53 žene, odnosno 21,6%, da bi se 2012. godine taj broj popeo na 33,3%, što Srbiju svrstava na 25. mesto na svetskoj listi (Tabela 2).

Tabela 2. Poslanici Narodne Skupštine Republike Srbije od 2002. do 2012. (%)

Sazivi	2002.	2004.	2007.	2008.	2011.	2012.
Žene	12.4	10.8	20.0	20.0	22.0	33.3
Muškarci	87.6	89.2	80.0	80.0	78.0	67.7

Izvor: *Žene i muškarci u Srbiji. 2005; 2008; 2011.* Beograd. Republički zavod za statistiku.

Kada je reč o sastavu vlada i ministarskim pozicijama, 2002. godine samo četiri ministra su bile žene, a 2004. dve, u odnosu na muškarce kojih je bilo 15. Već 2006. godine samo je jedna žena izabrana na ministarsku funkciju, 2007. četiri žene naspram 19 muškaraca, a 2008. godine četiri žene u odnosu na 20 ministara. U poslednjih pet godina marginalizacija žena je i dalje prisutna u najvišim sferama političkog odlučivanja, a posebno u izvršnoj vlasti. Ovaj fenomen potvrđuje nepisano pravilo da tamo gde je moć najveća, broj žena je najmanji, i obrnuto. I primer sadašnje vlade ilustruje to pravilo, jer samo četiri žene zauzimaju ministarska mesta. Žene su još na mestima guvernerke Narodne banke, predsednice Skupštine Republike Srbije. Podaci iz istraživanja Uprave za rodnu ravnopravnost o učešću žena u odlučivanju na lokalnom nivou 2012. godine pokazuju da su žene podzastupljene kako u predstavničkim telima (23,9% odbornica) tako i u organima izvršne vlasti (15,17% u opštinskim većima). Preko 30% žena je u upravljačkim strukturama javnih preduzeća (34% direktorki), ali je na ovim funkcijama izrazito prisutna rodna segregacija u okviru resora, odnosno nadležnosti javnih preduzeća na čijem su čelu žene. Kvote za manje zastupljeni pol pri imenovanju lica u upravne i nadzorne odbore javnih preduzeća primenjuju se u 17 opština i gradova, dok se u 45 opština ne primenjuju. Od 169 gradonačelnika i predsednika opština u Srbiji, bilo je samo devet žena.

Prema podacima Interparlamentarne unije iz 2013. godine, Srbija je na 23. mestu po broju žena u parlamentu, ispred većine država članica Evropske unije i ispred susednih država iz regiona (Inter-Parliamentary Union, 2013).

To što u parlamentu sede 84 žene jeste pokazatelj napretka u deskriptivnoj reprezentaciji, što je preduslov suštinske reprezentacije, ali još uvek postoje brojni problemi u reprezentaciji žena, od kojih je jedan od najvažnijih taj što ne postoji zakonska mogućnost da ženu u parlamentu prilikom odlaska s te funkcije ponovo zameni žena, a ne muškarac.

Žene u političkim strankama i u parlamentu

Položaj žena u strankama može se sagledati na osnovu pozicije i značaja koje imaju ženske mreže i forumi u partijskim organizacijama, zatim na osnovu strukture članstva i načina izbora liderke koja vodi organizaciju žena. Veza s drugim organima stranke, budžetiranje, saradnje s nevladinim organizacijama, sindikatima, vladinim telima za ravnopravnost polova je takođe od krucijalnog značaja za status partijskih članica. Kod nas odnos stranaka prema ženskom biračkom telu još uvek nije jasno uspostavljen, niti stranke prepoznaju potencijal ženskog biračkog tela, bez obzira na to što u njihovim programima postoje delovi koji se odnose na aktivnosti usmerene na promenu i poboljšanje pozicije žena u društvu i što u svojim aktima imaju kvote za manje zastupljeni pol za organe stranke i za izborne liste (Pajvančić, 2007: 293). U većini slučajeva, ženske organizacije postoje samo formalno, bez aktivnog delovanja i uticaja na rad stranke, i ostaju medijski neprimećene. Političarke u ženskim organizacijama i forumima smatraju kako je primarni cilj tih tela da se bave integracijom rodne dimenzije u javne politike, što i jeste tačno, ali ne posvećuju dovoljno pažnje saradnji između žena i ostvarivanju njihove međusobne podrške, što je glavna karakteristika politike koju vode muškarci. Ženske organizacije više funkcionišu kao mehanizam za bolju regrutaciju žena u stranku i njihovu selekciju, a manje kao strukturno telo koje bi uticalo na kvalitet rada stranke i ravnopravno učestvovalo u donošenju odluka. Iz tog razloga, neophodna je reorganizacija političkih stranaka kako bi se poboljšala uloga žena.

Kada se posmatraju političarke u Srbiji, dolazi se do zaključka da žene u politici imaju problem s nedovoljnom prisutnošću u medijama i nedovoljnom poznatošću. One su prisutne u Skupštini i ima ih nekoliko na izvršnim funkcijama; međutim, jasno se prepoznaje uticaj „staklenog plafona”, kao oblika vertikalne segregacije i korpusa veštačkih, neformalnih i nepisanih pravila koja onemogućavaju ženama prohodnost na najodgovornije izvršne funkcije

i samim tim ostvarivanje veće moći u političkom životu. „Stakleni plafon“ doprinosi tome da žene budu manje prepoznate u javnosti i manje vidljive u politici. Žena u strankama ima više nego onih koje su vidljive, nominovane i kandidovane na izborima ili obavljaju javne funkcije. Istraživanje u Vojvodini iz 2009. godine je pokazalo kako je samo 14% žena članica stranaka bilo kandidovano na izborima, od čega najveći broj na lokalnom nivou (Baćanović, Pajvančić, 2010). Postavlja se pitanje da li postoji stvarna volja političkih stranaka da omoguće učešće žena u političkom odlučivanju. Da bi se podstaklo aktivnije učešće žena u stranačkim organima, jedan od mehanizama jeste taj da se uvedu unutarstranačke kvote, i to na dva načina: da u svim organima stranaka mora biti 30% žena, ali i da na svim funkcionerskim pozicijama koje stranka zauzima treba da bude 30% žena. Smatra se da taj broj žena na funkcijama u partijama, i shodno tome, izabranih u reprezentativnim telima, predstavlja čin kojim se šalje poruka da su žene dobrodošle u političkom i stranačkom životu, da imaju svoju ulogu, prava i odgovornosti i da je učešće žena u rukovođenju i odlučivanju od javnog interesa. Partijske kvote postoje već izvesno vreme u Austriji, Danskoj, Holandiji, Norveškoj, Španiji, Švedskoj, Velikoj Britaniji i u najvećem broju ovih zemalja žene su zastupljene u predstavničkim telima sa približno 40%. Istovremeno, i partijske i zakonske kvote postoje u Belgiji, Portugaliji, Sloveniji i Makedoniji, u kojima je situacija s brojem žena u parlamentima znatno lošija, ali opet bolja nego u zemljama koje ne primenjuju kvotni mehanizam za promociju žena u institucijama predstavničke demokratije. Međutim, tri problema kod primenjivanja kvota i dalje egzistiraju. Izostaje podrška partija, 30% kandidatkinja ne dovodi do istog procenta nominovanih žena i nije regulisana zamena nominovanih žena, koje odustanu od nominacije, drugim ženama (Pajvančić, 2007).³

U jednom od retkih istraživanja kod nas koje se bavilo stavovima političke elite o ženama u politici, utvrđeno je da se muškarci i žene veoma razlikuju u svom odnosu prema politici (Vuković, 2008: 352). Žene su pasivnije i ređe podnose predloge u svojim strankama. Muškarci u većem broju pokreću pitanja u vezi s privrednim temama (41%), a žene iz oblasti socijalne politike i porodice (42%). Čak oko 48% žena i oko 28% muškaraca smatra kako nemaju uticaja u svojim strankama. Jaz između privatnog i javnog života žene teže prihvataju od muškaraca i zbog toga pokazuju manjak hrabrosti da se otisnu u višu politiku, već se uglavnom zadržavaju na lokalnom nivou

3 Više o rezultatima primene kvota u istočnoevropskim zemljama v. u Mršević, 2007.

(Vuković, 2008: 359). Zapravo, još jedan problem s kojim se suočavaju žene u političkim partijama jeste taj što uvek dobijaju etiketu ili da su „previše“ feministički nastrojene – od svojih partijskih kolega, ili pak da su „premalo“ feministkinje prema mišljenju ženskih nevladinih organizacija. Jedno od ključnih pitanja jeste kako postići solidarnost između žena u politici, bez obzira na partijsku pripadnost. Odličan primer bila je Ženska politička mreža DOS-a, koja je nastala početkom 2000. godine i dala istorijski doprinos kampanji za promene, ali se ugasila dve godine kasnije zbog pritisaka svake pojedinačne partije da se stranački interesi stave ispred ženske solidarnosti. Žene oskudevaju u podršci i solidarnosti od strane drugih žena i nedostaju im neformalne političke mreže, koje su među muškarcima razvijenije, uglavnom zatvorene i njima nedostupne. Homogenizovanje političarki, bez obzira na stranačku pripadnost, jedino se ostvaruje oko pitanja nasilja u porodici, što je čest slučaj i u drugim političkim sistemima. Međutim, poražavajuće je da rešavanje ekonomskih pitanja, poput (ne)zaposlenosti, nivelisanja razlika u platama, feminizacije siromaštva i politike staranja, i dalje ne predstavlja krucijalne probleme oko kojih se političarke iz svih stranaka ujedinjuju. Zbog te razjedinjenosti izostaju i konkretni rezultati.

Najčešći problemi koji se tiču reprezentacije žena u parlamentu vezuju se za sledeća pitanja: zašto statističko prisustvo žena ne olakšava njihovu saradnju i koaliciju između predstavnica različitih političkih partija i kako i da li žene zaista predstavljaju žene u parlamentu? Načelno, povećanje broja žena u parlamentu treba da omogući da se promeni i kvalitet odnosa prema drugim ženama, u smislu formiranja strateških koalicija, interesnih grupa i kokusa, koji će lobirati i uspešnije se zalagati, kroz razne zakonodavne komisije, za ostvarivanje interesa žena. Međutim, u praksi se to retko dešava. Žene deluju kao trostruki reprezentanti – predstavljaju glasače, partiju i žensku populaciju. Političarke se ne izjašnjavaju automatski i *a priori* u interesu drugih žena, već zastupaju i ideje i ideologiju svoje partije. Može se reći da je feministička svest ključni faktor u delovanju političarki na planu reprezentacije interesa žena i da je svrsishodnije izabrati veći broj žena feminističke provincije, a ne generalno veći broj žena koje bi zastupale isključivo partijske interese. U tom smislu, potrebna je mobilizacija i saradnja što šireg kruga rodno senzibilnih aktera i formiranje svojevrsnog strateškog partnerstva ili trougla moći između žena predstavnica u parlamentu, aktivistkinja u ženskom pokretu i žena u državnoj administraciji (Halsaa, 1998; Mazur, 2002).

Rezultati istraživanja o uticaju žena u Skupštini Srbije, koje je sprovedeno među poslanicima (67) i poslanicama (38) 2013. godine, kao deo šireg istraživanja o kontrolnoj funkciji parlamenta, potvrđuje već ustanovljene parametre političke reprezentacije žena u literaturi da žene teže ulaze u poslaničke krugove, da su manje zastupljene na položajima šefova poslaničkih grupa, predsednika odbora i članova međunarodnih organizacija, i isključuju se iz procesa donošenja odluka u vezi s pitanjima bezbednosti, finansija i ekonomije (Otvoreni parlament, 2013: 5). U aktuelnom skupštinskom sazivu ima 12 poslaničkih grupa, a samo jednoj predsedava žena (SPS), dok su u svim ostalim slučajevima na čelu muškarci (Otvoreni parlament, 2015). Veće parlamentarne stranke, SNS i SPS, zadovoljile su kvotni uslov od 30% žena na izbornim listama, ali su šanse da one uđu u parlament umanjene jer se njihov broj na listama povećava tek od stotog mesta na listi. Pojedine manje stranke premašile su zakonom propisani minimum, te je u poslaničkim grupama Demokratske stranke, Socijaldemokratske partije Srbije i Partije ujedinjenih penzionera Srbije zabeleženo oko 40% žena (Tabela 3).

Tabela 3. Udeo žena u poslaničkim grupama (%)

Poslanička grupa	Žene (%)
Srpska napredna stranka	34,5
Socijalistička partija Srbije	32,0
Demokratska stranka	43,7
Boris Tadić – SDS, ZZS, ZS	25,0
Partija ujedinjenih penzionera Srbije	42,0
Socijaldemokratska partija Srbije	40,0
Jedinstvena Srbija	29,0
Liga socijaldemokrata Srbije	33,3
Nova Srbija	33,3
Savez vojskovođačkih Mađara	33,3
SPO–DHSS	33,3
SDA Sandžaka – PDD	20,0
Samostalni poslanici	0,0

Izvor: *Žene u parlamentu – deseti skupštinski saziv*. 2015. Beograd. Otvoreni parlament.

Prema nalazima istraživanja iz 2013. godine, evidentno je da se poslanici češće nego poslanice nalaze na položajima predsednika, potpredsednika i članova predsedništva u svojim strankama, dok su poslanice češće članice glavnih i izvršnih odbora (Otvoreni parlament, 2013: 7) (Tabela 4). Podaci potvrđuju ustanovljena hijerarhijska pravila da muškarci zauzimaju bolje položaje i imaju veću moć odlučivanja, dok žene obavljaju izvršne funkcije u političkim strankama. Poslanici češće dolaze s više političke funkcije (članovi vlade, predsednici skupštinskih odbora, članovi izvršnih odbora stranaka i predsednici sudova) (32,8% prema 17,1%), a poslanice češće s direktorskih položaja (28,5% prema 13,5%) (Otvoreni parlament, 2013).

Tabela 4. Poslanici/poslanice prema aktuelnom položaju u stranci (%)

Položaj	Poslanice	Poslanici
Predsednik, potpredsednici i članovi predsedništva	20,6	46,2
Članovi GO i IO	55,9	29,2
Članovi okružnih, opštinskih i gradskih odbora	5,9	9,2
Ostalo	17,6	15,4

Izvor: *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaji?*, *Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije*. 2013. Beograd. Otvoreni parlament.

Rodno segregirani obrazac posebno je vidljiv kroz neravnopravnu zastupljenost poslanica u različitim skupštinskim odborima. U Desetom sazivu formirano je 20 skupštinskih odbora. Na čelu osam odbora nalaze se žene, i to Odbora za spoljne poslove i Odbora za odbranu i unutrašnje poslove, na čijem su čelu, u prethodnim sazivima, uglavnom bili muškarci. Poslanice su i dalje većinski zastupljene u odborima koji su usmereni na pitanja ljudskih i manjinskih prava, dečje i porodične zaštite, kulturu i informisanje, evropske integracije, dok ih više od 40% ima u Odboru za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo i u Odboru za rad, socijalna pitanja, društvenu uključenost i smanjenje siromaštva. Prema mišljenju samih poslanica, žene u parlamentu ispoljavaju drugačiji način razmišljanja, koji je obeležen posebnom brigom za ranjive grupe, i pokazuju više solidarnosti i odgovornosti u radu. Ozbiljnije se spremaju za sednice i o zakonima diskutuju i komuniciraju na umereniji način nego što to čine muškarci.

Rezultati ovog istraživanja potvrdili su i već postojeće nalaze o posebnom obliku diskriminacije koji se tiče komunikacije, rodno nekorektnog jezika,

neprimerenog ophođenja i omalovažavanja žene na osnovu pola, kako u formalnim tako i u neformalnim praksama, i koji je prisutan na svim meridijanima (Chappell, 2002; Rosenthal, 2002). Svaka peta poslanica se požalila da kolege iznose šale i komentare na njihov račun, ali da ne postoji pravo na žalbe zbog takvog ponašanja. Nijedna nije koristila neku službenu proceduru žalbe, ali nisu ni adekvatno obavestene, odnosno sigurne u to da li u parlamentu postoje jasno definisane procedure žalbe u slučajevima rodno zasnovane diskriminacije (Otvoreni parlament, 2013). Narodne poslanice navode još jednu važnu prepreku u svom radu, a to je činjenica da ne dobijaju dovoljno podrške od svojih kolega unutar partija (Otvoreni parlament, 2013). One koje su na političkim funkcijama smatraju da ih lideri partija ne podržavaju dovoljno, a ostale da ih uglavnom vide na nižim pozicijama u stranci. Zbog te nevidljivosti, pojedine grupe glasača još uvek više šanse daju muškim nego ženskim kandidatima, jer ih percipiraju kao jače i uspešnije, i time stereotipno formiraju svoje preferencije.

Poslanice su u istraživanju potvrdile kako im je teže da ostvare napredak u karijeri, kako moraju više da se dokazuju nego muške kolege, kako ih stranačka i politička okolina prihvata s više skepse, te kako im je znatno teže da usklade svoje porodične obaveze i karijeru (Otvoreni parlament, 2013). Zbog izostanka institucionalne podrške, žene ulaze u politiku najčešće kada su profesionalno afirmisane i ekonomski nezavisne, kada su deca već odrasla ili u adolescentskom periodu. Ipak, poslanice su ukazale i na to da stranački interesi, pre svega lojalnost, mogu biti snažniji od ženske solidarnosti. Prema mišljenju jednog broja poslanika, povećanje udela žena u parlamentu povezano je sa opadanjem moći ove institucije i povećanjem moći izvršne vlasti (Otvoreni parlament, 2013). Upravo iz tih razloga, neophodno je povećanje udela žena ne samo u strukturama zakonodavne i izvršne vlasti, već pre svega u ekonomskoj sferi, u upravnim odborima i na čelu privrednih kompanija i korporacija, kao što to je sve češća praksa u zemljama EU i Skandinavije.

Uticaj žena u parlamentu u velikoj meri zavisi od broja i rešenosti izabranih poslanica da se bore za ženske interese. Česta, vrlo oštra i, može se reći, neprimerena primedba feminističkog pokreta jeste to da su žene izabrane u parlament postale surogat muškarci, da su socijalizovane u partijama koje su dominantno muške organizacije, da ih teško razlikovati i da, sem lične promocije, nema koristi od njihovog rada. Tačno je da su žene u parlamentu na muškoj teritoriji, jer je to organizacija kojom su vekovima dominirale rodne

predrasude i stereotipi. Međutim, veliki broj faktora odlučuje o stvarnom uticaju žena – od ekonomskog i političkog konteksta, pravila funkcionisanja skupštine do političkog iskustva i postignute kritične mase u parlamentu. Na primer, uočeno je da, kada žena ima manje od 15% u parlamentu, one u svom ponašanju više liče na muškarce i uglavnom potiču iz tipično muških profesija, kao što su biznis i pravo. Pojedini istraživači smatraju da žene šalju drugačije političke poruke nego što to čine muškarci. Prema njihovom shvaćanju, ženski politički stil karakterišu: političke tvrdnje utemeljene na konkretnom iskustvu, govor koji ističe važnost odnosa među ljudima, govor kojim se izražava da je moć samo način da se nešto promeni i da se deli s drugima, holistički pristup politici i stavljanje tipično ženskih tema u prvi plan diskusije (Blankenship, Robinson, 1995: 353).

Muškarci i žene se razlikuju i prema motivaciji, pristupu pregovaranju i načinu rešavanja problema (Pološki Vokić, Bulat, 2013: 7). Žene se orijentišu na procese i međuljudske odnose, a muškarci na zadatke i rezultate. Žene brinu o tome kako ljudi tretiraju jedni druge, dok su muškarci usredsređeni na realizaciju i ostvarenje cilja. Muškarci nerado priznaju greške, dok žene smatraju da je grešiti prirodno. Žene probleme rešavaju intuitivno, dok muškarci češće odlučuju racionalno i analitično. Žene razgovaraju s ciljem sklapanja društvenih kontakata, dok muškarci nastoje da reše probleme, prikupe informacije, postignu neki cilj, daju savete i da se pohvale. Žene su, za razliku od muškaraca, aktivni slušaoci u razgovoru. Muškarce prvenstveno motivišu ekstrinzični činioci kao što su novac, priznanje, moć, status, ugled, napredovanje, dok žene motivaciju nalaze među intrinzičnim faktorima, poput društvenih kontakata, pomaganja drugima da zadovolje svoje potrebe, saradnje s drugim ljudima, samoispunjenja i zadovoljstva poslom.

Takođe, postoji mišljenje da žene bolje obavljaju poslove u odborima nego što raspravljaju na sednicama (Vuković, 2008). Međutim, podjednako učešće žena u odborima i u raspravama doprinosi boljoj medijskoj promociji, uspešnom građenju parlamentarne karijere, koja predstavlja usputnu lestvicu ka višim državnim funkcijama. Praksa nemačkog parlamenta je dobar primer pokušaja da se prevaziđe marginalizovanost i unapredi participacija žena u parlamentu. Kada se žena javi da diskutuje, automatski se pomera na vrh liste govornika. Ova praksa se sada širi i izvan parlamenta, što je dobar pokazatelj uticaja ženskog glasa i razumevanja ženske perspektive. Parlamenti skandinavskih zemalja otišli su još dalje u eliminisanju diskriminacije ženskih

interesa time što već odavno praktikuju pokretanje ženskih pitanja i podržavanje ženske inicijative na svim zakonskim raspravama, i to od strane muških poslanika. I način vođenja političkih kampanja, vodeće teme i stil prezentacije su promenjeni u korist „mekše“ ili „ženske“ politike, orijentisane prevashodno na poboljšanje uslova svakodnevnog života.

Uže politički i formalno posmatrano, napredak položaja žena u Srbiji je vidljiv. Prvi put u istoriji poslanice su oformirale Žensku parlamentarnu mrežu, s ciljem da utiču na donošenje novih zakona i praćenje postojećih zakonskih rešenja u vezi s pravima žena i poboljšanjem rodne ravnopravnosti. Takođe, prvi put je na čelu skupštinskog Odbora za odbranu i unutrašnje poslove 2014. godine izabrana žena. U prethodnom skupštinskom sazivu nijedna poslanica nije bila članica ovog odbora. Međutim, s druge strane, zabrinjava činjenica da je gašenje Uprave za rodnu ravnopravnost obrazloženo procenom da rodna ravnopravnost u ovom trenutku nije prioritet, imajući u vidu tešku ekonomsku situaciju. Time je vlast pokazala da ignoriše tešku poziciju žena na tržištu rada, feminizaciju siromaštva i urušavanje njihovog položaja u društvu. S tim u vezi je i ukidanje ili umanjeње podrške i beneficija koje su ženama bile dostupne na republičkom i lokalnom nivou.

Integracija rodne politike u agendu političkih partija je složen proces i, kao što smo videli, otvara brojna pitanja. Najpre, treba obezbediti neophodan zakonodavni okvir i rodno budžetiranje, zatim pospešiti upotrebu kvota, finansiranje kampanja, formiranje rodno senzitivnih političkih tela. Proces partijske selekcije i nominacije kandidata treba učiniti transparentnijim i inkluzivnijim za žene, i treba oblikovati svest političkih stranaka da utiču na vrednosti i ponašanje i žena i muškaraca u pravcu sprovođenja politike rodne ravnopravnosti. Jednaka vidljivost ženskih i muških kandidata u kampanjama i veća podrška od strane partijskih lidera jesu krucijalni faktori za dobijanje većeg poverenja javnosti i formiranja uverenja da su žene u politici neophodne. Jedna od pretpostavki je i ta da će žene glasači najčešće dati svoj glas ženama kandidatima na izborima. To je efekat rodnog afiniteta, koji se bazira na grupnoj solidarnosti i očekivanjima da se postigne deskriptivna reprezentacija u parlamentu, a tek nakon toga, počiva na ideološkim i partijskim afinitetima (Dolan, 2008: 80).

Transformacija rodnog režima i društvenog konteksta paralelno se odvijaju i podrazumevaju stvarne institucionalne, proceduralne i kulturalne

promene, a ne samo formalno povećanje učešća žena u odlučivanju. Radi se o promeni razumevanja javnog interesa, o tome da se rodna ravnopravnost percipira kao esencijalni deo javnog interesa. U tom smislu, neophodno je mobilisati lobističke potencijale koji će obuhvatiti žene u strankama, nevladine organizacije, međunarodne organizacije, medije, eksperte i ekspertkinje i ugledne pojedinke i pojedince, da u kratkom roku izvrše pritisak koji će kandidatkinjama u strankama omogućiti povoljan raspored na izbornim listama. Zatim je potrebno vršiti konstantan pritisak da stranke uvedu rodne kvote u stranačke statute, jer one osiguravaju zastupljenost žena u stranačkim telima i na izbornim listama. Od toga da li i na koji način određene političke stranke usvajaju koncept rodne ravnopravnosti, zavisice i reprezentativnost žena. Neophodno je stalno podsticati nominaciju žena za kandidaturu na upravljačke funkcije od strane političkih partija i raditi na izgradnji mreže podrške političarkama od strane ženskog civilnog sektora. Dosadašnje iskustvo pokazuje da specifične ciljane kampanje mogu biti efikasne u ohrabivanju žena da se kandiduju i u stvaranju pritiska kojim bi se partije naterale da ih nominuju. Posebnu pažnju treba posvetiti kandidovanju žena za ulazak u lokalne institucije jer su njihovi interesi češće koncentrisani na teme bliske okruženju u kom žive.

Literatura

- » Anđelković-Kanzleiter, Violeta. 2005. *Žene u lokalnoj samoupravi 2005*. Beograd: INDOK Centar.
- » Baćanović, Višnja, Pajvančić, Ana. 2010. *Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- » Blankenship, Jane, Robson, Deborah C. 1995. A "Feminine Style" in Women's Political Discourse: An Exploratory Essay. *Communication Quarterly*. 43 (3): 353–366.
- » Chappell, Louise A. 2002. *Gendering Government: Feminist Engagement with the State in Australia and Canada*. Vancouver, Toronto: University of British Columbia Press.
- » Čičkarić, Lilijana. 2003. Contemporary Women's Issues in Serbia and Montenegro, in Walter, Lynn (ed.), *The Greenwood Encyclopedia of Women's Issues Worldwide - Europe*, Westport. Connecticut. London. Greenwood Press. 577–586.
- » Čičkarić, Lilijana. 2004. Women's Movement and the Building of Civil Society in Serbia. *International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, Special issue: In Our Own Voices: The Women in Central and Eastern Europe After 1989. 6 (1): 23–32.
- » Dolan, Kathleen. 2008. Is there a "Gender Affinity Effect" in American Politics?: Information, Affect and Candidate Sex in U.S. House Elections. *Political Research Quarterly*. 61(1): 79–89.

- » Galligan, Yvonne and Clavero, Sara. 2008. Prospects for Women's Legislative Representation in Postsocialist Europe: The Views of Female Politicians. *Gender and Society*. 22(2): 149–171.
- » Halsaa, Beatrise. 1998. A Strategic Partnership for Women's Policies in Norway. in Lycklama à Nijeholt, G., Vargas, V., Wieringa, S. (eds.). *Women's Movements and Public Policy in Europe, Latin America, and the Carribean*. New York: Garland.
- » Ignjatović, Suzana et all. 2011. Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije. Institut društvenih nauka.
- » Inter-Parliamentary Union. 2014. Women in Parliaments by Regions. UN Women. Geneva. <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm> (pristupljeno 15. 1. 2014.)
- » IPSOS Strategic Marketing. 2014. Rodna ravnopravnost u Srbiji. Beograd. Mlnistarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. <http://www.mc.rs/upload/documents/istrazivanje/2014/09-25-14-Rodna-ravnopravnost.pdf> (pristupljeno 25. 9. 2014.)
- » Kolin, Marija, Čičkarić, Lilijana. 2010. *Ekonomska i politička participacija žena u Srbiji u kontekstu evropskih integracija*. Beograd. Institut društvenih nauka.
- » Lovenduski, Joni. 2005. *Feminizing Politics*. Cambridge: Polity Press.
- » Markov, Slobodanka. 2001. *Pravo glasa žena*. Beograd: CESID.
- » Matland, Richard, Montgomery, Kathleen. eds. 2003. *Women's Access to Political Power in post-Communist Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- » Mazur, Amy. 2002. *Theorizing Feminist Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- » Mršević, Zorica. 2007. *Ka demokratskom društvu – izborni sistem kvota*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- » Pajvančić, Marijana. 2007. Ravnopravnost polova – politički i ideološki kontekst. U Lutovac Zoran. ur. *Ideologija i političke stranke u Srbiji*. Beograd. Institut društvenih nauka. Fakultet političkih nauka. Friedrich Ebert Stiftung. 283–299.
- » Pološki Vokić, Nina, Bilat, Ivana. 2013. Što žene lideri unose u politiku – psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspektive. 1st PAR International Leadership Conference – Women's leadership u Opatiji, 2012. godine. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- » Rosenthal, Cindy Simon. 2002. *Women Transforming Congress*. Norman: University of Oklahoma Press.
- » Vuković, Ana. 2008. Stavovi srpske političke elite o ženama u politici. *Sociološki pregled*. 17(3): 343–363.
- » *Žene i muškarci u Srbiji*. 2005. 2008. 2011. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- » *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj? Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije*. 2013. Otvoreni parlament. <http://www.otvoreniiparlament.rs/wp-content/uploads/2014/03/ovde1.pdf> (pristupljeno 18. 4. 2014.)
- » *Žene u parlamentu – deseti skupštinski saziv*. 2015. Otvoreni parlament. <http://www.otvoreniiparlament.rs/wp-content/uploads/2015/03/%C5%BDene-uparlamantu-2014..pdf> (pristupljeno 10. 9. 2015.)

Dunja Poleti*

Rodni aspekti prostorne mobilnosti u Srbiji

Gender aspects of spatial mobility in Serbia

Apstrakt: Iako žene čine gotovo polovinu ukupnog broja međunarodnih migranata, teorije o migracijama dosta dugo nisu uzimale u obzir rodnu perspektivu. Upliv feminističkih teorija u ovo istraživačko polje doprineo je prevazilaženju pojednostavljene slike u kojoj su nezavisni, aktivni muški migranti, koji se kreću u potrazi za poslom, suprotstavljeni pasivnom kretanju njihovih zavisnih pratilja, čiji je jedini cilj porodično spajanje. Nalazi rodno senzitivnih istraživanja ukazali su na to da je rod verovatno najvažniji faktor koji oblikuje migratorno iskustvo (važniji čak i od zemlje porekla ili destinacije, godina, klasnog položaja, rasne ili etničke pripadnosti, odnosno kulture). Osnovni cilj ovog rada jeste da ispita rodnu osnovu različitih vrsta prostornog kretanja u Srbiji. Analiza se oslanja na podatke dobijene iz sekundarnih izvora, poput zvaničnih statističkih izveštaja Komesarijata za izbeglice i migracije i Republičkog zavoda za statistiku, te iz drugih akademskih empirijskih studija.

Ključne reči: rod, prostorna mobilnost, migracije, Srbija

Abstract: Even though women make almost half of total number of international migrants, for a long time migration theories did not take into account gender perspective. Feminist theories transformed generally accepted, oversimplified picture in which independent, active, job seeking male migrants was opposed to passive woman movements, whose only purpose was a family reunification. Findings from feminist-inspired studies have confirmed that among different social features, gender is probably the most important factor that defines the migratory experience, being more important than the country of origin or destination, age, class, race, ethnicity, or culture. The aim of this paper is to examine gender based differences in various types of spatial movements in Serbia. The analysis is based on data obtained from secondary sources, such as official statistical report of the Commissariat for Refugees and Migration and the Statistical Office of the Republic of Serbia, as well as from other empirical research.

Keywords: rod, spatial mobility, migration, Serbia

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
dunja.poleti@gmail.com

Uvod

Mehaničko kretanje stanovništva često se prepoznaje kao jedna od osnovnih karakteristika savremenog društva, iako, naravno, ne predstavlja novi fenomen. Zbog rasta broja ljudi koji su u pokretu, današnja era neretko se naziva „erom migracije“. Ekonomska globalizacija, demografski trendovi, revolucije u sferi tehnologije, transporta i komunikacije, kao i rastuće transnacionalne zajednice omogućili su razmenu robe, informacija, ideja, čime je popešeno i olakšano kretanje ljudi. Predstave o svetu koji je sve više i više povezan, o sažimanju prostora, o blizini, stvaraju i podstiču želju za kretanjem. Danas se na povećanu prostornu mobilnost gleda kao na novu vrednost ili poželjan životni stil. Ipak, mobilnost je teško ostvariva za većinu stanovnika planete. Međunarodni migranti čine tek negde oko 3% stanovništva planete¹ (UN, 2006). Istina, broj migranata raste nešto bržim tempom od porasta ukupnog stanovništva, međutim, prepreke su teško premostive. Prostorna pokretljivost, dostupna onima koji raspoložu finansijskim i socijalnim kapitalom, postala je jedan od glavnih faktora društvene pokretljivosti i stratifikacije.

Pojam prostorne mobilnosti obuhvata različite vrste kretanja i već izvesno vreme predstavlja nezaobilazan predmet interesovanja savremenih, *mainstream* akademskih krugova. Međutim, dosta dugo studije o mobilnosti i migracijama nisu uzimale u obzir rodnu perspektivu, iako broj žena koje učestvuju u prostornom kretanju nije zanemarljiv. Zvanične statistike potvrđuju da su 2000. godine žene činile 49% ukupnog broja međunarodnih migranata, a da je taj procenat prešao polovinu ako se imaju u vidu razvijeniji regioni (UN, 2006: III).

Ipak, „problematika koja povezuje rod i žene sa pitanjima migracija je, sve do skora, bila na marginama kako ženskih i rodnih studija, tako i onih koje se bave migracijama“ (Morokvašić, 2010: 27). Čak i kada su se njima bavili, autori su polove posmatrali kao biološki definisane, dihotomne pojmove, koje treba proučavati paralelno. Glavni teorijski pravci i metodologija koju su oni zastupali izjednačavali su migracije sa ekonomski motivisanim kretanjima mladih muškaraca koji u potrazi za poslom odgovaraju na tražnju za radnom

1 Broj međunarodnih migranata je u prethodnih pet decenija postepeno porastao sa 75 miliona, koliko ih je procenjeno 1960. godine, na 232 miliona u 2013. godini. Broj prisilnih migranata krajem 2012. godine iznosio je više od 45 miliona, od čega 15,4 miliona izbeglica, 937 hiljada tražilaca azila i 28,8 miliona interno raseljenih lica (navedeno prema Lukić, 2015: 6; UN, 2006: 6).

snagom u razvijenim zemljama. Dominantni koncepti doveli su do zanemarivanja učešća ženske perspektive, posebno kada su u fokusu bila ekonomski motivisana kretanja. Tako su muškarci viđeni kao primarni i aktivni akteri, dok su, za razliku od njih, žene definisane kao zavisne i pasivne članice domaćinstva, pratilje muških migranata, čije se kretanje prvenstveno vezivalo za porodično spajanje (Pešić, 2013: 327).

Tek od devedesetih godina dvadesetog veka počinje razvoj rodno senzibilisanih pravaca. Feminističko viđenje roda kao društvenog konstrukta pokrenulo je pitanja koja su podstakla mnoga istraživanja o ženama i prostornoj pokretljivosti. Jedno od njih polazi od patrijarhalnosti, odnosno hijerarhijske moći, dominacije i kontrole koju muškarci koriste kako bi vladali ženama. Naime, da li i na koji način patrijarhat, omogućavajući muškarcima pristup raspoloživim sredstvima, utiče na sposobnost žena da budu mobilne, na vremenske okvire, oblike mobilnosti i krajnje destinacije (Boyd, Grieco, 2003: 3)? Pitanje dobija na značaju ako se ima u vidu da svaki akter ima određeni kapacitet za mobilnosti, koji zavisi od njegove/njene mogućnosti da pristupi određenim resursima i da ih na pravi način iskoristi (Kaufmann, 2002).

Ako je mobilnost oblikovana životnim kursom, finansijskom situacijom, socijalnim i kulturnim kapitalom, porodičnom situacijom i kompozicijom domaćinstva, uviđa se koliki je značaj trijade rasa–klasa–rod za pojam mehaničkog kretanja. Među datim društvenim obeležjima rod je možda i najvažniji faktor koji utiče na migratorno iskustvo, važniji čak i od zemlje porekla ili destinacije, godina, klasnog položaja, rasne ili etničke pripadnosti, odnosno kulture (IOM, 2004). On determiniše motivaciju za kretanje, oblikuje njegov tok i posledice (Pešić, 2013). Rodna perspektiva preseca mnoge programe i politike koje sprovode vlade, a koje ne moraju biti u direktnoj veza s migracijama.

Osnovni cilj ovog rada jeste da ispita rodne aspekte mobilnosti u Srbiji, dok se posebni ciljevi odnose na deskripciju oblika, rasprostranjenosti i motiva za prostorno kretanje. Analiza se, u nedostatku specifičnog istraživanja, oslanja na podatke dobijene iz sekundarnih izvora: iz zvaničnih izveštaja kako Republičkog zavoda za statistiku tako i drugih državnih tela, te iz različitih empirijskih studija. Iako je sadržaj analize ograničen dostupnošću empirijskih podataka, postoji dovoljno empirijskih dokaza da se preispita glavna pretpostavka ovog rada – da su trendovi mobilnosti u Srbiji rodno senzitivni i determinisani nejednakim pristupom resursima.

Kako je ženski rod pronašao svoje mesto u teorijama o mobilnosti

Pre nego što odgovorimo na pitanje o mestu koje rodna perspektiva zauzima u teorijama o mobilnosti, neophodno je definisati *mobilitnost*. Ovaj pojam daleko je od jednoznačnog i u društvenim naukama se koristi u veoma različitim značenjima, počevši od socijalne mobilnosti, pa sve do geografije kretanja. Oni autori koji proučavaju mobilnost dovodeći je u vezu s migracijama i kretanjem razvili su različite tipologije prostorne pokretljivosti. U ovom radu će se pod *prostornom mobilnošću* podrazumevati krovni pojam koji objedinjuje različite vrste kretanja, počevši od dugoročnog, rezidencijalnog kretanja i prelazak većih prostornih razdaljina (migracije), pa sve do cirkularnih, kratkoročnih, repetitivnih ili dnevnih promena mesta boravka (mobilnost u užem smislu). Kod međunarodnih ili prekograničnih migracija trebalo bi razlikovati proces iseljavanja iz zemlje, odnosno emigraciju, od procesa useljavanja u neku zemlju, odnosno imigracije. S druge strane, ukoliko se migranti sele u okviru jedne zemlje, možemo govoriti o unutrašnjim migracijama. Migracije se, prema legalnom statusu, dele na regularne i neregularne, a prema voljnosti na voljne i prisilne.² Ipak, treba imati u vidu da je svaka podela u migracionim studijama problematična, utoliko što se tokovi migracija mešaju i nekada nije lako oceniti kom pojedinačnom tipu kretanja pripada određeni migracioni tok.

2 Trebalo bi imati u vidu da ne postoji univerzalno prihvaćena definicija migracija ili migranata. Iako deluje da je prepoznavanje prostorno pokretne grupe stanovništva jednostavno, gotovo samouočljivo, konsenzus oko toga koja obeležja su nužna da bi se neko nazvao migrantom nije postignut. Termin migranti se na međunarodnom nivou najčešće koristi za sve slučajeve u kojima je odluka o migracijama doneta od strane pojedinaca, bez prisile i spoljnih intervencija, a iz razloga sopstvene dobiti. Tako shvaćene migracije se odnose na osobe i članove njihovih porodica koji se kreću u drugu zemlju ili region kako bi poboljšali svoj socijalni ili materijalni status. Od voljnih migracija često se odvajaju prisilna kretanja, u koje spadaju azilanti, izbeglice, interno raseljena lica, žrtve trgovine ljudima, a sve češće se kod nas spominju i povratnici po Sporazumu o readmisiji. S druge strane, ima i definicija koje ne prave razlike između voljnih i prisilnih migracija. Tako, Ujedinjene nacije definišu migrante kao individue koje borave u inostranstvu duže od godinu dana, bez obzira na motiv, karakter (dobrovoljni ili prinudni), kao i sredstva koja se koriste da bi se migriralo (regularna i neregularna) (IOM, <https://www.iom.int/key-migration-terms>). Neujednačenost definicija ne samo da utiče na različite istraživačke osnove, koje onda dovode do nemogućnosti poređenja podataka, već i na mnogo ozbiljniju stvar – klasifikaciju ljudi koji prelaze granice. Da li će neko biti okarakterisan kao ekonomski migrant, izbeglica ili azilant, često predstavlja stvar političkih ili interesnih odluka, a umnogome utiče na tretman koji će neko dobiti, legalni status, prava, obaveze i životne tokove.

Bez obzira na to kako su definisali tipove kretanja, autori su dosta dugo zanemarivali njihovu rodnu dimenziju, iako će se pokazati da je razumevanje roda krucijalno za migracioni kontekst. Tokom 60-ih i 70-ih godina XX veka, u fokusu su bile radno motivisane migracije. One su se isključivo odnosile na produktivni rad za platu ili nadnicu, čiji su nosioci bili muškarci. Kako je reproduktivni kućni rad dugo bio nepriznat jer nije bio tržišno orijentisan,³ ženski doprinosi ekonomiji i društvu destinacije su ignorisani (UN, 2006: 1). Tako je muškarac migrant postao univerzalna paradigmatička figura koja obuhvata sve migrante (Morokvašić, 2010: 46). Sekundarni položaj koji je dodeljen ženi u okviru teorijskog modela prenesen je i u istraživačku praksu, pa su žene ostale nevidljive u empirijskim studijama migracija (Pešić, 2013). Ženska iskustva, kada su bila prepoznata, vezivala su se za nedobrovoljna, pasivna i zavisna kretanja, poput spajanja porodice. Tokom tog period fraza „migranti i njihove porodice“ predstavljala je kôd za „muške migrante, njihove žene i decu“ (Boyd, Grieco, 2003: 1).

Istraživanja s kraja 70-ih i početka 80-ih godina XX veka uključila su žensku perspektivu, ali nisu dovela do velikih promena u razumevanju fenomena mobilnosti, njihovih pokretača ili posledica. Muškocentričnim studijama pridodate su ženskocentrične, ali bez suštinskog prevazilaženja esencijalističkih binarnih modela muškosti i ženskosti. Jedno od centralnih pitanja u ovom periodu bilo je da li su migracije „modernizovale“ ženu, da li su joj pomogle da se oslobodi tradicionalnih normi i vrednosti (Boyd, Grieco, 2003: 1).

U *push-pull* demografskim modelima i neoklasičnim teorijskim pristupima migracije su posmatrane kao posledica individualnih odluka. Ređe odlučivanje žena na migracije pripisivano je tradicionalnim ženskim rodnim odgovornostima (žene su definisane kroz ulogu supruge, majke i domaćice) (Boyd, Grieco, 2003: 2). Razvojem novih pristupa, kao što je nova ekonomija migracija, počela je da se naglašava uloga porodice, odnosno domaćinstva u procesu odlučivanja o migracijama. Ipak, kritičari su navodili da je racionalan, proračunat pojedinac samo zamenjen racionalnim, proračunatim domaćinstvom, te da domaćinstva ne predstavljaju jedinstvene strukture čije odluke imaju jednaku korist za sve članove (Boyd, Grieco, 2003: 2).

3 Podela rada postaje jedan od osnova za uspostavljanje binarnih opozicija između muškarca i žene. Naime, uspostavljanje razlika između javne i privatne sfere, te njihova hijerarhizacija na osnovu toga što se za javnu sferu vezuje produktivni, a za privatnu reproduktivni rad, dovodi do dodeljivanja različitih društvenih uloga i statusa onima koji obavljaju ove poslove, odnosno muškarcima i ženama (Pešić, 2013: 320).

Tek 90-ih godina XX veka dolazi do prodora rodne analize u teorije o prostornom kretanju. U feminističkoj teoriji rodovi se posmatraju ne kao biološke, nepromenljive datosti, već kao društveno konstruisane uloge, kao matrice identiteta, ponašanja i odnosa moći. Rodna perspektiva pretpostavlja da su muškost i ženskost relacione kategorije koje se uvek definišu u konkretnim okolnostima, jedna u odnosu na drugu i ne mogu se posmatrati odvojeno od ljudskih praksi ili specifične kulture u kojoj su nastali (Boyd, Grieco, 2003: 2; Pešić, 2013: 321). Pored redefinicije pojma roda, feminističke teorije su dovele u pitanje dotadašnje tradicionalne i *mainstream* epistemološke i metodološke postavke naučnog znanja.⁴

Prodorom feminističke perspektive u teorije o mobilnosti fokus se pomerio na rodno osetljiva pitanja. Postojeći okviri su, kako smo videli, mušku perspektivu proglasili univerzalnom, a migracione procese smatrali rodno neutralnim – ženska participacija je ili ignorisana ili se pretpostavljalo da su uzroci i posledice migracija isti za muškarce i žene. Za razliku od klasičnih pristupa, feministički orijentisane autorke pokazale su kako su naizgled rodno neutralni fenomeni u suštini veoma rodno specifični i kako mogu da rezultiraju različitim ishodima za muškarce i žene (Boyd, Grieco, 2003: 1). Ženske migracije se više nisu tretirale kao specijalni slučajevi, niti kao devijacije u odnosu na mušku praksu, već su žene počele da se posmatraju kao agensi promena tokom procesa migracije (UN, 2006: 14). S vremenom je došlo do izgradnje novog teorijsko-kategorijalnog aparata, koji je uskladio migracije i rod.

Smatra se da je nekoliko faktora uticalo na inkorporiranje ovih novih teorijskih i empirijskih saznanja. Jedan od najčešće navođenih argumenata jeste feminizacija migracija, odnosno, u prvom redu, brojčano povećanje žena u odnosu na muškarce migrante, ali i navodna promena u kvalitetu migracionih tokova.

Mirjana Morokvašić navodi da kada se feminizacija posmatra kao kvantitativna promena, ona krije velike varijacije uslovljene stepenom razvoja zemlje imigracije, stepenom zrelosti migracija i poreklom migranata. Još početkom gastarbajterskog perioda, dakle početkom 60-ih godina XX veka, kada se činilo da su migracije samo ili isključivo muški fenomen, žene su činile oko

4 Promene na metodološkom planu ogledaju se u napuštanju pozitivističkih i kvantitativnih pristupa u korist kvalitativno-etnografskih. Pored strukturalnih faktora, značaj se pridaje i ulozi aktera (individualnih, kolektivnih, institucionalnih) (Pešić, 2013: 325).

46,6% migranata u svetu.⁵ I ne samo što su žene još pre nekoliko decenija bile gotovo podjednako zastupljene kao i muškarci u ukupnom broju migranata (Jolly, Reeves, 2005: 6–7), već podaci pokazuju da se o jednoznačnom porastu broja žena u međunarodnim migratornim tokovima ne može govoriti (Zlotnik, 2003). U većini razvijenih zemalja žene čine preko polovine onih koji prelaze državne granice, a među novim članicama Evropske unije taj broj se kreće oko 60%. U nekim manje razvijenim regionima udeo žena među migrantima je čak opadao, da bi se u poslednjoj deceniji stabilizovao na oko 45%. Globalno uzev, feminizacija migracija ne postoji (Morokvašić, 2010: 31). Tamo gde su muškarci bili prethodnici, feminizacijom dolazi do uravnoteženja odnosa migranata i migrantkinja; tamo pak gde su žene prve krenule ili gde su bile u većini, dolazi do maskulinizacije kao obrnutog procesa. Stoga je verovatno pravilniji termin „rodna tranzicija migracija“ (Morokvašić, 2010: 25).

S druge strane, pod feminizacijom se podrazumeva i kvalitativna promena: žene navodno migriraju ne samo više, nego i drugačije nego što su to činile ranije. Istraživači i istraživačice pronalaze dokaze da žene sve više postaju nezavisne protagonistkinje, da se često sele u potrazi za poslom, da postaju hraniteljke porodica. Dakle, feminizacija je navodno praćena i oblicima migracija koje odudaraju od uobičajene stereotipne figure migrantkinje, „koja sledi muža i kreće se u okviru porodičnih migracija“ (Morokvašić, 2010: 26). Izneta tvrdnja ne može se okarakterisati kao tačna. Naime, bilo koji primer tog „novog“ kvaliteta može da se pronađe i u prethodnim migracijama. Žene su i ranije prelazile nacionalne granice u potrazi za poslom, samo što je njihova aktivnost bila nevidljiva. Jednim delom, ženine aktivnosti bile su neprimetne zbog ideje da su samo muškarci hraniooci porodice, a drugim delom zbog specifičnog položaja koje su žene zauzimale na tržištu rada u zemljama destinacije. One su imale zaposlenja koja su po mnogo čemu ličila na kućni rad, poput čišćenja ili čuvanja dece i starih (Morokvašić, 2007: 10). Uporedno istraživanje sprovedeno u 11 zemalja Evropske unije ukazuje na to da migrantkinje najčešće imaju šansu da nađu posao kao kućne pomoćnice, u industriji zabave ili u prostituciji (Morokvašić, 2010: 44). Takvi poslovi su retko kad bili prepoznati kao „rad“, a dobar deo njih ostao je neregistrovan, jer se

5 Te decenije bilo je 40 miliona muškaraca koji su učestvovali u internacionalnim kretanjima i 35 miliona žena. Do 2000. godine, iako se ukupan broj migranata udvostručio, razlika u apsolutnom broju je ostala gotovo ista – na 90 miliona muškaraca dolazi 85 miliona žena (Zlotnik, 2003).

obavljaju u neformalnim uslovima i/ili van legalnih tokova, u sivoj i crnoj zoni tržišta rada.

Dakle, fenomen feminizacije migracija je sporan u tom smislu što promene koje se u okviru njega opisuju ili nisu univerzalne (na primer, promena broja migranata je regionalno specifična) ili nisu novina (kao što je, na primer, dobar deo tih „novih“ trendova nov samo u saznavnom smislu) (Jolly, Reeves, 2005: 6–7; Morokvašić, 2010: 31). Stoga, razloge za povećanu vidljivost i interesovanje za žene, a onda i za pitanja roda u migracijama, treba tražiti drugde, a ne u diskutabilnom fenomenu feminizacije. U obnovi teorijskih pristupa migracijama prelazi se sa individue migranta kao kategorije analize (*homo economicus*), na mreže i domaćinstva u kojima više dolazi do izražaja uloga žena (Boyd, Grieco, 2003: 2). Razvoj postmoderne filozofije, feminističke teorije, biografskog narativnog metoda, ali i prodor žena u akademske krugove uticali su na senzibilizaciju naučnih radova, ali i praktičnih politika (Morokvašić, 2010; Pešić, 2013). I dok se prethodno opisani razlozi mogu pripisati upotrebi drugačijih teorijskih i istraživačkih pristupa, drugi uzorci su deo istorijskih promena. Situacioni faktori, poput pada Berlinskog zida, otvaranja i pomeranja granica i proširenje Evropske unije, doveli su do promene u migracionim obrascima, odnosno do pojave cirkularnih migracija u kojima su žene učestvovala više nego muškarci (Morokvašić, 2010: 46).

Doprinosi rodne perspektive teorijama o mobilnosti

Feministički pogled na rod kao socijalnu konstrukciju pokrenuo je dve veoma važne grupe pitanja, koje su podstakle mnoštvo istraživanja tokom poslednjih godina. Jedna se tiče patrijarhata ili odnosa moći, dominacije i kontrole koju muškarci koriste da bi vladali ženama. Kako patrijarhat, koji muškarcima daje povlašćeni položaj kada je pristup resursima u pitanju, utiče na ženski potencijal za migracije i njihove krajnje destinacije? Na koji način rodne nejednakosti u zemljama destinacija utiču na muška i ženska iskustva? U kojoj meri i na koji način migracije donose korist, odnosno štetu ženama i muškarcima? I na kraju, koji koraci moraju biti preduzeti kako bi se osigurale jednake mogućnosti i ishodi za migrante i migrantkinje? Druga grupa pitanja fokusira se na odnose između muškaraca i žena. Kako se ženski odnosi prema članovima porodice, uključujući i supružnike, menjaju s migracijom? Drugim rečima, kako se patrijarhat menja i rekonstruiše nakon migriranja (Boyd, Grieco, 2003: b4; UN, 2006: 16)?

U cilju pronalaženja odgovora na prethodna pitanja, proces migracije se posmatra u tri vremenske tačke: u fazi pre migracije, u fazi kretanja i u fazi nakon migracije. Ovu podelu trebalo bi shvatiti uslovno, više kao analitički konstrukt nego kao šemu koja predstavlja potpuno odvojene stadijume.

Studije koje teže da svoje opise ograniče na prošla i sadašnja kretanja nisu dovoljne da bi se objasnila selektivnost u migracijama, te je stoga potencijalna mobilnost postala važan predmet interesovanja. U toj predmigratornoj fazi različiti faktori oblikuju proces donošenja odluka i čine kretanje više ili manje mogućim. Pokazalo se da su asimetrični odnosi moći, odnosno različit kapacitet da se kontrolišu stvari ili da se na njih utiče, ključni element društvene konstrukcije roda. Oni opstaju zbog postojećih kulturnih normi i vrednosti, ukorenjeni su u porodične odnose i hijerarhije, u socijalne institucije, očitavaju se u sistemu obrazovanja, političkom, ekonomskom i pravnom sistemu. Nejednaka moć znači i različitu sposobnost muškaraca i žena da samostalno donose odluke i različit pristup resursima (Boyd, Grieco, 2003; IOM, 2004; UN, 2006). Ako svaki akter poseduje određeni kapacitet za mobilnost, koji zavisi od njegove/njene mogućnosti da pristupi bitnim resursima i da ih na pravi način iskoristi,⁶ jasno je da su razlike u migratornim obrascima odraz generalnih rodni nejednakosti. Empirijske studije pokazale su da faktori koji umanjuju žensku nezavisnu migraciju uključuju ograničavajuće efekte uloga unutar porodice,⁷ nedostatak ženske društvene i ekonomske nezavisnosti, otežan pristup mrežama koje pružaju informacije o tome kako ući u neku zemlju ili pronaći posao,⁸ te rodne norme o neprikladnosti toga da se žene samostalno kreću (UN, 2006: 16).

Čak i kada kulturne norme i vrednosti „dozvoljavaju“ samostalno kretanje žena, donošenje odluke nije isto što i prelazak preko državnih granica.

6 Neki autori dati kapacitet nazivaju pokretnošću (*motility*), posmatrajući je kao kapital koji može da se poseduje, uvećava, povezuje i razmenjuje sa ostalim vrstama kapitala. Količina pokretnosti zavisi od toga kojim tipovima kretanja akter ima pristup, kakve veštine i sposobnosti poseduje, te kako interpretira i koristi prethodna dva resursa (Kaufman, 2002; Kaufmann, Bergman and Joye, 2004).

7 Značaj koji je nedavno posvećen porodici i domaćinstvu kao mestu gde se odlučuje kritikovan je jer nije uspeo da prepozna da rodne hijerarhije postoje u porodicama i domaćinstvima i da nejednakosti prožimaju odluke da se migrira i njihove posledice (Jolly and Reeves, 2007: 9; UN, 2006: 14).

8 Diskusije o važnosti mreža u podsticanju migracija nisu dovoljno prepoznavale činjenicu da žene i muškarci imaju različit pristup mrežama i resursima, kao što su informacije ili ponude da se pruži pomoć, koje teku kroz mreže (UN, 2006: 14).

S obzirom na to da muškarci i žene često prolaze kroz različita iskustva, može se reći da pored rodne selektivnosti migracija postoji i rodno osetljiv migracioni proces. U tranzitnom periodu žene češće mogu biti izložene verbalnom i fizičkom nasilju, seksualnom zlostavljanju, lošijim uslovima stanovanja, rodno segregiranim tržištima rada, niskim platama, dugom radnom vremenu, nesigurnim ugovorima i pravnim statusima (Jolly, Reeves, 2005: 1). Tokom faze kretanja, državne migracione politike mogu ženama otežati legalne puteve izlaska i ulaska u zemlju, čime se suštinski žene primoravaju da koriste ilegalne tokove ili da se kreću isključivo kao zavisne članice. Mnogi nacionalni zakoni sadrže skrivene diskriminatorne odredbe, pa od žena zahtevaju testove za trudnoću, zabranjuju žensku emigraciju bez odobrenja „staratelja“ ili nameću starosne granice za devojke i žene (UN, 2006: IV).

Procena je da se oko dva miliona ljudi, uglavnom žena i dece, godišnje prokrijumčari preko državnih granica (što čini negde oko 2,3% od ukupnog broja ženskih migrantkinja). Takođe, postoje dokazi da je među izbeglicama više žena nego muškaraca, ali da se one suočavaju sa više prepreka tokom putovanja i da teže ostvaruju pravo na status izbeglice. U „Pekinškoj deklaraciji i platformi za akciju“ iz 1995. godine procenjeno je da žene i deca čine oko 80% svetskih izbeglica i raseljenih lica, uključujući i interno raseljena lica (navedeno prema Jolly, Reeves, 2005: 16). Istovremeno, žene svih uzrasta predstavljaju manje od polovine tražilaca azila i osoba sa izbegličkim statusom u SAD i Kanadi (Jolly, Reeves, 2005: 16). Iako se azil može tražiti po više osnova, neki sistemi veću šansu daju onima koji su progonjeni od strane država i nedemokratskih sistema (verovatnije da su muškarci) nego onima koji su bili žrtve seksualnog zlostavljanja od strane nedržavnih aktera (verovatnije da će biti žene⁹) (Jolly, Reeves, 2005: 14–16).

Na kraju, muška i ženska iskustva razlikuju se i onda kada migranti dođu do zemlje prijema. Na ishode integracija dobrim delom utiču vladine politike.

9 Još 2002. godine UNHCR je izdao smernice o međunarodnoj zaštiti onih čije je „proganjanje vezano za polnu osnovu“ (UNHCR, 2002: 1), s ciljem da proces dodeljivanja izbegličkog statusa postane rodno senzitivisan. Podaci iz studije o evropskoj azilantskoj praksi pokazuju da je napredak u početku bio veoma spor. Na primer, 24 od ukupno 41 zemlje nisu eksplicitno prepoznale seksualno nasilje kao oblik progona. Seksualno nasilje se od strane velikog broja donosilaca odluka pre smatralo privatnim činom nego aktom proganjanja. Manje od polovine zemalja omogućavalo je svim odraslim akterima automatski i dosledan pristup procedurama, što znači da se često nije obraćala pažnja na žene koje su dolazile u pratnji svojih muževa ili drugih muških pratioca. Takođe, studija je ukazala na opšti nedostatak rodno diferencirane statistike o azilantskim prijavama i odlukama (Crawley and Lester, 2004; UN, 2006: 43–53).

Iako žene čine polovinu migratornog tela, iako se korpus znanja o tome da su migracije rodno osetljiv proces svakim danom povećava, politike zemalja porekla i destinacije ne uzimaju u obzir date činjenice i nisu posredovane polom. Ni međunarodno pravo, koje je relevantno za rod i migracije, nije posebno rodno osetljivo (IOM, 2004: 12).

Zvanični legislativni okvir utiče na migratorna iskustva, i to preko uticaja na status koji žene dobijaju pri ulasku u zemlju, odnosno preko propisa koji utvrđuju mogućnosti uključivanja na tržište rada. Status pri ulasku u zemlju bitan je utoliko što direktno definiše nečija prava i mogućnosti u zemlji destinacije. Migrantkinje se češće definišu kao „zavisni članovi“, te njihovo legalno prebivalište u zemlji zavisi od odnosa s glavnim imigrantom i/ili od njegovog rezidencijalnog statusa (Boyd, Grieco, 2003; IOM, 2004). Pošto zakonske odredbe mogu ograničiti pristup tržištu rada zavisnim članovima domaćinstva, ženama je u tom slučaju onemogućeno da se angažuju u ekonomskim aktivnostima dok se ne ispune određeni uslovi. Čak i onda kada izlaze na tržište rada, one se često koncentrišu u tradicionalno ženskim profesijama. Ti poslovi su nižeg statusa, imaju ograničenu perspektivu za socijalnu pokretljivost, a pošto su i slabije plaćeni od tradicionalnih „muških zanimanja“, nejednakosti istrajavaju u okviru migrantskih domaćinstava. Mnoga zanimanja stavljaju žene u neformalne radne situacije s premalo pristupa informacionim mrežama i nedovoljnom socijalnom podrškom (IOM, 2004; UN, 2006). Zahvaljujući opisanim mehanizmima, legislativni okvir gura migrantkinje u odnose ekonomske zavisnosti od članova domaćinstava, što ih čini ranjivim i izloženim diskriminaciji i zlostavljanju.

Pa ipak, migracije mogu imati sasvim različite posledice na položaj različitih žena. Istraživanja pokazuju da prelazak granice može da potvrdi postojeće rodne hijerarhije ili da dovede do novih zavisnosti. Takođe, kao što se tradicionalne uloge mogu učvrstiti, one se mogu i razbiti, s tim što to ume da dovede do jakih otpora, kako kod muškaraca tako i kod žena. Za neke žene, migracije su osnažujuće iskustvo. U tim procesima one mogu da se udalje od situacije u kojima su bile pod tradicionalnim, patrijarhalnim autoritetima i da se nađu u novim situacijama koje dovode do povećane društvene pokretljivosti, ekonomske nezavisnosti i veće autonomije nad svojim životima. One mogu da budu akterke promene rodnih uloga u porodičnim strukturama. Empirijski nalazi pokazuju da čak i raseljavanje kao rezultat konflikta može da dovede do zaokreta u rodnim ulogama i odgovornostima u žensku korist

(Boyd, Grieco, 2003; Jolly, Reeves, 2005; Morokvašić, 2007; UN, 2006). Hugo izdvaja migratorne okolnosti koje povećavaju verovatnoću da žene osnaže svoje položaje nakon kretanja – migracije iz ruralnih ka urbanim područjima, ako kretanja nisu ilegalna ili nedokumentovana, kada žene migriraju ne kao deo porodične grupe već samostalno, kada one u zemljama destinacije rade van domaćinstva i postaju deo formalnog tržišta rada, te kada migracije imaju dugoročni karakter (UN, 2006: 2).

Rodni aspekti mobilnosti u Srbiji

Na početku analize mobilnosti, neophodno je naglasiti da je obim sistematskih proučavanja ove teme u Srbiji relativno mali. U pojedinim aspektima registruju se velike praznine empirijske građe, što otežava da se prouče pune implikacije mobilnosti. Ovaj problem svakako nije vezan samo za Srbiju, već predstavlja izazov na globalnom nivou. Statistika je daleko od postizanja univerzalne pokrivenosti, a podacima nedostaju dostupnost, kvalitet i uporedivost. Kada govorimo o međunarodnim kretanjima, informacije o određenim kategorijama migranata, na primer, o onima koji prelaze granicu bez odobrenja zemlje domaćina, posebno je teško prikupiti. Često se dešava da podaci o polascima iz zemlje porekla ne odgovaraju podacima o ulasku u zemlju / zemlje destinacije. Nekada su neujednačenosti posledica razlike u terminima i metodologijama, a nekada je teško utvrditi razloge postojećih razmimoilaženja (UN, 2006). Bolje razumevanje prostorne pokretljivosti svakako zahteva poboljšanje u prikupljanju podataka, njihovoj diseminaciji i analizi.

Nekoliko je izvora iz kojih se podaci mogu prikupljati. Vlade prate kretanja kao deo njihovog administrativnog upravljanja migracijama. Ovi podaci pružaju korisne informacije o tokovima migranata u zemlju ili van nje, mada se većina administrativnih podataka odnose na prilive, a ne na iseljavanje. Popisni podaci su, takođe, još jedan važan izvor informacija. U ovom radu su, pored izvornih statističkih podataka iz zvaničnih evidencija, korišćena i saznanja iz sekundarnih istraživanja. Pritom, treba imati u vidu da je rodna perspektiva mobilnosti u Srbiji relativno zanemarena. Kvantitativna empirijska građa neretko se analizira na agregatnom nivou, odnosno podaci se iznose bez klasifikacija po polu ili starosti. Kada se i prave razlike, one ne prevazilaze esencijalističku binarnu podelu na muško–žensko. Kvalitativni i dubinski uvidi su gotovo u potpunosti zanemareni. Data ograničenja postavila su granice i našoj analizi.

Tokom čitavog XX veka na prostoru Srbije odvijala su se intenzivna migratorna kretanja stanovništva. Prvi i Drugi svetski rat neminovno su izazvali pomeranja stanovništva, koje se nastavilo i u drugoj polovini prošlog veka. Najpre se, u okviru agrarne kolonizacije (1946–1948), u Vojvodinu doselio veliki broj stanovnika iz drugih republika Savezne Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), dok je snažna industrijalizacija (1948–1961) uzrokovala intenzivno preseljavanje, uglavnom seoskog stanovništva unutar Republike Srbije. Nakon 1961. godine intenzitet unutrašnjih migracija na prostoru Republike Srbije počinje da jenjava. Istovremeno se otvara novi kanal prostorne mobilnosti – povećan je odliv radno sposobnog stanovništva iz Srbije ka zemljama Zapadne Evrope na ekonomskoj osnovi. Kraj XX veka zbog novih ratnih sukoba na prostoru bivše SFRJ karakterišu nova migratorna kretanja, koja se ogledaju u prilivu velikog broja izbeglih i interno raseljenih lica. Period od raspada SFRJ do danas, usled nepovoljne političke i ekonomske situacije, obeležen je novim talasom emigracije, kao i napuštanjem nerazvijenih područja i koncentrisanjem stanovništva u nekoliko većih gradskih centara unutar Srbije (RZS, 2013a: 9–11).

Popis iz 2011. godine pravi razliku između autohtonog i doseljenog stanovništva. U autohtono stanovništvo ubrajaju se oni koji neprekidno od rođenja žive u mestu stalnog stanovanja, odnosno oni koji se nikada nisu selili¹⁰ (RZS, 2013a: 11).

I pored toga što je evidentan trend postepenog rasta broja doseljenog u ukupnom stanovništvu,¹¹ dati podaci govore o relativno slaboj pokretljivosti građana. Poređenja radi, prema istraživanju koje je 2008. godine sprovedeno na reprezentativnom uzorku, čak 63% stanovnika Sjedinjenih Američkih Država se tokom života preselilo bar jednom (Taylor *et al.*, 2008: 6). Iako bi bilo logično pretpostaviti da će najveći porast doseljenog stanovništva biti posle 1991. godine zbog velikog priliva izbeglica i interno raseljenih lica, veći skokovi zabeleženi su 1961–1971. i 1981–1991. godine. Naime, nalazi različitih istraživanja ukazuju na to da izbeglice, osim na porast broja stanovnika, nisu značajnije uticale na promene prirodnog kretanja stanovništva prostora koji

¹⁰ Pri definisanju ovog pojma, ne uzimaju se u obzir odlasci iz mesta stanovanja zbog kratkotrajne mobilnosti.

¹¹ U ukupno stanovništvo uključeni su građani Republike Srbije čiji je boravak u inostranstvu bio kraći od godinu dana, kao i strani državljani koji su u Srbiji boravili godinu dana i duže (RSZ, 2013a: 9).

su naselile, kao ni na njihove socioekonomske karakteristike. Mali broj izbeglica u poređenju sa ukupnom populacijom Srbije, sličnost obeležja izbeglica i domicilnog stanovništva, ali i procesi repatrijacije i preseljenja u treće zemlje, svakako su doprineli da se njihov uticaj ne odslika značajnije na udeo doseljenog stanovništva (Lukić, 2015: 17–18). Takođe, to su ujedno i godine kada je naglo usporen rast gradskog stanovništva (RZS, 2014: 28). Smanjeno kretanje ka gradovima odrazilo se i na udele autohtonog i doseljenog stanovništva (Tabela 1).

Tabela 1: Ukupno, autohtono i doseljeno stanovništvo Republike Srbije

Godina popisa	Stanovništvo		
	Ukupno (N)	Autohtono (%)	Doseljeno (%)
1953.	6 979 154	64,9	35,1
1961.	7 642 138	61,6	38,4
1971.	8 446 591	57,9	42,1
1981.	9 313 676	57,8	42,2
1991.	8 118 917	55,3	44,7
2002.	7 498 001	54,2	45,8
2011.	7 186 862	55	45

Izvor: Republički zavod za statistiku, *Migracije – podaci po opštinama i gradovima*, 2013.

Ako se posmatra polna struktura doseljenog stanovništva, primećuje se da je u Srbiji mnogo veći broj žena koje žive van mesta svog rođenja od muškaraca – 60,4% naspram 39,6%. Najveći procenat migrantkinja doselio se iz nekog drugog mesta u Srbiji (78,2%), dok među ženama koje su se doselile iz inostranstva prednjače one iz bivših jugoslovenskih republika (89,6%).¹²

Pojam doseljenog stanovništva obuhvata kako lica koja su se selila unutar zemlje tako i lica koja su prelazila državnu/republičku granicu. Da bi se napravila razlika između unutrašnjih i spoljasnjih migranata, imigranata i emigranata, te voljnih i prisilnih kretanja, konsultovani su podaci iz Migracionog profila za 2014. godinu. Migracioni profil je instrument prikupljanja podataka koji je Vlada Republike Srbije prihvatila kao deo izgradnje mehanizama

¹² Među ženama koje su se doselile iz bivših jugoslovenskih republika, njih 43,6% je došlo iz Bosne i Hercegovine, 37,7% iz Hrvatske, 10% iz Crne Gore, 6,7% iz Makedonije, dok se broj doseljenih žena iz Slovenije kreće oko 2%.

i politika upravljanja kretanjima ljudi. Ažuriranje podataka je obaveza koja proističe iz Mape puta za liberalizaciju viznog režima. Da bi se uopšte razumeli migracioni tokovi, potrebno je da se sagleda položaj Srbije u sistemu svetskog kapitalizma. Kao poluperiferijska zemlja srednje razvijenosti i sa srednjim nivoom dohotka, Srbija je dominantno zemlja emigracije i tranzita za migrante od svetske periferije ka centru (Bobić, Babović, 2013: 211).

Iako je Srbija emigraciona¹³ zemlja, ona – kao i mnoge druge države – ne poseduje potpunu evidenciju o ovim kretanjima. Stoga se u izradi Migracionog profila koriste podaci Eurostata, koje države članice Evropske unije objavljuju o broju imigranata u tekućoj godini. S obzirom na to da neke države članice EU neredovno ažuriraju podatke, oni ne mogu dati potpunu sliku. Ako se posmatraju EU države, u 2013. godini najveći broj državljana Republike Srbije boravio je u Nemačkoj, nakon koje slede Austrija, Italija i Slovenija. U većini stranih članica, polna struktura emigranata je manje-više ujednačena: među emigrantima na žene otpada oko 50% u Nemačkoj, Austriji, Italiji, Belgiji, Španiji i Danskoj, dok taj broj u Holandiji iznosi 54%. Međutim, u većinu novih članica dominantno su se iseljavali muškarci. Udeo žena se kreće od 14% u Poljskoj, preko 27% u Slovačkoj i Rumuniji, do 30% u Češkoj i Sloveniji (Migracioni profil, 2015: 33). Može se pretpostaviti da su bivše socijalističke zemlje tek relativno skoro postale atraktivne destinacije za veći broj građana Srbije, te da feminizacija još nije brojčano uspešla da dostigne broj muških migratornih predvodnika.

Ako govorimo o legalnoj imigraciji,¹⁴ u 2014. godini države iz kojih je dolazio najveći broj imigranata bile su Kina (24,4%), Ruska Federacija (11,4%), nakon čega slede Libija, Makedonija i Rumunija (svaka država ima manje od 10%). Veliki procenat ženske imigrantske populacije je iz Rumunije (73,1%), zatim iz Ruske Federacije (62,1%) i Makedonije (59%), dok je ženska imigrantska populacija iz Kine i Libije zastupljena sa manje od 50%. Ako se posmatraju odobrenja privremenog boravka u Srbiji,¹⁵ jasno je da tradicionalni razlozi determinišu rodne razlike. Naime, 64,1% žena je ušlo u Srbiju po osnovu spajanja porodice u odnosu na 35,9% muškaraca. Od ukupnog broja žene

13 Zakon o upravljanju migracijama definiše emigraciju kao spolnu migraciju iz Republike Srbije koja traje ili se očekuje da će trajati duže od 12 meseci (Migracioni profil, 2014: 32).

14 Član 2. Zakona o upravljanju migracijama definiše imigraciju kao spolnu migraciju u Republiku Srbiju koja traje ili se očekuje da će trajati duže od 12 meseci (Migracioni profil, 2014: 14).

15 Privremeni boravak podrazumeva boravak duži od 90 dana po osnovu rada, školovanja, spajanja porodice ili iz drugih opravdanih razloga (Migracioni profil, 2014: 15).

čine samo 34,7% onih koji su tražili privremeni boravak na osnovu prava na školovanje, i svega 15,7% onih koji su došli da bi radili u Srbiji.

Od voljnih migracija razlikuju se prisilna kretanja, koja rezultiraju pojavom tražilaca azila, izbeglica i interno raseljenih lica. Tražioci azila su osobe koje, tvrdeći da su izbeglice, utočište traže u drugoj zemlji, ali čiji status tek mora da bude potvrđen kroz proces apliciranja za azil i njegovog odobravanja (UNHCR, *Asylum-Seekers*). Pojedinci čije su prijave prihvaćene dobijaju poseban zakonski status izbeglica, koji je određen još Konvencijom UN iz 1951. godine. Ovi termini označavaju razliku u pravnom statusu i bliže određuju fazu migracionog procesa u kojoj se neko nalazi. Za razliku od prethodne dve kategorije, raseljena lica napuštaju svoje domove, ali ne odlaze van granica zemlje, te nemaju formalno-pravnu zaštitu prema međunarodnim pravnim aktima (Lukić, 2015: 6).

Tokom 90-ih godina XX veka Srbija se suočila s velikim prilivom izbeglica iz bivših jugoslovenskih republika. Maksimalan broj izbeglih lica zabeležen je Popisom izbeglica iz 1996. godine, kada je registrovano 617.728 lica (Lukić, 2015: 15). Trend smanjivanja broja lica sa statusom izbeglica bio je posledica naturalizacije izbeglica, ali i povratka u zemlje porekla, preseljenja u treće zemlje i delovanja mortaliteta u izbegličkoj populaciji (Lukić, 2015: 16). S druge strane, broj interno raseljenih lica nije pretrpeo tako značajne izmene.¹⁶ I pored evidentnih promena u brojnosti, Srbija je i dalje država s najvećim brojem izbeglih i interno raseljenih lica u Evropi, i jedna od pet zemalja na svetu s najvećim problemom produženog izbeglištva¹⁷ (Lukić, 2015: 18).

U prvim talasima izbeglica koje su tokom 90-ih došle u Srbiju, žene su činile preko dve trećine odraslog stanovništva. Već 1996. godine odnos žena i muškaraca u izbegličkoj populaciji iznosio je 52,8% naspram 47,2%. Iako je udeo muškaraca i žena danas gotovo izjednačen, podaci pokazuju da su žene iz izbegličke populacije u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce iz iste grupe i žene iz opšte populacije¹⁸ (Tabela 2).

16 On se sa 209.722, koliko ih je bilo registrovano 2008. godine (*Strategija za upravljanje migracijama*, 2009: 28), za šest godina smanjio na 204.049 (*Migracioni profil*, 2015: 60).

17 Naime, UNHCR je 2008. godine Republiku Srbiju uvrstio među pet zemalja u svetu (pored Avganistana, Bangladeša, Tanzanije i Istočnog Sudana) s dugotrajnom izbegličkom situacijom, čije rešavanje zahteva zajedničku akciju i saradnju zemalja u regionu (Lukić, 2015: 18).

18 Istraživanje o položaju izbeglica na tržištu rada sprovedeno je 2006. godine i obuhvatilo je lica koja se nalaze ili su se nekada nalazila u statusu izbeglice (Babović, Cvejić, Rakić, 2007: 26–27).

Tabela 2: Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti muškaraca i žena radnog uzrasta iz izbegličke populacije, kao i žena iz opšte populacije

	Muškarci iz izbegličke populacije	Žene iz izbegličke populacije	Žene iz opšte populacije
Stopa aktivnosti	84	71	57,9
Stopa zaposlenosti	60,2	47	44
Stopa nezaposlenosti	28,5	33	24,1

Izvor: *Položaj izbeglica na tržištu rada i učešće u aktivnim merama zapošljavanja* (2007)

Iako žene iz izbegličke populacije imaju višu stopu zaposlenosti od žena iz opšte populacije, podaci pokazuju da je gotovo trećina njih zaposlena na neformalan način, uglavnom kod poslodavaca, dok se manji broj nalazi u statusu neformalne samozaposlenosti ili u statusu pomažućih članova domaćinstva (Babović, Cvejić, Rakić, 2007: 26–27). Kvalitativna istraživanja ukazala su na neke od problema s kojima se žene iz ove populacije susreću pri zapošljavanju: one su imale otežan pristup informacijama o radnim mestima i mogućnostima zapošljavanja, nisu imale pristupe socijalnim mrežama (prijateljstva, poznanstva), koje su se pokazale kao veoma važan kanal zapošljavanja, suočavale se sa predrasudama poslodavaca i zaposlenih u odnosu na njihov izbeglički ili raseljenički status. Upravo zbog nabrojanih prepreka, žene iz ove populacije često nisu u mogućnosti da biraju poslove, već su prinuđene da prihvataju radne aranžmane ispod svojih kvalifikacija, neformalne i slabo plaćene (Pavlov, Volarević, Petronijević, 2006: 27–31).

Kategoriji prisilnih migranata pripadaju još i žrtve trgovine ljudima, ali je njihov broj mnogo manji od broja izbeglica i interno raseljenih lica: u toku 2013. godine oštećeno je 45, a u toku 2014. godine 52 ljudi. Sve žrtve trgovine ljudima u 2014. godini bili su državljani Republike Srbije. Iako je 2013. godine prednjačio broj žena (35 naspram 10 muškaraca), sledeće godine je situacija bila obrnuta – 39 muškaraca naspram 13 žena. Date brojke ne odlikavaju realno stanje jer se suštinski radi o broju podnetih krivičnih prijava, koji svake godine može da varira zbog različitih situacionih činilaca. Ipak, i dalje važi podela na „ženske” i „muške” vrste eksploatacije. Žene su češće žrtve zbog seksualne, a muškarci zbog radne eksploatacije (Migracioni profil, 2015: 42–46).

Nelegalni tokovi postoje i kada je u pitanju emigracija. Srbija, u tom smislu, poslednjih godina predstavlja značajno izvoriste neregularnih migracija (posebno nakon 2009. godine i uvođenja bezviznog režima sa državama članicama EU). Veoma je izražen problem takozvanih „lažnih azilanata“. Povratak srpskih državljana koji nezakonito borave na području EU regulisan je sporazumima o readmisiji. Prema evidenciji Ministarstva unutrašnjih poslova, u 2014. godini primljeno je 12.967 zahteva za readmisiju, od čega je 8.130 zahteva odobreno. Od ukupnog broja odobrenih zahteva za readmisiju (8.130), najveći broj zahteva odobren je za povratak iz SR Nemačke (64%) i Mađarske (19,2%). Među povratnicima kojima je odobren zahtev za readmisiju, muškarci čine 59,3%, a žene 40,7% (Migracioni profil, 2014: 51–53).

Podaci o unutrašnjim migracijama prikupljaju se za sve građane koji se trajno sele unutar granica Srbije.¹⁹ Njihov ukupan broj u 2014. godini iznosio je 125.000. Kada je u pitanju polna struktura, žene u nešto većem procentu migriraju (56% naspram 44%). Data kretanja najčešće imaju smer iz ostalih u gradska naselja, kako među ženama tako i među muškarcima (Migacioni profil, 2015: 65).

Za razliku od migracija u kojima preovlađuju žene, u dnevnim kretanjima većinom učestvuju muškarci.²⁰ U strukturi dnevnih tokova mobilnosti žene su 2011. godine činile 38% tokova radne snage, nasuprot 35% 2002. godine ili 11,7% 1961. godine (Lukić, 2013: 287; RZS, 2013a: 32). Povećanje učešća žena u dnevnim kretanjima radne snage prouzrokovano je promenama u stepenu aktivnosti i profesionalnoj strukturi žena. Da žene u Srbiji generalno putuju na kraćim razdaljinama od muškaraca, kao što je slučaj u većini zemalja, može se pretpostaviti samo posredno, na osnovu teritorijalne distribucije tokova dnevnih kretanja.²¹ Većina žena putuje lokalno, čak 56,4% kretanja se realizuje u istoj opštini, 31,4% u drugoj opštini, ali u istoj oblasti, oko 12% svakodnevno prelazi u drugu oblast, dok samo 0,2% odlazi u inostranstvo (RZS, 2013a: 32).

19 Sva lica koja menjaju svoje prebivalište dužna su da o tome obaveste Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje onda vodi evidenciju o datim kretanjima (Migacioni profil, 2014: 65).

20 Dnevna kretanja se često nazivaju dnevne migracije, međutim, kako je u ovom radu termin migracije rezervisan za dugoročna kretanja, ovde govorimo o dnevnim mobilnostima ili kretanjima. Ona predstavljaju poseban oblik prostorne pokretljivosti ekonomski aktivnog stanovništva, te učenika i studenata. Prema metodologiji Popisa 2011. godine, osobama koje učestvuju u dnevnim kretanjima smatraju se lica koja rade ili se školuju van mesta uobičajenog stanovanja, ali se svakodnevno ili više puta nedeljno u njega vraćaju (RZS, 2013b: 11).

21 Konkretni podaci o prostornoj razdaljini koju mobilno stanovništvo prelazi nisu dostupni.

Takođe, podaci jasno pokazuju da s rastom razdaljine opada udeo žena i raste udeo muškaraca u mobilnom telu (žene čine 40% onih koji se kreću u okviru iste oblasti, 30% onih koji se kreću između oblasti i 25% onih koji na svakodnevnoj bazi prelaze državnu granicu) (RZS, 2013a: 32).

Na kraju, ispitaćemo da li postoje rodne razlike kada su u fokusu potencijalni migranti. Kako je već ranije navedeno, ovaj fenomen je bitan jer pokazuje (ne)selektivnost migracionih procesa. Naravno da ovakva ispitivanja ne govore o realnom broju onih koji će se iseliti, ali predstavljaju dobar prediktor migracionog ponašanja. Grupa 484 je 2009. godine sprovedla istraživanja o migracionom potencijalu. Za razliku od većine istraživanja prema kojima veći procenat muškaraca želi da emigrira iz zemlje, u Srbiji se pokazalo da nema statistički značajne razlike u učešću žena i muškaraca u ukupnom migracionom potencijalu. U datom trenutku, 16% svih ispitanih žena i 20% svih ispitanih muškaraca razmišljalo je da se iseli iz Srbije. Autorka studije pretpostavlja da je to dokaz feminizacije migracija kod nas (Pavlov, 2009: 18). Od 2009. godine došlo je do raznih društvenih i ekonomskih promena kako na unutrašnjem tako i na globalnom planu, ali, nažalost, kasnija istraživanja na reprezentativnim uzorcima ne postoje. Ipak, dublje razumevanje ovog fenomena iziskivalo bi kvalitativnu analizu, koja u datom obliku nije dostupna.

Zaključak

Iz sprovedene analize proizilazi nekoliko veoma važnih zaključaka. Žene u Srbiji nisu neaktivne kada je prostorna mobilnost u pitanju, ali forme kretanja u kojima su one zastupljenije od muškaraca i dalje govore u prilog tome da nisu do kraja prevaziđeni tradicionalni obrasci mobilnosti. Naime, muškarci češće učestvuju u kratkoročnim kretanjima, tokom kojih prelaze veće razdaljine i spremniji su da menjaju mesto boravka u potrazi za poslom. S druge strane, žene češće imaju migratorna iskustva, koja podrazumevaju trajnije promene mesta boravka. Udeo žena koje se kreću u unutardržavnim okvirima je znatan i prevazilazi udeo muškaraca. Takođe, broj žena koje prelaze međunarodne granice i odlaze u tradicionalno imigracione zemlje EU može da parira broju muških međunarodnih migranata. Pa ipak, veoma mali procenat osoba ženskog pola koje odlaze u bivše socijalističke zemlje govori o tome da one i dalje nisu predvodnice, one koje prve kreću, one koje ispituju teren i probijaju led. Tradicionalno „ženski“ razlozi predstavljaju osnovu

na kojoj strane državljanke traže odobrenja privremenog boravka u Srbiji, a vrste eksploatacije pri trgovini ljudi i dalje se deli na „ženske“ i „muške“. Na osnovu datih uvida može se reći da je u Srbiji svakako došlo do feminizacije migranata, ali očigledno se radi samo o kvantitativnim promenama, dok na kvalitativne izmene još uvek moramo da čekamo. Čini se da su patrijarhalne vrednosti, izražena segmentacija tržišta rada, ali i nejednak pristup resursima koji su važni za samostalnu pokretljivost, osnovne determinante nejednake prostorne mobilnosti.

Sistematska istraživanja koja bi nam dala kompletan uvid u razlike u kvalitetu življenja i statusa migranata nisu dostupna. Ipak, pojedinačne studije koje su pratile specifične grupe, poput izbeglica i interno raseljenih lica, govore o tome da su žene migrantkinje i dalje u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce iz iste grupe – one su manjeg obrazovnog nivoa, često ekonomski zavisne od muških članova svog domaćinstva, a neretko su i primorane da rade poslove ispod svojih kvalifikacija.

Važnost izučavanja rodne strane kretanja više je nego dokazana tokom godina. Razvoj adekvatnih teorijskih pristupa, primerenog kategorijalnog aparata i novih metodologija svakako je prisutan i u Srbiji. Ono što evidentno nedostaje jesu empirijske studije, posebno kvalitativnog tipa, koje bi omogućile da se rodne razlike razumeju iz svakog ugla. Nova istraživanja bi trebalo da daju precizniji odgovor na pitanje koji društveni, ekonomski, politički i pravni faktori uzrokuju razlike u rodnim aspektima prostorne mobilnosti u Srbiji.

Literatura

- » Babović, Marija, Cvejić, Slobodan i Rakić, Danilo. 2007. *Položaj izbeglica na tržištu rada i učesće u aktivnim merama zapošljavanja*. Beograd: Grupa 484.
- » Bobić, Mirjana i Babović, Marija. 2013. Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike. *Sociologija*, Vol. LX, No 2, 209–228.
- » Bonifacio, Glenda Tibe. 2012. Introdution, in Glenda Tibe Bonifacio (ed): *Feminism and Migration – Cross-Cultural Engagements*. New York: Springer, 1–17.
- » Boyd, Monica and Grieco, Elisabeth 2003. *Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory*. Migration Policy Institute. <http://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory>
- » Crawley, Heaven and Lester, Trine. 2004. *Comparative Analysis of Gender-Related Persecution in National Asylum Legislation and Practice in Europe*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees. EPAU/2004/05.

- » <http://grupa484.org.rs/wp-content/uploads/2012/09/2007-Grupa-484-Polozaj-izbeglica-na-trzistu-rada.pdf>
- » International Organization for Migration 2004. Migration and Gender, in *Essentials of Migration Management, Volume Two: Developing Migration Policy*. http://www.rcmvs.org/documentos/IOM_EMM/v2/V2S10_CM.pdf
- » IOM, Key Migration Terms. <https://www.iom.int/key-migration-terms>
- » Jolly, Susie and Reeves, Hazel. 2005. *Gender and migration – Overview Report*. Brighton: Institute of Development Studies.
- » Kaufmann, Vincent 2002. *Re-Thinking Mobility – Contemporary Sociology*. London: Ashgate.
- » Kaufmann, Vincent, Bergman, Manfred Max, and Dominique Joye. 2004. Motility: Mobility as Capital, *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 28, No. 4, pp. 745–756.
- » Lukić, Vesna. 2013. Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike. *Sociologija*. Vol. LX, No 2, 283-298.
- » Lukić, Vesna. 2015. *Dve decenije izbeglištva u Srbiji, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- » Morokvasic, Mirjana. 2007. Migration, Gender, Empowerment. in Ilse Lenz, Charlotte Ullrich and Barbara Fersch (eds): *Gender Orders Unbound: Globalisation, Restructuring and Reciprocity*. Opladen and Farmington Hills: Budrich, 69–97.
- » Morokvašić, Mirjana. 2010. Feminizacija migracija. *Stanovništvo*. Vol. XLVIII, No. 2, pp. 25–52.
- » Pavlov, Tanja 2009. *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484. <http://www.grupa484.org.rs/files/Migracioni%20potencijal%20Srbije%202009.pdf>
- » Pavlov, Tanja, Volarević, Siniša i Petronijević, Vladimir. 2006. *Studija o ženama u izbeglištvu i raseljenju*. Beograd: Gupa 484. <http://grupa484.org.rs/wp-content/uploads/2012/09/Studija-o-zenama-u-izbeglistvu-i-raseljenju.pdf>
- » Pešić, Jelena. 2013. Rodna perspektiva u proučavanju migracija. *Sociologija*, Vol. LC, No. 2, 317–332.
- » Republički zavod za statistiku 2013.a *Migracije – podaci po opštinama i gradovima, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- » Republički zavod za statistiku 2013.b *Dnevni migranti – podaci po opštinama i gradovima, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- » Republički zavod za statistiku 2014. *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- » Taylor, Paul at all. 2008. *American Mobility: Who Moves? Who Stays Put? Where's Home?*. Washington: Pew Research Center. <http://pewsocialtrends.org/files/2011/04/American-Mobility-Report-updated-12-29-08.pdf>
- » UNHCR Smernice o međunarodnoj zaštiti. [http://www.unhcr.rs/media/Proganjanje%20vezano%20za%20polnu%20odredjenost%20u%20kontekstu%20clana%201A\(.pdf](http://www.unhcr.rs/media/Proganjanje%20vezano%20za%20polnu%20odredjenost%20u%20kontekstu%20clana%201A(.pdf)
- » UNHCR, Asylum-Seekers. <http://www.unhcr.org/pages/49c3646c137.html>
- » United Nations 2006. 2004 – *World Survey on the Role of Women in Development*

- *Women and International Migration*. New York: United Nations. <http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/documents/press-releases/WorldSurvey-Women&Migration.pdf>
- » Vlada RS 2009. *Strategija za upravljanje migracijama*. Beograd: Službeni glasnik, broj 59/09. http://dijaspورا.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/strategija_upravljanja_migracijama.pdf
 - » Vlada RS 2015. *Migracioni profil Srbije za 2014. godinu*. Komesarijat za izbeglice RS. <http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/migracioni%20profil%202014.pdf>
 - » Zlotnik, Hania. 2003. *The Global Dimensions of Female Migration*. Migration Information Source. <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=109>

Ana Pajvančić Cizelj*

Reprodukcija rodni nejednakosti kroz urbano planiranje: primer Novog Sada

Reproduction of gender inequality through urban planning: the case of Novi Sad

Apstrakt: U ovom radu, klasičnu sociološku kritiku urbanog planiranja proširujemo rodnom perspektivom. Ideje o „gradu po meri čoveka“, „pravu na grad“ i „gradu kao zajedničkom dobru“ produbljujemo pitanjima da li gradovi odgovaraju na specifične, rodno uslovljene potrebe, da li je urbanistička praksa rodno senzitivna i da li žene ravnopravno učestvuju u donošenju odluka o socio-prostornom razvoju grada? Vezu između rodni uloga i urbanizma prepoznajemo u prostornoj diferencijaciji proizvodnje, potrošnje i reprodukcije, koja usložnjava urbanu svakodnevicu i dovodi do rastrzanosti između poslova vezanih za domaćinstvo i formalnog zaposlenja. U radu analiziramo i prostorno planiranje sadržaja slobodnog vremena (posebno sportskih aktivnosti u okviru javnih prostora) i postavljamo pitanje da li aktuelne urbanističke prakse reprodukuju, smanjuju ili povećavaju rodne nejednakosti u ovom domenu. Pored toga, propitujemo i ostale, rodno oblikovane aspekte urbanog načina života, poput mobilnosti i stanovanja. Sve navedene probleme razmatramo kontekstualno, s posebnim osvrtom na uticaj opštih, neoliberalnih trendova i njihovu lokalizaciju u gradovima poluperiferije. Analizom pojedinih urbanističkih planova Novog Sada pokazujemo da je urbanistička praksa u tom gradu „rodno slepa“, što znači da se iza pretpostavke o „planiranju za sve“ na prvom mestu nalazi nepoznavanje društvenog konteksta („korisnika“), a onda i njegovih rodni karakteristika. Tako urbanistička praksa postaje jedan od važnih, ali nedovoljno prepoznatih mehanizama reprodukcije rodni nejednakosti.

Ključne reči: grad, urbano planiranje, rodne nejednakosti

Abstract: In this paper, we try to perceive the classic sociological critique of urban planning from a gender perspective. We are expanding the questions about who has a “right to the city”, who is planning the city and for whom, with question of whether the city is adapted to gender-related differences between its residents and whether the current urban planning practices are gender-sensitive? We recognize that the key relationship between gender roles and urban planning is in the spatial differentiation of production, consumption, and reproduction. It transforms urban everyday life making it torn between the tasks related

* Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
pajvana@gmail.com

to household and formal employment in the labor market. Social effects of such spatial strategies have a clear gender dimension. Besides formal employment, women often perform the tasks related to the care (for children, the elderly, etc.) that makes their daily routes through the city more complex. We are also considering gender dimensions of leisure spatial planning (especially sports activities) and trying to find out whether current planning practices reproduce, reduce or increase gender inequality in this domain. We are also questioning other gender-related aspects of urban life, such as mobility and housing. All problems are considered contextually, with special emphasis on the impact of general, neoliberal trends and their localization in the semi-peripheral cities. The analysis of the current spatial plans developed by the Institute for Urban Planning in Novi Sad, showed that the urban planning practice in Serbia is "gender-blind". Behind the manifest motto – "We are planning for all" – lies the latent prejudice resulting from lack of knowledge about the social context ("users") and its gender characteristics. Thus, urban planning practice becomes an important but under-recognized, mechanism of gender inequality reproduction.

Keywords: city, urban planning, gender inequality

Urbano planiranje predstavlja jedan od ključnih elemenata urbanizma, odnosno institucionalnog oblikovanja prostora. Da bi prostor dobio svoj materijalni oblik, prethode mu dve urbanističke faze, strogo uzevši, tehničke prirode: planiranje i projektovanje. Uređenje naselja u tehničkom i estetskom smislu takođe spada u delokrug urbanizma. Prema tome, urbanizam podrazumeva niz aktivnosti koje se odvijaju u idejno-kreativnoj i operativnoj sferi (Pušić, 2015: 88). Urbanizam se u *tehničkom smislu* ostvaruje putem izrade urbanističkih planova, kojima se određuje način korišćenja zemljišta, način i oblik izgradnje, usklađuju se infrastrukturni sistemi i projektuje njihov razvoj (isto), u *umetničkom smislu* preko estetskog oblikovanja grada, u *normativnom* preko „kreiranja parametara i kriterijuma koji treba da zadovolje uslove humanog življenja“ (isto: 90), a u *administrativno-upravnom* preko mehanizama donošenja odluka kojima se planovi legitimišu i time stiču mogućnost realizacije.

U sociološkom poimanju, ove naizgled tehničke, odnosno umetničke ili normativne delatnosti znatno su složenije. Sociologija urbanizam razume kao težnju da se društvo suprotstavi dezorganizovanosti koja proizilazi iz „mnogoljudnosti, gustine i heterogenosti“ – ključnih odrednica gradskog načina života kroz istoriju (Virt, 2005). Od samih svojih početaka, urbano planiranje je u suštini predstavljalo niz radikalnih ideja o promeni i poboljšanju grada (Ward, 2004).

Postavlja se, međutim, pitanje koji su principi urbanističkog organizovanja i uređivanja prostora i ko ih uspostavlja. Po čijoj meri se gradi grad, ko ga gradi i za koga? Urbanisti prostor najčešće doživljavaju kao prazan „kontejner“ društvenih aktivnosti i veruju da su principi urbanizma zasnovani na opštim i objektivnim stručnim i tehničkim pokazateljima. Pri tome se zanemaruje nekoliko sociološki relevantnih činjenica: 1) da prostor predstavlja konstitutivni deo društvenih odnosa, da uvek delimično oblikuje društvene pozicije i da je blisko povezan sa svakodnevnim životom; 2) da su ljudi, a time i njihov odnos s prostorom, diferencirani prema različitim društvenim obeležjima (klasi, polu, starosti, etnicitetu i slično); 3) da ljudi menjaju prostor i prilagođavaju ga svojim potrebama; i 4) da društvenim oblikovanjem prostora uvek upravljaju akteri na pozicijama moći u skladu sa svojim parcijalnim interesima, odnosno da je urbanizam ideološki i klasno uslovljen. Urbanizam je, dakle, društvena delatnost koja proizvodi društvene posledice (Pušić, 2015), a zadatak sociologije je da te posledice istraži, ukaže na razmimolaženja između urbanizma i raznovrsnih društvenih potreba i ponudi načine za njihovo usklađivanje.

Tragajući za dubljim, strukturnim determinantama urbanizma, urbani sociolozi neomarksističke orijentacije se fokusiraju na prostor kao determinantu proizvodnje i reprodukcije kapitalističkog sistema. Anri Lefevr (Henri Lefebvre) ukazuje na dijalektički odnos između prostora i društva, u kom prostor, kroz urbano planiranje i svakodnevni život, oblikuje (proizvodi) društvene odnose. Prema Lefevru, i sama proizvodnja prostora je društvena, pa onaj ko kontroliše prostor, kontroliše i društvenu reprodukciju (Lefebvre, 1990). Manuel Kastels (Manuel Castells) urbanizam shvata kao rezultat političke kontrole nad gradskim prostorom od strane vladajuće klase, koja se sprovodi kroz *urbano planiranje* (Castells, 1972).

Ovakvi uvidi omogućavaju temeljnu teorijsku osnovu za analizu različitih aspekata društvene, a ne samo klasne uslovljenosti urbanizma. U ovom radu pažnju posvećujemo donekle zanemarenim *rodnim aspektima urbanizma* i skrećemo pažnju na problem *proizvodnje i reprodukcije rodnih nejednakosti kroz urbano planiranje*. Time se neomarksističko svodjenje urbanizma na kapitalizam delimično koriguje skretanjem pažnje na uticaje *partijarhalne ideologije* u oblikovanju grada. Feministkinje skreću pažnju na to da su „gradovi važna mesta proizvodnje, potrošnje i reprodukcije rodnih normi i identiteta“ (Jarvis *et al.*, 2009). To znači da su obrasci korišćenja prostora, pored klase, etniciteta, starosti i drugih, uglavnom poznatih društvenih obeležja, bitno uslovljeni

i rodnim ulogama. S druge strane, to znači da urbanistički zadate prostorne strukture te rodne uloge mogu da reprodukuju ili da utiču na njihovu izmenu jer „prostor, odnosno lokacija oblikuje način našeg života, naše šanse za zaposlenje, školovanje, zdravstvenu zaštitu i kontakte s drugim ljudima“ (isto).

Rod je princip socijalne organizacije i važna osnova po kojoj se distribuišu resursi u društvu, ali ga ne treba shvatiti kao fiksnu kategoriju niti unutrašnju osobinu, jer se on stalno iznova proizvodi i menja na svim nivoima društvene strukture, od ličnosti, socijalne interakcije, društvenih institucija itd. (Wharton, 2005). Rodni obrasci su duboko inkorporisani u društvene institucije (npr. političke, obrazovne ili religijske) i unutar njih funkcionišu kao set nekodifikovanih, latentnih pravila koja se reprodukuju po inerciji, a realizuju se i transformišu unutar svakodnevice muškaraca i žena.¹ „Ove institucionalne barijere nastaju zbog predrasuda ili mogu da budu nusprodukt administrativnih pravila i procedura koje su uspostavljene iz drugih razloga [...] U svakom slučaju, kada su jednom inkorporisani u organizacionu strukturu, oni funkcionišu uprkos tome što nema direktne namere za diskriminaciju, osim ako se ne promene“ (Reskin, Hartmann, 1986, prema Warton, 2005: 177). Drugim rečima, rodna nejednakost je institucionalizovana, pa je potrebna organizovana društvena akcija (*gender mainstreaming*) da se ona prepozna i koriguje na institucionalnom, a ne individualnom nivou.

Unutar urbanog planiranja kao tehničke, normativne i upravno-administrativne institucionalne delatnosti problem institucionalizacije rodnih nejednakosti još je izraženiji, jer je izgrađeno okruženje, kao njegov proizvod, inertno i teško se menja. Reprodukcija rodnih nejednakosti se u urbanom planiranju javlja i kao nusprodukt sciјentističkog, tehnicističkog pristupa gradu, unutar kog ne postoji dovoljno razumevanja za društveni kontekst. Pored toga, planiranjem, kao tehničkom disciplinom, obično dominiraju muškarci.

Stiven Vord (Steven Ward) ističe kako je planiranje sporo pratilo promene u društvenom položaju žena od 1945. godine naovamo² (Ward, 2002). On navodi da su urbanisti velik udeo žena u radnoj snazi tokom rata očigledno smatrali privremenim, jer je urbano planiranje posle rata odražavalo

1 Iako se rodni pristup često (pogrešno) izjednačava sa „ženskim“, rodna analiza (u ovom radu i uopšte) podrazumeva ispitivanje kako ženskih tako i muških aspekata neke pojave.

2 Slična konstatacija može se izneti i za geografiju, koja je tek 80-ih godina XX veka počela da prepoznaje rodne aspekte prostornosti (Rose, 1993).

jasne rodne stereotipe o ženi kao supruzi i majci. Rodni stereotipi, međutim, nisu jedini izvor reprodukcije rodnih nejednakosti kroz urbano planiranje. Ona se javlja i kao nusprodukt principa funkcionalnog zoniranja, uspostavljenog progresističkim načelima urbanizma švajcarskog arhitekta Le Korbizijea (Le Corbusier) (1974), kojim je gradski prostor funkcionalno podeljen na stanovanje, rad, rekreaciju i saobraćaj. Ovakav tip urbanog planiranja, koji je iznedrio prostornu strukturu većine savremenih zapadnih gradova, doveo je do prostornog udaljavanja privatnog domena stanovanja i javnog domena rada, pri čemu je prvi implicitno viđen kao ženski, a drugi kao muški. Ovakva prostorna organizacija je, primećuje Vord, odgovarala nezaposlenim majkama, budući da su rezidencijalne zone isprva obuhvatale socijalne ustanove poput vrtića i škola, kao i lokalne prodavnice, ali je istovremeno otežala položaj žena koje su, uz formalno zaposlenje, nastavljale da obavljaju neformalne poslove vezane za brigu o deci i domaćinstvu (Ward, 2002). Navedeni problem je dodatno usložen funkcionalnim izmeštanjem potrošnje iz rezidencijalnih zona, pri čemu su male lokalne prodavnice zamenjene velikim trgovinskim lancima na rubovima gradova. Paralelno s tim, mobilnost postaje sve značajniji društveni resurs i raste zavisnost od automobila, čime žene, koje ređe poseduju i voze automobil, dolaze u nepovoljniji položaj. Često se previđa da u većini gradova razvijenih zemalja puna politička, ekonomska i kulturna participacija može biti znatno ograničena bez posedovanja i aktivnog korišćenja automobila (Jarvis *et al.*, 2009). Ključna veza između rodnih uloga i urbanizma, stoga, proističe iz separacije tri domena: proizvodnje, potrošnje i reprodukcije (isto), gde se pozicije žena obično usložnjavaju usled prostorne reorganizacije njihove svakodnevice (prostorna rastrzanost između poslova vezanih za domaćinstvo i formalnog zaposlenja na tržištu rada).

Feminističke studije razvoja³ su, s druge strane, isprva bile fokusirane na rodne aspekte ruralnog razvoja (Boserup, 2007),⁴ dok su veze između roda i urbanizma znatno ređe i manje sistamatski istraživane. Karolin Mozer je, u odnosu na rodne aspekte, identifikovala tri faze u urbanom razvoju i planiranju: prva, rodno slepa faza (60-ih i 70-ih godina XX veka); druga, „dodaj ženu i promešaj“ faza (70-ih i 80-ih godina XX veka), unutar koje je fokus bio na dokazivanju teze da su žene važne za urbani razvoj i kada su one postale vidljive

3 Šire u Pajvančić Cizelj (2011).

4 Više o ženama u ruralnom razvoju kod nas v. u Blagojević, 2008.

u ovoj oblasti; i četvrta faza (80-ih godina XX veka pa nadalje), u kojoj je fokus sa žena (WID pristup⁵) prebačen na rod (GAD pristup⁶), i kada su otpočele analize načina na koji je urbani način života urodjen, i načina na koji društvena konstrukcija rodni odnosa dovodi do različitog pristupa aspektima urbanog života i različitoj participaciji u njegovom oblikovanju (Moser, 1995).

Feminističke studije su, pored toga, u sklopu svog „trećeg talasa“ pažnju preusmerile na ženska nezapadna iskustva, čime je otvoren put za *kontekstualizaciju rodni pristupa urbanizmu*. „Za većinu žena i muškaraca u nerazvijenim zemljama realnost urbanog života je preživljavanje kroz neformalni rad i sklonište u okviru nehidijenskih naselja s nedovoljno bazičnih usluga, poput zdravstvenih ustanova i škola, često bez pristupa pijaćoj vodi, kanalizaciji i bez sistema za odlaganje otpada“ (Sweetman, 1996: 4). Zbog tešnje povezanosti s domaćinstvom, žene su vezanije za ovakvo okruženje (ređe ga napuštaju) i u većoj meri učestvuju u neformalnoj ekonomiji koja se u okviru njih sprovodi, u odnosu na muškarce. To znači da način regulisanja radnog prostora od strane urbanih planera koji zaposlenje „najčešće posmatraju kao muški posao koji se obavlja u industrijskoj ili biznis zoni u okviru regularnog osmočasovnog radnog vremena, pet dana u nedelji“ (isto) u potpunosti zanemaruje način života i potrebe ovog stanovništva, a time nesvesno reprodukuje i osnažuje postojeće rodne nejednakosti unutar njega.

Važna pitanja su i rodne razlike u distribuciji gradskih servisa (Schmink, 1984). Žene u uslovima siromaštva obavljaju važnu ulogu izgradnje i prilagođavanja strategija preživljavanja domaćinstava, što znači da one najčešće nose teret izostanka ili neadekvatne prostorne distribucije bazičnih komunalnih, socijalnih i zdravstvenih usluga u gradu. Domaćinstva su, stoga, važno analitičko polazište za razumevanje rodni aspekata urbane svakodnevice. Ona su, s druge strane, zanemarena u urbanoj sociologiji, koja je obično fokusirana na šire političko-ekonomske strukture koje oblikuju gradski život.

U istraživačkom i teorijskom pogledu, najmanje je poznata sfera *društvene reprodukcije*, koja obuhvata širok dijapazon nevidljivih aktivnosti od ishrane, odevanja, održavanja kuće, vaspitavanja i brige o deci i starima, ali često i proizvodnih aktivnosti poput neformalne ekonomije, koje su tipično ženske.

5 Women in Development.

6 Gender in Development.

Svaki rad se obavlja u određenom, više ili manje regulisanom prostoru, pri čemu su društvena reprodukcija i neformalni rad obično nevidljivi za urbane planere. Monika Džekel (Monika Jaeckel) smatra da bi reintegracija *kulture brige* u javni život grada bila važan princip rodno senzitivnog urbanog planiranja (Jaeckel, Van Geldermalsen, 2006). Istraživanje Saskije Sassen (Saskia Sassen) o socijalnoj geografiji globalnih gradova pokazalo je, npr., kako je urbana svakodnevica imigrantkinja iz nižih klasa u Tokiju, Londonu i Njujorku vezana za neformalni rad (spremanje kuće, čuvanje dece) u domaćinstvima viših klasa smeštenih u luksuznim delovima gradova, dok su aktivnosti žena iz viših klasa najpre vezane za potrošnju slobodnog vremena van domaćinstva (Sassen, 2001). To znači da se odnos urbanizma i roda uvek mora sagledavati kontekstualno, tako da se u obzir uzmu i ostala društvena obeležja (najpre klasna pripadnost, ali i starost, etnicitet i slično), a potom i širi društveni procesi koji oblikuju savremeni gradski život (globalna ekonomija, međunarodne migracije, etnički diverzitet). Istraživanja Manuela Kastelsa pokazala su kako urbani prostor manifestuje i reprodukuje rodne razlike između gej i lezbejske populacije u američkim gradovima. Dok su muške gej grupe uspevale da formiraju, potvrde i očuvaju svoj identitet u javnom gradskom prostoru, lezbejske grupe mahom su ostajale nevidljive i prostorno izolovane (Castells, 2002).

Svi prethodni uvidi u veze urbanizma i rodnih nejednakosti ipak ne znače da su ova dva domena direktno i neposredno povezana. Urbanizam, kao tehnika, jeste *posrednik* društvenih odnosa. To znači da je nužno sagledati i njegove dublje društvene determinante. Iza urbanističke tehnike je, podseća Anri Lefevr, (društveni) sistem, a tehnika je uvek u rukama ljudi (Lefevr, 1973). To se, međutim, često zaboravlja. Prema Lefevru, tako nastaje „mit o tehnokratiji“. „Kada se misli da gradovi odgovaraju tehničkim potrebama i kada se ne zna za prinude druge vrste (finansiranje, profit, politička strategija), onda se neuspesi pripisuju tehnicizmu“ (isto). U tom smislu, ne treba gajiti zablude da je urbanizam *uzrok* rodnih nejednakosti, a još manje treba verovati u to da je putem urbanizma te nejednakosti moguće *prevazići*. On može da *reprodukuje, osnaži ili ublaži*, ali ne da proizvede ili ukine rodne nejednakosti. Fizički prostor grada zato treba razumeti tek kao manifestaciju društva, ili, prema Lefevru, kao *otisak društva u prostoru*. Prilikom analize rodnih (i ostalih) društvenih odnosa, nužno je identifikovati njihove društvene (ekonomske, političke i kulturne) uzroke, prepoznati ih u urbanom prostoru i urbanističkoj praksi i iznaći načine za njihovu transformaciju u širem društvenom

okruženju. Strategije promene se, međutim, mogu osmisliti i primeniti jedino onda kad planeri razumeju ono što hoće da promene, što znači da je planiranje neodvojivo od kontinuiranog *prikupljanja istina o gradu* (Osbourne, Rose, 1999). Te istine, podsećaju autori, mogu da nastanu tek nakon uspostavljanja i primenjivanja tehnika za prikupljanje, organizaciju, klasifikaciju i publikovanje informacija o gradskom životu (isto). U kontekstu teme ovog rada, potrebno je naglasiti da ove informacije moraju da sadrže *rodnu komponentu* u svakom segmentu, od prikupljanja do publikovanja, što najpre podrazumeva postojanje *rodno senzitivne gradske statistike*.

Konačno, treba napomenuti i to da savremeni procesi, poput *globalizacije*, u velikoj meri transformišu tradicionalno poimanje i kritiku urbanizma. Iako istraživanja pokazuju da je lokalna urbana politika (i urbanizam) donekle autonomna (Kaufmann *et al.*, 2006), uticaji globalnih procesa, aktera i struktura postaju sve veći. To znači da je veza između rodni odnosa i urbanizma danas znatno složenija, jer je oblikuju globalni faktori (poput integracije u globalnu ekonomiju ili neoliberalizma) koje je znatno teže uočiti, ali i rešiti uz pomoć lokalni institucija i mera. Veliki trgovinski lanci, npr., odluke o prostornim lokacijama koje utiču na žene (kao radnice ili potrošače) donose u skladu sa svojim ekonomskim interesima, pa lokalne vlasti, posebno u manje razvijenim zemljama, i onda kada razumeju i uvažavaju lokalne potrebe, sve teže uspeavaju da ih usklade s globalnim procesima. Ekonomska i socijalna polarizacija i prostorna diferencijacija, kao važne karakteristike gradova u globalizaciji, najjasnije su uočljive ako se u obzir uzmu varijable pola i etniciteta. Saskija Sassen je pokazala kako u globalnim gradovima imigrantkinje zauzimaju najveći udeo u najmanje plaćenim poslovima – „prljavim poslovima ekonomske globalizacije“ (Sassen, 2001) ili, prema Antoniju Gidensu (Anthony Giddens), „big mek poslovima“ (Gidens, 2009). Takva klasna, etnička i rodna polarizacija, prema S. Sassen, predstavlja direktnu posledicu ulaska gradova u globalizacijske tokove, odnosno integracije u svetsko tržište.

Rodni aspekti urbanog planiranja u Novom Sadu

U narednom delu pažnju usmeravamo na ispitivanje izneseni teorijskih pretpostavki o reprodukciji rodni nejednakosti kroz urbano planiranje na primeru urbanističkih planova u Novom Sadu. Na samom početku, nužno je skrenuti pažnju na kontekstualne faktore, bez kojih, kako je pokazano, nije moguće razumeti vezu urbanizma i rodni odnosa.

Na prvom mestu, nužno je ukazati na *uticaj socijalističkog nasleđa na urbano planiranje* i gradske strukture, a potom i na *uticaje savremenih globalnih urbanih procesa*. Tek nakon toga, moguće je ispravno razumeti i kulturne faktore i obrasce koji oblikuju rodne aspekte urbanog planiranja. Najveći utisak socijalizam ostavlja na mikronivou, što se prepoznaje u *podurbanizovanosti*,⁷ relativno niskim nivoima socijalne i prostorne segregacije, propadanju gradskih centara usled izostanka investicija i izgradnji socijalnih stambenih naselja namenjenih radničkoj klasi (Musil, 2005). U tranzicijskom periodu postaje očigledno kako spoljni faktori počinju da igraju sve veću ulogu u razvoju i transformaciji postsocijalističkih gradova kroz procese komodifikacije, privatizacije, deindustrijalizacije i prelaska na poslovne i druge usluge. Ijan Hamilton (Ian Hamilton) i Frensis Karter (Francis Carter) smatraju da su, među spoljnim faktorima, direktne strane investicije ključne za nastanak *različitih modela urbanog razvoja postsocijalističkih gradova u globalizaciji*, koji sežu od „najgoreg scenarija“ industrijske stagnacije, deindustrijalizacije i ruralne marginalizacije do „najboljeg scenarija“ reindustrijalizacije i uspešne tercijalizacije (Hamilton, Carter, 2005). Mina Petrović u prilog tome navodi da se postsocijalistički gradovi razvijaju, pre svega, „kao mesta dislociranja vodećih evropskih / globalnih industrijskih, trgovačkih i uslužnih lanaca, a retko mogu konkurisati za pozicije globalnih komandnih centara. Drugim rečima, na putu integracije u globalne mreže, postsocijalistički gradovi suočavaju se sa preprekama koje ih stavljaju u *poluperiferijski položaj*“ (Petrović, 2009: 57). U odnosu na period socijalizma, u kom je učešće u urbanoj politici uzimao veoma uzak krug (državnih) aktera, period tranzicije doveo je do *diverzifikacije aktera u urbanom prostoru*, ali je ona, u poređenju s gradovima razvijenih kapitalističkih društava centra, i dalje rudimentarna (isto). Moć je, drugim rečima, i dalje koncentrisana u relativno malom krugu aktera, i to najpre na državnom nivou. „U uslovima dugotrajne političke konfuzije, kakva vlada kod nas, aktuelni politički profil lokalnih struktura (uglavnom stranke na vlasti) određuje oblike i ritam organizacije koji najčešće dovode do palijativnih rešenja pogubnih po grad. Ovakva praksa zaposedanja lokalne vlasti, kao mesta gde se u prostoru sprovodi politička volja aktuelne državne vlasti a ne kreira

7 Važna odrednica socijalističkog nasleđa je i *podurbanizovanost* (Konrad, Szeleny, 1977, prema Murray, Szeleny, 1984), odnosno niske stope urbanizacije u socijalističkim u odnosu na kapitalističke zemlje. To je direktan odraz socijalističke politike, unutar koje su se seljaci zapošljavali u industriji bez promene mesta boravka („seljaci industrijski radnici“ ili „polutani“) kako bi se obezbedila industrijalizacija bez preterane urbane koncentracije i tako smanjile nejednakosti.

dugoročna politika u interesu građana, nasleđena je iz predtranzicijskog vremena" (Pušić, 1997: 328). U postsocijalističkim gradovima jasno je uočljiva i nova (neoliberalna) urbana politika, koju je moguće prepoznati u trendu preusmeravanja od „direktne provizije servisa građanima ka preduzetničkim strategijama, primarno usmerenim ka promociji ekonomskog rasta" (Petrović, 2009: 8).

U ovakvim uslovima slabe i ovako nestabilni *mehanizmi lokalne demokratske participacije* u urbanom planiranju, što dovodi do nove strukture moći elite, a deprivirane grupe stavlja u još nepovoljniji položaj. Sasvim je jasno kako je generalni trend, u uslovima latentnog iščezavanja socijalne politike s liste političkih prioriteta grada, da globalni ekonomski akteri potiskuju interese lokalnih stanovnika uz veće ili manje otpore. Pitanje koje ostaje otvoreno za analizu u svakom pojedinačnom lokalnom i nacionalnom kontekstu jeste kakvi su međusobni odnosu globalnih ekonomskih i lokalnih političkih aktera i stručnjaka za prostor i kakvi su demokratski kapaciteti lokalne vlasti (procedura donošenja odluka, najpre). Izvesno je, ali ne i dovoljno istraženo, da neoliberalna urbana politika u postsocijalističkim gradovima, poput Novog Sada, u *značajnoj meri pogada žene*, koje obično na sebe preuzimaju teret povlačenja i redukovanja socijalnih usluga. Postavlja se pitanje da li urbani planeri razumeju ovakve šire društvene procese koji oblikuju gradsku svakodnevicu, da li prepoznaju rodne karakteristike problema gradskog stanovništva i da li poseduju mehanizme za njihovo rešavanje.

Prethodna istraživanja demokratskih kapaciteta gradskih institucija u Novom Sadu pokazala su da se participacija građana u urbanom planiranju mahom svodi na zastareli i nefunkcionalan mehanizam javnog uvida,⁸ kao i da su retke građanske inicijative vezane za prostorno uređenje grada osuđene administrativno-birokratskim barijerama ili pak privatnim interesima ekonomskih aktera (Pajvančić, 2010). *Rodne karakteristike participacije u urbanom planiranju* Novog Sada do sada nisu istraživane. Kako u novosadskom Zavodu za urbanizam ne postoji sistematsko prikupljanje podataka o

8 Javni uvid podrazumeva isticanje plana na određenoj lokaciji u gradu u određenom vremenskom periodu, nakon čega građani/građanke mogu da daju svoje primedbe na plan. Op-
ravdano je zapitati se da li su građani dovoljno informisani o mestu i vremenu javnog uvida,
kao i da li su sve grupe u mogućnosti da u dato vreme budu na određenoj lokaciji. Savremena
komunikaciona sredstva, s druge strane, omogućavaju postojanje znatno modernijih i dostupni-
jih formi javnog uvida, ali i participacije u celini, najpre na online platformama. Kod nas ovakva
mogućnost, nažalost, još uvek nije iskorišćena.

korisnicima javnog uvida i pojedincima i grupama koji aktivno participiraju u izradi urbanističkih planova, pa tako ni podaci razvrstani po polu, veoma je teško doći do zaključaka o razlikama između muškaraca i žena po ovom pitanju.

Participacija u urbanom planiranju, međutim, ne podrazumeva samo aktivnu i formalnu građansku inicijativu, već i utemeljenje planova na strukturi stanovništva i potrebama građana na osnovu podataka prikupljenih u naučnim istraživanjima (*evidence based policy*). Planovi novosadskog Zavoda za urbanizam počivaju na opštoj, temeljnoj demografskoj studiji, izrađenoj 2009. godine na osnovu podataka prikupljenih u popisu stanovništva (Demografski razvoj Novog Sada, 2009). Studija nudi niz osnovnih i opštih demografskih pokazatelja o prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva, razvrstanih najpre prema geografsko-administrativnom kriterijumu – prema naseljima. Podaci nisu razvrstani po delovima uže gradske teritorije tako da se na osnovu njih ne može zaključivati o unutrašnjoj, socioprostornoj organizaciji grada. Iz ovih podataka dâ se zaključiti da Novi Sad deli demografsku sliku većine gradova centralne i istočne Evrope, oličenu u niskim ili negativnim stopama prirodnog priraštaja, gde jedina komponenta demografskog rasta potiče iz migracija. Kako podaci o migracijama nisu razvrstani po polu, nije moguće analizirati njihove, sa našeg stanovišta, izuzetno značajne rodne aspekte. U datom društvenom kontekstu, posebno bi bilo važno razumeti probleme vezane za *rodne aspekte izbeglištva*, kao i *rodne aspekte dnevnih migracija*, ali do takvih podataka u studiji nije moguće doći. U studiji se, npr., polazi od pretpostavke da većina dnevnih migranata radi u sekundarnim delatnostima, što znači da se implicitno pretpostavlja kako se radi o formalno zaposlenim muškarcima. Rodno osetljive studije su, s druge strane, pokazale kako veliki udeo u dnevnim migracijama uzimaju seoske žene, koje su često neformalno zaposlene u tercijarnom, uslužnom sektoru grada (Blagojević, 2008; 2010). Implicitne rodne predrasude mogu se iščitati i iz navoda u studiji da su „radnici-seljaci, nužnost u situaciji kada je zaposlen jedan član domaćinstva” (Demografski razvoj Novog Sada, 2009: 32). Pored toga što žene čine značajan udeo u dnevnim migracijama, one, kako pokazuju istraživanja, iako nisu formalno zaposlene u meri kojoj su to muškarci, značajno doprinose kućnom budžetu kroz rad u poljoprivredi ili neformalnoj ekonomiji (Blagojević, 2010). Ovakve delatnosti za urbanističku praksu ostaju nevidljive uprkos tome što proizvode sasvim specifične potrebe vezane za organizaciju prostora i

transport. Treba napomenuti da se implicitne rodne predrasude ne odnose samo na žene, već i na muškarce. „Idealna“ (patrijarhalna) slika formalno zaposlenog muškarca, koji obezbeđuje prihode za porodicu, veoma je udaljena od realnih pozicija muškaraca u savremenom gradu. Tako je, u sklopu rodnog pristupa urbanizmu, npr., sasvim opravdano pitanje u kojoj meri grad odgovara na potrebe *samohranih, nezaposlenih očeva*, čiji su problemi u potpunosti društveno neprepoznati.

Među podacima moguće je pronaći informacije o većem udelu ženskog stanovništva u opštoj populaciji i, posebno, udovica. Ovakav podatak, za pravo, iako se tako ne interpretira, govori o *velikom broju starih žena koje u gradu žive same* i trebalo bi da bude inkorporiran u urbanističke planove, posebno imajući u vidu prostornu organizaciju ustanova zdravstvene zaštite, staračkih domova, parkova, prodavnica i sl. Ovakva vrsta usklađivanja planova s postojećim podacima, međutim, za sada ne postoji. Ono što iz studije možemo da saznamo o ženama s teritorije Novog Sada mahom se svodi na podatke o broju žena u reproduktivnom periodu, pa se može zaključiti da se *rađanje implicitno razumeva kao ključna „ženska funkcija“*. Pored toga, žene se pominju u kontekstu nepismenosti i statusa izdržavanih lica (gde imaju najveći udeo), što govori o tome da se doživljavaju kao *prepreka razvoja, a ne njegov potencijalni resurs*. Podaci o etničkoj strukturi stanovništva nisu razvrstani po polu, pa se o preseku roda i etniciteta u urbanom kontekstu Novog Sada na osnovu ove studije ne može zaključivati. Podaci o domaćinstvima, kao važnoj analitičkoj kategoriji za istraživanje rodni aspekata urbanizma, svode se na njihovu brojnost i veličinu, stoga i ovo polje za urbanističku praksu ostaje „nevidljivo“.

U Generalnom planu grada Novog Sada do 2021. godine kao ključni izazov razvoja grada prepoznaju se novi društveni uslovi oblikovani tranzicijom, privatizacijom i prelaskom na tržišni sistem. Opravdano se pretpostavlja da najveća pretnja održivom razvoju grada proizilazi iz slabljenja kapaciteta institucija planiranja u korist jačanja moći privatnih, ekonomskih subjekata u procesu akumulacije kapitala u sferi urbanog (GUP Novog Sada, 2006). Ovakvi uvidi su, međutim, dati uopšteno i nisu potkrepljeni odgovarajućim podacima koji bi obogatili sliku o tome kako se prepoznati opšti nacionalni i globalni trendovi prelamaju unutar lokalnog konteksta. U planu se, npr., govori o tome kako u Novom Sadu postoje značajne socijalne, kulturne i političke ustanove, ali nije poznato u kojoj meri su one usklađene s potrebama lokalnog

stanovništva. Urbanim planerima nije poznato u kojoj meri su lokalne javne službe usklađene sa principima *good governance* (efikasnost, efektivnost, pravednost), ko ih i u kojoj meri koristi, odnosno *kojim grupama je pristup javnim službama ograničen*. Nisu im, takođe, poznate ni potrebe građana, pa tako ni one rodno specifične. Utoliko načelno izneti ciljevi razvoja, poput održivosti, ravnomerno raspoređenih službi, zadovoljavanja svakodnevnih potreba građana i povoljnog ekonomskog i demografskog razvoja, ostaju tek lista želja, bez mogućnosti kreiranja mehanizama za njihovu realizaciju. Jedini podatak iz pomenute demografske studije koji se funkcionalno upotrebljava u planu jeste podatak o *starenju stanovništva* (uzima se u obzir prilikom planiranja stanovanja, javnih službi i ustanova socijalne zaštite), ali ovakva saznanja *nisu urodnjena*. Podaci o *stepenu motorizacije*, koji se koriste za procenu potreba u vezi s javnim transportom takođe nisu rodno senzitivni. U studiji se procenjuje da će „mobilnost stanovništva iznositi tri putovanja na dan, od toga 30% pešačenjem, 45% sredstvima javnog prevoza i 25% putničkim automobilima“ (GUP Novog Sada, 2006) ali nisu poznate starosne, rodne ili bilo koje druge grupne specifičnosti po ovom pitanju. Tako se postojeće rodne nejednakosti u ovom domenu nesvesno reprodukuju i učvršćuju u urbanom prostoru. Rodno senzitivno urbano planiranje podrazumevalo bi, s druge strane, traganje za podacima o rodnim specifičnostima mobilnosti u gradu, na osnovu kojih bi se mogle izraditi smernice za prepoznavanje i ublažavanje rodnih nejednakosti u ovom domenu, ali i naučno utemeljena rešenja za postizanje održivog razvoja grada u celini (npr. kroz transformaciju i prilagođavanje sredstava javnog prevoza). Planiranje izgradnje i prostornog raspoređivanja vrtića, koji su važan faktor za ekonomsko i profesionalno osnaživanje žena, takođe nije utemeljeno na podacima. Planom se predviđa pokrivanje kapaciteta za smeštaj 50% dece jaslenog uzrasta (do 3. godine), ali se ne govori o tome kakvi su društveni troškovi ove zamisli niti ko će takvim planom najpre biti pogođen (obično se radi o majkama koje zbog toga duže odsustvuju s posla ili ga teže pronalaze, a posebno o ženama lošije materijalne situacije, koje ne mogu da priušte plaćanje privatnog vrtića). Slično je i sa ostalim problemima koji se razmatraju, poput *energetike, zaštite životne sredine ili stanovanja*. Nijedna od ovih oblasti u planu ne počiva na podacima, te su *rodni aspekti u potpunosti nevidljivi*. Može se zaključiti da Generalni plan razvoja Novog Sada do 2021. godine, kojim se uspostavljaju opšte smernice za izradu ostalih detaljnih planova regulacije, počiva na načelima tehnicističkog i funkcionalnog, „*rodno slepog*“ planiranja po prosecima i utvrđenim normativima (npr. klub za stare

na 10.000 stanovnika), pri čemu realne potrebe, njihov diverzitet i stepen realizacije nisu poznati. Plan je najpre usmeren na realizaciju opštih društvenih ciljeva (poput demografskog i ekonomskog razvoja), a ne na diverzifikovane potrebe lokalnog stanovništva i, ponajmanje, na ciljeve poput smanjivanja ekonomskih, rodnih i drugih nejednakosti u gradskom prostoru. U tom smislu, ovo je najpre *plan bez ljudi*, a onda i *plan bez žena*, koji nesvesno reprodukuje postojeće društvene uslove okamenjujući ih u gradskom prostoru.

Pojedinačne studije, poput „Analize mogućih lokaliteta za gradski fudbalski stadion, autodrom, hipodrom, terene za skejtbord, zoološki vrt, akva park i cirkus plac“ (2009), nastaju po istom principu. Sâm izbor sadržaja nije utemeljen na identifikaciji potreba žena i muškaraca u vezi sa slobodnim vremenom već je planiran „od gore“, dok se izbor lokacija vrši na osnovu čisto tehničkih kriterijuma (prostorni kapacitet lokacije, urbanistička usklađenost sa ostalim delovima grada, nivo buke i slično). „Studija sporta – dokumentaciona osnova Generalnog urbanističkog plana grada Novog Sada“ (2009), pored analize postojećeg stanja sportskih sadržaja u gradu i njihovog prostornog rasporeda, obuhvata i analizu potreba stanovništva, ali je ona utemeljena na tehnički propisanim normativima⁹ (koji nisu rodno senzitivni), a ne na realnim potrebama koje je jedino moguće identifikovati kroz naučna, sociološka istraživanja. Iako se studija poziva na Strategiju razvoja sporta u Republici Srbiji za period 2009–2013. godine, u kojoj je jedan od temeljnih ciljeva „podsticanje masovnosti ženskog sporta kroz maksimalno poštovanje rodne i polne ravnopravnosti“, ona je u potpunosti rodno slepa, odnosno ni u jednom aspektu ne sadrži bilo kakvu vrstu rodne analize potreba u sportu. To znači da se načelno usvojeni princip rodne ravnopravnosti *ne prepoznaje i ne poštuje u sklopu urbanog planiranja* koje je u direktnoj vezi sa svakodnevnim životom muškaraca i žena.

9 Npr., određeni broj (proizvoljno određenih) jedinica sportskih objekata (fudbalski tereni, igrališta, bazeni i sl.) na područje od 1.000 stanovnika, pri čemu se u obzir uzima jedinu starosna struktura stanovništva na nivou grada, a zanemaruju druga važna društvena obeležja, poput klase i pola/roda. Dostupnost sportskih objekata takođe se sagledava kroz unapred pripisane normative, pa se tako polazi od toga da je maksimalna udaljenost sportskog objekta dovoljna za zadovoljenje potreba 2,5 km. U sociološkom smislu, jasno je da prelaženje ovakve udaljenosti zavisi od mnoštva faktora, među kojima se izdvajaju rodno i klasno uslovljeno posedovanje i korišćenje automobila i raspoloživi budžet slobodnog vremena. Ovakvo planiranje se, rečima Anrija Lefevra, odvija „pod plaštom stručne racionalnosti“, jer se veruje da su tehnički normativi egzaktni i naučno opravdani. Uz pomoć njih je, npr., egzaktno utvrđeno da je građanima Novog Sada potrebno tačno 413 mesta za pucanje (u streljanama) ili 561 jedinica kuglana.

Zaključak

Kako je pokazano u radu, urbanističko planiranje u Novom Sadu najpre obeležava tehnicizam, koji se prepoznaje u izostanku identifikacije društvenih potreba građana. U tom smislu, ono se nalazi u prvoj, „rodno slepoj“ fazi, jer je društveni kontekst, pa tako i njegove rodne specifičnosti, podveden pod sciencističke tehničke normative, koji se, kao takvi, ne propituju. U sociološkoj perspektivi jasno je da je načelna egzaktnost i objektivnost tehnicističkog urbanog planiranja posredovana širim društvenim uslovima, tačnije parcijalnim interesima, vrednostima i ideologijom određenih društvenih grupa. Takvo, „društveno slepo“ urbano planiranje omogućuje latentnu reprodukciju društvenih nejednakosti, podvodeći različite društvene grupe pod apstraktnog „prosečnog“ građanina.

U takvim uslovima, lako je moguća zloupotreba načela birokratskog racionalizma u korist određenih interesnih grupa. To se, na opštom nivou, prepoznaje kroz manipulaciju javnim interesom od strane ekonomskih elita, koje su u stanju da utiču na formulisanje opštih urbanističkih pravila i principa „iza zatvorenih vrata“ i tako ostvare ekonomsku dobit na uštrb javnog dobra. Dok je ovakva, klasna uslovljenost urbanizma dobro objašnjena u urbanoj sociologiji (o čemu je bilo reči u uvodnom delu rada) i donekle u kontekstu našeg društva, uticaj *patrijarhalne ideologije* koja deluje „iza“ pomenutih struktura nije dovoljno rasvetljen. Stojimo na stanovištu da dve pomenute osovine društvenih nejednakosti – *klasna i rodna* – oličene u *kapitalističkoj (neoliberalnoj) i patrijarhalnoj ideologiji*, iako donekle nezavisne, deluju zajedno, te da ih kao takve treba i razumeti i analizirati unutar urbanog prostora. U radu je pokazano kako se unutar „rodno slepog“ urbanog planiranja lako „provlače“ patrijarhalni obrasci o društvenom položaju žena, koji se s vremenom institucionalizuju i kao deo urbanističkih pravila i principa.

Aktuelni rodni pristupi urbanizmu, sve popularniji u razvijenim zemljama Zapadne Evrope (ponajviše u Austriji, odnosno Beču), međutim, obično ne uspevaju da obuhvate strukturne osnove rodnih nejednakosti, već često ostaju na jednako tehnicističkom i ponekad „veštačkom“ „ubacivanju“ žena u urbano planiranje („dodaj ženu i promešaj“), kao, npr., kroz isticanje znamenitih arhitektninja ili u vidu pozivanja na obeležavanje ulica imenima žena. Ipak, i takvo planiranje, koje priznaje različitosti, „dovodi u pitanje univerzalističke i normativne pretpostavke i principe urbanističkih planera koji misle da rade

za 'opšte dobro' [...] U takvom kontekstu urbanističko planiranje može uzeti u obzir lokalno i specifično, te može biti fleksibilno i dopuštati promene, priznajući da ne postoji samo jedno rešenje i za sva vremena" (Votson, 2005: 278). Ne treba biti u zabludi da je rodni pristup urbanizmu nužno partikularan (ženski). Otvaranje „ženskog pitanja“ u urbanom planiranju zapravo znači otvaranje pitanja ljudi u gradskom prostoru, pa može doprineti prilagođavanju grada specifičnim potrebama kako žena tako i muškaraca, čije su potrebe takođe nepoznate i svedene na „prosečnog“ stanovnika.

Feminističke prostorno senzitivne studije, pisane iz perspektive zemalja centra, takođe se sve više odaljavaju od strukturnih, klasno i rodno uslovljenih izvora rodnih nejednakosti u gradu. Aludirajući na različite oblike *postmodernog feminizma*, Sofi Votson (Sophie Watson) navodi da su načini teoretisanja o prostoru prevazišli feminističku praksu u vidu „vođenja kampanja za bolje gradske službe koje vode računa o potrebama žena i za ukidanje praksi diskriminacije“ unutar institucija (isto: 278), baveći se pitanjima poput prostornih manifestacija subjektivnosti, seksualnosti, telesnosti i imaginarnog. Smatramo da, posebno u uslovima našeg društva, ovakva istraživanja *ne mogu da daju delatne odgovore* na pitanja o reprodukciji rodnih nejednakosti kroz urbano planiranje, a još manje mogu da ukažu na načine za njihovo prevazilaženje. Takvom *postmodernom relativizacijom* gubi se mogućnost identifikovanja *opštih i globalnih izvora opresije* (poput neoliberalizma) i njihovog preplitanja s dominantnim kulturnim obrascima (patrijarhalnim) u datom urbanom kontekstu.

Smatramo da je postizanje istinske rodne ravnopravnosti u gradovima neodvojivo od smanjivanja i ublažavanja postojećih klasnih nejednakosti i jačanja demokratskih političkih kapaciteta gradova, što znači da je nužna *dublja integracija rodnog i klasnog urbanog pitanja*. To znači da bi rodni pristup urbanizmu morao da pronađe sopstveni put između rodno slepog modernizma, kakav je danas na snazi u našim gradovima, i postmodernizma, koji nalaže odustajanje od društvene promene i udaljavanje od institucija, što bi se moglo postići *integracijom rodne perspektive u kritičke urbane studije*. Tako bi se omogućila istinska inkluzivnost urbanog razvoja, nasuprot „rodnom slepilu“ ili tehničkom pridodavanju „ženskog“ u urbano planiranje.

Literatura

- » Analize mogućih lokaliteta za gradski fudbalski stadion, autordom, hipodrom, terene za skejtbord, zoološki vrt, akva park i cirkus plac. 2009. Novi Sad: Zavod za Urbanizam.
- » Blagojević, Marina. 2008. *Seoske ženske organizacije u Vojvodini*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- » Blagojević, Marina. 2010. *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- » Boserup, Ester. 2007. *Woman's Role in Economic Development*. London: Earthscan.
- » Castells, Manuel. 1972. *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- » Castells, Manuel. 2002. Cultural Identity, Sexual Liberation and Urban Structure: The Gay Community in San Francisco, u: Susser, Ida (ur.). *The Castells Reader on Cities and Social Theory*. Oxford: Blackwell: 180–220.
- » *Demografski razvoj Novog Sada*. 2009. Novi Sad: Zavod za urbanizam.
- » Gidens, Entoni. 2009. *Evropa u globalnom dobu*. Clio: Beograd.
- » Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler Milanović, Nataša. 2005. *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press.
- » Jaeckel, Monika, van Geldermalsen, Marieke. 2006. Gender Sensitive Urban Planning. u: *Urbanism & Gender: A necessary vision for all*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona: 95–105.
- » Jarvis, Helen, Kantor, Paula, Cloke, Johnatan. 2009. *Cities and Gender*. London and New York: Routledge.
- » Kaufmann, Daniel, Léautier, Frannie, Mastruzzi, Massimo. 2006. Globalization and Urban Performance. u: Léautier, Frannie (ur.) *Cities in a Globalizing World: Governance, Performance, and Sustainability*. Washington: The World Bank
- » Le Corbusier. 1974. *Način razmišljanja o urbanizmu*. Beograd: Građevinska knjiga
- » Lefevr, Anri. 1973. *Antisistem: Prikog kritici tehnokratizma*. Beograd: Radnička štampa.
- » Lefebvre, Henri. 1990. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- » Moser, Caroline. 1995. Women, gender and urban development policy: challenges for current and future research. *Third World Planning Review*. Vol. 17. No 2: 223–237.
- » Murray, Pearse, Szelenyi Ivan. 1984. The city in the transition to socialism. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 8, Iss. 1: 90–107.
- » Musil, Jiri. 2005. City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies. u: Hamilton, Ian, Dimitrovska Andrews, Kaliopa, Pichler-Milanović, Nataša (ur.) *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. New York: United Nations University Press: 22–44.
- » Pajvančić, Ana. 2010. Neposredno učešće građana u odlučivanju u lokalnoj zajednici. *Pravni život*, br.10, tom II: 473–483.
- » Pajvančić-Cizelj, Ana. 2011. Rod i razvoj. *Temida*, br. 1. god. 14: 67–83.

- » Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- » Pušić, Ljubinko. 1997. Urbana politika – deo društvenih promena. *Sociološki pregled*. Vol. XXXI. No. 3: 323–336.
- » Pušić, Ljubinko. 2015. *Grad, društvo, prostor: Sociologija grada* (drugo dopunjeno izdanje). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- » Rose, Gillian. 1993. *Feminism and Geography: the limits of geographical knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- » Sassen, Saskia. 2001. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Second Edition. Princeton: Princeton University Press.
- » Studija sporta – dokumentaciona osnova Generalnog urbanističkog plana grada Novog Sada. 2009. Novi Sad: Zavod za Urbanizam.
- » Sweetman, Caroline. 1996. *Women and urban settlement*. Oxford: Oxfam.
- » Virt, Luis. 2005. Urbanizam kao način života. u: Vujović, Petrović (ur.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 111–128.
- » Votson, Sofi. 2005. Rodna dimenzija grada. u: Sreten Vujović, Mina Petrović (pri.) *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 272–279.
- » Ward, Stephen. 2004. *Planning and urban change*. London: Sage.

Biljana Stanković*

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja o ženskom reproduktivnom telu¹

Critical history of medicalization and masculinization of women's reproductive care

Apstrakt: Uobičajeno se smatra da je tokom modernog doba došlo do suštinske transformacije načina na koji su žene reprezentovane i tretirane s obzirom na njihova reproduktivna stanja: trudnoća i porođaj su konstituisani kao isključivo telesni – a time i prirodni – procesi koji se mogu ne samo objektivno opisati aparatom prirodnih nauka, već i tehnološki regulisati. Takođe se ukazuje na to da je ovaj proces medikalizacije ženske reprodukcije posledica preuzimanja nadležnost nad poljem staranja o ženskom telu od strane muškaraca. U ovom tekstu pokušaću da preispitam obe navedene pretpostavke i da ponudim kompleksniju sliku istorije medikalizacije i maskulinizacije polja ženske reprodukcije u odnosu na onu koja se često prikazuje, posebno u feministički orijentisanim tekstovima i literaturi koju nisu pisali istoričari. Pored toga, ponudiću alternativnu interpretaciju istorijske promene unutar oblasti staranja o ženskom telu, čije su posledice vidljive i danas, i to tako što ću se pozvati na specifično moderne, kartezijanske korene medicinske nauke, kao i na dominantne kulturne reprezentacije ženske telesnosti.

Ključne reči: istorija staranja o ženskom reproduktivnom telu, medikalizacija, maskulinizacija

Abstract: It is usually considered that there has been a fundamental shift during the modern era in the way women are represented and treated concerning their reproductive states: pregnancy and childbirth have been constituted as purely physical – and consequently natural – processes, that could not only be objectively described by the apparatus of natural sciences, but could be technologically regulated as well. It is also suggested that this process of medicalization of female reproduction is a result of men taking over the field. In present article I will try to challenge both of these assumptions and offer a more

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
biljana.stankovic@fbg.ac.rs

¹ Ovaj članak je rezultat rada na projektu broj 179018, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

complex picture of the history of both medicalization and masculinization of the field of female reproduction, in comparison to the one that is often portrayed, especially in feminist-oriented texts and literature that was not written by historians. In addition, I will offer an alternative interpretation of a historical shift in the field of taking care of female body whose consequences are still visible today; in order to do so I'll refer to the specifically modern, Cartesian roots of medical science, as well as to the dominant cultural representations of female corporeality.

Keywords: history of women's reproductive care, medicalization, masculinization

Uvod

Prolazak kroz reproduktivna stanja, pre svega trudnoću i porođaj, u savremenom zapadnom društvu gotovo neizostavno podrazumeva kontakt sa visokoobrazovanim medicinskim stručnjacima, različitim oblicima medicinske tehnologije, i to u institucionalnom okruženju (Lowis & McCaffery, 2004). Dolaženje u kontakt sa medicinskim znanjima i praksama tokom trudnoće i porođaja danas nije samo visoko verovatan ishod, ono predstavlja i vladajući društveni ideal. Po pravilu se u literaturi, ali i u javnom diskursu, na ovu situaciju referira kao na *medikalizaciju* ženske reprodukcije. Medicina je redefinisala *normalna* iskustva (menstruaciju, trudnoću, porođaj, menopauzu) kao medicinska stanja kojima je neophodno praćenje i upravljanje (Gannon, 1998; Young, 2005). Podvođenje reproduktivnih procesa pod nadležnost medicine podrazumeva interpretiranje ovih procesa „kao prekida u zdravom stanju, koji nužno zahtevaju ekspertsko medicinsko intervenisanje, odnosno razmišljanje o njima prvenstveno kao o pitanju zdravlja i bolesti“ (Mullin, 2005: 54). Svaka trudnoća i porođaj smatraju se rizičnim dok se ne dokaže suprotno, tj. smatraju se normalnim samo retrospektivno, čime se opravdava preventivna upotreba medicinskih tehnika i intervencija (Savage, 2003: 105). Već od 17. veka, sa pojavom knjiga-instrukcija za babice (koje su pisali muški lekari) i sa većim uključivanjem akušera u porođaje, javlja se referisanje na trudnoću i porođaj kao na bolest (King, 2007: 22). Ipak, ovakva situacija nije uvek bila podjednako dominantna tokom istorije medicinskog tretiranja ženske reprodukcije, i to je vodilo različitim preskripcijama za medicinsku praksu, posebno u vezi sa ulogom lekara i nivoom mešanja u spontani tok reproduktivnih procesa, kao što će biti jasno iz detaljnog razmatranja istorijskih izvora u ovom tekstu.

Istorijski gledano, pod okrilje medicine najpre je dospelo porođaj, a tokom prethodnog veka trend medikalizacije se širio ka početku trudnoće.

Tada se ustalila ideja da „čitav proces trudnoće, porođaja i odgajanja deteta treba da bude *nadgledan* od strane lekara, čak i kada ne postoji nikakva naznaka medicinskog problema“ (Kukla, 2005: 71).² Pored ovih reproduktivnih procesa, još i menstruacija ima dugu istoriju medicinskog reprezentovanja i regulisanja, dok je medikalizacija menopauze relativno skorašnjeg datuma (Ussher, 1989). U ovom tekstu skoro isključivo ću se usmeriti na razmatranje istorije medicinskog konceptualizovanja i tretiranja *trudnoće* i *porođaja* – delom zbog ograničenog prostora koji mi je na raspolaganju, a delom zbog bogatstva istorijskih izvora koji su o ovoj temi dostupni. Pokušaću da pružim makar delimični odgovor na pitanje o tome kako je do savremene situacije ocrtane iznad uopšte došlo, i da li je ona, pre svega, posledica toga što su muškarci preuzeli nadležnost nad staranjem o ženskoj reprodukciji, kao što se relativno često tvrdi. Ali, najpre ću se osvrnuti na razloge zbog kojih je bavljenje istorijom staranja o ženskom telu uopšte važno.

Relevantnost razmatranja istorije za savremenu situaciju tiče se toga što je u raspravama o ulozi medicine i tehnologije u ženskom reproduktivnom zdravlju i posledicama po subjektivnost žene, naročito u feminističkim krugovima, relativno često prisutno pozivanje na istorijski raniji period tokom koga su se stvari sasvim drugačije odvijale. Dakle, savremene debate se eksplicitno ili implicitno oslanjaju na određene reprezentacije istorijski ranijih perioda. Zajedničko različitim istorijskim argumentima je to što prepoznaju suštinsku promenu u načinu na koji su ženska tela reprezentovana i tretirana, pa u prošlost, pre te promene, projektuju idealizovanu situaciju u kojoj su trudnoća i porođaj tretirani kao prirodni procesi koji su mogli da se odvijaju spontano, bez intervencija i spoljašnjih regulacija, isključivo uz oslanjanje na otelovljeno iskustvo žene (Duden 1993; Ehrenreich & English, 2005; McTavish, 2005). Dakle, tvrdi se da je u savremenoj situaciji došlo do toga da se prirodni i spontani tok trudnoće i porođaja, kroz koji su nekadašnje generacije žena prolazile kao otelovljeni agenti i samostalni autoriteti (autoritet je eventualno bio deljen sa drugim ženama, bobicama, koje su im asistirale), preuzme, otuđi, i poveže sa opresivnim maskulinim praksama institucionalizovane medicine.

² U savremeno doba, antenatalna nega, koja podrazumeva medicinsko praćenje svih trudnoća, postala je standard. Ovaj trend pokazuje sklonost da obuhvati sve što ima veze sa reproduktivnim funkcionisanjem žene i postane sasvim uobičajeno da medicinsko znanje i prakse budu uključeni i u pripremu začeca (Tone, 2012).

Ova idealizovana slika iz prošlosti po pravilu se uzima za normativni ideal u različitim kritičkim projektima usmerenim na žensku reprodukciju. Ono što je zajedničko zagovornicima pokreta za „prirodni porođaj“ (Dick-Read, 2004; Kitzinger, 2006; Rothman *et al.*, 2007) i mnogim autorkama iz drugog talasa feminizma (Davis-Floyd, 2001; Oakley, 1979; Rich, 1986; Stewart, 2004; Treichler, 1990; Young, 2005) jeste jedna posebna predstava žene kao subjekta. Za tu predstavu značajno je izjednačavanje autentičnog ženskog iskustva sa neposredovanim iskustvom i intuitivnim znanjem o procesima koji se u njenom telu odvijaju.

Nemačka istoričarka Barbara Duden piše da se potvrda o tome da je žena trudna sve do kasnijeg modernog doba dobijala pre svega na osnovu toga što žena uspeva da oseti pokrete ploda u stomaku (Duden, 1993). Tako su žene bile ovlašćene da dijagnostifikuju i javno objave svoju trudnoću, i to *na osnovu svog otelovljenog iskustva*: „Bilo je to vreme kada su žene osećale prve pokrete bebe (eng. *quickened*); uzimalo se zdravo za gotovo to da žene imaju ovu vrstu iskustva, da mogu da ga objave i da na taj način uspostave trudnoću kao činjenicu“ (*ibid*: 79). Od trenutka kada se beba pomeri u stomaku i trudna žena saopšti drugima šta je osetila, njen socijalni status se menja, a njeno iskustvo se uzima kao jedina i dovoljna potvrda te nove realnosti – trudnoće. Autorka zaključuje da je trudnoća nekada bila „javno prepoznato, haptičko stanje žene o kome je moglo da se zna samo na osnovu njenog sopstvenog svedočanstva“ (*ibid*: 83). Nasuprot ovoj slici, danas je proces dolaženja do potvrde o trudnoći sasvim odvojen od ženske agencnosti i iskustva, jer je on povezan sa nizom objektivnih indikatora koje utvrđuje lekar posredstvom medicinskih procedura i tehnika (test na trudnoću kupljen u apoteci, ultrazvuk, analiza hormona iz krvi). Ova autorka smatra da do značajne istorijske promene dolazi na početku savremenog doba sa raširenom medikalizacijom i tehnologizacijom trudnoće i porođaja, a da je ceo prethodni period obeležen autoritetom otelovljenog ženskog znanja. Ona u skladu sa tim i postavlja svoj osnovni cilj: „Želim da ispitam uslove po kojima je, u toku samo jedne generacije, tehnologija zajedno sa novim diskursom *transformisala trudnoću u proces kojim treba da se upravlja...*“ (Duden, 1993: 2). Sadašnja situacija se onda opaža samo kao kulminacija tog procesa stavljanja ženskog reproduktivnog zdravlja pod nadležnost medicine. U ovom tekstu pokušaću da pokažem da je slika prošlosti koju Dudenova nudi u najmanju ruku pojednostavljena, a u nekim aspektima i istorijski neutemeljena.

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

Autori koji se bave istorijom medicinskog znanja i praksi premodernog i ranog modernog perioda smatraju da teško možemo reći da je postojala samo jedna vrsta autoritativnog znanja koje se ticalo trudnoće i porođaja (Green, 2008a; 2008b; McClive, 2002). Tako ni žensko iskustvo nije imalo neproblematičan status prilikom utvrđivanja trudnoće. Još Hipokrit je u delu „O bolestima žena” tvrdio da je ženske bolesti posebno teško prepoznati, jer iskustvo o njima imaju samo žene, a one ne uspevaju da razumeju da nešto nije u redu sa njima (i šta nije u redu sa njima), pa pomoć često traže prekasno (King, 2007). Dakle, već tada se javlja sumnja u žensko iskustvo i ono se ne smatra autoritativnim – tj. žena se ne smatra pouzdanim svedokom svog stanja. Dakle, nepoverenje u otelovljeno iskustvo žene ima daleko dužu istoriju od početka modernog doba. Ženama se nije verovalo, jer „žensko telo skriva ‘istine’ na načine na koje muško telo to ne čini, a trudnoća je samo jedan primer toga” (McClive, 2002: 211). Dakle, postojala je velika šansa da će narativ žene biti doveden u pitanje ili da će biti prihvaćen sa nepoverenjem. To da je slika koju Dudenova nudi istorijski problematična može se zaključiti čak i iz prethodnih radova same autorke, u kojima ona navodi mnogobrojne primere toga da lekar dovodi u pitanje ženinu interpretaciju sopstvenog stanja i na nju gleda sa nepoverenjem. Ona čak zaključuje: „Za one koji gledaju spolja – doktora, porodicu, komšije, sveštenika – istina skrivena iza velikog stomaka izlazi na svetlost dana tek sa porođajem” (Duden, 1991: 160). Čak i kompetencija da se adekvatno proceni da li se plod pomera (a time i da li je u pitanju trudnoća ili ne) nije bila isključiva privilegija žene same, već se smatrala i aspektom babičke i akušerske ekspertize. To je jasno na osnovu reči Luj Buržoa (Louise Bourgeois), poznate francuske babice iz ranog 17. veka: „Procena ovih pokreta ne predstavlja problem za one babice koje znaju svoj posao” (citirano prema McClive, 2002: 215). To svakako postavlja pitanje nadležnosti nad znanjem, koja ne može nedvosmisleno i isključivo da bude pripisana ženama. U svakom slučaju, teško da možemo reći da je nekadašnje iskustvo reproduktivnih stanja bilo „prirodno”, tj. neposredovano i neregulisano i da su žene imale isključivu nadležnost nad ovim procesima.

Ako je već problematično pretpostaviti neki radikalni prekid u praksama i reprezentacijama koji nastupa sa modernim dobom, da li treba da zamišljamo potpuni istorijski kontinuitet kad je reč o tretiranju ženskog tela? I gde (i u kom periodu) treba tražiti korene savremene situacije? U ovom tekstu pokušaću da ponudim kompleksniju sliku istorije medikalizacije i maskulinizacije

polja ženske reprodukcije u odnosu na onu koja se često javlja (posebno u kritički orijentisanim tekstovima i literaturi koju nisu pisali istoričari) i koja podrazumeva da se ovi procesi javljaju paralelno i povezano, i to tek od 18. veka. Usmeriću se na dva osnovna pitanja za koja smatram da su i teorijski i politički relevantna:

- » U kom smislu postoji istorijski kontinuitet, a u kom istorijski diskontinuitet kada je reč o konceptualizovanju i tretiranju ženskog reproduktivnog tela? Da li je medikalizacija proces koji je počeo sa modernim dobom ili ima daleko starije korene?
- » Kakva je priroda promene koja se po pravilu smešta u 18. vek i vezuje za sve veće prisustvo muškaraca u polju staranja o ženskoj reprodukciji? Da li maskulinizacija ženske medicine sa sobom nužno nosi negativne posledice sa kojima se uobičajeno povezuje (pre svega patologizaciju i intencionalizam)?

Istorija medicinskog tretiranja ženskog reproduktivnog tela: kontinuitet ili diskontinuitet?

Ukoliko se zapitamo u kom trenutku ljudske istorije započinje socijalna regulacija reproduktivnih stanja žene, može nas iznenaditi jedan mogući odgovor koji zapravo upućuje na period za koji ne možemo neproblematično da tvrdimo da u tu istoriju uopšte spada. Činjenica da je u jednom trenutku, i to prilično davno tokom ljudske istorije, porođaj postao od biološkog i usamljenog, društveni čin u kome je učestvovala bar još jedna osoba pored žene koja se porađa, objašnjava se specifičnostima ljudske fiziologije u odnosu na druge primata – relativno uske karlice, koja je posledica uspravnog hoda i relativno velike glave novorođenčeta, koja je posledica povećanja u obimu mozga (Rosenberg & Trevathan, 2002). Pored toga, ljudsko novorođenče izlazi okrenuto od majke, za razliku od mladunčadi ostalih primata, pa je ženi koja se porađa teško da ga prihvati bez pomoći (a da mu ne povredi vrat i kičmu) ili da mu odmoti pupčanu vrpцу ukoliko se ona nalazi oko vrata. Ove evolucione činjenice za posledicu su imale to da je porođaj ljudskih ženki znatno teži od porođaja ženki drugih vrsta i da je njoj asistencija drugih potrebna, ili da makar značajno olakšava stvari. Tako evolucioni antropolozi objašnjavaju to što je porođaj postao društveni čin veoma rano u razvoju ljudske kulture (*ibid*).

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

I ako zanemarimo evolucionistička objašnjenja i ograničimo se na period istorije o kome su nam ostali pisani tragovi, jasno je da su već stotinama godina širom sveta ženska reproduktivna stanja bila objekat najrazličitijih socio-kulturnih reprezentacija, praksi, normi i tabua (Duby & Perrot, 1992; Martin, 1992; McGrath, 2002). „Nigde se trudna žena ne uzima zdravo za gotovo“, a asocijacije koje su s njom povezane i regulativne prakse koje su na nju usmerene „kulminiraju na samom porođaju“ (Rich, 1986: 162). Kulturna regulacija ženskih reproduktivnih stanja, naročito porođaja, posebno je značajna zbog društvene funkcije inicijacije „novih članova društva koji će osigurati budućnost tog društva“ (Davis-Floyd, 1994: 1125). Trudnoća i rađanje povezani su sa najznačajnijom prelaznom fazom, ulaskom u život, ali i sa smrću, koja u prošlosti nije bila redak ishod ovih događaja koji su zbog toga bili okruženi najstrožim tabuima (De Bovoar, 1982: 200). U osnovi potrebe za nadgledanjem i regulisanjem značajno mesto svakako ima način na koji je žensko reproduktivno telo konceptualizovano.

Tokom prethodnih više od dve hiljade godina ženska tela su konstantno bila zamišljena kao promenljiva i nepredvidiva. Za njih su vezivane posebne moći koje se tiču njihovog reproduktivnog kapaciteta, ali i opasnosti da će te moći biti narušene i izopačene, zbog čega ženska tela moraju da budu podvrgnuta nadzoru i kontroli (Kukla, 2005). Hipokrit je smatrao da je koža žena sunderasta i propustljiva, zbog čega su one mnogo podložnije svim spoljnim uticajima (King, 1998). Takođe, Platon i Hipokrit započeli su veoma dugu tradiciju razumevanja materice kao autonomnog organa koji ima svoje strasti i stremljenja – ne samo da je bila sposobna za širenje i kontrakovanje, već je imala sposobnost da luta po telu i tako izaziva različite bolesti i smetnje (Platon, 1995: 164–165). Sve do 17. veka materica je bila predstavljena kao misteriozna, iracionalna sila koja je nepredvidiva i opasna. Ona je zamišljena kao fascinantna organ, sposobna da stvara život i da ga održava, ali, zbog svoje nepredvidivosti i propusne i promenljive prirode, i da deformiše i ugrožava život koji se u njoj nalazi. Zbog toga je od najdavnijeg perioda materica, a sa njom i (trudna) žena, posmatrana kao nešto što je potrebno nadgledati i čuvati od štetnih uticaja. Sve je moglo da predstavlja potencijalnu opasnost za plod – ono što trudna žena jede, pije, udiše, ono o čemu misli, sanja, za čim žudi (Kukla, 2005). I van zapadne tradicije verovalo se da je žena tokom trudnoće i porođaja posebno ranjiva i podložna negativnim uticajima

i okultnim silama, pa su prakse izolacije žena i rituali čišćenja bili prisutni u mnogim kulturama širom sveta (Rich, 1986: 163).

Kako stvar stoji kad je reč o specifično *medicinskom* pristupu ženskoj reprodukciji? Postojanje ginekologije i akušerstva, kao posebnog polja medicine koje je nadležno za pitanja ženskog zdravlja, oslanjalo se na predstavu o ženskom telu kao različitom u odnosu na muško, makar kad je u pitanju njegov generativni potencijal. Naziv *ginekologija* se prvi put pojavljuje između 1820. i 1850. godine (McGrath, 2002: 34), dok do institucionalizacije discipline u vidu posebnih bolničkih odeljenja i lekarskih diploma dolazi tek u drugoj polovini 19. veka (Moscucci, 1990). Ipak, iako je zvanični početak ginekologije kao grane medicine nastupio tako kasno, njeni koreni se mogu pratiti od antike, jer se još tada pojavljuje takvo razumevanje ženske prirode i njenog tela koje opravdava isticanje specifičnosti u odnosu na muškarce i tretiranje u skladu sa tim. Helen King navodi da shvatanje po kome su žene smatrane toliko različitim da bi zahtevale posebnu granu medicine postoji još od 5. veka pre nove ere u Grčkoj i javlja se u tekstovima Hipokratovog korpusa (King, 1998). U delu *O bolestima žena* upozorava se da žene ne bi trebalo da budu tretirane na isti način kao muškarci jer se „lečenje (*iêsis*) bolesti žena razlikuje značajno od lečenja muškaraca“ (King, 2007: 11), što se kasnije često uzimalo kao najranija poruka o neophodnosti zasnivanja ginekologije kao posebne medicinske oblasti. Dakle, postoji tendencija da se žena opaža i tretira na specifičan način od samog početka medicine kao profesije³ i da se posvećuje posebna pažnja specifičnostima njenog reproduktivnog tela, koje zahteva posebno nadgledanje i regulisanje. Monika Grin takođe sugerise da ne postoji nikakav stvarni prekid u praksama i reprezentacijama trudnoće i porođaja, makar od ranog modernog perioda, mada je korene ovog pristupa moguće pratiti sve do srednjeg veka (konkretno, njena analiza je usmerena na 12. vek i medicinsku školu iz Salerna; Green, 2008a).

Na osnovu prethodno rečenog jasno je da veoma teško možemo da povučemo jasnu demarkacionu liniju između perioda tokom kog je dominirala spontana, neregulisana i otelovljena praksa i perioda za koji je karakteristična intervencionistička, regulisana i tehnološki posredovana praksa staranja o ženskim reproduktivnim telima. Međutim, većina autora u ovoj oblasti se

³ Postoji saglasnost oko toga da se početak razvoja zapadne medicine vezuje za Hipokratovo učenje i korpus tekstova koji nosi njegovo ime.

slaže da je do neke, makar kvantitativne promene sa modernim dobom svakako došlo – ali postavlja se pitanje kakva je priroda te promene i kakve su njene posledice. Relativno neproblematično deluje tvrdnja da je proces medikalizacije započeo mnogo pre modernog perioda, još u antici, i da su se medicinska znanja, sa jedne strane, dalje prenosila i mešala sa folk znanjem na koje su se oslanjali iscelitelji, a sa druge strane, reprodukovala u medicinskim centrima srednjovekovnog i ranomodernog sveta (kakav je bio Salerno). Ono što se skoro univerzalno prepoznaje kao karakteristika promene do koje dolazi od početka 18. veka jeste sve veća maskulinizacija ženske medicine, što je pre svega relevantno zbog pretpostavljenih posledica kojima ovaj proces vodi – a to su patologizacija, intervencionizam i sve veće prisustvo medicinske tehnologije. Ove pretpostavke biće detaljno preispitane u odeljcima koji slede.

Priroda moderne transformacije: ubrzani proces maskulinizacije i njegove posledice

Iako se uobičajeno smatra da su sve do 18. veka žene bile jedine kojima je bio omogućen pristup porodilji, tj. da su muškarci bili u potpunosti odsutni, osim eventualno u slučaju nekih komplikacija i opasnosti (Moscucci, 1993: 43), postoje izvori koji ukazuju na to da je prisustvo muškog lekara na „normalnom“ porođaju, uz babice, bilo sasvim uobičajena stvar još u staroj Grčkoj i u Rimu (Demand, 1994). Deluje da su se u antici domeni delovanja lekara i babica u priličnoj meri preklapali i oni su svakako bili znatno širi od staranja o ženi na porođaju, tj. protezali su se na staranje o reproduktivnim problemima ženskog tela i nezavisno od stanja trudnoće.

Postoje i brojni dokazi koji ukazuju na to da su muškarci bili uključeni u staranje o ženskom reproduktivnom zdravlju tokom ranog modernog perioda, što nam takođe potvrđuje tezu da žene tokom ranijih istorijskih perioda nikako nisu imale monopol kada je reč o sticanju znanja i staranju o ženskom telu. „Daleko od toga da je maskulinizacija ženske medicine promena koja se javlja tek sa modernim dobom, u pitanju je zapravo suštinska odlika zapadne medicine koja vuče korene još iz srednjeg veka“ (Green, 2008a: ix). Na osnovu analize koju Monika Grin daje, adekvatnija rekonstrukcija istorije staranja o ženskom reproduktivnom telu bi izgledala otprilike ovako: muškarci su u antici dominirali medicinskim poljem staranja o ženskoj reprodukciji; zatim je

usledio dug period opadanja uključivanja muškaraca u pitanja ženskog zdravlja od antičkog doba do 12. veka; od 12. do 15. veka došlo je do postupnog povratka na nivo muške uključenosti u žensku medicinu, koji je bio prisutan u antičko doba, a proces maskulinizacije se nakon toga samo nastavio.

Neadekvatna slika o potpunoj dominaciji žena na polju staranja o reproduktivnim problemima pre modernog doba povezana je sa činjenicom da žene iscelitelji imaju veoma dugu istoriju i unutar i izvan hipokratsko-galenske tradicije (Geyer-Kordesch, 1993). Iako ih zvanične istorije medicine uglavnom izostavljaju, zna se da su žene bile veoma prisutne u popularnim vidovima lečenja koji su bili dostupni običnim ljudima i koji su zapravo predstavljali osnovi vid pružanja pomoći i nege za najveći deo stanovništva tokom veoma dugog istorijskog perioda. One su takođe organizovale skloništa za hronično bolesne, stare i siromašne, u kojima su se starale o njima (to su zapravo bile prve ustanove koje su podsećale na bolnice). Posedovale su i razna znanja o narodnim lekovima i umele su da obavljaju manje hirurške intervencije. Neki izvori čak tvrde da su od srednjeg veka pa do 18. veka žene dominirale oblašću pružanja nege i zdravstvene pomoći (Ehrenreich & English, 1978; McGregor, 1998).

Iako, kao što smo videli, neki autori upozoravaju da ovaj stav treba uzeti sa rezervom (Green, 2008b), postoji generalna saglasnost u pogledu toga da su do pre nekoliko vekova žene bile znatno prisutnije na polju staranja o ženskoj reprodukciji. Tako je tokom 16. i 17. veku tradicionalna babica imala značajnu ulogu i obavljala je razne druge intervencije, pravila lekove i tretirala zdravstvena stanja žena i van trudnoće i porođaja (McGregor, 1998). Najveća promena koja se zapravo odvila od 18. veka, sa pojavom muških babica,⁴ jeste da je domen delovanja žena babica sužen, tj. postojala je tendencija da se on predstavlja kao isključivo vezan za asistiranje ženama na porođaju, dok su muškarci babice mogli da se staraju o ženskom reproduktivnom zdravlju u celini. Tek od tada se ističe da žene babice obavljaju svoju praksu oslanjajući se na nepouzđano znanje i lično iskustvo, dok se muške babice oslanjaju na

4 U literaturi na engleskom koja se odnosi na ovaj vremenski period po pravilu se koristi naziv muškarci babice (eng. *man-midwives*). Ja ću naizmenično koristiti i pojam akušer, jer je on više u duhu srpskog jezika. Ono što treba imati u vidu je sledeće – oblast koja se naziva akušerstvo (eng. *obstetrics*) je zapravo novo ime za oblast babičke profesije (*obstetrix* je latinska reč za babicu). Ovaj pojam, kao polnoneutralan, počeo je da se koristi tek u 19. veku, kada je naziv babica počeo da se vezuje isključivo za žene i kada je dobio konotacije koje su ga povezivale sa nenaučnom prošlošću discipline (McGregor, 1998).

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

pouzđano naučno znanje, pa su kompetencije žena eventualno dovoljne za pomoć u normalnim porođajima, dok su muškarci nadležni za sve porođaje (i one bez komplikacija i sa njima). Od 19. veka već su se čuli glasovi koji su tvrdili da žene i ne mogu da se porode ukoliko muškarac ne igra ulogu u tom događaju (*ibid*). Kako je do ove promene došlo?

Akušeri, odnosno muškarci babice, predstavljali su se kao nosioci naučne ekspertize koji su donosili znanje i stručnost u oblast koja je navodno prethodno bila ispunjena nazadnim i opasnim praksama koje su sprovodile tradicionalne babice (Spencer, 1927). Oni su tokom 18. veka uspeli da podriju poverenje javnosti u stručnost babica i muškarci iz različitih medicinskih profesija (lekari, hirurzi, čak apotekari) postali su jedini garanti da će se porođaj odviti sigurno za majku i za bebu. Zapravo je nova praksa zadržala mnoge ritualne odlike i metode stare prakse (koje je maskirala medicinskim terminima i opravdanjima), a stara praksa je i sama u velikoj meri bila zasnovana na posmatranju i iskustvu koje je nova praksa isticala kao svoje prednosti (Moscucci, 1990: 50–51). Više je bilo pitanje toga što su akušeri u dovoljnoj meri uspeli da se *predstave* kao nosioci novog naučnog znanja, posebno višim klasama (koje su posle nekog vremena sledili i pripadnici nižih klasa). Oni su sprovodili istraživanja i pisali i predavali u ovoj oblasti i time sticali reputaciju. Ipak, iako su isticali superiornost svog znanja, postojanje kurseva i izdavanje licenci za obavljanje posla babice nije bilo garancija kvaliteta akušerske obuke (postoje indikacije da je čak do polovine 19. veka akušersko obrazovanje bilo veoma loše).⁵

Tokom 19. veka vodile su se brojne borbe u profesionalnim krugovima koje su vodile dodatnoj regulaciji i specijalizaciji ovog polja, ali i uključivanju kurseva koji se bave akušerstvom u uobičajeno univezitetsko medicinsko obrazovanje. Dalja profesionalizacija polja (osnivanjem i prvog Akušerskog društva u Londonu) imala je cilj da sasvim diskvalifikuje babice kao nadležne na porođaju (proglašavajući ih odgovornim za visoke stope materalnog i fetalnog mortaliteta, iako je diskutabilno da li su u tome imale veću ulogu nego akušeri) i da učvrsti mesto akušera, kao jedinog garanta bezbednog porođaja (Moscucci, 1990). I pored svega toga, lekari su uspeli da preuzmu kontrolu

5 U obrazovanju, akcenat je u potpunosti bio na formalnoj obuci – smatralo se da se pravo akušersko znanje može steći u učionici i da je praktično iskustvo od male važnosti, čime se dodatno diskvalifikovala kompetentnost babica, koje su, kad je reč o praktičnom iskustvu, bile u znatnoj prednosti u odnosu na akušere (Moscucci, 1990).

nad porođajem samo u višim klasama, i to u velikim gradovima razvijenih evropskih zemalja i SAD, dok je i dalje bilo veoma uobičajeno da se žene iz niže klase i sa sela oslanjaju na stručnost i iskustvo babica (King, 2007). Dakle, postojale su velike klasne i regionalne razlike u tome koliko su ulogu imale žene babice, a koliko lekari akušeri tokom ovog dugog perioda.⁶

Ne treba pretpostaviti da su babice prepustile svoje polje bez borbe. One su se dugo protivile muškom uključivanju u oblast medicine, koju su smatrale specifično svojom. Spenser navodi konkretne primere napada babica i zanimljivo je da su one tada bile podržane od strane nekih lekara iz struke, čak onih koji su pisali knjige o babičkoj profesiji i podučavali na univerzitetu (Spencer, 1927). Deluje da su argumenti na koje su se i babice i ovi lekari oslanjali u svojim napadima čisto konzervativne prirode i svode se na ukazivanje na to da je nečasno i moralno problematično da se muškarac bavi ovim stvarima (tj. da dira u intimne ženske probleme i stanja); čak se napadi na muške babice oslanjaju na rigidno pridržavanje rodni uloga (oni se opazaju kao „ženskasti“, „meki“ i sl. jer preuzimaju na sebe ono što je tradicionalno ženski posao).

I pored toga, institucionalna moć akušera sve više raste, i osim što su prepustili niže slojeve i mala mesta aktivnosti babica (jer za to svakako nisu mogli da budu dovoljno plaćeni zbog siromaštva klijentele), oni su babice iz gradova počeli da posmatraju isključivo kao svoje asistente. Zahtevali su da one budu dobro obučene i kompetentne, kako bi mogle pod nadzorom da obavljaju „normalne“ porođaje, a da asistiraju akušerima na komplikovanim. Profesionalizacija babičke oblasti je takođe bila onemogućena ili znatno otežana (Geyer-Kordesch, 1993). Odbačen je zahtev od strane prvih udruženja babica da im se dozvoli pristup obrazovanju i da mogu da se registruju kao akušeri, jer je akušerstvo u to vreme već predstavljano kao oblast medicine, pa bi se od babica zahtevalo celo univerzitetsko obrazovanje, koje im nije bilo

6 U većini evropskih zemalja babice su bile dominantno prisutne na nekomplikovanim porođajima sve do početka 20. veka, kada su ih smenili lekari. U Engleskoj se već do kraja 18. veka ova smena desila kod bogate klijentele u gradovima, dok je u Francuskoj smena počela još ranije, ali se sporije odvijala (i takođe je, pre svega, prihvaćena u najvišoj klasi). Tokom 18. veka postojale su veoma učene i cenjene babice i obrazovanje babica bilo je razvijano, tako da je više ulagano u to da se babice obuče i unaprede nego da se izbače iz posla. To važi i za Holandiju i Nemačku. U Italiji se smena najsporije odvijala i nikada nije ni izvršena u potpunosti (McTavish, 2005). U našoj zemlji vremenska osa je svakako znatno pomerena i pozivanje babica na porođaje prisutno je tek od kraja 19. i početka 20. veka. Pre tog perioda žene su se po pravilu porađale same, i to skrivene od porodice, u štali ili na njivi (Maksimović & Maksimović, 2012).

dostupno u to vreme jer su bile žene.⁷ Pritom, postojao je opravdani strah da bi žene akušeri predstavljali stvarnu pretnju muškim lekarima, jer bi omogućavale stručno lečenje, a izbegavale bi nelagodnost zbog narušavanja ženske privatnosti (Moscucci, 1990: 73). Dakle, kao i u mnogim oblastima, ovde je došlo do profesionalnih borbi za prevlast nad teritorijom, posebno onom koja donosi finansijsku korist. Zanimljivo je da je ova borba bila sasvim analogna onoj koja se samo nešto ranije vodila među samim lekarima.⁸

Dakle, i pored prisustva muškaraca na polju staranja o ženskoj reprodukciji još od antike, izvori ukazuju na ubrzan trend maskulinizacije ove oblasti koji počinje sa modernim dobom, a svakako od 18. veka. Ovaj zaključak najčešće daje osnov za jedno drugo pojednostavljivanje koje stoji u osnovi interpretacije istorijske promene koju želim da problematizujem – a to je da se prethodni period u kome su žene babice imale dosta značajniju ulogu izjednačava sa neintervenisanjem, a period kojim su počeli da dominiraju muškarci sa intervenisanjem. Detaljnija analiza praksi koje su žene i muškarci babice sprovodili u različitim istorijskim trenucima ukazaće na to da je gornja interpretacija suviše pojednostavljena, a u nekim istorijskim periodima – i sasvim netačna.

Da li je praksa babica uvek podrazumevala neintervenisanje?

Iako su izvori koje imamo o praksi i kompetencijama babica sa početka modernog perioda uglavnom nepouzdana (jer su ih pisali muški lekari koji su težili da sve babice predstave kao neobrazovane i nekompetentne), dovoljno

7 Još vek pre toga babicama u Londonu i Parizu nije dozvoljeno pravljenje profesionalnog udruženja, kao ni držanje javnih predavanja. I pored toga, različite babice, poput Džejn Šarp u Engleskoj, Luj Buržoa u Francuskoj i Justine Ditrih u Prusiji stekle su međunarodnu slavu i uspeh svojim knjigama (Geyer-Kordesch, 1993).

8 Prvi akušeri su po pravilu bili hirurzi, a time po tadašnjoj britanskoj podeli medicinske profesije nisu bili lekari, već su pripadali društvu berbera. Oni nisu morali da imaju univerzitetsko obrazovanje, bili su orijentisani na spoljašnje intervencije na telu, a ne na dijagnozu i lečenje unutrašnjih stanja poput lekara. Samim tim, imali su niži socijalni status (lekari su njihov posao smatrali nedovoljno muškim i moralno problematičnim), a bilo im je i zabranjeno da leče pacijente (što je zabrana koju je u praksi bilo teško sprovesti). Oni su bili pozivani na porođaje samo u krajnjem slučaju, kada je trebalo izvući bebu. Kako su sticali bolji status i napredovali, orijentisali su se na „normalne” porođaje i sa hirurških su prešli na medicinske metode, tj. po rangu i opisu posla približili su se lekarima. Tokom druge polovine 18. i prve polovine 19. veka borili su se u profesionalnim krugovima da poboljšaju svoj profesionalni i društveni status i rezultat tih borbi je do kraja 19. veka bilo to da su dobili ne samo status lekara, već su omogućili dalju specijalizaciju polja koja je vodila izbacivanju lekara opšte prakse i obrazovanje medicinskih specijalista za ginekologiju i akušerstvo (Moscucci, 1990).

podataka ukazuje na to da je veliki broj babica zapravo bio dobro obučen, stručan i kompetentan, čak i za rešavanje komplikovanih i teških slučajeva na porođaju. Neke od njih umele su da obavljaju intervencije u hitnim slučajevima, koristile su instrumente i imale su relativno dobro poznavanje anatomije, posebno one vezane za reproduktivne organe (McTavish, 2005).⁹ Nisu se sve babice starale o porođaju na isti način – dok su neke bile sklone da puste da se porođaj odvija prirodno, druge su koristile silu, a treće biljne napitke kako bi podstakle i ubrzale proces (Green, 2001; O'Dowd & Phillip, 1994; Wilson, 2003).¹⁰ Pošto se njihova uloga često nije sastojala prosto u posmatranju, babice su ponekad podsticale odvijanje porođaja tako što su širile grlic materice u prvoj fazi porođaja i pritiskale stomak porodilje u drugoj fazi, prilikom ekspanzije fetusa (Shorter, 1991). Iako nisu uspevale da se izbore sa teškim porođajima (npr. kada je položaj fetusa takav da on ne može da prođe kroz porođajni kanal), često su uspevale da izvuku mrtav fetus uz pomoć instrumenata (najčešće kuka i adaptiranih forcepsa, koje su ipak koristile znatno ređe od muških babica, prema Moscucci, 1990).¹¹ To znači da su primenjivale potpuno iste intervencije kao akušeri posle njih, pa sepraksa ženskih babica ne može prosto tretirati kao neintervenisanje. Sledeći citat iz teksta Adriana Vilsona pruža veoma zanimljivu ilustraciju uloge babice na porođaju: „Najznačajnija karakteristika babice bila je to što je ona imala nadležnost nad porođajem. Ona je bila ta koja je govorila majci kada da se napinje, a kada da odmara; da li da leži na krevetu ili da kleči na podu ili da sedne na 'babičku stolicu'; šta da jede i šta da pije tokom porođaja. [...] ponekad se dešavalo da moć babice bude dovedena u pitanje, ali normalno stanje stvari podrazumevalo je da ona

9 Ovo možda treba uzeti donekle s rezervom, jer se tiče babica iz velikih gradova, pre svega Londona i Pariza. Ipak, jasno je da je tokom vekova postojao izvestan broj žena koje su pisale tj. uspevale da formulišu medicinsko znanje o ženskim reproduktivnim stanjima i načinima na koje ona treba da budu tretirana. Istovremeno, one su se bavile praksom i podučavale su druge žene (možda čak i muškarce) svojoj veštini. Najpoznatiji primer iz kasnog srednjeg veka je Trotula (Green, 2001), a iz ranog modernog doba Luj Buržo, koja je objavila knjigu o akušerstvu (O'Dowd & Phillip, 1994: 13–14). Pored toga, postoje posredni pokazatelji da su babice u antičko doba bile pismene i učene (Demand, 1994: 66).

10 Na primer, holandski akušer iz 17. veka, Henrik van Deventer, kome ću više pažnje posvetiti nešto kasnije, kritikuje babice zbog primene sile i lekova koji pospešuju kontrakcije, posebno bez prethodnog ispitivanja karlice i materice kako bi se utvrdilo šta usporava i otežava porođaj (Dunn, 1998).

11 Jedno moguće objašnjenje za to je cena instrumenata koja je bila previsoka za sve osim za bogatije babice iz gradova, koje su sebi mogle da priušte npr. forceps i jesu ga koristile u praksi (prema Moscucci, 1990).

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

ima glavnu reč: u tome se zapravo sastojala suština njenog poziva" (Wilson, 2003: 135). Dakle, babica na porođaju bila je nadležna i za intepretaciju stanja i za donošenje odluka i za intervenisanje. Bez obzira na to, i dalje se najčešće pretpostavlja da su trudnoća i porođaj ranije ostavljani da se odvijaju „u skladu sa prirodom" i bez prevelikog mešanja (Shorter, 1991: 48). Tako da, iako su žene pre 18. veka (a u nekim staležima i istorijskim periodima i dosta dugo posle toga) bile daleko češće zadužene za staranje o porođaju nego muškarci, to nije uvek podrazumevalo neregulisanu i čak neopresivnu situaciju za žene koje se porađaju, posebno kada se uzme u obzir stav prvih generacija akušera, kojima ću sada posvetiti pažnju.

Da li je praksa lekara uvek podrazumevala intervenisanje?

Prvi lekari akušeri su bar do polovine 18. veka bili pozivani na porođaje samo u hitnim situacijama i bili su povezivani sa smrću jer su najčešće obavljali kraniotomiju¹² kako bi mogli da izvuku fetus i spasu majci život (McTavish, 2005), što je bilo razumljivo s obzirom na činjenicu da je carski rez po pravilu bio fatalan za majku, a akušeri tog doba smatrali su da je njen život vredniji od života deteta (Spencer, 1927; Caton, 1999). Tako je dolazak akušera na porođaj kao ishod uglavnom imao smrt bebe i komplikovanu i bolnu operaciju majke (Wilson, 2003). Tokom 18. veka forceps ulazi u širu upotrebu. Za razliku od kuke, on je ostavljao dosta veću šansu da beba ostane u životu, što donekle doprinosi tome da akušeri budu drugačije posmatrani i da se njihov status, posebno u vezi sa „normalnim" porođajima, promeni. Prva generacija britanskih akušera, kojoj je pripadao Vilijam Smeli (William Smellie), snažno je zagovarala upotrebu forcepsa, ali već u sledećoj generaciji stvari su se radikalno izmenile (Moscucci, 1990).

U krugovima samih lekara javlja se prva pobuna protiv upotrebe instrumenata na porođaju već u drugoj polovini 18. veka. Akušeri masovno odbacuju upotrebu forcepsa, a najpoznatiji među njima je svakako Vilijam Hanter (William Hunter), Smelijev učenik, koji je o forcepsu rekao: „Na jednu spasenu, ubiju dvadeset" (citirano u *ibid*, 1990: 48). Još jedan slavan lekar iz njegove generacije, Tomas Denman (Thomas Denman), snažno se protivio upotrebi instrumenata na porođaju i smatrao je da su oni, bez obzira na povremenu

¹² Intervencija koja podrazumeva razbijanje lobanje novorođenčeta posebnim instrumentom u obliku kuke kako bi mogla da se izvuče u delovima.

opravdanu i spasonosnu upotrebu, doneli znatno više zla nego dobra: „Ali, ako uporedimo dobro koje su generalno doneli instrumenti, koliko god pažljivo bili korišćeni, sa zlima do kojih je dovela njihova nepotrebna i neodgovarajuća upotreba, mogli bismo da se zapitamo ne bi li svet bio srećniji da nijedan instrument ma koje vrste nikad nije bio izumljen i preporučan za upotrebu u akušerskoj praksi“ (Denman, citirano u Holland, 1951).

Tako su ovaj rani period istorije akušerstva obeležili neslaganje i podele među samim akušerima, u koju žene skoro da nisu bile uključene: „Najvećim delom u pitanju je bila debata među džentlmenima u pogledu adekvatne nege i staranja o majčinskim telima“ (Kukla, 2005: 86). Sa jedne strane bila je grupa većinski sastavljena od hirurga koja je zagovarala upotrebu instrumenata, a sa druge strane grupa koja se tome protivila i koju su činili obični lekari (eng. *physicians*). Ta druga grupa imala je mnogo više iskustava sa „normalnim“ porođajima jer su ih kao lekare pozivale bogate porodice,¹³ dok su hirurzi po pravilu bili pozivani samo u hitnim slučajevima (*ibid*). Dakle, već tada, mnogo pre pojave prvih feministkinja koje su nosioci kritike medikalizacije u 20. veku, povela se diskusija u pogledu upotrebe tehnologije i intervenisanja na porođaju, i to diskusija koja se odvijala u medicinskim krugovima.

Tokom 18. i skoro čitavog 19. veka ubedljivo je preovladala struja koja je zagovarala neintervenisanje, odnosno koja je ostavljala da se stvari odvijaju prirodno – „normalni porođaji su najvećim delom bili prepuštani silama Prirode, koja je, Harvijevim¹⁴ rečima, 'savršeni operatrix'“ (Spencer, 1927: 165). Nisu samo prvi britanski akušeri zagovarali ovakvu poziciju. Već spomenuti holandski akušer iz 17. veka, Henrik van Deventer, vatreno je zagovarao prirodni porođaj i verovao da medicina treba da se umeša tek kada je prisutna *jasna patologija* (Dunn, 1998). Tokom svoje prakse izbegavao je upotrebu instrumenata i lekova,¹⁵ naglašavao je značaj uspravnog položaja tela tokom

13 Što je za posledicu imalo to da porodilje uglavnom pripadaju višoj klasi, pa je primena nekih intervencija, čak i nepotrebno dodirivanje ženskog tela, smatrano neprimerenim i bilo je izbegavano.

14 William Harvey (1578–1657), čuveni engleski lekar i akušer iz 17. veka, poznat po tome što je prvi opisao sistem cirkulacije krvi.

15 Deventer sugerše da se i u slučaju porođaja koji se sporo odvija zbog retkih i nepravilnih kontrakcija dobro proceni da li bi bilo kakva intervencija pouzdano doprinela poboljšanju situacije i da se svakako ona odloži sve dok ne postoji jasna opasnost za majku ili bebu ukoliko se ostavi da se porođaj odvija svojim tokom. „Zaista mi je jasno da su lekovi prilično moćno sredstvo za raspirivanje kontrakcija; ali veliki broj slučajeva naučio me je da su veoma jaki i nasilni lekovi učinili prilično veliku štetu ženama na porođaju (Deventer, citirano u Dunn, 1998: 158).“

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

porođaja kako bi fetus mogao da koristi silu gravitacije i značaj aktivnosti žene tokom faze napona. Kao lekar, video je svoju ulogu kao ulogu *pomoćnika* u otežanim porođajima – iako vrši izvesne manuelne intervencije (pokušava da proširi prolaz i rotira glavu novorođenčeta), on istovremeno hrabri ženu i podstiče je da se napinje i prepoznaje da je pozitivan ishod rezultat njihovih zajedničkih snaga.

Zanimljivo je i to da, kada su se od sredine 18. veka pojavila prva porodilišta u Londonu, odnosno specijalna odeljenja bolnica na koja su žene primane da se porode, to je bila zapravo reakcija protiv krugova akušera koji su zagovarali primenu forcepsa. S obzirom na to da su se na ovim odeljenjima odvijali normalni porođaji, moglo je da se neposredno pokaže da je upotreba instrumenata nepotrebna ili štetna (Moscucci, 1900).

Dakle, muškarci koji su dolazili iz profesionalnih medicinskih krugova ginekologa i akušera bili su prvi kritičari intervenisanja u tok porođaja, jer se smatralo da se tako samo ugrožava i dovodi u opasnost proces koji se prirodno odvija svojim tokom i ima najbolji ishod i za majku i za bebu.¹⁶ Ovakva shvatanja ranih generacija akušera u medicinskim krugovima kasnijeg doba opažana su kao izrazito konzervativna i štetna, a ova čitava faza je označena kao retrogradna u istoriji akušerstva.¹⁷ To je veoma dobro ilustrovano u obraćanju jednog od lekara Londonskom akušerskom društvu 1879. godine: „Ovi slavni ljudi verovali su da je ispravno da iskoriste sav svoj autoritet u nastojanju da odvrate ljude od upotrebe instrumenata i uliju im slepu veru u prirodu kao najbolji način. Oni su to činili sa takvom revnošću i sa takvim autoritetom da se otišlo u suprotnu krajnost, koja je značila potpuno odsustvo aktivnosti... Postavljena su pravila, koja su se naširoko sledila, što je veoma često vodilo tome da žene koje se porođaju budu dovedene u opasnost, dožive povrede ili umru“ (citirano prema, Holland, 1951).

Tek početkom 20. veka dolazi do radikalne promene u generalnom pristupu ženskim reproduktivnim procesima (Caton, 1999). Dok je akušerski pristup u 18. i 19. veku karakterisao stav „opreznog iščekivanja“, američki akušer

16 Deluje da je savremeni pokret prirodnog porođaja (eng. *natural birth movement*), naslednik ove linije kritike i generalno se oslanja na veoma slične, ako ne i na iste argumente i reprezentacije, kao i na u velikoj meri konzervativnu predstavu žene i njene rodne i socijalne uloge.

17 Zanimljivo je i to što je ova pobuna protiv instrumenta i intervencija sasvim izostavljena u veoma obimnom delu o istoriji ginekologije i akušerstva (O'Dowd & Phillip, 1994), koje su pisala dva lekara, autoriteta u ovom polju (iako se svim ovde spomenutim akušerima posvećuje pažnja).

Džozef B. Deli (Joseph B. DeLee) sada promoviše metod koji „u velikoj meri interferira sa procesima Prirode” (DeLee, 1920; prema Caton, *ibid*: 156–157). Deli sugeriše da bi sve ono što se u velikom broju slučajeva dešava tokom porođaja moglo da se nazove normalnim samo u onom smislu u kome se smrt majke lososa ili smrt muške pčele tokom kopulacije mogu nazvati normalnim. Ali, ako se ne pretpostavi da žene treba da budu žrtvovane, biološki gledano, normalnom procesu reprodukovanja vrste, već „da žena po završetku porođaja treba da bude jednako zdrava i anatomski savršena koliko je bila ranije, i da dete treba da bude neoštećeno”, onda s obzirom na to da „iskustvo pokazuje da su ovakvi idealni rezultati izuzetno retki”, porođaj treba da bude tretiran upravo kao *patogen* proces (*ibid.*). Njegov kolega, Ostin Flint, jezgrovito izražava novo shvatanje pitajući se kako se „proces koji ubije hiljade žena svake godine, ostavi preko četvrtine njih manje ili više obogaljenima, koji je praćen ozbiljnim bolovima i cepanjem tkiva i ubije tri do sedam procenata svih beba, može nazvati normalnom ili fiziološkom funkcijom” (Flint, 1925; *ibid*: 157). Deli je, ipak, precizniji – nije dilema da li se radi o „normalnoj, odnosno fiziološkoj” funkciji, nego da li je karakter ove *normalne fiziološke* funkcije takav da po pravilu, a ne samo izuzetno, rezultira nepoželjnim ishodom. U svakom slučaju, revizija akušerskog praktičnog pristupa ženskoj reprodukciji i zauzimanje „aktivnog” stava prema njoj prirodna je posledica novog shvatanja. Delijev „aktivni” stav podrazumevao je administriranje etra ženi tokom faze dilatacije koji bi je onesvestio, a zatim izvlačenje bebe forcepsom, što je bilo olakšano hirurškim rezom na međici, poznatom kao epiziotomija, nakon čega je sledilo manuelno izvlačenje posteljice. Kako Barbara Rothman primećuje: „Posledice Delijevog pristupa po majku bile su to da je ona porođaj doživljavala kao potpuno medicinski događaj, koji se ne razlikuje od ma koje hirurške procedure” (Rothman *et al.*, 2007: 17). Dakle, ova relativno skorašnja istorijska promena stvorila je okvire situacije koja nam je i danas poznata i koja, u mnogim delovima sveta, uključujući i našu zemlju, u velikoj meri nije prevaziđena.

Na osnovu prethodno izloženog jasno je da prosto ukazivanje na povećano prisustvo muškaraca lekara koji preuzimaju nadležnost nad poljem ženske reprodukcije nije dovoljno da objasni promenu do koje je došlo sa početkom 20. veka i koja je vodila patologizaciji ženskih reproduktivnih procesa i njihovoj krajnjoj regulaciji, što je imalo veoma negativne posledice po žene kao subjekte ovih procesa. U poslednjem delu teksta pokušaću da ponudim

objašnjenje ove promene, i to tako što ću nastojati da staranje o ženskom reproduktivnom telu šire istorijski kontekstualizujem.

U čemu se sastoji specifično moderna promena u staranju o ženskoj reprodukciji?: Kartezijanski koreni moderne medicine

Kao što je još na početku teksta istaknuto, uobičajeno se smatra da je tokom 18. veka došlo do suštinske transformacije načina na koji su žene reprezentovane i tretirane s obzirom na njihova reproduktivna stanja, pre svega na trudnoću i porođaj (Kukla, 2005; Moscucci, 1990). Ta transformacija se po pravilu povezuje, sa jedne strane, sa napretkom tadašnje nauke, posebno medicine, a sa druge strane, sa promenama u političkoj i društvenoj sferi. Ukazuje se na to da žensko telo postaje javno, i kao objekt medicinskog posmatranja i intervencije i kao objekt društvenog i institucionalnog upravljanja. Osvnuću se ukratko na specifično moderne karakteristike obe ove sfere koje su relevantne za razumevanje promena u polju staranja o ženskom reproduktivnom telu.

Sve do modernog perioda smatralo se da je unutrašnjost ženskog tela fluidan prostor u kome se organi kreću i u kome telesne tečnosti – mleko, krv, gnoj – mogu da se pretvaraju jedan u drugi i da izlaze iz bilo kog otvora na telu (Duden, 1991). Pored toga, na trudno telo se gledalo kao na „drvo koje daje plodove“ i tek od druge polovine 18. veka ono je počelo da se interpretira kao „mašina koja reprodukuje vrstu“ (Shaw, 2012: 110). Pojava hegemonog naučnog modela, sa jedne strane, dovela je do suštinske promene na nivou jezika i verbalne reprezentacije tela – veliki broj lokalnih naziva za delove tela i telesne procese je nestao i bio je zamenjen medicinskom terminologijom (Duden, 1991). Sa druge strane, istraživanja istoričara medicine pokazuju da su sve do kraja 17. veka postojali, i to u priličnoj meri ravnopravno, iscelitelji različitih vrsta. Školovani lekari nudili su svoje usluge pored berbera (koji su puštali krv), babica, kostolomaca, travara, gatara itd. (Pelling & Webster, 1979). Naizgled, sve ove grupe su se starale o istom objektu – telu bolesnika, ali s obzirom da taj objekat još uvek nije bio definisan na monopolistički način, od strane jedne discipline, za njegovo staranje bile su potrebne različite struke. „Realna i simbolička raznolikost tela imala je pandan u raznolikosti društvenog tela iscelitelja“ (Duden, 1991: 26). Tek pojava nove predstave „realnog“ tela, koju je dala moderna nauka, omogućila je monopol medicini nad svim onim što se tog tela tiče.

Činjenica je da kada danas referiramo na (trudno) *telo*, pod tim mislimo na materijalno telo, na objekat koji ima određeni oblik, zauzima određeni prostor i ima unutrašnjost ispunjenu organima koji funkcionišu po prirodnim zakonima. Dakle, mislimo na telo koje su od 18. veka „otkrivale“, odnosno konstituisale biologija i medicina (Fuko, 2009). Telo nije oduvek bilo prosto objekat. Fuko analizira epistemološki zaokret u medicini, gde je znanje o bolesti na osnovu izveštaja pacijenta zamenjeno analizom tkiva i organa – i to posthumnom analizom – što znači da je tokom nje pacijentova subjektivnost na najradikalniji način odsutna. „Moć anatomske-patološke modela, onog koji se pojavio u pariskim bolnicama u kasnom osamnaestom veku, leži u njegovoj sposobnosti da ukloni individualne razlike, kako afektivne tako i materijalne, kako bi predočio esenciju zdravlja ili bolesti u tkivima organa. Autopsija je, umesto intervjua, postala momenat istine“ (Laqueur, 1990: 188). Nastanak bolnice sa objektivnim praksama i tehnikama ispitivanja pretvara iskustvo pacijenata u privatnu stvar (Mol & Law, 2004).¹⁸ Ono što suštinski odlikuje specifično modernu transformaciju kako tela tako i subjektivnog iskustva jeste ovaj komplementarni proces naturalizacije i privatizacije, koji je u potpunosti odredio i situaciju na polju ženskog reproduktivnog iskustva.

Od početka modernog doba trudnoća i porođaj su konstituisani kao *isključivo* telesni, a time i prirodni procesi koji se mogu ne samo objektivno opisati aparatom prirodnih nauka, već i tehnološki regulisati. Time se subjektivni, doživljajni aspekt ovih procesa, kao i psiho-socijalna transformacija kroz koju žena prolazi, izmešta i prebacuje u sferu privatnog.¹⁹ Sklona sam da kao jednu od posledica ovog specifično modernog vida socio-kulturne regulacije, koji trudnoću i porođaj povlači iz sfere javnog i pretvara ih u privatno i psihičko iskustvo, vidim javljanje i proliferaciju diskursa o *ličnom iskustvu* trudnoće i porođaja. To se posebno odnosi na novije doba i pojavu mnogobrojnih sajtova, foruma, blogova, gde hiljade anonimnih žena narativizuje i osmišljava

18 Od tada su postojali razni pokušaji da se iznova integriše ljudsko iskustvo u medicinu. Ipak, ovaj postupak dodavanja i integracije ostavlja dva vida znanja netaknutim – objektivno, javno, naučno znanje tela spolja i subjektivno, privatno i lično znanje tela iznutra.

19 Kartezijanizam u medicini generalno vodi *praktičnoj desubjektivaciji* onih koji bivaju podvrgnuti medicinskom tretmanu. Medicinski radnici zaduženi su samo za telo, a ne za osobu čije je ovo telo. Prolazak kroz medicinsku obuku, između ostalog, uključuje upravo izgradnju sposobnosti da se izbegne emocionalna uključenost (Davis-Floyd, 1987), tako da izostanak ispoljavanja brige i fizičkog kontakta mimo onog koji podrazumeva medicinski tretman čini sasvim očekivanu komponentu kako medicinskog tretmana trudnoće i porođaja tako i medicinskog tretmana drugih stanja i procesa.

svoje trudničko i porođajno iskustvo i deli ga sa drugima. Ovim je stvorena komplementarna sfera onoj isključivo telesnoj i medicinski regulisanoj.

Dualističko razdvajanje duše i tela, praćeno mehanicističkim rastavljanjem samog tela na skup delova, jeste ono što je omogućilo da se problemi tela shvate kao tehnički problemi koji zahtevaju tehničko rešenje. Mišel Fuko ukazao je na obe ravni na kojima se ova specifično moderna tela konstituišu i oblikuju: „Obimno štivo o Čoveku-mašini pisano je istovremeno na dve ravni: prva je anatomsko-metafizička, i tu je prve stranice ispisao Dekart, a lekari i filozofi su produžili; druga je tehničko-politička, sastavljena iz niza vojnih, školskih i bolničkih propisa, kao i empirijskih postupaka i teorijskih promišljanja čiji je cilj da se telesne delatnosti nadziru ili popravljaju” (Fuko, 1997: 154).

Ovaj široki istorijski trend mehanizacije ljudskih tela nije mimoišao ni ženska reproduktivna *tela*. Tako je još u 18. veku škotski akušer Vilijam Smeli obučavao svoje studente na „mašinama”, napravljenim od kostiju stvarnih žena i obučenim u žensku odeću, iz kojih su studenti porađali fetuse-lutke. Manje od veka kasnije, Džejms Jang Simpson (James Young Simpson), argumentišući u prilog upotrebe anestezije na porođaju, sugerisao je da bi ceo proces porođaja bio lakši kako za akušera tako i za samu ženu ukoliko bi žene bile uspavane. I tako je nekoliko decenija nakon što je Smeli konstruisao didaktičku ženu-mašinu iz koje je vađena fetus-lutka, Simson na neki način pretvorio stvarne žene u mašine iz kojih je izvlačio stvarne bebe (King, 2007: 193). Ženska reproduktivna tela svedena su na mehaničke sklopove iz kojih je beba, uz pomoć akušera i bez pomoći majke, izlazila na svetlost dana. Svesnost žene postala je kontingentni deo porođajnog procesa, koji, smatralo se, ne samo da ne olakšava porođaj, već ga uglavnom otežava.

Neke feminističke orijentisane autorke ukazuju na to da, dok je redukovanje na „telo-mašinu” ono sa čim se susreću svi pacijenti, nezavisno od svojih rodni specifičnosti, ova inherentno egalitarna (iako mehanicistička) predstava o ljudskom telu, kada je reč o ženskim reproduktivnim stanjima, biva zakrivljena zahvaljujući dominantno *patrijarhalnom* pogledu na njega. „Na muško telo u medicini je počelo da se gleda kao na prototip tela-mašine koja ispravno funkcioniše. U onoj meri u kojoj odudara od muškog standarda, žensko telo posmatrano je kao inherentno manjkavo i kao da se nalazi pod opasnim uticajem prirode, za koju se, s obzirom na nepredvidivost koja je odlikuje, smatra da joj je neophodna stalna kontrola muškaraca” (Davis-Floyd, 2001: S6).

Dakle, s obzirom na to da se za normativni ideal uzima telesno stanje odraslog muškarca, za koga su velike telesne varijacije po pravilu izraz bolesti ili neke druge disfunkcije, velike promene u izgledu, procesima i funkcionalnosti tela koje su uobičajene za rano i kasno doba života, kao i za ženska reproduktivna stanja tokom odraslog doba se lako tumače iz paradigme „bolesti” tj. lako se patalogizuju.²⁰ Žensko telo svakako jeste mašina, ali ono je mašina *inherentno i nepredvidivo podložna kvarenju* i smetnjama u funkcionisanju, što nosi neizbežne posledice po način na koji će to telo biti tretirano i regulisano (Kukla, 2005).

I pored toga što su promene na koje se ukazuje stvar moderne ere, ne treba zaboraviti značajni istorijski kontinuitet koji im stoji u osnovi. Patologizujući pogled na žensko telo koji je u osnovi praksi nagledanja i regulisanja ima daleko dužu istoriju.

Ideološki koreni medicinskog pristupa: disocijativna predstava ženskog reproduktivnog tela

Još prilikom razmatranja socio-kulturnih reprezentacija ženskog reproduktivnog tela sa početka ovog teksta, ukazano je na to da su ove reprezentacije kroz čitavu istoriju bile suštinski dvostruke. Na generativni kapacitet ženskog tela oduvek se gledalo kao na nešto što istovremeno budi fascinaciju i zazor. Sledeći citat Adrijen Rič veoma dobro ilustruje ovu disocijativnu predstavu žene i njenog tela koja se reprodukuje u kulturi: „Kroz čitavu patrijarhalnu mitologiju, simbolizam snova, teologiju, jezik, protežu se, ruku pod ruku, dve ideje: prva, prema kojoj je žensko telo nečisto, iskvareno, mesto pražnjenja i krvarenja opasnih po muškost, izvor moralne i fizičke kontanimacije, ‘đavolja kapija’. Sa druge strane žena je kao majka, blagorodna, sveta, čista, bespolna, negujuća” (Rich, 1986: 34).

Rebeka Kukla ovu disocijativnu predstavu detaljnije specifikuje i prati oblike njenog pojavljivanja i materijalizovanja u modernom dobu (Kukla, 2005). Od 18. veka moguće je u javnom diskursu i tekstovima koji se produkuju prepoznati kristalizaciju dvostruke slike trudnog i materinskog tela, kao

²⁰ Zbog ekstremnog odstupanja od muškog prototipa, specifično ženske anatomske odlike kao što su materica, jajnici i grudi, i specifično ženski biološki procesi kao što su menstruacija, trudnoća, porođaj i menopauza, viđeni su kao inherentno podložni disfunkciji (Davies-Floyd, 1994: 1126).“

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

i suprotstavljene prakse i regulativna načela koja iz tih reprezentacija slede. Prva podrazumeva idealizovanu sliku buduće majke koja je u savršenom prirodnom jedinstvu sa svojim detetom i čije telo spontano funkcioniše na savršen način. Zbog toga je neophodno da ga zaštitimo od bilo kakvih spoljašnjih intervencija, i to ne samo od štetnih uticaja, već i od umešanosti medicine, lekova, veštačkih zamena za majčino mleko ili bradavice itd. U drugoj reprezentaciji trudna žena je haotično, neuređeno biće kojim vladaju afekti i kaprici, ona je nepredvidiva, sa propusnim telesnim granicama, nedovoljno jaka da kontroliše svoje želje ili strahove i podložna mnogim štetnim uticajima. Ne postoji poverenje da će ona uspeti samostalno da izvede zadatak staranja o detetu, i dok je ono unutra i kada dospe izvan materice, i zbog toga zahteva stalno nadgledanje i vođenje, i to od strane spoljašnjih autoriteta. Kukla na ove dve reprezentacije koje vode suprotstavljenim nizovima praksi referira kao na *fetišku* i *neposlušnu* majku: „Fetiška majka je romantizovani, idealizovani lik, dok je neposlušna majka predmet nepoverenja i prezira. Prva mora da bude zaštićena od spoljašnjeg intervanisanja, dok druga zahteva spoljašnje intervanisanje kako bi bila adekvatno disciplinovana i upravljana“ (*ibid*: 85). Kukla takođe smatra da su obe reprezentacije majke i njenog trudnog i postporođajnog tela, koje funkcionišu kao regulativni ideali sve do savremenog doba, nastale u isto vreme i to iz zajedničke predstave o majčinom telu koje je odgovorno za „proizvodnju ljudske i društvene prirode, ispravno vođeno normativnim zakonima prirode, i lako podložno kvarenju i izopačenju“ (*ibid*).²¹

Ovaj disocijativni diskurs reproduktivnog tela određuje i na koji način će se procenjivati uloga medicinske tehnologije u trudnoći i porođaju. Značajno je to da su oba tabora, i onaj koji poziva na podvrgavanje trudnoće i trudnog tela medicinskom autoritetu i tehnologiji, i onaj koji to smatra pogubnim za nesmetano spontano odvijanje ovih procesa prirodnim tokom koji će jedini voditi savršenom ishodu i po majku i po bebu, nastala i održavaju se oslanjajući se na zajedničku disocijativnu predstavu majke. Takva konceptualizacija situacije radikalno menja pogled na savremene debate koje se tiču praksi u vezi sa trudnoćom i porođajem, i to kroz ukazivanje na zajedničke ideološke osnove na kojima su suprotstavljene pozicije artikulisane. Iako ove

21 Ove dve suprotstavljene reprezentacije reproduktivnog tela imaju i specifičan javni status, kao i modus vizuelnog reprezentovanja – dok nam se prikazuje skoro polugolo telo fetiške majke koja doji dete, dakle, vidimo samo površinu njenog tela, sa druge strane nam je u akušerskim udžbenicima prikazana samo unutrašnjost tela neposlušne majke (*ibid*).

reprezentacije deluju kao suprotne jedna drugoj, i povezane sa konfliktnim nizom praksi koje iz njih slede, one su zapravo komplementarne, dopunjavaju se i konstituišu zajednički diskurzivni i socijalni prostor.²²

Analiza ovih duboko ukorenjenih kulturnih reprezentacija ukazuje ne samo na to da su savremena znanja i prakse vezane za ženska reproduktivna tela izdanak transformacije koja se odvila u 18. veku, odnosno da ono što odlikuje savremeno doba (npr. naglašeno medikalizovano i tehnologizovano tretiranje trudnoće i porođaja, ali i pokreti za prirodan porođaj koji se tome oštro suprotstavljaju) stoji u odnosu kontinuiteta sa promenom koja se desila pre dva i po veka, već da u izvesnoj meri postoji kontinuitet i sa načinima predstavljanja i tretiranja ženskih tela tokom poslednjih preko dve hiljade godina.

Zaključak

Pojednostavljena predstava istorije od koje smo krenuli podrazumeva da procesi medikalizacije i maskulinizacije polja ženskog reproduktivnog zdravlja započinju paralelno sa početkom modernog doba. Međutim, postoje brojni istorijski izvori koji ukazuju na to da su dosta pre modernog doba trudnoća i porođaj predstavljeni kao nešto što je bilo neophodno nadgledati i njime upravljati. Folk verovanja i običaji zajednice regulisali su ovu oblast mnogo pre nego što je ona zvanično prešla pod jurisdikciju medicine, a i sam taj prelazak se, po mišljenju mnogih autora, desio znatno ranije nego što se uobičajeno pretpostavlja.

I pored toga što postoji saglasnost u pogledu ubrzanog procesa maskulinizacije od 18. veka, mnogi izvori ukazuju na to da su žene vekovima učile da nadgledaju, prate i upravljaju svojim reproduktivnim stanjima, pre svega trudnoćom i porođajem, i to već dugo oslanjajući se na profesionalna znanja i prakse, kao i na autoritet muških lekara. Ovo nam govori da je istorija staranja o ženskoj reprodukciji kompleksnija i dinamičnija nego što se obično prikazuje, posebno u radovima koje nisu pisali istoričari. I pored svega što

22 Takođe, ova disocijativna predstava reproduktivnog tela postaje duboko internalizovana i u samim ženama, kako Adrijen Rič kaže, „čak i u najnezavisnijima od nas“ (Rich, 1986: 34). Važno je imati na umu i da nijedna od ovih reprezentacija tj. regulativnih ideala nije apriorno povezana sa osnaživanjem žene i podržavanjem njene subjektivnosti. Situacija je kompleksnija od toga jer se ova dva vida reprezentacije i načina tretiranja reproduktivnog ženskog tela susreću, sukobljavaju i razilaze u realnim životnim okolnostima.

ukazuje na problematičnost takve reprezentacije, osim nekoliko stručnjaka iz oblasti premoderne istorije medicine, većina autora koji se bave ovom oblašću ne odustaje od dominantnog narativa po kome je u Evropi pre modernog doba „žensko zdravlje bila isključivo ženska stvar“ (Green, 2008b: 488). Sam proces maskulinizacije je takođe dosta kompleksniji nego što se često predstavlja i odlikuju ga unutrašnje borbe i nesaglasnosti, a činjenica da su tokom prethodnih vekova muškarci preuzeli nadležnost nad ženskim reproduktivnim telom nije dovoljna da objasni suštinske promene koje su nastale, posebno u savremeno doba. U tekstu sam pokušala da relativizujem postojanje istorijskog diskontinuiteta i da istovremeno ponudim alternativnu interpretaciju za istorijsku promenu koja svakako odlikuje oblast staranja o ženskom telu, i to pozivanjem na specifičnu prirodu moderne nauke, kao i na dominantne kulturne reprezentacije ženske telesnosti. Važno je imati u vidu da cilj analize nije bio da prosto ispravi greške u hronologiji, tj. da smesti promenu do koje je došlo u konceptualizovanju i tretiranju ženskog tela u istorijski raniji period, već da dovede u pitanje prirodu same promene, i to tako što će ukazati na kompleksan odnos istorijskih kontinuiteta i diskontinuiteta na polju staranja o ženskoj reprodukciji.

Na kraju, kakve posledice ovakvo kritičko razmatranje istorije ima po savremene debate u pogledu uloge medicine i tehnologije u ženskoj reprodukciji? Interpretacija istorije ima posledice po to kako ćemo razumevati savremenu situaciju i kako ćemo postavljati etička i politička pitanja i odgovarati na njih. Od nje zavisi mogućnost kritike promenjene situacije u kojoj se u savremenom društvu trudnoća i porođaj odvijaju ili makar zasnovanost nekih argumenata na koje se ova kritika oslanja. Kako Foucault kaže: „Moramo da znamo istorijske uslove koji stoje u osnovi naše konceptualizacije. Potrebna nam je istorijska svest o našim trenutnim okolnostima“ (Foucault, 2000: 327). Pružanjem uvida u složeniju i nijansiraniju predstavu prošlosti cilj mi je bio da ukažem na problematičnost kako istorijskih kritika medicinskog tretiranja reproduktivnog ženskog tela, tako i onih kritika koje se oslanjaju na diskutabilne istorijske argumente.

Literatura

- » Bovoar, S. de 1982. *Drugi pol I: Činjenice i mitovi*. Beograd: BIGZ.
- » Caton, D. 1999. *What a blessing she had chloroform: The medical and social response to the pain of childbirth from 1800 to the present*. London: Yale University Press.
- » Davis-Floyd, R. 1987. Obstetric Training as a Rite of Passage. *Medical Anthropology Quarterly*, 1(3), 288-318. doi: 10.1525/maq.1987.1.3.02a00050.
- » Davis-Floyd, R. 1994. The technocratic body: American childbirth as cultural expression. *Social Science and Medicine*, 38(8), 1125-1140. doi: 10.1016/0277-9536(94)90228-3.
- » Davis-Floyd, R. 2001. The Technocratic, Humanistic, and Holistic Paradigms of Childbirth. *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 75(1), S5-S23. doi: 10.1016/S0020-7292(01)00510-0.
- » Demand, N. 1994. *Birth, Death and Motherhood in classical Greece*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- » Dick-Read, G. 2006/1942. *Childbirth without Fear: The Principles and Practice of Natural Childbirth*. London: Pollinger.
- » Duby, G. & Perrot, M. (ur). 1992. *A History of Women in the West*. Harvard: Harvard University Press.
- » Duden, Barbara. 1991. *The woman beneath the skin: A doctor's patients in eighteenth-century Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- » Duden, Barbara. 1993. *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- » Dunn, P. M. 1998. Henrick van Deventer (1651-1724) and the pelvic birth canal. *Arch Dis Child Fetal Neonatal* Ed79(2), F157-F158. doi:10.1136/fn.79.2.F157.
- » Ehrenreich, B. & D. English 2005/1978. *For Her Own Good: The Centuries of the Experts' Advice to Women*, New York: Anchor Books.
- » Foucault, M. 2000. The Subject and Power. U: Faubion, J. D. (ur.) *Power: Essential works of Foucault 1954-1984* (326-348). New York: The New Press.
- » Fuko, M. 1997. *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*. Beograd: Prosveta.
- » Fuko, M. 2009. *Rađanje klinike*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- » Gannon, L. 1998. The impact of medical and sexual politics on women's health. *Feminism and Psychology*, 8(3), 285-302. doi: 10.1177/0959353598083004.
- » Geyer-Kordesch, J. 1993. Women and Medicine. U: Bynum, W. F. & Porter, R. (ur.) *Companion Encyclopedia of the History of Medicine* (888-914). London: Routledge
- » Green, M. 2001. *The Trotula: A Medieval Compendium of Womens Medicine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- » Green, M. 2008a. *Making women's medicine masculine: The rise of male authority in Pre-Modern gynaecology*. Oxford: Oxford University Press.
- » Green, M. 2008b. Gendering the history of women's healthcare. *Gender & History*, 20(3), 487-518. doi: 10.1111/j.1468-0424.2008.00534.x.
- » Holland, S. E. 1951. The princess Charlotte of Wales: A triple obstetric tragedy. *BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, Vol. 58(6), 905-919.

Kritički prikaz istorije medikalizacije i maskulinizacije staranja
o ženskom reproduktivnom telu

- » King, H. 1998. *Hippocrates' woman: Reading the female body in Ancient Greece*. London: Routledge.
- » King, H. 2007. *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology: The uses of sixteenth-century compendium*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- » Kitzinger, S. 2006. *Birth crisis*. New York: Routledge.
- » Kukla, R. 2005. *Mass hysteria: Medicine, culture and mothers' bodies*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- » Laqueur, T. W. 1990. *Making sex: Body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- » Lowis, G. W., & McCaffery, P. 2004. Sociological Factors Affecting the Medicalization of Midwifery. U Van Teijlingen, E. R., Lowis, G. W., McCaffery, P., & Porter, M. (ur.), *Midwifery and the medicalization of childbirth: comparative perspectives* (str. 5–42). New York: Nova Science Publishers.
- » Maksimović, J. & M. Maksimović. 2012. Beogradska škola za babice – preteča akademskog obrazovanja iz akušerstva i ginekologije u Srbiji. (dostupno na <http://www.rastko.rs/cms/files/books/5062e45aa57f8>)
- » Martin, E. 1992. *Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon Press.
- » McClive, C. 2002. The hidden truths of the belly: The uncertainties of pregnancy in early modern Europe. *Social History of Medicine*, 15(2), 209–227. doi: 10.1093/shm/15.2.209.
- » McGrath, R. 2002. *Seeing her sex: Medical archives and the female body*. Manchester: Manchester University Press.
- » McGregor, D. K. 1998. *From Midwives to Medicine: The Birth of American Gynecology*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- » McTavish, L. 2005. *Childbirth and the display of authority in early modern France*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- » Mol, A., & Law, J. 2004. Embodied action, enacted bodies: The example of hypoglycaemia. *Body and Society*, 10(2/3), 43–62. doi: 10.1177/1357034X04042932
- » Moscucci, O. 1990. *The science of woman: Gynaecology and gender in England 1800–1929*. Cambridge: Cambridge University Press.
- » Mullin, A. 2005. *Reconceiving pregnancy and childcare: ethics, experience, and reproductive labor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- » Oakley, A. 1979. A case of maternity: Paradigms of women as maternity cases. *Signs*, 4(4), 607–631.
- » O'Dowd, M. J., & Phillip, E. E. 1994. *The History of Obstetrics & Gynaecology*. New York: The Parthenon Publishing Group
- » Pelling, M., & Webster, C. 1979. Medical practitioners. U Webster, C. (ed.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteen Century* (str. 164–235). Cambridge: Cambridge University Press.
- » Platon. 1995. *Timaj*. Vrnjačka Banja: Eidos.
- » Rich, A. 1986. *Of woman born: Motherhood as experience and institution*. New York: Norton & Company.

- » Rosenberg, K.&W. Trevathan 2002. Birth, obstetrics and human evolution. *BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 109 (11), 1199–1206. doi: 10.1046/j.1471-0528.2002.00010.x.
- » Rothman, B. K., Norman, B. M., & Simonds, W. 2007. *Laboring On: Birth in Transition in the United States* New York: Routledge.
- » Savage, W. 2003. Professional control or women's choice in childbirth? Is either possible? U Boswell, G. & Poland, F. (ur.), *Women's minds, women's bodies: Interdisciplinary approaches to women's health* (str. 103–115). New York: Palgrave Macmillan.
- » Shaw, J. 2012. The Birth of the Clinic and the advent of reproduction: Pregnancy, pathology and the medical gaze in modernity. *Body & Society*, 18(2), 110–138. doi: 10.1177/1357034X10394666.
- » Shorter, Edward. 1991. *Women's bodies: A social history of women's encounter with health, ill-health and medicine*. New Jersey: Transaction Publishers.
- » Spencer, H. R. 1927. *The History of British Midwifery from 1650 to 1800*. London: John Bale, Sons & Danielsson.
- » Stewart, M. 2004. *Pregnancy, birth, and maternity care: feminist perspectives*. Edinburgh: Elsevier Science.
- » Tone, A. 2012. Medicalizing Reproduction: The pill and home pregnancy tests. *Journal of Sex Research*, 49(4), 319–327. doi: 10.1080/00224499.2012.688226
- » Treichler, P. 1990. Feminism, medicine and the meaning of childbirth. U Jacobus, M., Keller E. F., & Shuttleworth, S. (ur.), *Body/politics: Women and the discourses of science* (113–138). New York: Routledge.
- » Ussher, J. 1989. *The Psychology of the Female Body*. London: Routledge.
- » Wilson, A. 2003. Participant or patient? Seventeenth century childbirth from the mother's point of view. U: Porter, R. (ur.), *Patients and practitioners: Lay perceptions of medicine in pre-industrial society* (129–44). Cambridge: Cambridge University Press.
- » Young, I. M. 2005. Pregnant embodiment: Subjectivity and alienation. U *On female body experience: "Throwing like a girl" and other essays* (str. 46–61). New York: Oxford University Press.

Milesa Milinković*

Tela koja nešto znače: telo sa invaliditetom, invalidnost kao „Drugost“

(povodom radova Džudit Batler i Suzan Vendel)

Body that matters: body with disability, disability as “otherness”

(regarding the papers of Judith Butler and Susan Wendell)

Apstrakt: Oslanjajući se na koncepcije i ideje Džudit Batler iz knjige *Tela koja nešto znače* (2001), Suzan Vendel iz dela *Odbačena tela* (1996) i drugih autorki i autora koji su pisali o telu, invalidnosti, drugosti i moći, predstavljam kako telo i invaliditet postaju osnov „Drugosti“ i kako „Drugost“ određuje poziciju (ne)moći osoba sa invaliditetom. „Drugost“ je konstanta svih *modela invalidnosti*, koji pokazuju kako se invalidnost istorijski i kulturološki različito poima, bez obzira na to što su kroz vreme postajali sofisticiraniji. Telo biva invalidno „Drugo“ i nepodesno, zavisno od paradigme normalnosti i ustanovljenog ustrojstva. Rod i invalidnost kao označenje „Drugosti“, kao osnov postavke na potlačenoj strani hijerarhijske lestvice moći, imaju zajednički imenitelj: odstupanje od paradigme ljudskosti, od paradigme normalnosti. Međutim, kritikujući poziciju ženskog u binarnoj opoziciji, koristeći konstrukte iz domena invalidnosti, feminističke teoretičarke neretko i same produbljuju i nastavljaju predređen položaj ženskih osoba sa invaliditetom. Neki oblici društvene opresije nad ženama prožimaju invalidnost. S jedne strane, društvo nastoji da izbegne „proizvodnju“ novih tela sa invaliditetom, podstičući prekid trudnoća, dok s druge strane nameće ideale lepote i poželjnosti, čija je posledica „invalidizacija“ tela. Razvijanje alternativnih diskurzivnih praksi izvan patrijahalnih okvira izniče kao moguće rešenje koje se može implicirati i u oblasti invalidnosti.

Ključne reči: *able*-izam, drugost, invaliditet, različitost, telo, žene sa invaliditetom

Abstract: Relying on concepts and ideas of Judith Butler, (*The bodies that matter*, 2001), Susan Wendel (*Rejected Body*, 1996) and several other authors who have written about the body, disability, otherness and power, I present how the body and disability become the basis of “Otherness” and how that “otherness” determines the position of (lack of) power of people with disability. Disability historically and culturally has been differently perceived

* Studentkinja doktorskih studija, Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu
m.milesa@gmail.com

through the *models of disability*. The body becomes disabled, becomes “the other” and unsuitable, depending on the paradigm of normality and institutionalized regime. Gender and disability as an indication of “Otherness” as the basis of setting the oppressed side on the hierarchy of power have a common denominator: a departure from the paradigm of humanity, from the paradigm of normality. However, criticizing the position of women in the binary opposition, using constructs from the field of disability, feminist theorists actually deepen and continue to subordinate status of people (women) with disability. Some forms of social repression over women pervasive disability: the society is trying to avoid the “production” of new bodies with disabilities, encouraging abortion, on the other hand impose ideals of beauty and desirability that result in “invalidization” of bodies. What it suggests as a conclusion is the same solution that is proposed by the postmodern feminism theoreticians and feminist theory of disability theoreticians: developing of alternative discursive practices outside the patriarchal framework.

Keywords: able-ism, otherness, disability, diversity, body, women with disability

„Tela koja nešto znače“¹

Da li je čovek suštinski samo materijalna manifestacija vidljiva u pojavnom svetu, ili duh, duša koja s fizički opipljivim telom čini jedinstvenu celinu – od antičkih mislilaca do danas predstavlja okosnicu mnogih rasprava i osnovu za problematizovanje različitih aspekata ljudske biološke, socijalne i kulturne egzistencije. Teorije koje su se razvijale u okviru različitih nauka imale su uticaja na celokupan razvoj razmišljanja u zapadnocentričnoj kulturi, što se i danas ogleda u društvenim naukama (Srđić, 2008: 93).

Zapadnocentrično poimanje tela može se percipirati kao istorijski aspekt tela: kao inferiorno u odnosu na duh, kao alat oslobođenja, kao Božje, sveto ili grešno, tek telo jeste i biće mesto prelamanja ideologija, ideja i diskursa (Brdar, 2014).

Telo je prvo utočište identiteta osobe. Čovek zapadne kulture spoznaje telesnost kroz interakciju tradicionalno utemeljenog dualističkog koncepta i postmodernog koncepta tela (Marot Kiš i Bujan, 2008: 111). Telo je površina društvenog i kulturnog upisivanja, ono je stanište subjektivnosti, mesto je užitka i bola, javno i privatno, materijalno je, diskurzivno i fizičko (Longhurst, 2008: 129, 130).

Marsel Mos (Marcele Mauss, 1998, prema Srđić, 2008: 96) bavio se pitanjem formi korišćenja tela proučavajući telesne tehnike, a polazeći od stava

¹ Naslov se odnosi na naziv knjige *Tela koja nešto znače: O diskurzivnim granicama 'pola'* Džudit Batler iz 2001. godine.

da je nemoguće govoriti o „prirodnom ponašanju“, jer je u telo upisan porijekal jednog društva i jedne kulture. Za Merleau-Pontija, kako navodi Srdić, telo predstavlja imanentni i transcendentni fenomen i objekat koga čine otelovljena iskustva i subjekat koji ta iskustva živi (M. Merleau-Ponty, 1990, u Srdić, 2008: 96).

Na promišljanje o telu u društvenim i humanističkim naukama veliki uticaj imao je postmoderni feminizam, posebno feministički usmereni autori i autorke. Osnovna pretpostavka postmodernosti jeste da je realnost diskurzivno konstruisana. Zapravo, postmodernistički teoretičari i teoretičarke kritikuju binarne opozicije i tragaju za alternativnim mogućnostima mišljenja. Ova alternativa neophodna je (i u polju invalidnosti – *prim. autorke*), jer u pojmovnim parovima, koje odlikuje dualizam i binarnost, po sebi već pretpostavljaju hijerarhiju u kojoj je jedna strana ovih dualizama već privilegovana u odnosu na drugu (duh/telo, muško/žensko) (Blagojević i Lončarević, 2011: 204).

Feministička teorija doprinela je promeni načina shvatanja tela, telesnosti i rodnih odnosa. Feminističke teoretičarke su nastojale da telo postave na „intelektualnu mapu“, i uz kritiku u nauci do tada postojeće dihotomije tela i duha, dekonstruisale su dotadašnje koncepte tela (Srdić, 2008: 96). Feminizam, u sklopu poststrukturalnih teorija, diskurs tela tumači u okvirima kreativnog restrukturiranja moderne teorije i politike. Postmodernim feminizmom promovisan diskurs emancipacije u pitanje dovodi tradicionalno oblikovane i prosleđivane društvene kategorije, naročito rodno uslovljenu opoziciju muško–žensko (Marot Kiš i Bujan, 2008: 11).

Kao najznačajnija predstavnica feminističke teorije, Džudit Butler u svom delu *Tela koja nešto znače*² navodi da se polna razlika često shvata kao posledica materijalnih razlika, te da pol ne deluje samo kao norma, već je i deo regulativne prakse koja proizvodi tela kojima upravlja, i jasno se ispoljava u jednoj vrsti proizvodne moći – moći da se proizvode, razgraničavaju, pokreću, razlučuju tela kojima se upravlja (Butler, 2001: 13). Materijalnost pola Butler razume kao ono što nosi kulturne konstrukcije i te kulturne konstrukcije jesu i same matrica moći (Butler, 2001: 46, 47). Ove kulturne konstrukcije imaju i čine moć definisanja značenja, utemeljenog na hijerarhijski ustrojenim binarnim opozicijama (vladar–podanik, muško–žensko, istina–laž, duh–telo, racionalno–emocionalno) (Marot Kiš i Bujan, 2008: 109).

2 Prevod knjige na srpski jezik Slavice Miletić, izdanje iz 2001. godine.

Tela koja nešto znače: telo sa invaliditetom, invalidnost kao „Drugost“

Materijalnost tela, između ostalog – navodi Batler – počiva i na isključivoj matrici koja oblikuje subjekte zahteva, odnosno istovremenu proizvodnju odbačenih bića, onih koja još nisu subjekti, ali koja čine konstitutivnu spoljašnjost područja subjekta (Batler, 2001: 15). Materijalizacija tela zbiva se sa investiranjem odnosa moći u telo, a moć materijalizacije se uspostavlja kroz svoje sopstvene učinke (Batler, 2001: 55).

Invalidnost kao „Drugost“ – istorija, mehanizmi

Batler, raspravljajući o telu, tvrdi da telo prethodi označavanju, da je posledica označavanja i da čin označavanja ocrtava obris tela (Batler, 2001: 49).

Telesnost je kulturološki i ideološki određena hegemonskim praksama različitih dualizama, povezanih s funkcionisanjem tela. Nepoštovanje zadatih normi nosi oznake „Drugosti“. „Drugost“ se oblikuje diktatom ideoloških praksi i hegemonijskog diskursa, i nosi oznake inferiornosti, pritom funkcionišući na marginama dominantnih vrednosti određene kulture ili socijalne sredine. Značenje „Drugosti“ u vrednosnim sistemima obeleženim binarizmima biće povezano s rodnim, klasnim, starosnim, civilizacijskim i drugim opresijama (Marot Kiš i Bujan, 2008: 118). Ono što je u istorijskoj perspektivi uvek isto, bez obzira na vrednosne promene, jeste činjenica da se pozicija „Drugosti“ određuje iz pozicije moći (Đerić, 2011: 1).

Kako Džejn Klepton i Dženifer Ficdžerald (Jayne Clapton i Jennifer Fitzgerald, 1999) ukazuju, posmatrano istorijski, u našim telima anticipirana je naša budućnost i objašnjena je naša prošlost, ali ne u telima po sebi, već u načinu na koji kao društvo tela konstruišemo. Već vekovima su telesne razlike društveno determinisane time što su određena tela definisana kao „norma“, dok su sva tela koja odstupaju od norme definisana kao „Drugi“, kao „Drugost“.

U kategoriju „Drugosti“ postavljena su tela koje se ne uklapaju u paradigmu „normalnosti tela“ (Brdar, 2014). Kao što su rod, rasa ili seksualna orijentacija aspekt telesne razlike, a samim tim i osnov za definisanje „Drugosti“, tako je vekovima unazad i invaliditet odstupanje od zadate norme, a osobe sa invaliditetom³ su još jedni u kategoriji „Drugih“.

3 Terminološka razjašnjenja: pojam *disability*, koji se koristi na engleskom govornom području, u srpskom jeziku bi u bukvalnom prevodu glasilo *onesposobljenost*. Ipak, ja ću u radu polemisati o ovom terminu. Međutim, iako imam u vidu i neadekvatnost termina *invaliditet / osobe sa invaliditetom*, u radu ću ih ipak koristiti kao trenutno terminološki najprihvaćenije, budući da se koriste i u zakonskim aktima.

Kako navode Dž. Klepton i Dž. Ficdžerald, istorija invalidnosti u zapadnoj kulturi mogla bi se predstaviti kroz prikaz dominantnih modela invalidnosti: religijski model invalidnosti, medicinski/genetski model invalidnosti, socijalni model invalidnosti – model orijentisan ka pravima. Ovi modeli ili konstrukcije invaliditeta postavljaju parametre za naš odnos prema osobama s invaliditetom. S vremenom, ovi modeli su postali sofisticiraniji, ali njihova suština ostaje konstanta – „Drugost“ (Klepton i Ficdžerald, 1999).

Religijski model invalidnosti. Telesne raznolikosti, kao otelotvorena stanja, pod uticajem Hrišćanske crkve i tumačenja i reprezentacija biblijskih sadržaja u hrišćanskom društvu doživljavaju se kao posledica zlih duhova, đavola, čarobnjaštva ili kao Božje negodovanje. Alternativno, osobe sa invaliditetom odražavala su „Hristovog sapatnika“, te su često percipirane kao anđeoske ili vanljudske (Klepton i Ficdžerald, 1999).

U vezi s tim, zanimljivo je istaći da se, npr., i danas u Srbiji zadržala koncepcija greha „prethodnih kolena“ kao uzroka invalidnosti, gde je invalidnost kazna za greh koji je počinio neko iz porodičnog stabla, a zbog kog ta osoba sa invaliditetom ispašta. Neretko se i danas pribegava raznim ritualima „očišćenja“ osobe ili porodice, skidanja greha i slično (prim. autorke).

Medicinski/genetski model invalidnosti. Kako se medicinski i naučno znanje širilo, sveštenika je kao čuvara društvenih vrednosti zamenio lekar. Univerzalnost je zamenila posebnost, razum – misteriju, a znanje i stanje uma istisnuli su proživljeno iskustvo tela. Normalnost stoga biva determinisana idealom belog, mladog, sposobnog muškog tela i „Drugost“ je u odnosu na ovaj ideal hijerarhijski postavljena kao inferiorna. Različitost postaje redefinisana kao devijantnost. Stoga su životi osoba sa invaliditetom svedeni na medicinske etikete, medicinske dijagnoze i prognoze (Klepton i Ficdžerald, 1999).

Socijalni model invalidnosti – model orijentisan ka pravima. U postindustrijskom i postprosvetiteljskom dobu, invaliditet je bio doživljavan kao nevolja pojedinca, uglavnom razmatrana kroz naučni i medicinski diskurs: „invaliditet“ je definisan i označen kao moć-neutralno, objektivno vidljivo obeležje osobe (Klepton i Ficdžerald, 1999). Prema tom modelu, to je individualni, a ne društveni problem, pa je cilj različitih intervencija (hiruška intervencija, rehabilitacioni oporavak, fizikalna medicina) pružiti pomoć osobi da se uklopi u postojeće društvo (Todorović i dr., 2012: 187).

U kulturi koja idealizuje ideju da telo može biti objektivizovano i kontrolisano, oni koji ne mogu kontrolisati svoje telo smatrani su neuspehom društva. Medicinska perspektiva invalidnosti ostaje vezana za ekonomiju, pri čemu se individualni kapaciteti i sposobnost često procenjuju kao nesposobnosti i nemoći. Ekonomsko gledište sužava složenost invaliditeta na ograničenja, te implicira pitanje da li „manjkavi“ ljudi mogu biti obrazovani i produktivni. Nedostatak pristupa adekvatnim materijalnim resursima održava humanitarni diskurs, koji prikazuje osobe sa invaliditetom kao primaocce pomoći, objekte sažaljenja, zavisne i večitu decu (Klepton i Ficdžerald, 1999).

U novije vreme, pojam *invalidnosti (disability)* biva koncipiran kao društveno-politički konstrukt u kom su u središtu diskursa prava osoba sa invaliditetom. Konceptualni pomak shvatanja invalidnosti pomerio se od toga da je osoba sa invaliditetom viđena kao „medicinski problem“ ka tome da društvo mora da obezbedi osobi sa invaliditetom učešće u svim aspektima života (Ljubenović, 2007).

Međutim, uprkos ovom pomeranju paradigme, pitanje tela i dalje je nedekonstruisan deo diskursa invalidnosti, pa se i dalje o telu sa invaliditetom govori u konstruktima binarnih odnosa.

Novi izazovi kao što su upotreba genetske i reproduktivne tehnologije u cilju kontrole rađanja osoba sa invaliditetom i/ili zdravstvenim problemima ukazuju na novi model invalidnosti. Genetski model invalidnosti je na neki način preuređen medicinski model. S druge strane, ovaj model daje mogućnost da se u kategoriju osoba sa invaliditetom uključe svi oni kojima njihovi „loši geni“ predstavljaju „nedostatak“ (Klepton i Ficdžerald, 1999).

U nauci glavnog toka osobe sa invaliditetom konceptualizovane su kao „Drugi“, ali se njihova drugost istovremeno prikazuje kao plod primene empirijski utemeljenih metoda koji nemaju ništa s vrednosnim sistemima, pogledima na svet i širokim filozofsko-antropološkim pretpostavkama (Ljubenović, 2007: 47).

Suzan Griffin (Suzan Griffin, prema Wendell, 1996: 60) zapaža da mi projektujemo odbačene aspekte sebe na grupe koje označavamo kao „Druge“. Koncept „Drugosti“, kako to razume Vendel, podrazumeva dva procesa:

1. Kada ljude označimo kao „Druge“, grupišemo ih kao objekte našeg iskustva umesto da ih procenjujemo kao subjekte sa iskustvom, s kojim bismo se mogli identifikovati.

2. Vidimo ih primarno kao simbol nečeg sasvim drugog, obično nečeg što odbacujemo i čega se plašimo i što projektujemo na njih.

I žene i osobe sa invaliditetom u „Drugosti“ suočavaju se sa falogocentrizmom, odnosno ablecentrizmom,⁴ koji sebe smatraju samoustanovljavajućim. Invaliditet je politička kategorija. Osobama sa invaliditetom se pridodaje nemoć, ili, kako to Batler (2001: 55) navodi, u njihova tela se investira nemoć, odnosno oduzima im se moć. Osobe sa invaliditetom nalaze se na marginama vrednosnih entiteta, dok su osobe bez invaliditeta u centru.

Jedna grupa ljudi ima više moći (od druge) da sebe nazove paradigmom ljudskosti, da svet kreira prema svojim potrebama i vrednuje prema svojim iskustvima. Bivanje osobom izvan paradigme čovečanstva pretpostavlja izolaciju i zlostavljanje.

Moć kulturno dominantnih grupa ogleda se u tome da posredstvom kategorizacije kontrolišu druge grupe koje su izdvojene po određenim svojstvima (Ljubenović, 2007: 52).

Pretpostavka je da je normativni čovek – beo odrastao muškarac. Žene i osobe sa invaliditetom kao „Drugi“, udaljeni od moći, tradicionalno su protegnuti u sferu privatnog, bez mogućnosti (ili sa smanjenom mogućnošću) političkog i javnog istupanja. Nemajući pristupa resursima, žene sa invaliditetom dolaze u situaciju da se bore za goli život. Međutim, za osobe sa invaliditetom, isključivanje ide i dalje.

Osobe sa invaliditetom su neretko okarakterisane i kao „Drugost“ od „Drugosti“. Tako, s jedne strane, dolazimo do pojma *able*-izma, a s druge strane do odnosa osoba sa invaliditetom unutar svoje supkulture (o čemu ću govoriti kasnije). *Able-ism* (*able*-izam), kako navodi Kempbel, postavlja binarnu dinamiku koja nije jednostavno uporedna nego korelacijski konstitutivna (Campbell, 2009: 6). Veronika Čuinard (Veronica Chouinard) definiše *able*-izam kao „ideje, prakse, institucionalne i društvene odnose koji pretpostavljaju ‘telosposobnost’ (*ablebodiedness*), pa, prema tome, konstruišu osobe s invaliditetom kao marginalizovane... i ‘Druge’, uglavnom nevidljive“ (u prevodu autorke, prema Kempbel, 2009: 6).

4 Društveni i ideološki sistemi u kojima centar moći pripada muškarcima kao imaocima *falusa*, odnosno osobama bez invaliditeta kao onima koji su „sposobni“ (*able* na engleskom jeziku znači ‘sposoban’).

Binarna opozicija koju kritikuje postmodernistička feministička teorija posebno je očigledna i u konstruktumu pojma osobe sa invaliditetom i bez invaliditeta. Iako je, zahvaljujući aktivizmu i studijama invalidnosti, u središte pojma kojim se označava ova grupa ljudi stavljena osoba, a predlogom sa invaliditetom ukazano na invaliditet kao na karakteristiku osobe a ne na to da je (cela) osoba invalidna, ipak je „invaliditet“ svojstvo koje se ima ili nema, odnosno ono po čemu se ljudi razlikuju, te svrstavaju u kategoriju „Drugih“. „Odsustvo ili prisustvo (invaliditeta), određuje telesnim materijalnostima društvenu sudbinu“⁵ (Dabižinović, 2012).

Kao što Kempbel navodi, zacrtavanje kriterijuma sposobnosti, kako bi se dobila jasnoća definicije, kao rezultat može imati cirkularni redukcionizam – objašnjenje šta nešto jeste u relaciji sa onim što nije (Kempbel, 2009: 6). Tako dolazimo do binarnog sistema kada govorimo o telu (osobi) sa invaliditetom i bez invaliditeta. Ovo predstavlja izvesnu tehniku isključivanja i konstruisanja posebnih diskursa invalidnosti, s čime ide i identifikacija nedostatka bitnog atributa kao uslova humanosti (Ljubenić, 2007: 59). Lus Irigaj (Luce Irigaray), prema Džudit Batler, beleži da su binarne suprotnosti formulisane isključivanjem polja neželjenih mogućnosti (Batler, 2001: 57).

Osobe sa invaliditetom su „Drugi“ za sve one koji su označeni kao grupa „normalnih“, „sposobnih“, bez obzira na pol.

Kritikujući dominantnu sliku tela, nastalu na osnovu onog što većina mislilaca od Aristotela do Hegela zadržava i koristi, dakle – polnu podelu na muška i ženska tela, odnosno simbolički nivo značenja muškosti i ženskosti (Batler, 2001: 59), feminističke teoretičarke ipak zadržavaju i produžavaju potlačenost i manju vrednovanost tela sa invaliditetom. Ako kritiku binarizma postavljamo tako da kritikujemo to što se muškost poistovećuje „sa javnošću i razumom, a ženskost sa telom i defektom“ (Dabižinović, 2012), mi zapravo „potvrđujemo“ ideju o postojanju defekta, deformisanosti tela i bića, a samim tim takvom telu upisujemo manje vrednosnu poziciju. Upravo u ovakvim konstrukcijama ogleđa se (ne)skriveni *able*-izam.

Kempbel ukazuje na političko ustrojstvo označivanja tela: u nauci je to „tipično telo vrste“ – „normativni građanin“ u političkoj teoriji ili „razuman čovek“ u pravu i zakonu. Tela na taj način postaju elementi koji mogu biti

5 Ervina Dabižinović, predstavljajući odnos psihoanalize prema telu i polnim razlikama, zapravo zapaža: „Odsustvo ili prisustvo penisa/falusa određuje tjelesnim materijalnostima društvenu sudbinu“.

pomerani, korišćeni, transformisani, demarkirani, poboljšani i koordinisani s drugima (Kempbel, 2009: 6).

Opisivanje određenih tela u terminima nedostatka ili nedovoljnosti pogoduje određenim razumevanjima normalnosti koja je proporcionalna interesima dominantne grupe. Vendel (1996: 11–13) se, na primer, pita kome treba definisanje *disability*-ja – državi, okolini? I u koje svrhe? Da li imenovanjem odnosno kategorisanjem ljudi legitimišemo sopstvene diskriminatorne postupke prema njima?

U kontekstu sposobnosti kao kriterijuma vrednovanja, odnosno pozicije na hijerarhijskoj lestvici, te termina *able* (*able*-izam, *ability*, *disability*), želim da ukažem na termin koji se još uvek koristi u kolokvijalnom srpskom govoru – „nesposoban“, a referiše na osobe sa invaliditetom. Ovako koncipiran termin i dalje reflektuje predstavu o osobi sa invaliditetom u Srbiji kao o potpuno nemoćnoj, pasivnoj, zavisnoj, pri čemu se ne uzima u obzir da skoro svaka osoba sa invaliditetom ima makar jednu sposobnost koja je čini čovekom.

Dalje, ukazala bih i na prevod i korišćenje pojma *disability* u novijem diskursu invalidnosti u Srbiji. Pojam *able* zaista znači 'sposobnost', odnosno 'sposoban', međutim, smatram da se preuzimanjem termina i bukvalnim prevodom 'onesposobljen' akcenat opet stavlja na lično svojstvo osobe umesto na društvenu realnost koja je konstruisana tako da se osobama sa invaliditetom zapravo oduzima *mogućnost* a ne *sposobnost*. Na primer, arhitektonska pristupačnost, koncept „dizajn za sve“ omogućava funkcionisanje bez teškoća, bivstvovanje u skladu s potrebama, što dalje implicira da ako ima moć i mogućnost da bivstvuje u skladu s potrebama, telo sa invaliditetom nije više onesposobljeno. Dalje, dokaz da je sposobnost pitanje kulture je to što „normalna sposobnost“ u zapadnom društvu nije isto što je u Africi.

Označavanje „Drugih“ unutar „Drugih“ dešava se i u supkulturi osoba sa invaliditetom, u kojoj se uspostavljaju hijerarhijske lestvice moći i vrednovanja. Tako su na vrhu lestvice oni koji izgledaju kao *neinvalidni*, a na dnu one osobe koje imaju najmanju moć kontrole nad svojim telom (Vendel, 1996: 61).

Takođe, u kontekstu moći, unutar supkulture koju čine i organizacije (za podršku) osoba(ma) sa invaliditetom, na vrhu lestvice su oni koji su u pravnoj strukturi tih organizacija, gde im upravljačka uloga i pozicija daju moć, dok su članovi/članice ili korisnici usluga tih organizacija bez moći, na dnu lestvice.

Poučno je konstatovati da se žene sa invaliditetom, iako dvostruko ugrožene (Milinković, 2011: 383–396), kada se nalaze na pozicijama koje im to omogućavaju, prepoznaju i koriste svoju (nad)moć nad „Drugim“ ženama sa invaliditetom.

Osobe sa invaliditetom su konstantni podsetnik nemogućnosti nauke, medicine, pa i društva da zaštite svakog od bolesti, onemogućenosti i smrti. To su „Drugi“, koje nauka želi da zaboravi. U društvima u kojima postoji snažan ideal o savršenom telu osobe sa invaliditetom su nesavršeni „Drugi“. Drugi identiteti ličnosti, poput rase, godišta, roda, klase ili seksualnog identiteta, mogu promeniti značenje invaliditeta osobe. Na primer, kako navode Fajn i Eš (Fine i Asch, 1988 u Vendel, 1996: 62), muškarac sa invaliditetom je opažen „kao ranjeni muškarac“, dok žena sa invaliditetom samo ispunjava društvena očekivanja od žene. Zanimljivo je da su neki oblici invaliditeta ili oboljenja, kao što je, na primer, sindrom hroničnog umora, sredinom 80-ih godina prošlog veka bili okarakterisani kao „kazna prirode ambicioznih – posebno ambicioznih majki“ (Vendel, 1996: 62). Izlazak žene u javnu sferu toliko se ne oprašta da joj se pripisuje čak i pojava invaliditeta, kao kazne, nepoželjnosti, simbola moralnog greha.

Posledice bivanja „Drugim“ odvijaju se tako da osobe bez invaliditeta, budući da se ne identifikuju sa osobama sa invaliditetom, ne vide sebe kao potencijalne osobe sa invaliditetom, te čitavo društvo konstruišu tako da u njemu osobe sa invaliditetom ne mogu da funkcionišu. Društvo ne preuzima odgovornost za definisanje „sposobnosti“, za kruta i nemaštovita očekivanja učinkovitosti. Dalje, kao i ljudi koji pripadaju ostalim grupama „Drugih“, i osobe sa invaliditetom su subjekti visoke stope zlostavljanja – psihičkog, fizičkog i seksualnog.

Telo sa invaliditetom, telo koje „nešto znači“, proizvodnja tela sa invaliditetom

Različiti oblici invaliditeta imaju drugačije značenje u društvu. Čak i isti invaliditet može imati različito značenje u različitim kulturama, ili u istom društvu u različitim vremenskim razdobljima.

Fizički invaliditet ipak, čini se, ima slično značenje u skoro svim društvima kroz razdoblja: invaliditet se povezuje s tragičnim gubitkom, slabošću,

pasivnošću, zavisnošću, sramom, nekompetentnošću (Vendel, 1996: 62). Do 80-ih godina prošlog veka u Kini se za osobe sa invaliditetom upotrebljavao naziv *confei* – ‘beskorisni’, koji je na upečatljiv način izražavao stav jedne tradicionalističke kulture u dugoj izolaciji (Ljubenović, 2007: 51).

Telo sa invaliditetom, u svetlu teorije Džudit Batler (2001: 54), jeste instrument i vektor (ne)moći. Telo sa invaliditetom nalazi se na najnižoj hijerarhijskog lestvici, nepoželjno je, zavisno, nepodesno u prostoru.

Moć i mogućnost, kao i percepcija tela osobe sa invaliditetom, povezani su zapravo sa okruženjem u kom osoba bivstvuje.

B. Glison (1998, u Ruth Butler, Hester Parr., 1999: 29) tvrdi da je Vitruvijanska slika tela služila kao model za klasičnu arhitekturu, te su zgrade „ponavljale“ taj red, sklad i proporcije, budući da uspravno, mišićavo, muško telo projektuje zdravlje, snagu i „normalnost“. Dimenzije izgrađenog okruženja stoga su razorne i nasilne prema osobama s invaliditetom.

Kerol Brekinridž i Kendis Vogler (Breckenridge, Carol A. i Vogler, Candace, 2001: 354) skreću pažnju na tendenciju društva da invaliditet suzbija i da stvara rod „zdravih“ i „normalnih“. Telo je neprikosnoveno, a svako sakaćenje tela neprihvatljivo. Međutim, pitaju se one, da li liberalne teorije, kojima je pravo na izbor neprikosnoveno kao što je telo neprikosnoveno, mogu da razumeju ženu iz srednje klase koja svojevolejno odluči da rodi dete za koje se zna da će imati invaliditet. Ako ne, koje oblike invalidnosti ona može da bira? Ukazujući na niz testova koje trudna žena mora da prođe kako bi se utvrdilo da li fetus ima „anomalije“, one govore o širokom spektru eugenike. Stoga, ako liberalna teorija poštuje pravovremene reproduktivne izbore u celini, onda isto tako mora tolerisati mogućnost rađanja tela sa invaliditetom.

Međutim, ne samo da se tela sa invaliditetom suočavaju sa „zatiranjem“, već u materici (što je, rekla bih, izvesno nasilje nad trudnim ženama – najpre psihičko, koje se sprovodi pritiscima i zastrašivanjem, naspram informisanog izbora, zatim i fizičko – nad telom žene), već se „invalidna tela“ pokušavaju učiniti „validnim“ ili manje invalidnim. Tu ne mislim samo na medicinske, ortopedske intervencije, koje imaju cilj da isprave ono što je krivo, nefunkcionalno, i koje nužno podrazumevaju puno bola, već i svako manipulisanje telom u istom cilju. Naime, nije mali broj aparata koji su nehumani, gotovo mučiteljski. Neki od tih aparata podrazumevaju razapinjanje tela, i to ne samo u povremenom, već i u dužem vremenskom periodu. Zbog toga se pitam da li smo

kultura koja sprovodi mučiteljske i opresivne strategije, a sve u ime humanosti i postizanja zamišljene a ne realne stvarnosti.

Razmišljanje o uslovima pod kojima se proizvodi invalidnost pokreće pitanja o eksperimentisanju, namaru i kulturom opravdanim modifikacijama tela, što takođe postavlja pitanja o karakteru same invalidnosti (Brekinridž i Vogler, 2001: 355).

Još jedan vid manipulisanja telom u medicinske svrhe, gde medicina zapravo u jednom trenutku, najčešće bez traženja dozvole, *prisvaja* telo osobe sa invaliditetom (što je, po meni, na tom nivou jednako činu silovanja) jeste pokazivanje tela sa invaliditetom studentima medicine ili manipulisanje telom u cilju pokazivanja fleksibilnosti zglobova. Osobe sa invaliditetom su primorane da se skidaju (ili ih neko drugi skine – zbog ubrzavanja procesa, što je zapravo još jedan vid opresije i ispoljavanja moći *able-izma*), a zatim da šetaju napred-nazad kako bi budući lekari mogli što bolje telo da osmotre i procenjuju. Osim što ovo potvrđujem na osnovu sopstvenog iskustva, o tome su pisale i En Findžer (Anne Finger, prema Vendel, 1996: 65) i Fransin Odet (Francine Odette, 1993).

Upotrebiću konstrukciju *samovoljna proizvodnja invaliditeta*, koju su osmislile Kerol Brekinridž i Kendis Vogler⁶ (2001: 354) i preformulisau je u *kulturološku proizvodnju invaliditeta*. Ovaj proces potpuno je suprotan od medikalizacije i „ispravljanja neispravna tela“, a odnosi se na različite prakse prema telu, posebno ženskom. U nekim kulturama tela se sakate u svetlu društveno prihvaćenih vrednosti (genitalno sakaćenje žena, ukalupljivanje delova tela poput stopala u Kini, produžavanje vrata, skarifikacija u Africi). U Kini i danas žive žene s posledicama ukalupljivanja stopala, koje se vršilo dok su bile devojčice, jer je to bio simbol lepote i statusa. Male noge, odnosno stopala, bile su simbol posebne žene, a u stvarnosti je vrlo bolan proces nakon kog su stopala ostajala nepovratno zgrčena, skupljena, a prsti u neprirodnom položaju. Oni koji su spajali parove ili čak same svekrve zahtevali su da se njihovi sinovi ožene ženama sa suzbijenim stopalima. To je bio znak da će biti požrtvovane i da neće prigovarati.⁷ Produkcija invaliditeta se i

6 Konstrukcija autorki se odnosi na svesnu odluku trudnih žena da rode dete za koje znaju da će imati invaliditet.

7 Na sledećem linku se može videti video-projekat fotografkinje i antropološkinje Jo Farell o ovim ženama: <https://www.youtube.com/watch?v=6vVb2V9xt0o>.

ovaj put povezuje samo sa ženama i njihovom pasivnom, servilnom ulogom. Neretko prakse medikalizacije tela u svrhu postizanja ideala lepote kojima ženska tela bivaju podvrgavana (fitnes, korseti, dijetete), a sve s ciljem ukapljivanja u standarde normalnosti i lepote, pretvaranja u – kako ih je Mišel Fuko nazvao – „dobra tela“ (prema Milinković, 2011: 383–396), kao posledicu imaju invalidnost.⁸ Još jedan oblik proizvodnje invaliditeta jeste tendencija dostizanja konfekcijske veličine 28, koja praktično ne postoji.⁹ Ako se ima u vidu da najmanja konfekcijska veličina za žene broj 34 podrazumeva dimenzije grudi/struka/bokova 80/62/88, nije teško zamisliti koji stepen mršavosti predstavlja ideal veličine 28. Zanimljivo je da neki oblici invaliditeta koji se vezuju za atrofiju mišića imaju identičnu pojavnost kao što izgledaju ili preferiraju žene (naročito manekenke) konfekcijskog broja ispod 34. Međutim, iako neretko ove žene (žena koja ima invaliditet i žena koja izgleda kao da ima invaliditet) mogu identično izgledati, žena sa invaliditetom će ipak biti opažena kao osoba sa invaliditetom i označena kao žena sa invaliditetom. Njoj će biti pridodata, upisana sva ona svojstva koja se ženi sa invaliditetom, jer je pozicionirana sa *one strane* binarne opozicije, stereotipno pridodaju: da je aseksualna, zavisna, pasivna, nesposobna, nepoželjna i slično. Gotovo istovetan mehanizam uočljiv je i sa odećom i obućom. Posebno pravljen obuća za osobe sa invaliditetom najčešće nema kreativan dizajn, a obično podrazumeva takozvane ortopedске pete koje se nalaze u unutrašnjosti cipele, ali su vidljive zbog specifičnosti oblika. U osnovi identičan oblik cipela, posebno patika koje se sezone 2014. mogu videti u izlozima, reklamama,¹⁰ potvrđuje kulturalnu uslovljenost poželjnosti „lepih“ oblika. Istovremeno, označiti takvu obuću ortopedskom za osobe bez invaliditeta verovatno bi značio nepoželjnost. To je upravo ono što Džeger i Bovman (Jaeger i Bowman, 2005) nazivaju „estetskom anksioznošću“, koja je vezana za devalvaciju onih čije telo nije u skladu sa standardima lepote i zdravog tela, odnosno s kulturnim razumevanjem normalnog telesnog izgleda.

8 Primer predstavlja „operacija Pepeljuga“, koja je u osnovi slična kineskoj tradiciji smanjenja stopala, ali se efekat postiže operativnim putem, što može u nekim slučajevima rezultirati privremenim ili trajnim invaliditetom. Članak o tome dostupan je na: <http://zena.blic.rs/Lepota/24304/Operacija-Pepeljuga-Skracuju-prste-da-bi-stale-u-manji-broj-cipela>.

9 http://www.b92.net/superzena/dijeta-fitness.php?yyyy=2014&mm=06&nav_id=868123.

10 Na linkovima se može videti izgled ortopedске cipele i izgled patike <http://www.kupoholicarke.com/uploads/soriginal/13542258681125392189.jpg> i <http://www.meditalis.rs/images/zaodrasle.jpg>.

Da je pitanje lepote/poželjnosti oblika tela kulturno i ideološki određeno, pokazuje i odnos društva prema statui grčke boginje ljubavi i lepote Afrodite *Miloska Venera*, prema kojoj boginja nema ruke. Iako je ovakva reprezentacija čini ženom sa invaliditetom, njeno božanstvo i simbolička predstava lepote i plodnosti nisu time umanjeni, niti je umetnička vrednost skulpture, odnosno reprezentacija boginje manja. Ženi se, s druge strane, prisustvom invaliditeta, kao što sam već pomenula, upisuju karakteristike suprotne od poželjnih.

Odnos žene sa invaliditetom prema sopstvenom telu može biti raznolik. Telo za ženu sa invaliditetom može predstavljati instrument kojim istražuje i iskustveno opaža stvarnost, ona može „imati telo“, dok „biti telo“ može podrazumevati osećaj zarobljenosti u telu, svedenosti identiteta na telesne propozicije (Marot Kiš i Bujan, 2008: 120).

Fransin Odet (Francine Odette, 1993) ukazuje na mehanizam devojčica i žena sa invaliditetom koje, kad usvoje društveno uslovljene ideale lepote i normalnosti, pokušavaju da nadomeste svoj invaliditet težnjom postizanja izgleda koji je najbliži moguću izgledu „bez invaliditeta / normalnom“ izgledu. Slično iskustvu žena bez invaliditeta, neke devojke i žene sa invaliditetom pokušavaju da sakriju ili promene svoj izgled, žrtvujući zdravlje i zadovoljstvo.

Osobe sa invaliditetom koje koriste pomagala, poput štaka ili invalidskih kolica, doživljavaju ta pomagala kao neodvojivi deo telesnosti (pojavnosti). Žene sa invaliditetom neretko ocrtavaju kolica ili štake šarenim bojama, kreativnim crtežima i slično, kao strategiju (samo)prihvatanja pomagala.

Elizabet Gros (Elisabeth Grosz, prema Dabižinović, 2012), govoreći o dva pravca kretanja egalitarističkog feminizma kada je telo u pitanju, ukazuje na shvatanje ženskog tela kao prepreke u pogledu sposobnosti žena za jednakost i na shvatanje po kome je žensko telo „mjesto specifičnog uvida i saznanja koje posjeduju samo žene“.

Invaliditet (ženskog) tela produbljuje, međutim, i prepreke u pristupu jednakosti, ali i specifičnost uvida, saznanja i odnosa prema stvarnosti. Na primer, imati telo sa invaliditetom u fizičkom pa i duhovnom smislu pruža mogućnost za nove uvide o seksualnosti, užitku, partnerskim odnosima.

Pošto osobe sa invaliditetom ne mogu da budu (ili da obavljaju mnoge aktivnosti) kao osobe bez invaliditeta, njihovo poimanje intimnosti, seksualnosti, samosvesnosti, (ne)zavisnosti je drugačije. Osobe sa invaliditetom, budući

da ne mogu da se pozicioniraju u društveno nametnute kalupe „normalnosti“, u mnogo su boljoj poziciji da sagledaju i kritikuju kulturne mitove o telu i duhu. Na primer, često zbog prirode invaliditeta otkrivaju mnogo širi spektar načina ispoljavanja intimnosti i seksualnosti, o samoj prirodi intimnosti i seksualnosti otkrivaju čak i ono što osobama bez invaliditeta zauvek ostane nepoznato zbog toga što su usmerene na kulturno nametnuto ostvarivanje genitalnog seksa kao cilja (Vendel, 1996: 69). U prilog ovoj tvrdnji pomenula bih ličnu priču žene sa invaliditetom koja je lezbejka,¹¹ a koja navodi kako je zbog konstantnog bola tela s kojim se saživela i na koji je navikla, rezistentnija na bol koji joj seksualnim pomagalima izaziva parnerka u cilju seksualnog zadovoljstva, a samim tim i otvorenija za ispoljavanje seksualnosti i na taj način, te navodi: „Ne dešava mi se često (u stvari nikad) da me neko pohvali zbog fizičkih sposobnosti. Ipak, sada je moje telo, koje me je godinama izdavalo, uradilo nešto dobro – i bolje nego naizgled zdrava tela“ (prevod: Dragoslava Baržut).

Telo sa invaliditetom nije *a priori* seksualno objektivizovano kao što je žensko telo. Vizuelni efekat sam po sebi učinkovit je proporcionalno stepenu invaliditeta koji „(ne) deformiše“ telo. Međutim, distinkcija telo–um (duh) je u ovom polju nemoguća jer je um taj koji nadomešta i oblikuje seksualnu privlačnost osobe. Um koji podrazumeva samopouzdanje, seksualnu radoznalost i otvorenost, verbalnu fluentnost, identitet, uopšteno odnos prema sopstvenom telu i seksualnosti, zapravo je ono što je seksualno objektivizovano i privlačno, a ne telo.

Zaključak

Promišljajući operacije isključivanja hegemonijskog diskursa, Džudit Batler ukazuje na to da je potrebno najpre te operacije preispitati, popisati, proceniti, na kraju i promeniti (Batler, 2001: 47). Smatram da su upravo ta isključivanja „Drugih“ najveći pokretač feminističkog pokreta, ali i invalidskog pokreta.

Pregledom literature na našim prostorima, uočava se da se pitanje invalidnosti sagledava sa ograničenih aspekata: uglavnom iz domena terminologije, kvaliteta života, ispitivanja socijalne distance prema osobama sa

11 Priča dostupna na srpskom jeziku na linku: <http://labris.org.rs/upoznaj-me-tamo-gde-naj-vise-boli-seksualno-iskustvo-i-cerebralna-paraliza/>.

invaliditetom i kliničko-medicinske perspektive. Diskurs s rodnog aspekta, psihološkog, antropološkog, sociološkog, uglavnom čine prevodi literature. Takođe, feminističke rasprave o telu gotovo uvek podrazumevaju telo bez invaliditeta kao reprezentativno telo.

To zapravo znači da postoji potreba za redefinisanjem invaliditeta, razjašnjavanjem naše koncepcije o invaliditetu i otkrivanjem pogrešnih predstava i stereotipa ne samo na nivou aktivizma već i u naučnom diskursu (Vendel, 1996).

Drugi zadatak akademskog promišljanja je, kako navodi Batler, dovode nje materije u pitanje – začinjanje novih mogućnosti, načina da tela (samim tim i tela sa invaliditetom) postanu značajna (Batler, 2001: 48).

Moguće perspektive i načini pomeranja osoba sa invaliditetom s margina i približavanja centru jeste promocija identifikacije i koncepta „Starenje kao disabling“, odnosno „Svi su samo privremeno telesno sposobni“, što implicira da osobe sa invaliditetom nisu „Drugi“, već mi u starosti (Vendel, 1996: 19).

Potrebno nam je razumevanje invaliditeta koje ne podržava paradigmu čovečanstva kao mladog i zdravog – potrebno je odbacivanje „Drugosti“, binarnosti.

Prihvatanje i identifikovanje sa širokim spektrom fizičkih pojavnosti i stanja jeste put ka samoprihvatanju i put ka povećanju mogućnosti onih koji su označeni kao osobe sa invaliditetom.

Neki pisci tvrde da treba da idemo dalje od koncepcije konstruisanog invaliditeta (*disability*) ka konceptu univerzalizma. Invaliditet je zapravo fluidno i kontinuirano stanje koje nema granica, ali to je, zapravo, suština ljudskog stanja. Kao stanje koje iskusimo svi mi u nekom stadijumu života, invalidnost bi trebalo da se posmatra kao normalna (J. Bickenbach, prema Klepton i Ficdžerald, 1999).

Vendel predlaže koncept „Različitosti“ kao mogući koncept posmatranja invaliditeta. Ovaj koncept je manje vrednosno određen, za razliku od „Drugosti“, pri čemu se pita da li su različiti oblici različitosti dobri ili čak bolji od „normalnosti“. Vendel smatra da koncept „Različitosti“, za razliku od „Drugosti“, nije aspekt društvene opresije osoba sa invaliditetom.

Ovaj stav je takođe podržan od strane indijskog filozofa Sarkara (prema Klepton i Ficdžerald, 1999), koji tvrdi da telesne razlike ne bi trebalo da

maskiraju našu osnovnu ljudskost. Na nivou našeg fizičkog postojanja, raznolikost je prirodno stanje i potrebno je pozdraviti i prihvatiti različitosti i izvan hijerarhijskih klasifikacija različitosti. Razlika je samo ideološka konstrukcija, a ne stanje stvarnosti.

Izazovi i perspektive

U Srbiji ne postoje studije invalidnosti, naročito ne feminističke studije invalidnosti.

Glavna premisa invalidskog pokreta jeste emancipacija i afirmacija (dostupnih i preostalih) kapaciteta osobe sa invaliditetom, naspram isključivanja zbog navodne nesposobnosti osobe sa invaliditetom.

Polazeći od te premise, koja je i moj lični stav, želim da ukažem na to da je u uslovima u kojima ne raspoložemo potrebnim resursima (nedovoljno zajedničkog interesa invalidskog pokreta za pokretanje inicijative, neprepoznavanje i odsustvo inicijative i podrške državnih struktura i univerzitetâ u Srbiji, netransparentan pristup literaturi, pitanje nastavnog kadra koji ima dovoljnog i adekvatnog naučnog i istraživačkog rada i slično) važno iskoristiti potencijale.

Potencijalom smatram Centar za rodne studije u Novome Sadu, u čijem okviru bi se izučavala invalidnost, jer su to studije koje osposobljavaju studente i studentkinje za interdisciplinarni i rodnoosenzitivan pristup u naučnim istraživanjima, te su dobra baza za stvaranje budućih predavača i predavačica ne samo na nekim budućim studijama invalidnosti, već na studijama invalidnosti koje bi zasigurno imale feministički pristup.

Literatura

- » Batler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače: O diskurzivnim granicama „pola“*. Beograd: Samizdat B92.
- » Blagojević, Jelisaveta i Lončarević, Katarina. 2011. Posmoderni feminizam u: Milojević, Ivana i Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, ACIMSI i Mediterran Publishing, 203–214.
- » Brdar, Vanja. *Tijelo u postmodernoj tehnološkoj kulturi* (dostupno na: <http://www.ffri.hr/cultstud/index.php/istrazivanje/radovi/412-kiborg-tijelo-u-postmodernoj-tehnoloskoj-kulturi>, 25. 6. 2014.)
- » Breckenridge Carol A. i Vogler, Candace. 2001. The Critical Limits of Embodiment: Disability's Criticism, *Public Culture* 13(3): 349–357.

Tela koja nešto znače: telo sa invaliditetom, invalidnost kao „Drugost“

- » Campbell, Fiona Kumari. 2009. *Contours of Ableism. The Production of Disability and Aabledness*. London: Palgrave Macmillan.
- » Clapton Jayne i Fitzgerald Jennifer. 1999. *The History of Disability: A History of "Otherness"* (dostupno na: <http://www.ru.org/human-rights/the-history-of-disability-a-history-of-otherness.html>, 19. 6. 2014.)
- » Dabižinović, Ervina. 2012. *Politike reprezentacije ženskog tijela u kulturi Crne Gore*, Master rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka, neobjavljen.
- » Đerić, Gordana. 2011. *Razvoj stereotipa – multidisciplinarni pristup*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju (dostupno na: http://www.kas.de/upload/auslandshomepages/serbien/Djeric_pred.pdf, 16. 6. 2014.)
- » Jaeger, P. T. i Bowman C. A. 2005. *Understanding disability: inclusion, access, diversity, and civil rights*. Westport: Greenwood Publishing Group, Inc: 21–22.
- » Longhurst, R. 2008. The Body u Atkinson, David (ur. et al). *Kulturna Geografija: Krički rječnik ključnih pojmova*. Zagreb: Disput.
- » Ljubenović, Miša J. 2007. „Oštećenje“, „ometenost“, „hendikep“ - ideologija jezika deficita, *Sociologija* vol. 49, br. 1: 45-64.
- » Marot Kiš, Danijela i Bujan, Ivan. 2008. Tijelo, identitet i diskurs ideologije u *Fluminensia*. god. 20 br. 2: 109–123.
- » Milinković, Milesa. 2011. Invalidnost i rod, u: Milojević, Ivana (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing.
- » Odette, Francine. 1993. *Body Beautiful/Body Perfect: Challenging the Status Quo: Where Do Women With Disabilities Fit In?* M.S.W., DisAbled Women's Network
- » Ruth Butler, Hester Parr. 1999. *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*. London: Routledge.
- » Srdić, Anđa. 2008. Telo i telesnost u antropološkoj perspektivi. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, br. 72: 93–105.
- » Todorović Aleksandar, Škrbić Renata, Veselinović Mila. 2012. Za i protiv socijalnog modela invaliditeta. *Socijalna misao* 3: 183–199.
- » Wendel, Suzan. 1996. *Rejected body*. New York: Routledge.

Milica Batričević*

Andrej Cvetić**

Aseksualnost: izvan mislive seksualnosti

Asexuality: beyond thinkable sexuality

.....

Apstrakt: Cilj ovog rada je da temu aseksualnosti prikaže kao relevantnu za rodne studije i *queer* teoriju kroz pregled teorije o aseksualnosti i načina ispoljavanja aseksualnosti u društvu. Na početku ocrtavamo teorijske okvire unutar kojih se razumeva aseksualnost i ključne tačke definisanja. U daljem toku rada bavimo se vidovima diskriminacije koje trpe aseksualne osobe, proučavamo vidove ispoljavanja aseksualnosti u društvu, kao i promene koje aseksualnost donosi u domenu veza. Pružamo pregled razvoja, ali i sadašnje stanje istraživanja i teorija koje se odnose na aseksualnost. U radu diskutujemo o tome da li je aseksualnost deo *queer* politika i da li u okviru *queer* politika predstavlja društvenu promenu u odnosu na LGB politike.

Ključne reči: aseksualnost, *queer*, normativnost, intimnost, patologija

.....

Abstract: The aim of this paper is to present asexuality as a relevant topic for gender studies and queer theory through the scope of theories of asexuality and the manner of its social expression. We start off by explicating theoretical frames in which asexuality is understood and key features of its defining. Then we deal with the ways in which asexual people face discrimination. We write about manners of expression of asexuality in society and about changes it brings in domain of relationships. We offer the analysis of the development, as well as the present state of researches and theories related to asexuality. Finally, in the paper we discuss asexuality as part of queer politics and whether it is a social change in comparison to LGB politics.

Keywords: asexuality, queer, normativity, intimacy, pathology

.....

* Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju, Studentkinja dodiplomskih studija
milica_batricevic@yahoo.com

** Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju, Student dodiplomskih studija
andrej.cvetic@yahoo.com

1. Uvodna razmatranja

1.1. Ciljevi rada

Cilj ovog rada je da pruži pregled izučavanja teme aseksualnosti, kao i da pokuša da prikaže sadašnje stanje ove teme u društvenoj teoriji i pruži osvrt na svakodnevni život aseksualnih osoba, na njihove zajednice i aktivizam. Rad je zamišljen kao uvod u temu aseksualnosti i zbog okvira rada nećemo iscrpno obrađivati posebne teme. Tema aseksualnosti značajna je za rodne i *queer* studije zbog toga što ukazuje na do sada nezapažane načine ispoljavanja seksualnosti. Izučavanje aseksualnih odnosa i veza značajno je šire za sociologiju u oblasti izučavanja savremene porodice, partnerstva i demografije, jer dekonstruiše društvene ideje o seksualnosti, emocijama i partnerstvu, kritikujući esencijalizam i ukazujući na ideološko u njima. Proučavanjem aseksualnosti dublje razumevamo načine uspostavljanja granica seksualnosti, uz mogućnost formulisanja politika koje bi doprinele vidljivosti svih načina ispoljavanja seksualnosti i njihovom jednakom vrednovanju. Podsticaj za izbor ove teme leži u činjenici da aseksualnost postaje zanimljiva istraživačka tema u akademskim krugovima anglofonih zemalja, o čemu svedoče brojna istraživanja u oblasti sociologije, *queer* teorije,¹ nauke o književnosti, filozofije, prava, psihologije, medicine itd. (Bogaert, 2012; Cerankowski i Milks, 2014; Carrigan, Gupta i Morrison, 2014; Przybylo i Copper, 2014; Sherrer, 2008; Emens, 2014; Kim, 2010). Aseksualnošću se na prostorima bivše Jugoslavije bavio filozof Aleksandar Matković iz Srbije i antropološkinja Tanja Kovačić iz Slovenije, ali ova tema i dalje ostaje neprepoznata u aktivističkim krugovima i akademskoj zajednici na prostorima bivše Jugoslavije.

1.2. Teorijske osnove objašnjavanja aseksualnosti

Seksualna želja može se prepoznati kao zajednička tačka oko koje se konstruišu svi problemi vezani za aseksualnost.² Prisustvo seksualne želje³

1 Odlučili smo se da termin *queer* ne prevodimo ili transkribujemo, tako da on ostaje u svom izvornom engleskom obliku, pošto verujemo da se samo značenje ne menja.

2 Značenje pojma aseksualnosti sadrženo je u dodavanju prefiksa /a-/ na reč *seksualan*. Prefiks /a-/ označava nedostatak, odnosno sinoniman je predlogu *bez*, te se u tom kontekstu *aseksualan* može definisati kao 'neseksualan' ili 'bezseksualan'.

3 „Većina psihoanalitičkih teorija koje su se bavile određivanjem seksualnosti, od Frojda do Deleza, Lakana i dalje, podrazumevaju da se seksualnost može odrediti uvek pomoću pojma želje. Bez obzira kako je odredili, kroz nagon, kao nedostatak ili kao ispoljavanje sublimiranih seksualnih težnji, želja se navodno nalazi u srži seksualnosti“ (Matković, 2014).

smatra se seksualnom normom u odnosu na koju se konstruiše norma priznate i vrednovane heteroseksualnosti. Aseksualni su u toj situaciji postavljeni kao „Drugo” koje se ne vrednuje.

Heteronormativnost je, prema definiciji Anamari Džagouz (Annamarie Jagose) (2013: 48), pozicija moći heteroseksualnosti u kojoj ona nije seksualna orijentacija ili obavezan režim bez alternative, već je model za sve oblike smislenih društvenih zajednica. Smatramo da ovakvo stanovište uključuje verovanje kako je prirodno svojstvo svakog čoveka seksualna želja prema nesopstvenom polu, a shodno tome i biološko reprodukovanje (Fahs, 2010: 445-461).

Normativnošću se, dakle, neke seksualnosti čine nemislivim i nemogućim, što doprinosi dehumanizaciji i nevrednovanju života nosilaca nenormativnih seksualnosti (Butler, 2004: 25). Normativnost funkcioniše kroz sistem normirajućih sankcija, što je regulativni ideal koji se održava kroz ritualizovano ponavljanje normi kao metod nadziranja za učvršćivanje poželjnog (Fuko, 1997), a to se može dovesti u vezu s konceptom performativnosti. Normirajuće sankcije funkcionišu preko rangiranja, hijerarhije i takmičenja, i kroz interiorizaciju samih normi zakon postaje deo tela, on je oprirodnjen, i „mi” ga ne smatramo nečim što je nametnuto spolja, već esencijalnim delom nas (Fuko, 1997). Iz *queer*⁴ zajednice potiče pojam homonormativnosti,⁵ koji označava hijerarhijsku vrednosnu podelu unutar LGBT zajednice. Ova podela pokazuje na tendenciju da usvajanje i podržavanje heteronormativnih vrednosti jeste uslov za jednaka prava pripadnika LGBT zajednice u odnosu na većinsku heteroseksualnu zajednicu (Tilsen i Nylund, 2010: 69). Prema ovoj hijerarhiji na dnu su transgender osobe, interseksualne osobe, biseksualne i osobe koje se ne identifikuju ni s jednim polom (*ibid.*, 69), a na vrhu beli, cis-rodni, muškarci srednje klase.⁶

Gejl Rubin (Gayle Rubin) u radu „Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality” mapira hijerarhiju seksualnosti. Na njenom vrhu su monogamni, reproduktivni heteroseksualni parovi, praćeni monogamnim heteroseksualnim parovima bez potomstva. Ispod njih se nalaze ostale

4 Lezbejski, gej i biseksualni (prim. aut). U nastavku rada, skraćenica LGB će označavati seksualne manjine, odnosno one osobe čiji seksualni identitet odstupa od heteronormativne matrice. T označava rodnu manjinu, ali T osobe istovremeno mogu biti LGB.

5 <http://everydayfeminism.com/2015/01/homonormativity-101/> (29. 9. 2015).

6 <http://everydayfeminism.com/2015/01/homonormativity-101/> (29. 9. 2015).

heteroseksualne osobe, praćene dugim i stabilnim istopolnim odnosima (*ibid.*, 151). Na dnu hijerarhije nalaze se promiskuitetni gejevi i lezbejke praćene transeksualcima, transvestitima, sadomazohistima i ostalim osobama s fetišima, kao i seksualnim radnicima i radnicama (*ibid.*, 151). Osobama koje su visoko u hijerarhiji pripisuje se mentalno zdravlje, ugled, društvena i fizička mobilnost, ali i institucionalna podrška i materijalno blagostanje, dok se iste kategorije negiraju osobama na nižim slojevima skale, te im se pripisuju mentalne bolesti, sklonost kriminalu itd. (*ibid.*, 151).

Džefri Viks (Jeffrey Weeks) (2011: 244) tvrdi kako se seksualnost ne može videti kao nešto unapred zadato u vidu konstantne spona instinkta, nagona i želja sa automatskim posledicama na pojedinačne i društvene živote, već je i sama, kao norma, društveno konstruisana. Naime, svaka zajednica pripisuje različita značenja intimnosti, te iz tog razloga treba govoriti o seksualnostima, a ne o seksualnosti, kao i o seksualnim kulturama, a ne o seksu i društvu (*ibid.*, 244). Umesto potrage za zakonima prirode koji bi objasnili seksualnost kao univerzalni fenomen da bismo pronašli *seksualno*, Viks smatra kako je potrebno da tražimo specifične i lokalne manifestacije i sile koje ga strukturiraju. Seksualnost je domen istorijskog i društvenog, hijerarhijski je *organizovana* i formirana unutar odnosa moći, a posledica hijerarhijske organizacije jeste da su neke forme seksualnosti dominantne, dok su druge podređene i marginalizovane (*ibid.*, 244). Dominantna seksualnost u toj hijerarhiji jeste heteroseksualnost, koja ima univerzalan karakter. Heteroseksizam (*ibid.*, 244), kao ideologija izvedena iz hegemonijske prirode heteroseksualnosti, stvara različito *vrednovanje* drugih/drugačijih seksualnih praksi. Tradicionalna pretpostavka heteroseksualnog reproduktivnog seksa je norma u odnosu na koju nastaje „Drugo“, koje je neprihvatljivo. Tako se proizvode binarni sistemi normalno–nenormalno, prirodno–neprirodno, zdravo–bolesno. Alenka Župančič (2014) ističe da se seksualnost ne svodi na reprodukciju niti na užitak, nego na spoj i mrežu između nagona, užitka i postojećih seksualnih ili bioloških karakteristika subjekta, kao i da je seksualnost širi pojam od pola.⁷

Gejl Rubin (2001) tumači esencijalizam u seksualnosti kao ideju da je seksualnost prirodna sila koja postoji *a priori* u odnosu na društvo, odnosno

⁷ Gejl Rubin (2001: 169) navodi da u engleskom reč *sex* ima dva značenja. Prvo značenje se odnosi na rod i rodni identitet, poput *muškog i ženskog pola*. Drugo značenje podrazumeva seksualnu aktivnost, požudu, seksualni odnos, referišući na englesku frazu *to have sex* (imati seksualni odnos). Ovakva semantika odnosi se na kulturne pretpostavke prema kojima je seksualnost svodiva na seksualni odnos i odvija se između muškaraca i žena.

seksualnost je većito nepromenljiva, transistorijska i ne podleže društvenom oblikovanju (*ibid.*, 149). Esencijalizam podrazumeva da je seksualnost svojstvo pojedinca, a takav diskurs se reprodukovao kroz diskurse medicine, psihologije i psihijatrije, ali i akademske studije seksualnosti (*ibid.*, 149). Esencijalizam uopšte postulira istinite, univerzalne forme ili suštine koje funkcionišu u ontološkom diskontinuitetu i odsustvu promena u vremenu (Delamater i Hajd, 2002: 203–209). Društveni fenomeni u esencijalizmu imaju svojstva prirodnosti, često i biološke determinisanosti, univerzalnosti i neizbežnosti (*ibid.*, 204).

Stanovište G. Rubin (2001) je konstruktivističko, što se tumači kao stanovište prema kom je *iskustvo sveta* strukturirano u određenoj zajednici putem jezika i društvenih institucija (Delamater i Hajd, 2002: 210). Strukturu iskustva sveta – jezičke i institucionalne kategorije – određuju odnosi moći oličeni u diskurzivnim praksama (Fuko, 2007). Pod *diskurzivnim praksama* podrazumevamo procedure koje stvaraju, kontrolišu i ograničavaju znanja u društvu (Fuko, 2007). Gejl Rubin (2001) navodi da su telo, mozak, genitalije i jezička kompetencija potrebni za seksualnost, ali da samo njihovo postojanje ne određuju sadržaj, iskustva i društvene oblike seksualnosti. Seksualnost se formira tek u društvenom odnosu, što je čini prostorom pregovaranja i sukoba, kao i inherentno političkim područjem (*ibid.*, 142, 149). Smatramo da G. Rubin poručuje kako se tek u društvenom odnosu specifična upotreba genitalija (npr. u penetraciji) ili jezičke kompetencije ostvaruje kao seksualna, odnosno da kao takva ne postoji *a priori*.

Teoriju o društvenoj konstruisanosti seksualnosti dodatno je razradila Džudit Batler (Judith Butler) radikalnim uvidima u jezikom konstruisanu prirodu same seksualnosti, dopunjujući stav da nijedna seksualna praksa nije seksualna sama po sebi, već da je seksualnom predstavlja čin imenovanja. Činom imenovanja, naročito u kontekstu rodnih uloga, osoba biva identifikovana, čime se vrši usađivanje norme (Butler, 2001). Stoga, Dž. Butler uvodi pojam *performativnih iskaza* i pod njima podrazumeva da je u svaki iskaz upisan zakon i da svaki put kad nešto izgovorimo, mi ga zapravo proizvodimo (Butler, 2001). Uslov da bi performativni iskaz postojao jeste jasna normativna situacija koja podrazumeva postojanje određenih autoriteta, a oni se u određenim vremenskim periodima ponavljaju zato što ona nikad nije dovršiva i dovršena, već logika želje diriguje rekurentne procese (dez)identifikacije (Butler, 2001).

1.3. Definisanje aseksualnosti

Aseksualnost se definiše kao nedostatak interesa ili želje za seksom. Aseksualne su one osobe koje ne doživljavaju seksualnu privlačnost. Istraživači i istraživačice koristili su termin *aseksualan* misleći na osobe s niskim procentom ili potpunim odsustvom seksualne želje ili osećaja privlačnosti. Aseksualnost, prema njihovim mišljenju, podrazumeva i odsustvo seksualnog ponašanja, isključivo romantična partnerstva bez seksualnih odnosa ili kombinaciju prethodna dva (Prause i Graham, 2007: 341–342). Ova definicija se može dopuniti odsustvom interesa za učestvovanje u vezama koje podrazumevaju seksualne aktivnosti ili u seksualnim aktivnostima uopšte (PerLarsson, 2012).

Elizabet Emens (Elizabeth Emens) (2014: 316) navodi precizniju i širu definiciju i napominje da se aseksualnost može definisati preko nedostatka seksualne privlačnosti (*lack of attraction*) i nedostatka seksualne želje (*lack of desire*). Privlačnost se, prema E. Emens (2014: 316–317), definiše kao usmeravanje seksualne želje prema nekome tako da njen nedostatak znači neusmerenost želje ni prema kome, a nejasno ostaje koliko je privlačnosti dovoljno da bi se neko kvalifikovao kao aseksualan. Da bismo razjasnili problem seksualne privlačnosti, uvešćemo pojmove primarne i sekundarne seksualne privlačnosti.⁸ *Primarna seksualna privlačnost* je privlačnost zasnovana na trenutno dostupnim informacijama koje mogu da dovedu do pojave seksualne želje, a *sekundarna seksualna privlačnost* se razvija s vremenom i zasniva se na ličnim odnosima i emotivnoj vezanosti. Navedeni pojmovi nam omogućavaju diskusiju sa E. Emens tako što možemo utvrditi da aseksualne osobe ne doživljavaju primarnu seksualnu privlačnost, ali da ih to ne čini nesposobnim za emotivan odnos ili nesposobnost artikulacije i usmeravanja svojih želja.

Druga ključna distinkcija o kojoj E. Emens (2014: 318) raspravlja jeste odnos celibata i aseksualnosti. Dok se celibat shvata kao izbor i odnosi se na ponašanje koje nosi konotaciju represije, samoidentifikovane aseksualne osobe shvataju aseksualnost kao orijentaciju, što je i zvanična definicija *The Asexual Visibility and Education Network*⁹ (detaljnije se bavimo ovom društvenom mrežom u odeljku 3.3). Izbor za aseksualne osobe sastoji se u odluci

8 http://www.asexuality.org/wiki/index.php?title=Primary_vs_secondary_sexual_attraction_model/ (29. 9. 2015).

9 <http://www.asexuality.org/home/?q=general.html#def.> (29. 9. 2015).

da li one učestvuju u seksualnom odnosu, a ne u tome da li imaju želju da učestvuju u njemu (*ibid.*, 318). Przybylo i Cooper (2014: 300) kritikuju opoziciju aseksualnosti prema celibatu zato što se time ne uzima u obzir da seksualni identiteti, prakse i iskustva nikada nisu izolovani od društvene sredine. Društvena sredina svojim normama utiče na strukturiranje seksualne želje koja ne postoji u čistom obliku van društva (*ibid.*, 300). Shvatajući seksualnu želju kao društvenu tvorevinu, teško je napraviti razliku u čemu se u odnosu na društvene norme u seksualnoj želji razlikuju činovi odbijanja seksualnog odnosa osobe koja nema seksualnu želju od osobe koja bira da nema seksualne odnose. Ovakvo definisanje aseksualnosti kao pojave izvan domena izbora ukazuje na veoma naturalistički, heteronormativan stav prema aseksualnosti, iz koje su isključene kategorije poput masturbacije,¹⁰ oralnog zadovoljavanja ili analne penetracije, a seksualnost se svodi na vaginalni snošaj (*ibid.*, 300, 321). Objasnjenje se može pronaći u činjenici da aseksualna zajednica preuzima definisanje seksualnosti vladajuće kulture u odnosu na šta gradi identitet (Emens, 2014: 321).

Još jedan koncept koji se može povezati sa aseksualnošću je devičanstvo (seksualna nevinost), koje shvatamo kao način kontrole ženske seksualnosti¹¹ koja funkcioniše u okvirima *dobre* seksualnosti (Rubin, 2001: 154). To podrazumeva seksualni čin koji se dešava u heteroseksualnom odnosu, vaginalnom penetracijom između partnera u svrhe reprodukcije. Devičanstvo definišemo kao društvom nametnuto apstiniranje od seksualnih odnosa kod žena pre stupanja u brak, odnosno pre prvog seksualnog odnosa sa zakonitim bračnim partnerom. Ženska seksualnost se posmatra na takav način da, ukoliko je dobra, ona ne sme da postoji pre vaginalnog odnosa s muškarcem. Ovakvo tumačenje postavlja vaginalnu penetraciju iznad ostalih seksualnih praksi, jer se čin gubljenja nevinosti shvata tako da podrazumeva posebnost vaginalnog seksa i nužnost muškarca za erotsko uživanje žene. Devičanstvo tako normira seksualnost i ne daje vidljivost i legitimnost drugačijim seksualnim aktivnostima.¹² Za aseksualne osobe ovaj koncept jeste važan jer doprinosi obnavljanju heteronormativnosti i odgovara definisanju aseksualnosti u skladu s legitimnom heteroseksualnošću praćenom snošajem.

10 Podaci o rasprostranjenosti masturbacije među aseksualnim osobama su protivrečni (za više detalja v. Emens, 2014: 319–320).

11 <http://everydayfeminism.com/2013/08/4-myths-about-virginity/> (29. 9. 2015).

12 <http://everydayfeminism.com/2013/08/losing-virginity-for-good/> (29. 9. 2015).

Aseksualnost se definiše i prema pojmu erotizma. Pokušaćemo da ocr-tamo na koji je način pojam erotizma važan za konstruisanje aseksualnosti. *Erotizam* se u filozofiji može definisati kroz aspekte materijalnog i duhovnog (De Sousa i Pauly Morgan, 1988). Filozofi poput Tome Akvinskog (Thomas Aquinas) ili Alana Goldmana (Alan Goldman) (1977) ističu materijalni aspekt erotskog – erotsko uživanje nastaje kada dva tela ostvaruju kontakt da bi u sebi proizvela *uživanje*, dok Akvinski erotskom daje reproduktivne konotacije (De Sousa i Pauly Morgan, 1988). Autori propituju ideju da erotsko mora biti predmet fizičkog kontakta iz feminističkih pozicija, tvrdeći da zbog različite anatomije muškarcima i ženama nije na isti način dostupno telesno uživanje, te da je insistiranje na užitku kroz orgazam (rezervisano za muškarce, kojima je reproduktivni organ ujedno organ zadovoljstva, dok kod žena razdvojenost vagine i klitorisa otežava zadovoljstvo) jeste falocentrizam (De Sousa i Pauly Morgan, 1988). Ono što izdvajamo kao određenje erotizma jeste seksualno *uživanje*. Odnos aseksualnosti i erotizma vidimo kroz pitanje da li erotsko mora podrazumevati fizički kontakt. Ukoliko odgovorimo negativno, smatra-mo da nismo potvrdili da u aseksualnosti postoji erotizam koji nije fizičkog tipa. Erotizam podrazumeva (seksualnu) želju ili (seksualnu) privlačnost, koju uviđamo u potrebi da se ostvari kontakt (koji ne mora biti fizički), a kroz njega se postiže (seksualno) uživanje. Kako aseksualnost podrazumeva odsustvo seksualne želje ili privlačnosti, uživanje prestaje biti razlog kontakta među osobama ili njihovog odnosa. Ipak, to ne ukida mogućnost da do seksualnog odnosa dođe, čak i da se u njemu uživa, na šta ćemo u daljem tekstu ukazati. Rekli bismo da se intimnost u aseksualnim odnosima ne postiže putem erot-skog (proširenje ove teme je u odeljku 3.2).

1.4. Politički kontekst definisanja aseksualnosti

Istoriju stavova o seksualnosti i korene stigme prema nereproduktivnoj seksualnosti nalazimo u grčkoj filozofiji (dihotomija ideja/duha i materije) i hrišćanstvu (Buloh i Buloh, 2004: 13–29). Aleksandar Matković (2014) napo-minje da današnji stavovi prema nereproduktivnoj seksualnosti proizilaze iz nacionalističkih mitova o belo kugi i umiranju jedne nacije, nastalih na osno-vu interpretacija vitalne statistike, kao i iz pojmova populacije i reprodukcije u vezi sa ovim tumačenjem, koje isključuje sve nereproduktivne seksualnosti, a samu seksualnost teži da reguliše. Nacionalističkom mitu je sličan i liberalni mit, kojim se, prema Matkoviću, insistira na potrebi državne intervencije u reprodukciju kako bi se nastavio privredni rast ili kako bi se mogle isplatiti

penzije sadašnjoj mladoj populaciji, bez postavljanja pitanja o tome gde bi ta populacija radila ili kakva bi infrastruktura i investicije trebalo da podrže ovakvu populacionu politiku (Matković, 2014). Autor naziva ova dva stanovišta bioprotekcionističkim – odnosno zapaža da je njihov cilj očuvanje života po svaku cenu, bez obzira na uslove njegovog dešavanja (Matković, 2014).

Aseksualnost se u društvu konstruiše u intersekciji sa rasom, rodom, invalidnošću,¹³ heteroseksualnošću, duhovnošću, nacionalnom pripadnošću i životnim dobom. Jedno od pitanja na koje se upućuje jeste i to da li muškarci i žene nebele¹⁴ rase mogu biti subjekti svojih seksualnih želja u svetu gde je dominantna figura beli muškarac kome je podređeno razumevanje sreće, napretka, lepote, poželjnog, intimnosti i veza. Ovom temom se zbog obima rada nećemo baviti, ali upućujemo na sledeće reference: Przybylo i Copper, 2014; Owen, 2014 i Vidisha 2014.

2. Predrasude i diskriminacija prema aseksualnim osobama

U ovom odeljku govorićemo o predrasudama s kojima se susreću aseksualne osobe i o tome kakvu diskriminaciju te predrasude podrazumevaju.

U poređenju s diskriminacijom koju doživljava LGBT populacija, diskriminacija aseksualnih osoba je viša, što Mekinis i Hadson (MacInnis i Hodson) pripisuju tome da se od svih seksualnih manjina aseksualni posmatraju kao najmanje „ljudski” zbog navodnog nedostatka emocija.¹⁵ Aseksualne osobe doživljavaju i diskriminaciju od religioznih i desno orijentisanih ljudi, koji bi uobičajeno podržali seksualnu apstinenciju.¹⁶ Elizabet Emens (2014: 307, 362) navodi da na osnovu takvih otkrića u SAD (najpre u Njujorku) i u Velikoj Britaniji počinje da se uvodi aseksualnost u antidiskriminacione zakone.

Predrasude iskazane prema aseksualnim osobama slične su onima koje doživljavaju biseksualne osobe, a one podrazumevaju opaske da nisu „izašle

13 Termin *invalidnost* korišćićemo kao prevod engleskog termina *disability*.

14 Smatramo da se nebele rase konstruišu kao deseksualizovane u pogledu manje moći u odnosu na belu rasu. Pripadnicima bele rase je u tom slučaju lakše da se definišu kao aseksualni jer je njima društveno pripisana moć i potentnost. Za nebele rase svrstavanje u aseksualne bilo bi odricanje od moći koja im je oduzeta, te se ovaj postupak može tumačiti kao dalja subordinacija nebelih rasa.

15 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (28. 9. 2015).

16 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (28. 9. 2015).

iz ormara", da nisu našle pravu osobu ili da poriču svoju seksualnost namećući monoseksualnost (želju samo za jednim polom) kao normu (Mezey, 1995: 98–99, prema Emens, 2014: 313). Iscrpniji spisak predrasuda s kojima se suočila donosi nam blogerka Svenkivi¹⁷ (Swankivy), pokazujući nam intersekciju pola i aseksualnosti, pošto se spisak odnosi na žene. Ona navodi kako joj je govoreno da: mrzi muškarce; ne može da privuče muškarce; ima hormonske probleme; previše je zauzeta; nikada nije spavala s muškarcem; plaši se da budu u vezi; seksualno je zlostavljana u detinjstvu; lezbejka je; nije srela pravu osobu ili je izašla iz loše veze.

Skrenuli bismo pažnju na to kako se navedene predrasude mogu javiti i u *queer* zajednici obezvređivanjem odnosa bez seksualnog kontakta (Sloan, 2015: 551). Aseksualne osobe se suočavaju s pojavom „korektivnog silovanja“, seksualnog nasilja koje doživljavaju i LGBT osobe. Silovanje će „rešiti“ ono što se smatra „problemom“ tako što će žrtva „uživati“ u seksualnom napadu. Kao što lezbejke nisu našle pravog muškarca, a gej muškarci pravu ženu, smatra se da aseksualna osoba nije naišla na pravu osobu i zbog toga „tvrđi“ da ne oseća seksualnu privlačnost. Članovi LGB zajednice mogu biti diskriminatorni prema aseksualnim osobama navodeći da one ne trpe presiju sličnu LGB pripadnicima, relativizujući korektivno silovanje aseksualne osobe kao „zlostavljanje bilo koje žene koja kaže NE“.¹⁸ Kovačić (2012: 112) predlaže korišćenje termina *afobia* (*acephobia*), koji omogućava bolje razumevanje specifične diskriminacije i nasilja koje doživljavaju aseksualne osobe.

Postoje pokušaji aktivista pokreta sa invaliditetom da negiraju aseksualnost osoba sa invaliditetom (Eunjung Kim, 2011), i to zbog postojanja mita da su osobe sa invaliditetom aseksualne (Andresona i Kitchin, 2000: 1164). Još jedan vid diskriminacije koje smo uočili jeste negiranje aseksualnosti osobama koje je „prirodno“ ne osećaju, odnosno ne poštuju kriterijume navedene u 3. odeljku, što bi ukazivalo na to da koreni diskriminacije potiču od načina definisanja aseksualnosti. Rezultat diskriminacije i predrasuda prema aseksualnim osobama može se svesti na ukidanje mogućnosti „dubokih, smislenih, snažnih i značajnih veza“,¹⁹ što je jednako društvenom obesmišljanju života aseksualnih osoba.

17 <http://swankivy.com/writing/essays/philosophy/asexual.html> (28. 9. 2015).

18 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (29. 9. 2015).

19 <http://offbeathome.com/2015/03/platonic-wife> (28. 9. 2015).

3. Aseksualnost u društvenom kontekstu

U ovom odeljku skiciraćemo kako se aseksualnost ispoljava u savremenom društvenom kontekstu. Smatramo da je prikazivanje ovih nenormativnih zajednica i odnosa jedan od načina da aseksualnost dobije legitimitet kao deo *queer* politika.

3.1. Spektri aseksualnosti

Stavovi aseksualnih osoba prema seksualnim odnosima mogu se preciznije odrediti ukoliko se razmatraju kao spektar, pre nego kao binarnosti. Mark Karigan (Mark Carrigan) (2011: 323–324)²⁰ daje četvorostruku kategorizaciju stavova aseksualnih osoba prema seksualnosti. Karigan prepoznaje seks-pozitivnu kategoriju: učestvuju u seksualnim odnosima, ali bez seksualne želje ili samostalne težnje da učestvuju u odnosu; seks-neutralnu: nezainteresovani za seks; seks-odbojnu: ideja o učestvovanju u seksualnom odnosu im pričinjava nelagodu ili je se otvoreno gnušaju; i anti-seks kategoriju: ne odobravaju nikakvo učestvovanje u seksualnim odnosima.

Neretko same aseksualne osobe definišu aseksualnost. Jedna od tih definicija dovoljno je široka da može poslužiti kao rezime definisanja aseksualnosti i navodi da aseksualnost uključuje: identitet, spektar seksualnosti, drukčija je u odnosu na romantična osećanja, njome se propituje način definisanja intimnih odnosa, kao i podatak da aseksualnost nije patološka pojava, već se razlikuje od nedostatka *libida*, celibata, devičanstva i apstinencije.²¹ Nedostatak *libida* shvatamo kao postojanje seksualne želje, ali nedostatka energije i volje da se te želje ispunjavaju.

Aseksualne osobe često se konstituišu kao homogena suprotnost u odnosu na *aloseksualne*²² osobe²³ (one koje doživljavaju seksualnu privlačnost u skladu s normom), ali one predstavljaju heterogenu grupaciju sa spektrom različitih identiteta. Osim onih koji nikada ne doživljavaju seksualnu privlačnost, određeni se identifikuju kao *grayaseksualni*,²⁴ koji doživljavaju privlačnost

20 Detaljnija podela može se naći na adresi: <http://theasexualityblog.tumblr.com/post/118873065536/psa>.

21 <http://mic.com/articles/116636/6-actual-facts-about-what-it-means-to-be-aseexual> (29. 9. 2015).

22 Od grčke reči *allo* što znači „drugi“, seksualnost usmerena ka drugima: <http://dictionary.reference.com/browse/allo-> (9. 10. 2015).

23 <https://asexualagenda.wordpress.com/2012/09/12/why-i-use-allosexual/> (9. 10. 2015).

24 <http://cupcakearrow.tumblr.com/acearothings> (9. 10. 2015).

samo u specifičnim okolnostima, dok treću grupaciju čine *demiseksualni*,²⁵ koji doživljavaju sekundarnu seksualnu privlačnost kada je formirana romantična ili drugačija povezanost. Ono što se u aseksualnoj zajednici ističe jeste to da privlačnost definiše identitet aseksualnih, a ne ponašanje (osoba može imati seks a ne osećati seksualnu privlačnost).

Ponudićemo još neke podele i kategorizacije koje su u upotrebi. Uz biseksualne i panseksualne osobe, aseksualne osobe su suprotstavljene monoseksualnima, odnosno onima koji doživljavaju privlačnost samo prema jednom polu. Osim aloromantičnih (bi, homo, pan i hetero osoba koje osećaju potrebu za romantičnim odnosima ili doživljavaju romantičnu privlačnost) aseksualnih osoba u okviru aseksualnog identiteta identifikuju se i aromantične osobe, odnosno one ne doživljavaju romantičnu privlačnost. Govoreći o sebi, aseksualne osobe često identifikuju estetsku i senzualnu privlačnost,²⁶ koja se zasniva na želji da se neko dodirne, ne obavezno na seksualan način, istovremeno primećujući da ono što je seksualno za jednu ne mora biti i za drugu osobu. Aseksualne osobe svoj identitet grade kombinacijom svih prethodno navedenih komponenti, pa se tako neka osoba može identifikovati kao aseksualna, panromantična i heterosenzualna.

Iako se neke aseksualne osobe romantično identifikuju kao homo, bi, panaseksualni ili rodno kao trans, agender i slično, one i dalje ostaju neprepoznate u okviru LGBT identiteta. Dok LGBT ljudi kreiraju svoju supkulturu i sakupljaju se u klubovima, barovima i drugim „realnim mestima“, aseksualne osobe komuniciraju i praktikuju zajednicu u virtualnom prostoru (Kovačić, 2013: 2). Aseksualni forumi, a pre svega AVEN, blogovi i društvene mreže poput Tumblr-a za mnoge od njih predstavljaju mesto gde grade svoj identitet i formiraju zajednicu. Ono što možemo uočiti jeste da aseksualne osobe stvaraju jedan nov pojmovni aparat (koji obogaćuje samu *queer* teoriju) i koji im pomaže da se identifikuju, ali se ta identifikacija vrši u okviru već postojećeg sistema koji stvara hijerarhijske različitosti normalizujući i normirajući određene romantične i seksualne prakse. Identifikacijom u granicama heteronormativnosti stabilizuje se takav poredak.

Queer zajednica može biti isključujuća prema aseksualnim osobama (ili prema osobama sa invaliditetom, žrtvama seksualnog nasilja i trans osobama)

25 <http://cupcakearrow.tumblr.com/acearothings> (9. 10. 2015).

26 <http://spacesforaces.tumblr.com/image/106799778979> (9. 10. 2015).

ukoliko se biti *queer* nužno vezuje za praktikovanje različitih seksualnih, često nereproduktivnih činova.²⁷ Blogerka *queenofaces* navodi da joj je tokom adolescencije nametnut stav kako žena ne može biti lezbejka ukoliko nije spavala s drugom ženom, kao i da izražena fizička bliskost među ženama nailazi na veće društveno odobravanje i shvata se kao prijateljski gest, nego kod muškaraca.²⁸ Prepoznavanje i čitanje ponašanja umnogome zavisi od pretpostavki o odnosima koje uključuju takva ponašanja. Aseksualnost nas uči da čitanje društvenog ponašanja prema heteronormativnim matricama nameće subjektima tog ponašanja značenja koja oni sami nisu stvorili, kao i da njihove lične odnose na taj način delegitimiše i ispražnjava od značenja, ali i prikazuje društvene granice između subjekata. Jedini način da se odnos pročita jeste da se od samih učesnika dobije mišljenje o značenju koje dato ponašanje za njih ima.

3.2. Aseksualnost i veze

U ovom odeljku ćemo preneti modele veza koje su sačinile same aseksualne osobe kako bi objasnile i strukturisale svoje lične odnose, i zatim ćemo ukazati na tipove veza aseksualnih osoba i neke razlike tih veza u odnosu na porodicu.

Aseksualne osobe se shvataju kao uzdržane i hladne, što ih onemogućava da postignu uživanje putem seksualnog opštenja, te se mogućnost sreće dovodi u pitanje.²⁹ Sara Ahmed (2010) primećuje da je i sfera porodice i ljubavnog zapleta ona u kojoj se dešava diskriminacija *queer* osoba prema principu sreće. Ljubavni zaplet je deo popularne kulture koji se koristi da napravi razliku između ljubavi i prijateljstva, što kod aseksualnih osoba može rezultirati internalizovanim osećajem nedostatka i nemogućnosti postizanja sreće (Kurowicka, 2013). Ahmedova (2010) navodi da je ovim putem napravljena razlika između prijateljstva i porodice, u kojoj osećanja u prijateljstvu gube legitimitet i poriče se njihovo stvarno postojanje, kao i sreća koja se njima može dostići. Kurovicka (Kurowicka) (2013) primećuje, na osnovu zapažanja Ahmedove, da aseksualne osobe svoju sreću pronalaze u mreži prijatelja ili u emotivnim odnosima.

27 <http://queenieofaces.tumblr.com/post/76764810934/asexuality-legitimate-relationships-and-the> (27. 9. 2015).

28 <http://queenieofaces.tumblr.com/post/76764810934/asexuality-legitimate-relationships-and-the> (27. 9. 2015).

29 <http://www.universityaffairs.ca/asexuals-the-group-that-kinsey-forgot> (29. 9. 2015).

Za opisivanje ovakvih veza koristi se termin „kulture intimnosti“ (*cultures of intimacy*), koji teži da porodicu prikaže kao skup praksi u odnosu na koji postoje i druge jednako legitimne forme izražavanja intimnosti, ljubavi ili brige (Roseneil i Budgeon, 2004: 135–137). Zahtev za istopolnim brakom može se smatrati označavanjem društveno kontrolisanog načina da osoba bude gej i lezbejka,³⁰ nasuprot čemu stoji aseksualnost, što ukazuje na granice istopolnog braka, privilegujući monogamni odnos i isključujući promiskuitet iz seksualnog ponašanja.³¹ Ne smatrajući tradicionalne pojmove poput braka, muža ili supruge nužnostima društvenog života, aseksualnost pokazuje da se intimna zajednica može oformiti izvan ideje tradicionalnog braka ili monogamnog seksualnog odnosa, te da se tako nikome ne uskraćuje privilegija legitimnosti veze ili emocije, na čemu politika istopolnog braka nije insistirala.³² Iako pojava istopolnih brakova jeste decentrirala heteroseksualnu porodicu kao jedini legitimni način ispoljavanja intimnosti i ljubavi, porodica nije dovoljan pojam da bi se opisale zajednice i forme odnosa koje postoje između aseksualnih osoba, pošto i dalje referiše na monogamnu dijadu odnosa, nužan suživot i odgajanje dece – na hetero/homonormativnost (Roseneil i Budgeon, 2004: 136–137). Iako različiti autori koriste termin „izabrana porodica“ (*families of choice*) kako bi referisali na gej i lezbejske prijateljske veze i mreže poznanstava, Rozenejl i Badžeon (Roseneil i Budgeon) (2004: 137) smatraju da taj termin skreće fokus sa izvanporodične i neheteronormativne prirode tih odnosa.

Decentriranje porodice podrazumeva da diverzitet seksualnih praksi i životnih prilika sada postaju izbor članova zajednice (Stacey, 1996, prema Roseneil i Budgeon, 2004: 141). Najznačajnija promena za nuklearnu porodicu jeste činjenica da briga i podrška postoje između osoba bez biološki, pravno ili društveno prepoznatih veza (Roseneil i Budgeon, 2004: 153).

Pretpostavka aseksualnih veza jeste da partneri ne teže da u njima ostvare seksualnu intimnost, kao i da u intimnim kontaktima ne teže da postignu seksualno zadovoljenje ili orgazam (Sloan, 2015: 549). Smatramo da intimnost nije univerzalna komponenta seksualnosti i obrnuto, da seksualnost

30 <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/05/08/a-is-for-queer/> (29. 9. 2015).

31 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (29. 9. 2015).

32 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (29. 9. 2015).

nije obavezna komponenta intimnosti. Verujemo da su aseksualne osobe upućenije na stvaranje zajednica koje odvajaju intimnost od seksualnosti, te da pronalaze drugačije forme ispoljavanja intimnosti.

Model na koji upućujemo je petofaktorski model blogerke *queenofaces*, koja prepozanje sledeće faktore kao bitne za konstruisanje veze: posvećenost odnosu, emotivnu i fizičku intimnost, provedeno vreme, isključivost povodom različitih aktivnosti i praksi i prioritet u odnosu na druge odnose.³³

Ovakav model, prema autorki, odgovara različitim identifikacijama poput *grayromantic* ili *aromantic* zbog toga što u definisanju veze izbegava termine poput *osećanja*, *privlačnosti* i *ljubavi*.³⁴ Autorka svoj model shvata i kao kritiku klasifikacije odnosa na platonske, romantične i queerplatonske, za koji smatra da je sporan i da zavisi od samih osoba, te da se može koristiti tako da neka osećanja diskredituje, a da pojedinim osobama nametne shvatanje da neke veze ne mogu ostvariti bez izvesnih osećanja.³⁵

Možemo zaključiti i da je ljubavna veza jedan od oblika društvene kontrole intimnosti kroz društveno prihvatljiv način seksualnog, romantičnog i monogamnog intimiziranja.³⁶ Isključivanjem drugih osoba i posvećenošću partneru dobija se društveno odobrenje emotivne ranjivosti.³⁷ Intimno posvećivanje samo jednoj osobi kao normu aseksualnost dovodi u pitanje odvajajući intimnost od nužnosti seksualnog kontakta (i od usmerenosti prema jednoj osobi); ista ova zamerka može ukazati na pripadnost aseksualnosti *queer* politikama, pošto propituje i homonormativnost. Politički značaj negiranja intimnosti povezane sa seksualnošću jeste u tome što se skup ljudskih odnosa koji ne uključuju seksualni kontakt čini jednako smislenim i vrednim, što omogućava stigmatizovanim osobama da osmisle svoj život izvan sfere krivice i nedostatka (Roseneil i Budgeon, 2004: 146).

33 <http://www.queenieofaces.tumblr.com/post/120295004248/the-five-factor-model-of-relationships> (27. 9. 2015).

34 <http://www.queenieofaces.tumblr.com/post/120295004248/the-five-factor-model-of-relationships> (27. 9. 2015).

35 <http://www.queenieofaces.tumblr.com/post/120295004248/the-five-factor-model-of-relationships> (27. 9. 2015).

36 <https://intimacycartography.wordpress.com/2011/01/13/the-crisis-of-intimacy/> (27. 9. 2015).

37 <https://intimacycartography.wordpress.com/2011/01/13/the-crisis-of-intimacy/> (27. 9. 2015).

Kako smo se do sada bavili faktorima koje aseksualne osobe ističu kao bitne u svojim vezama, sada ćemo se baviti celovitijim prikazima tih veza.

Prva od takvih veza je *queerplatonska*.³⁸ Suština ovakvih odnosa jeste da su po sadržaju drugačiji od onoga što se smatra „normalnim“ prijateljstvom, ali nisu romantični po svojoj prirodi.³⁹ Drugi tip veze je *meka romantična veza* (*soft-romo*), koja je između *queerplatonske* i romantične veze, a obično se dešava kada jedan partner gaji romantična osećanja, a drugi ih ne gaji, ili kada su ta osećanja ili odnos prema romantičnim aktivnostima kod oba partnera promenljivi.⁴⁰ Romantične odnose shvatamo kao one u kojima je obavezno praktikovanje određenih rituala (zajedničko spavanje, držanje za ruke, maženje, ljubljenje) kako bi se veza konstruisala. Njih prati jaka emotivna zavisnost od partnera i prioritet partnera u odnosu na druge ljude.⁴¹ Romantična veza takođe prati narativ o obaveznoj zaljubljenosti, kao i o fizičkoj privlačnosti uz obaveznu komponentu seksualnosti.⁴² Početak veze se ne eksplicira, ali on nije važan sve dok se prati razvoj veze od upoznavanja, preko sastanka, do prokreativnog seksualnog odnosa i braka.⁴³ Osnovna razlika između *queerplatonske* i romantične veze jeste u tome što za *queerplatonske* odnose zaljubljenost i romantični rituali nisu obavezni, a konstrukcija veze ne prati unapred određeni, neizbežni narativni tok. Ti odnosi ne prepoznaju jasnu liniju razlikovanja između platonskog i romantičnog odnosa. Probijanje pomenute granice značilo bi „iskovati sopstvenu definiciju i reći da nijedna od ovih reči mi ne odgovara, tako da ću izmisliti svoju“. *Queerplatonske* odnose čine prijateljstva, ali zbog amatonormativnosti,⁴⁴ koja prioritizuje romantične

38 Za opis ovakvog odnosa pogledati: Preston, J. i Lowenthal, M. 1996. *Friends and Lovers: Gay Men Write about the Families They Create*. New York: Plume.

39 <http://shades-of-grayro.tumblr.com/post/123247635320/the-qprsoft-romo-guide-for-defining-the> (27. 9. 2015).

40 <http://shades-of-grayro.tumblr.com/post/123247635320/the-qprsoft-romo-guide-for-defining-the> (27. 9. 2015).

41 <http://aromanticaardvark.tumblr.com/post/25625686403/romantic-relationships-vs-queerplatonic> (27. 9. 2015).

42 <http://aromanticaardvark.tumblr.com/post/25625686403/romantic-relationships-vs-queerplatonic> (27. 9. 2015).

43 <http://captainheartless.tumblr.com/post/5945695033/relationship-hierarchies-part-1-what-they-are> (27. 9. 2015).

44 Stav da svi žele da iskuse romantična osećanja i da se zaljube ili da smatraju kako su romantične veze važnije od ostalih tipova veza, više o tome vidi na <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/05/22/take-off-those-romance-colored-glasses/> (29. 9. 2015).

veze u odnosu na prijateljstva, odlučiti da ti životni partner bude najbolji prijatelj, osoba prema kojoj neko ne oseća romantičnu i seksualnu privlačnost a s kojom istovremenom može imati različite oblike fizičke intimnosti,⁴⁵ predstavlja situaciju preispitivanja dominantnog viđenja intimnosti. Dakle, kao što nijedna seksualna praksa nije inherentno seksualna, već je čin imenovanja čini takvom, tako se mogu tumačiti i romantične akcije i odnosi.

Poliamorija predstavlja oblik odnosa u kom osoba održava višestruke emotivne ili seksualne odnose (Klesse, 2013: 203). Jednu od grupa među onima koji praktikuju poliamorne odnose čine samoidentifikovane aseksualne osobe. Ti odnosi mogu biti sa seksualnim, aseksualnim i *queer* osobama (odnos između aseksualne žene i homoseksualnog muškarca). Kako su ranije navedene klasifikacije odnosa pokazale, provedeno vreme i posvećenost odnosima predstavljaju kriterijume za definisanje odnosa. Kako Kristijan Klisi (Christian Klesse, 2013: 204) ističe, savremeno istraživanje nemonogamnih odnosa najčešće ne obuhvata sveobuhvatnu političku analizu koja nije usmerena samo na nemonogamiju kao identitetsku politiku.

Kada se govori o poliamoriji, Džil Džoamet (Gil Joamette) primećuje da mnogi oblici odnosa ostaju društveno nevidljivi.⁴⁶ Najčešće se govori o heteroseksualnim, cis-rodnim⁴⁷ poliamornim odnosima zbog toga što je monogamnoj heteroseksualnoj većini lakše da sebe vide u tim odnosima, jer ne postoji nijedna razlika u odnosu na monogamne parove osim broja partnera. U tom smislu, ne postoji potreba preispitivanja legitimnosti veza i predrasuda o tome da li višestruka veza mora biti zasnovana na seksualnosti. Različite studije Šefove i Hamersove (Sheff and Hammers) (2011), kao i Vebera (Weber) (2002) pokazuju da su osobe koje učestvuju u poliamornim odnosima uglavnom bele, visokoobrazovane i finansijski obezbeđene (Klesse, 2013: 206), dakle, društveno privilegovane. Klese (2013: 207) navodi kako je za poliamorne odnose potreban habitus svojstveniji srednjoj klasi, koji podrazumeva obavezu refleksivnosti, pregovaranja u vezi i racionalizacije emocija. Poliamorija može biti idealan okvir veza aseksualnih osoba, ali im može ostati klasno nedostupna, što ima posledice na emotivni život, stres i sigurnost aseksualnih osoba.

45 <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/10/17/to-all-the-romantics-who-ridicule-queerplatoniac-a-rant/> (20. 10. 2015).

46 <http://everydayfeminism.com/2015/09/non-monogamy-options/> (9. 10. 2015).

47 Osobe čiji se doživljaj rodnog identiteta poklapa s rodom dodeljenim pri rođenju.

3.3. AVEN

Najveća internacionalna online zajednica aseksualnih osoba, The Asexual Visibility and Education Network (AVEN),⁴⁸ organizovana je kao sajt i forum koji predstavlja sigurno mesto za diskusiju i razmenu iskustava. AVEN je na raspolaganju aseksualnim osobama, onima koji preispituju svoju seksualnost, kao i njihovim partnerima i partnerkama, prijateljima i prijateljicama. Na ovom sajtu definicija aseksualnosti je široka i podrazumeva manjak seksualne zainteresovanosti. Matković (2014) naglašava da u ovoj zajednici uviđamo potrebu za *formativnim* shvatanjem seksualnosti, a ne *normativnim*. Formativno shvatanje seksualnosti daje mogućnost pojedincu da svoju seksualnost sâm odredi, odnosno da ima *kontrolu nad supstancijom svojih želja* aktivnim učesćem u nastanku vlastite seksualnosti (Matković, 2014). Kao što smo pomenu-li, AVEN se još uvek koristi normativnom definicijom aseksualnosti, tumačeći je u okvirima genitalnog i penetrativnog odnosa. Članovima AVEN-a je, pored zvanične definicije, data mogućnost da se identifikuju kako žele, te im normativna definicija nije potpuno nametnuta.

Šerer (Scherrer) (2008) navodi da, iako je AVEN ponudio jezik i prostor za iskazivanje nenormativnih privlačnosti, mnogi od članova se nisu identifikovali kao aseksualni *pre* nego što su otkrili AVEN. Prema anketi⁴⁹ koju je AVEN sproveo 2007. godine, 65% korisnika sajta su žene (31% su muškarci, a 4% interseksualne ili transseksualne osobe).

4. Istorijski pregled istraživanja aseksualnosti

U ovom odeljku bavićemo se istraživanjima koja su formirala teorijski stav prema aseksualnosti tokom 20. veka. Granica koju smo postavili je 2001. godina, kada je Dejvid Džej (David Jay), student Univerziteta Veslian (Weslyan University), osnovao društvenu mrežu AVEN.⁵⁰ Smatramo da je ovaj datum važan jer je ta društvena mreža uticala na okupljanje aseksualnih osoba u zajednicu, pomogla da se aseksualnost artikuliše kao identitet i doprinela vidljivosti aseksualnosti u društvu. Drugi važan momenat u skorašnjoj istoriji aseksualnosti je objavljivanje „Diagnostic and Statistical Manual of Mental

48 <http://www.asexuality.org/home/> (29. 9. 2015).

49 <http://www.asexuality.org/en/topic/24599-biological-sex-poll-july-2007/> (29. 9. 2015).

50 <http://www.asexuality.org/home/?q=about.html> (29. 9. 2015).

Disordres 5" (2013),⁵¹ iz kog je, nakon dugog lobiranja, samoidentifikovana aseksualnost uklonjena kao poramećaj, ali je ostao Hypoactive Sexual Desire Disorder⁵² (Emens, 2014: 309, 312).

4.1. Kinsey, Johnson i Storms

Američki biolog i seksolog Alfred Kinsi (Alfred Kinsey) je 1948. godine objavio rezultate istraživanja ljudske seksualnosti, koje je s vremenom postalo fundamentalno za moderno područje seksologije, i koje je, kada se pojavilo odmah nakon rata, šokiralo Severnu Ameriku.⁵³

Prva od dve knjige *Seksualno ponašanje muškarca* prikazuje rezultate istraživanja u kojima je korišćena Kinsijeva skala – instrument korišćen da klasifikuje raznorodna seksualna ponašanja 5.300 subjekata Kinsijevog istraživanja. Prema rezultatima istraživanja, približno 1,5% odraslih muških ispitanika potpalo je pod kategoriju „X”, što znači da su izrazili „nepostojanje želje za socio-seksualne kontakte ili odsustvo reakcije na njih”. U svojoj pratećoj knjizi pod nazivom *Seksualno ponašanje žena*, Kinsi je ocenio kako je između 1% i 4% ispitanika i 1% do 19% ispitanica bilo aseksualno. Emens (2014: 309) prenosi podatke iz Kinsijevog izveštaja, navodeći da je u uzorku žena bilo 14–19% neudatih žena, a 1–3% udatih žena koje su se identifikovale prema kategoriji X.

Kinsijeva skala rangira seksualnu želju u opsegu od 0 do 6, gde 0 predstavlja isključivu heteroseksualnost, a 6 isključivu homoseksualnost, dok je na skali od 1 do 5 opseg biseksualnosti. Kinsijev izveštaj ostavio je važan kulturni trag i pomogao da se pokrene novo doba u istraživanju ljudske seksualnosti. Međutim, oni koji nisu pokazali seksualno interesovanje, tj. aseksualne osobe, nisu uvrštene u brojčani opseg skale od 0 do 6. Za njih praktično nije bilo mesta na skali, pa im je umesto toga dodeljena posebna kategorija koju je Kinsi identifikovao sa „X”. Njegovi izveštaji odličan su primer priznavanja postojanja aseksualnosti.

51 *Dijagnostički i statistički priručnik mentalnih poramećaja* radi ilustracije, ali ćemo u nastavku teksta pisati skraćenicu DSM, s brojem izdanja nakon crtice.

52 Termin prevodimo kao *hipoaktivni poramećaj seksualne želje*, ali ćemo se u nastavku teksta koristiti skraćenicu HSDD, što je engleski akronim za *Hypoactive Sexual Desire Disorder*. U daljem tekstu detaljnije ćemo se baviti ovim poremećajem.

53 Svi podaci koji nemaju referencu u paragrafima o Kinsiju potiču iz teksta „Asexuals, the group that Kinsey forgot” Breda Mekeja (Brad Mackay) i mogu se naći na linku: <http://www.universityaffairs.ca/features/feature-article/asexuals-the-group-that-kinsey-forgot/> (29. 7. 2015).

Prvi članak koji naučno pristupa aseksualnosti je „Asexual and Autoerotic Women“, koji je 1977. objavila Majra Džonson (Myra Johnson) (Emens, 2014: 336). Kako je M. Džonson žena koja se bavila ženama, njen članak nije dobio na značaju (Emens, 2014: 336). Ona (1977) u svom radu pravi razliku između potpunog odsustva želje za seksualnim odnosima i autoerotičnosti, kod koje tvrdi da ipak postoji želja, što autoerotične odvaja od aseksualnih u posebnu kategoriju.

Godine 1980. Majkl Storms (Michael D. Storms) je u časopisu *Personality and Social Psychology* objavio članak pod nazivom „Theories of Sexual Orientation“, u kome je uveo aseksualnost kao četvrtu orijentaciju pored heteroseksualnosti, homoseksualnosti i biseksualnosti (Emens, 2014: 308). Za razliku od Kinsija, koji je homoseksualnost i heteroseksualnost video kao dva kraja jedne skale, a biseksualnost kao njenu sredinu, Storms je svoj model zamislio kao dvodimenzioni, u kome su koordinate homoerotizam i heteroerotizam, gde se homoseksualne osobe prepoznaju kao visoko rangirane na skali homoerotizma, a nisko na skali heteroerotizma – dok je za heteroseksualne osobe obrnuto (Emens, 2014: 309). Biseksualne osobe bile bi podjednako visoko rangirane na obe skale, dok bi aseksualne bile podjednako nisko rangirane na obe skale (Emens, 2014: 309). Iako se Storms nije teorijski bavio aseksualnošću, on joj je ipak dao mnogo veću vidljivost nego Kinsi (Emens, 2014: 309).

Kendži Jošino (Kenji Yoshino, 2000: 353, 358) ističe da se biseksualnost može dovesti u vezu sa aseksualnošću, jer homoseksualna i heteroseksualna populacija imaju jednake tendencije da ne priznaju niti jednu od ovih orijentacija, optužujući ih za dvoličnost, lažnu svest ili da su homoseksualci „u ormaru“.

4.2. Aseksualnost i feminizam

Lilijan Fadremen (Lillian Fadremen) raspravlja o promenama u odnosu prema seksualnim željama kod žena, tvrdeći da se taj odnos menja od potiskivanja seksualne želje i sramoćenja zbog postojanja iste⁵⁴ do sramoćenja od nedostatka seksualne želje i osećanja da je postojanje iste gotovo „medicinska nužnost“ (Fadremen, 1993: 36–37, prema Emens, 2014: 311). Prizbylo i

54 Prema Adriani Zaharijević (2014), nije u pitanju sramoćenje, već drugačije shvatanje ženske seksualnosti, kojoj se u 19. veku upisuju norme domaćinstva, a ženska seksualnost postaje oličjenje ženske pasivnosti kao antipod muškarcu, građaninu.

Cooper smatraju kako se ovaj preokret u vrednovanju seksualne želje desio tokom 60-ih i 70-ih godina 20. veka (Przybylo i Cooper, 2014: 307). U takvim uslovima, u kojima ne postoji propitivanje univerzalnosti želje, G. Rubin navodi dva pravca seksualnog oslobođenja – prvi, prema kom se seksualno oslobođenje odnosi podjednako i na muškarce i na žene, i drugi, koji podrazumeva da su ove slobode samo nastavljnje muških privilegija (Rubin, 2001: 165).

Ipak, tokom 60-ih i 70-ih godina 20. veka pojavila se u feminizmu ideja o celibatu i aseksualnosti kao političkim izborima (Przybylo i Cooper, 2014: 307). Celibat se u ovom slučaju pojavljuje kao ideja o prekidanju seksualnih, društvenih i emotivnih odnosa žena s muškarcima i predstavlja kritiku mizoginije (*ibid.*, 307, 308). Najznačajnije protagonistkinje ovih zahteva su Dejna Densmor (Dana Dansmore) i Valeri Solans (Valerie Solanas), čiju politiku Brijen Fas (Breanne Fahs) naziva „radikalnim odbijanjem“ (*radical refusal*), a suština ove politike jeste u tome da su žene u mogućnosti da nađu utočište samo u zajednici s drugim ženama pošto su izgubile čak i moralnu osnovu odbijanja seksualnog odnosa koji ne žele (Przybylo i Cooper, 2014: 307). Najznačajnije delo Valeri Solans je *SCUM Manifesto*,⁵⁵ a Dejne Densmor *On Celibacy i Independence from Sexual Revolution*.⁵⁶ U svojim delima D. Densmor je iznela tri važna argumenta za legitimnost aseksualnosti: nije smatrala da je seks nužan za život, nije ga izjednačavala sa slobodom i nije ga više vrednovala od drugih aktivnosti (Przybylo i Cooper, 2014: 308). Značaj ideja D. Densmor i V. Solans jeste u tome što su prve uvele aseksualnost kao politički značajan koncept koji može doprineti stvaranju drugačijeg društva.

4.3. DSM

DSM priručnik, koji izdaje APA⁵⁷, prema G. Rubin (2001: 151) jeste primer „moralne hijerarhije seksualnih aktivnosti“. Uloga DSM jeste u tome da odvoji normalne od patoloških seksualnih aktivnosti. Gejl Rubin (2001: 151–152) navodi da DSM-3 sadrži etiologije, kliničke slike i tretmane za različite poremećaje poput sado-mazohizma, voajerizma, egzibicionizma, transvestije, transeksualnosti itd., čije se poreklo smešta u lični defetizam i moralnu

55 SCUM je skraćena za *Society for Cutting Up Men* ili, prevedeno, „Društvo za podrezivanje muškaraca“.

56 Naslove dela bismo preveli sa *O celibatu i Sloboda od seksualne revolucije*.

57 APA je akronim od *American Psychiatric Association*, koji prevodimo kao *Američko udruženje psihijatara*.

inferiornost. Pored DSM istraživači seksualnosti postavljaju i hijerarhiju seksualne želje, smatrajući da je želja kontinuum koji obuhvata sve ljude, kao i da je neka mera želje normalna (Haslam, 1995, prema Prause i Graham, 2007: 1). Istraživanja koja se tiču nedostatka seksualne želje tretiraju je ili kao telesni nedostatak koji se rešava medicinskim zahvatom (npr. hormonskom terapijom) ili kao izdvojeni psihološki poramećaj koji zahteva psihoterapiju (Sherrer, 2008). Psihoterapiju vrlo često traže aseksualne osobe, ali na nju se odlučuju i zbog pritiska porodice (*ibid.*).

DSM ima svoju političku težinu kao vid kontrole seksualnosti. Najjednostavniji primer na kome možemo da prepoznamo političnost DSM jesu promene definicija bolesti i njihovih tretmana, kao i njihovo uvrštavanje i brisanje iz priručnika. Kako navodi Kovačić (2013: 9), citirajući autore Berkov, Birsend i Flečer (Berkow, Beersand, Fletcher, 2005, 418), kada je medicina izgubila monopol u istraživanju homoseksualnosti, homoseksualnost se mogla konstituisati kao seksualna orijentacija, a ne kao patologija. Po njenom mišljenju, istorija se ponavlja. Pitajući doktore, psihologe i psihoanalitičare za mišljenje o askesualnosti, aseksualnost je objašnjena putem medicinskog diskursa i ona se patologizuje. Godine 1973. iz DSM-a je uklonjena homoseksualnost (Sherrer, 2008) da bi 1980. u trećem izdanju bio uključen *Inhibited Sexual Desire*,⁵⁸ koji je u četvrtom izdanju iz 2000. bio preimenovan u *Hypoactive Sexual Desire Disorder* (Prause i Graham, 2007: 1). HSDD se definiše kao nedostatak ili odsustvo seksualnih fantazija i želje za seksualnom aktivnošću, što izaziva vidljivu uznemirenost ili teškoće u interpersonalnim odnosima (American Psychiatric Association, 2000, prema Prause i Graham, 2007: 1).

Kritike DSM-a su brojne. Jedna od najznačajnijih kritika jeste da nisu ustanovljene rodne i starosne granice na osnovu kojih bi se ustanovila normalna seksualna želja, a dodatni izazov ovom zadatku je i aseksualna zajednica, koja ukazuje na različitost značenja odsustva ili niske seksualne želje i načina njenih ispoljavanja (Prause i Graham, 2007). Ideju o normalnoj seksualnoj želji proučavamo kao koncept društva koji služi normiranju i kontrolisanju seksualne želje, a ne kao transistorijsku činjenicu ljudske seksualnosti. Prakse lečenja prate ideju o normalnosti. Prateći trendove medikalizacije terapija, zapaženi su pokušaji lečenja HSDD medikamentima.

58 *Inhibited sexual desire* prevodimo kao *poremećaj inhibirane seksualne želje*.

HSDD se leči uz pomoć leka flibanserina, koji se pripisuje isključivo ženama, i stoga je nazvan „ženskom vijagrom“, a odobren je za upotrebu 2015. godine.⁵⁹ Razlika između vijagre i flibanserina jeste u tome što vijagra utiče na fiziološki mehanizam erekcije i uzima se po potrebi, dok flibanserin ima neurohemijski uticaj koji ima efekat u *normalizaciji*, odnosno izazivanju seksualne želje i mora se uzimati kontinuirano.⁶⁰ Flibanserin ima antidepresivno dejstvo pod pretpostavkom da osobe koje boluju od HSDD pate od nedostatka dopamina i norepinefrina, čije lučenje stimuliše (Stahl, Sommer i Allers, 2011: 16). Verujemo da flibanserin u društvenom kontekstu leči stres i stigmu zbog nedostatka želje, umesto da se sistemski leče uzroci istih na nivou zajednice.⁶¹ Kao vid kontrole uspostavlja se podela između onih kojima je potrebno lečiti nedostatak želje i onih koji su zbog različitih razloga onemogućeni da ostvare seksualni odnos, ali kod kojih želja ne izostaje. Stoga Matković (2014) ukazuje na značaj pravilnog pristupa aseksualnosti u medicini kako se ne bi naštetilo ljudima koji ne osećaju seksualnu želju. Još jedno područje u kome je moguće naštetiti aseksualnim osobama ne prepoznajući aseksualnost jeste psihoterapija. Može se dogoditi da terapeut ubeđuje klijenta da ima problem, iako ga prethodno nije imao, i da navodnim lečenjem samo oteža stanje u kom se osoba nalazi ili da uzroke i/ili posledice drugih bolesti (npr. depresije) učita u aseksualnost. Ovakva situacija je moguća i kada se klijent samoidentifikuje kao aseksualan, kome terapeut s pozicije moći negira taj identitet uz pomoć već formiranih dijagnoza.

5. Teorijski pristupi aseksualnosti

U ovom odeljku bavićemo se savremenim teorijama o aseksualnosti, u koje ubrajamo teorije nastale nakon 2001. godine.⁶² Napomena u vezi s razumevanjem ovih teorija jeste to što one koriste već postojeće pojmove i njihove odnose prilikom teorijskog objašnjavanja aseksualnosti, tako da ćemo kritičkim preispitivanjem pokušati da ukažemo i na njihovu heurističku plodnost.

59 <http://www.theguardian.com/business/2015/aug/18/fda-approves-female-viagra-pill-flibanserin-addyi> (29. 9. 2015).

60 <http://theasexualityblog.tumblr.com/post/127325109351/reading-all-your-posts-about-flibanserinaddyi-i> (29. 9. 2015).

61 <http://theasexualityblog.tumblr.com/post/127325109351/reading-all-your-posts-about-flibanserinaddyi-i> (29. 9. 2015).

62 Značaj ove godine smo objasnili u prethodnim odeljcima.

5.1. Proučavanje aseksualnosti Entonija Bogarta

Entoni Bogart (Anthony Bogaert) izneo je u radu „Prevalence and Associated Factors in a National Probability Sample“ iz 2004. godine rezultate analize „National Probability Sample“ u Britaniji. On je ukazao da se 1.05% od 18.000 ispitanih slaže s tvrdnjom „Nikada nisam osetio/-la seksualnu privlačnost ni prema kome“, nazvavši svoje ispitanike „aseksualnim“. Bogart (2004: 282–283) je, opisujući uzorak, utvrdio da su njegovi ispitanici imali manje partnere, da su kasnije stupali u seksualne odnose, kao i da su seksualne aktivnosti upražnjavali ređe od ostatka populacije (*ibid.*, 282–283). Iako je ustanovio da je manje seksualno orijentisanih ljudi nego aseksualnih imalo duge i trajne veze, 33% aseksualnih osoba bilo je trenutno u braku ili kohabitaciji, a 44% učestvovalo je ili učestvuje u dugotrajnim vezama (*ibid.*, 282–283). Bogart je dopunio opis uzorka verovatnoćom sledećih odlika: aseksualna osoba je verovatnije ženskog pola, u starijem dobu, nižeg društvenog i ekonomskog statusa, nebela, religiozna (prema prisustvu religijskoj službi), nižeg obrazovanja, nižeg rasta i s pojavom menstruacije u kasnijem dobu (*ibid.*, 282–283).

Pruz i Grejem (Pruse i Graham) su u svom istraživanju samoidentifikovanih aseksualnih osoba oborili neke od Bogartovih nalaza. Pruz i Grejem tvrde da aseksualne osobe verovatnije imaju fakultetsku diplomu, kao i da nema značajne razlike u dugim vezama i životnim partnerima između aseksualnih i „seksualnih“ (Pruse i Graham, 2007: 352–353).

Godine 2006. Bogart je objavio „Ka konceptualnom razumevanju aseksualnosti“, gde je pokušao bolje da artikuliše i definiše aseksualnost. On je razdvojio pojam aseksualnosti od poremećaja seksualne funkcije (HSDD) (Bogaert, 2006). Ovaj poremećaj često se meša sa aseksualnošću na kliničkom nivou, što je doprinelo pogrešnom obeležavanju aseksualnih osoba kao onih koji su potisnuli svoju seksualnost ili koji „kasne u razvoju“ (*ibid.*). On je odvojio aseksualne osobe i od onih u celibatu, kao i od aromantičnih osoba, koje nisu iskazale interes za romantičnu vezu (*ibid.*). Kako on sugerise, mnoge aseksualne osobe gaje romantična osećanja, ali ih ne iskazuju seksualno, i tu ideju potvrđuje popularnost takozvanih *snuggle parties*⁶³ za aseksualne osobe, okupljanja osoba koje su u potrazi za fizičkim kontaktom što se nikad ne komplikuje seksualnim kontaktom kome takvo ponašanje uglavnom vodi (*ibid.*).

63 <http://www.universityaffairs.ca/asexuals-the-group-that-kinsey-forgot> (29. 9. 2015); čitav paragraf je napisan na osnovu teksta B. Mekeja „Asexuals: the group that Kinsey forgot“.

5.2. Teorija oblikovanja aseksualnosti E. Przybylo i D. Cooper

U uvodnom odeljku ukazali smo na značajne pojave koje su uslovile nastanak aseksualnosti kao identiteta u svom današnjem obliku. Ela Przybylo i Danielle Cooper u svom radu „Asexual Resonances: Tracing a Queerly Asexual Archive” govore o diskursima koji su služili oblikovanju teorije aseksualnosti, ali i njenog društvenog ispoljavanja.

Autorke tvrde da se aseksualnost formira u okviru dva arhiva,⁶⁴ koje nazivaju *arhivima istine* i *govornim arhivom*⁶⁵ (Przybylo i Cooper, 2014: 299). Oba arhiva ograničavaju razumevanje seksualnosti (*ibid.*, 299), ali, dodali bismo, i konstitutivno deluju na seksualnost. Termin *arhiv* Dijana Tejlor (Diana Taylor) (2003: 19) određuje kao potpun, koherentan, neposredan i statičan izvor saznanja i kritikuje ga kao takvog. Autorke Przybylo i Cooper (2014: 300) napominju da aseksualnost, pošto nije privilegovan domen seksualnosti, da bi se pronašla u postojećem arhivu, mora biti predmet *queer aseksualne metodologije*.

Arhiva istine pokušava da definiše i dokaže aseksualnost kao prirodnu, koherentnu i neospornu karakteristiku tela (*ibid.*, 300). Aseksualnost je, prema tome, oduvek prisutna i nepromenljiva u toku života, te ne spada u domen izbora (*ibid.*, 300). Cilj ovakve postavke aseksualnosti jeste da dokaže njenu legitimnost, vrednost, postojanje, kao i da joj poveća vidljivost (*ibid.*, 300). Arhiv istine, pored pomenutih ciljeva, esencijalizuje seksualnost kao prekulturnu i predstavlja je kao rezultat delovanja hormona, genetike i fiziologije (*ibid.*, 300). Još jedna loša posledica ovakvog pristupa ogleda se u tome što se pojedine aseksualnosti definišu kao istinite, a druge kao lažne, što svakako ukida mnoga iskustva i seksualne prakse iz domena vidljivosti, npr. kao u odnosu Bogartove definicije i celibata (*ibid.*, 300). Kristin Šerer (Kristin Scherrer) (2008: 632) zapaža da, iako biologistički diskurs esencijalizuje aseksualnost, on u isto vreme deesencijalizuje seksualnost koja više nije nužan deo ljudskog iskustva. Ovakva deesencijalizacija je moguća samo zbog toga što je poreklo aseksualnosti biološki esencijalizovano, pa može na tom nivou da ospori seksualnost kao univerzalno ljudsko iskustvo.

64 Emens raspravlja da su na pojavljivanje aseksualnosti uticala četiri diskursa, koje naziva konceptualnim, kliničkim, empirijskim i identitetskim (Emens, 2014: 307).

65 Govornim, shvaćenim kao svakodnevnim ili kolokvijalnim.

Govorni arhiv se sastoji iz veb-stranica i blogova, AVEN-a, reportaža i nenaučne literature o aseksualnosti. Iako je govorni arhiv podložniji promjenama, i dalje ostavlja prostor za nevidljivost pojedinih seksualnosti (Przybylo i Cooper, 2014: 300).

Queer aseksualni metod pokušava da pronađe tragove aseksualnosti izvan okvira nepromenljivosti, inherentnosti, samoidentifikacije, hetronormativnosti, neizbornosti i umesto toga „skreće pažnju na arhiviranje aseksualnih zvučnosti, trenutaka, dodira i tekstura“, i time skreće fokus sa aseksualnosti kao identiteta i obesmišljava potragu za aseksualnošću, kako je definiše Bogart (*ibid.*, 302, 304, 306). Hose Esteban Munjoz (José Esteban Muñoz) (1999) navodi da *queer* metod operiše dokazima koji negiraju *queer*, služeći kao potvrda devijantnosti i potrebe za nadziranjem, ali da se trag *queer*-nosti nalazi u odnosu prema ovim dokazima.

Queer aseksualni metod sastoji se iz tri postupka: 1. iščitavanje istorije, kulturnih reprezentacija i teorije da bi se našla aseksualnost ili *queer*-nost; 2. nalaženje i interpretiranje izvora aseksualnog „dodira“ između aseksualnosti danas i aseksualnosti u drugim kontekstima; 3. sastavljanje aseksualne arhive koja je višestruka i protivrečna, sklona ekspanziji i reviziji, te stoga dovodi u pitanje ideju arhiva kao fizičkog, statičnog i potpunog istorijskog izvora (Przybylo i Cooper, 2014: 303). Kao dopuna ovom metodu može se koristiti i simbolički interakcionizam kako bi se shvatili načini na koje neko postaje aseksualan u društvenom govoru i kako se o tom statusu pregovara u društvenim vezama (Scott & Dawson, 2015, prema Sheehan, 2015: 14).

5.3. Politika teorije aseksualnosti

Džasmin Neir (Yasmin Nair) smatra da u samoj seksualnosti nema ničeg radikalnog i da upražnjavanje radikalnih seksualnih praksi ne šteti kapitalizmu i regulaciji međuljudskih odnosa nametanjem braka kao legitimne institucije partnerstva.⁶⁶ Radikalnost prema Dž. Nair leži u politici koja bi trebalo da bude usmerena protiv braka i protiv privilegija koje on pruža.⁶⁷ *Queer* bi stoga trebalo da pruži i organizacione okvire različitih vrsta odnosa, jer, ako

66 <http://www.yasminnair.net/content/your-sex-not-radical> (27. 9. 2015). Za više o ovome upućujemo i na Conrad, Ryan (ur.). 2014. *Against Equality: Queer Revolution, Not Mere Inclusion*. Oakland, CA: AK Press.

67 <http://www.yasminnair.net/content/your-sex-not-radical> (27. 9. 2015).

posmatramo aseksualnost kao deo *queer* politika, neke ne bi trebalo da budu utemeljene na seksualnosti. Smatramo da je ovo pogodan okvir za promišljanje aseksualnosti.

Političko delovanje teorije aseksualnosti trebalo bi da mapira stigmatu i pomogne u borbi za vidljivost aseksualnih osoba.⁶⁸ Napomenuli bismo da teorija aseksualnosti propituje normativnost identiteta, ukazujući na mogućnost postojanja roda bez čvrste seksualne orijentacije vođene seksualnom željom ili određene seksualnim praksama. Prema E. Przybylo, cilj teoretisanja aseksualnosti je društvo u kome „seksualne prakse ne definišu ljudsko biće“, odnosno prestanak onoga što naziva seks-društvom,⁶⁹ tj. sistem diskursa o seksualnosti, potreba, želja i misli koje insistiraju na neizbežnosti i važnosti seksualnosti za svakog pojedinca (Przybylo, 2011: 444–460).

Podrazumevamo da *queer* politike teže slobodnom ispoljavanju seksualnosti, koje nije uokvireno seksualnim identitetom određenim postojanjem želje i biološkog centriranja seksualnosti na telesnost i polne organe. Koncept identiteta shvatamo kao esencijalistički koncept što sve aspekte života osobe podvodi pod jedan koji teži da naglasi. *Queer* bismo onda shvatili i kao mogućnost osoba da same sebi stvaraju seksualni/rodni/polni identitet ili da se uopšte ne izjašnjavaju u okvirima bilo kakvog identiteta. Ukazujući na interseksionalnost stigmi, teorija aseksualnosti bi mogla da ukaže na mesto aseksualnosti u *queer* politikama, preispitujući društvene norme (Sheehan, 2015: 13).

Queer možemo razumeti i kao ideologiju, a ne stanje pojedinca, koja teži da shvati političke zahteve različitih seksualnih orijentacija kao međusobno ukrštene, a ne kao isključujuće (Downing i Gillett, 2013: XXXIII). Kritika se odnosi na privilegovan status homonormativnosti priznavanjem istopolnih brakova, dok ostale nenormativne zajednice ili seksualnosti, ostavši neprepoznate od strane zakona, i ne dobijaju privilegije društvenog priznanja. Smatramo da, iako su hetero i homonormativnost različite, zahtevom za istopolnim brakovima dolazi do njihovog približavanja, između ostalog zbog mogućnosti istopolnih parova da se reprodukuju veštačkom oplodnjom.⁷⁰

68 <http://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (29. 9. 2015).

69 *Seks-društvo* je prevod engleskog termina *sexusociety* E. Przybylo.

70 Pogledati Rudinesko, E. 2012. *Porodica u rasulu*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Smatramo da homonormativnost i na njoj zasnovana LGB agenda ne mogu da obuhvate aseksualne, budući da ne prestaju da ih proizvode kao „Drugog“. Aseksualni su isključeni zbog toga što ne stvaraju zajednice zasnovane na postojanju esencijalizovane seksualne želje, koje su državno regulisane i reproduktivno uspešne. U svom suprotstavljanju normativnosti, aseksualnost vidimo kao deo *queer* politika. Liza Dauning i Robert Žilet (Lisa Downing i Robert Gillett) (2013) upućuju na to da su *queer* politike nepodesne za pravnu kodifikaciju, jer izmiču jasnom definisanju kakvo zahteva pravna norma. Jasna definicija je u ovom slučaju pretpostavka kontrolabilnosti kodifikovane seksualnosti, čemu se *queer* suprotstavlja idejom da svako fiksiranje ostavlja neprepoznate ili nedefinisane oblike seksualnosti izvan sfere privilegija i društvenog priznanja.

*Queer*⁷¹ se još shvata kao „sve što se od konvencionalnog razlikuje na neki neobičan način (sinonim za čudno, ekscentrično)“ (Džagouz, 2007: 9).⁷² *Queer* ima značenje i teorijskog stanovišta. *Queer* teorija se zasniva na konstruktivizmu nasuprot esencijalističkim shvatanjima seksualnosti (Bužinjska i Markovski, 2009: 502). Ona predstavlja temeljnu refleksiju o statusu „Drugog“, te izvorima opresije prema „Drugom“ zbog neuklapanja u rodne ili polne uloge, seksualne identitete (Bužinjska i Markovski, 2009: 502), ali i zajednice koje tvore ili osećanja i načina na koje ih iskazuju. *Queer* teorija propituje postojanje stabilnih identiteta, odnosno jedinstvo pola, roda, želje, osećanja i seksualnih praksi (*ibid.*, 500–504). Ona istražuje esencijalizovanost stabilnih normativnih identiteta, ispitujući diskurzivne prakse kojima se ovi identiteti proizvode kao nužna obeležja ljudskosti, propitujući time i reprodukciju nejednakosti među ljudima.

Stavu da aseksualnost spada u *queer* politike mogu se suprotstaviti tvrdnje koje to negiraju, a koje se odnose na pojam *queer*. *Queer* se negira zbog toga što asocira na devijantnost i isključenost ili se posmatra kao način na koji heteronormativnost štiti svoju privilegovanu poziciju normalnosti.⁷³ *Queer*

71 Neka određenja pojma *queer* nalazimo na blogovima i tekstovima izvan sfere nauke, u kojima aseksualne osobe opisuju svoja svakodnevna iskustva ili objašnjavaju svoju seksualnost: <http://captainheartless.tumblr.com/post/10148334461/asexuality-as-queer> (29. 9. 2015).

72 Za detaljnije određenje pogledati: „Mali pojmovnik queer teorije“ u Fas, Dajana. 2003. *Unutra/Izvan: Gej i lezbejska hrestomatija*. Beograd: Centar za ženske studije.

73 <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/05/08/a-is-for-queer/> (29. 9. 2015).

se smatra izrazom rezervisanim za homoseksualne odnose i tumači se kao uvredljiv. Aseksualnosti se negira pripadnost *queer* politikama tvrdnjom da nema ničega što je *queer*⁷⁴ u tome što neko nema seksualne odnose ili što nema romantična osećanja,⁷⁵ odnosno da kako aseksualne osobe ne osećaju seksualnu privlačnost, one ne mogu biti *queer*, jer se *queer* odnosi na privlačnost prema osobama koje se ne uklapaju u hetero ili homonormativne identitete.⁷⁶ U odnosu prema istopolnim odnosima može se izreći tvrdnja da aseksualnost nije bila tokom istorije predmet opresije poput istopolne seksualnosti, tako da ne pripada *queer* politikama.⁷⁷

6. Zaključna razmatranja

U ovom odeljku ponovo ćemo istaći koordinate za razumevanje aseksualnosti, s posebnim osvrtom na mogućnosti daljeg seksualnog oslobođenja bližim određivanjem toga ko ima prava na aseksualnost.

Teorije Bogarta, Pruza i Grejema (2007) govore o idealnotipskoj aseksualnoj osobi. Ovaj idealni tip podrazumeva da od ranog detinjstva postoji svest o različitosti, kao i želja za normalnošću koja prerasta u prihvatanje razlike i obznanjivanje te razlike.⁷⁸ Ovakav koncept *queer*-nosti je esencijalistički i kao takav je protivrečan stavu da svako može svoju seksualnost konstruisati tokom života i pod različitim uslovima, a razlika je shvaćena kao inherentno svojstvo individue, bez obzira na društveni kontekst. Posledica takvog stava jeste da se razlika prihvata samo kada se tretira kao inherentno svojstvo individue. Međutim, kada se pojavi kao predmet izbora, razlika je osuđivana.⁷⁹

Queer politike seksualno oslobođenje predstavljaju kao mogućnost da se identitet ne definiše, odnosno da seksualne prakse ne znače istovremeno i inherentna svojstva identiteta. Takvom politikom *queer* ukida svaku

74 Autor je iskoristio termin *non-heterosexual* (*neheteroseksualno*), ali smo zbog jasnoće izlaganja ipak odabrali termin *queer*, pošto se značenje suštinski ne menja.

75 <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/05/08/a-is-for-queer/> (29. 9. 2015).

76 <http://www.asexuality.org/en/topic/97255-do-you-think-asexuality-falls-under-the-queer-umbrella/page-3> (29. 9. 2015). Inspiraciju nam je dao post korisnika Hsj22 na temu „Do you think asexuality falls under the queer umbrella?“ na forumu pri sajtu AVEN.

77 <https://thethinkingasexual.wordpress.com/2015/05/08/a-is-for-queer/> (29. 9. 2015).

78 <https://queereka.com/2015/07/17/so-what-if-i-wasnt-born-this-way/> (27. 9. 2015).

79 <https://queereka.com/2015/07/17/so-what-if-i-wasnt-born-this-way/> (27. 9. 2015).

neminovnost seksualnosti, ukidajući je kao temeljno obeležje ljudskosti (Rubin, 2001: 154). Različite radikalne seksualne prakse kao što su homoseksualnost, promiskuitet, *kinky* seks ili poliamorija nameću nove normativnosti kroz seksualnost kao obavezno svojstvo ljudskosti.

Slažemo se sa Bel Huks (Bell Hooks) (2006), koja navodi da feministički pokret, težeći da skine stigmatu sa seksualne aktivnosti žena, nije ništa uradio povodom seksualne neaktivnosti koja je i dalje ostala u domenu patologije ili posledice seksualne potlačenosti. Seksualna neaktivnost je tako postala nepoželjna za feminizam, jer se smatrala produžetkom muške opresije ženske seksualnosti (Huks, 2006). Ovakvo seksualno oslobođenje ne predstavlja i prestanak opresije (Huks, 2006). Prestanak opresije značio bi da seksualna aktivnost nije obaveza niti je obeležje normalnosti pojedinca (huks, 2006). U tom smislu, odluka da osoba ne bude seksualno aktivna u istoj meri je izraz seksualne slobode koliko i odluka osobe da bude (Huks, 2006).

Okončanje opresije mogli bismo da razumemo kao drugačiju društvenu konstrukciju domena seksualnosti u kojoj ne postoji hijerarhija seksualnosti (o kojoj piše G. Rubin) ili veza, odnosno deprivilegovanje normativne seksualnosti kao univerzalnog ljudskog iskustva. Kako normativnost podrazumeva granicu između seksualnog i neseksualnog, njeno ukidanje daće samim subjektima mogućnost da definišu granice seksualnosti. Shvatanje aseksualnosti mora izaći iz okvira seks-pozitivnosti (Milks, 2014, prema Sheehan, 2015: 19), koje ne ukida hijerarhiju seksualnosti, prema kojoj je aseksualnost aberantna.⁸⁰

Uloga koju aseksualnost ima u okončanju opresije seksualnosti odražava se i na teorijski nivo, te se tumačenje G. Rubin (2001: 149) o radikalnoj teoriji pola koja ima zadatak da „identifikuje, objasni i označi nepravdu i opresiju u seksualnosti“ odnosi i na aseksualnost. Takva teorija podrazumeva odbacivanje hijerarhijskih opisa različitih oblika seksualnosti i opisuje ih onakvima kakvi postoje u društvu i istoriji (Rubin, 2001: 149).

Smatramo da je aseksualnost relevantna tema ne samo za oblast *queer-a*, već i za rodne studije. Promišljajući aseksualnost, mi promišljamo i samu seksualnost, ali i ceo društveni poredak koji stvara znanje o seksualnosti. Politička instrumentalizacija aseksualnosti i njena patologizacija služi da

80 <https://adventuresofcomicbookgirl.wordpress.com/2012/11/20/sociology-paper-asexuality-and-the-queer-umbrella/> (29. 9. 2015).

bi se konstruisale i vrednovala nepremostive suprotnosti,⁸¹ a ne proste razlike između različitih seksualnih praksi i želja. Na taj način se heteroseksualnost, monogamija i nuklearna porodica iznova postavljaju na vrh društvene hijerarhije i daju legitimitet patrijarhatu i kapitalizmu. Upravo se u prepoznavanju ovih fenomena krije važnost promišljanja aseksualnosti.

Tvrdimo da aseksualnost kao deo *queer* politika može da doprinese destabilisanju „Drugog“ kroz shvatanje ljudske prirode, kojoj seksualnost nije obavezan činilac. Smatramo da bi ovakav čin bio antikapitalistički zbog suprotstavljanja normama reproduktivnosti i nuklearne porodice, a mogućnost definisanja sopstvene seksualnosti i stvaranje odnosa koji nisu monogamni, hetero/homonormativni, zasnovani na reprodukciji, odvojila bi seksualnost od domena državne regulacije i sistemskog stvaranja „Drugog“ u službi kapitalističke reprodukcije. Smatramo takođe da se aseksualnost mora promišljati u ovim okvirima, na šta nas u marksističkom feminizmu upućuju Federiči (2013) i Mis (Mies) (1994) i D’Emilio (1993) na polju gej i lezbejskih studija.

81 Kako Edvard Sed (Edward Said) u svojoj knjizi *Orijentalizam* zaključuje, da bismo razumeli pojavu Zapada kao strukture i sistema, moramo uvideti da je kolonizovani Orijent pomogao da se Evropa (ili Zapad) definiše kao njegova kontrastna slika, ideja, osobnost i iskustvo (Said, 2008: 10). To znanje se u Evropi razvijalo uporedo s kolonijalizmom u trenutku kada je Evropa imala pod svojom vlašću kako 85% zemaljske kugle tako i znanje o ljudima koji su živeli na zaposednutim teritorijama. Stvoreno znanje predstavlja sredstvo i opravdanje kulturnih, političkih i ekonomskih odnosa dominacije i potčinjenosti. Ono pretpostavlja, potvrđuje i istovremeno objašnjava i opravdava inferiornost istočnih naroda u odnosu na zapadne (Bakić Hejden, 2006: 32). Izdvajanjem kontrastnih ideja, odnosno parova suprotnosti u vrednosnom smislu, formirao se princip „Drugosti“. Putem orijentalizma uspostavljen je legitimitet kolonijalizmu. Prepoznavanjem dihotomije Orijent/Okcident možemo razmišljati o materijalnim osnovama diskriminacije ili poricanja aseksualnosti za uspostavljanje legitimiteta kapitalizma i patrijarhata.

Literatura

- » Ahmed, Sara. 2010. *The Promise of Happiness*. Durham and London: Duke University Press.
- » Anderson, Paul i Kitchin, Rob. 2000. Disability, space and sexuality: access to family planning services. *Social Science & Medicine*, 51(8): 1163–1173.
- » Bakić Hejeden, Milica. 2006. *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: Institut za filozofiju i društvo.
- » Butler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače*. Beograd: Samizdat B92.
- » Bogaert, Anthony F. 2004. Asexuality: Prevalence and Associated Factors in a National Probability Sample. *The Journal of Sex Research*, Volume 41, Number 3: 279–287.
- » Bogaert, Anthony F. 2006. Toward a Conceptual Understanding of Asexuality. *Review of General Psychology*, Volume 10, Number 3: 241–250.
- » Bogaert, Anthony F. 2012. *Understanding asexuality*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- » Buloh, Vern. L. i Buloh, Boni. 2004. *Seksualni stavovi*. Beograd: Fabrika knjiga.
- » Butler, Judith. 2004. *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- » Bužinjska, Ana i Markovski, Mihal P. 2009. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- » Carrigan, Mark. 2011. There's More to Life than Sex? Difference and Commonality With-in the Asexual Community. *Sexualitje*, Volume 14, Number 4: 462–478.
- » Carrigan, Mark, Gupta, Kristina i Morrison, Todd (ur.). 2014. *Asexuality and Sexual Normativity: An Anthology*. New York: Routledge.
- » Cerankowski, Karli. J i Milks, Megan (ur.). 2014. *Asexualities: Feminist and Queer Perspectives*. New York: Routledge.
- » De Sousa, Ronald B. i Pauly Morgan, Kathrin. 1988. Philosophy, Sex and Feminism. *Journal of Women's Studies*, Volume 13, Number 2: 1–10.
- » Delamater, Džon i Hajd, Dženet Š. 2002. Esencijalizam nasuprot konstruktivizmu u proučavanju ljudske seksualnosti. *Reč*, 67/13: 203–218.
- » D'Emilio, John. 1993. Capitalism and Gay Identity, u: Abelove, H, Barale, M. A i Halperin, D (ur.). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. London: Routledge.
- » Downing, Lisa i Gillett, Robert. 2013. Uvod, u: Downing, Lisa i Gillett, Robert (ur.). *Queer u Europi*. Zagreb: Zagreb Pride.
- » Emens, Elizabeth F. 2014. Compulsory Sexuality. *Stanford Law Review*, Volume 66, Issue 2: 303–386.
- » Eunjung. Kim 2010. How much sex is healthy? The pleasures of asexuality, u: Metz, Jonathan M. i Kirkland, Anna (ur.). *Against Health: How Health Became the New Morality*. New York: New York University Press.
- » Fahs, Breanne 2010. Radical refusals: On the anarchist politics of women choosing asexuality. *Sexualitje*, Volume 13, Number 4: 445–461.
- » Federiči, Silvia. 2013. *Kaliban i veštica*. Zrenjanin: Burevesnik.
- » Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Beograd: Prosveta.
- » Fuko, Mišel. 2007. *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.

- » Goldman, Alan H. 1977. Plain Sex. *Philosophy and Public Affairs*, Volume 6: 267–287.
- » Huks, Bel. 2006. *Od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.
- » Jagose, Annamarie. 2013. *Orgasmology*. Durham: Duke University Press.
- » Johnson, Myra T. 1977. Asexual and Autoerotic Women: Two invisible groups, u: Gorchros, Harvey i Gochros John (ur.). *The Sexually Oppressed*. New York: Associated Press.
- » Kim, Eunjung. 2011. Asexuality in disability narratives. *Sexualities*, 14(4): 479–493;
- » Klesse, Christian. 2014. Poly Economics—Capitalism, Class, and Polyamory. *International journal of politics, culture, and society*, Volume 27, Issue 2: 203–220.
- » Kovačić, Tanja. 2012. Biti aseksualen v heteronormativni seksualizirani družbi. *Etnolog*. 22 (73): 111–127.
- » Kovačić, Tanja. 2013. *Medicalization of sexual orientation*. rad izložen na: 1. Riječkom interdisciplinarnom kongresu društvenih i humanističkih znanosti „Seksualnost“ (spisak radova na: <http://www.mojarijeka.hr/vijesti/rijecki-interdisciplinarni-kongres-od-23-do-26-istopada-2013>)
- » Kurowicka, Anna. 2013. *What's Sex Got to Do with It? Asexuals in Love*. rad izložen na: Global Conference Gender and Love.
- » Matković, Aleksandar. 2014. *Istorija aseksualnosti: posledice i protivrečnosti reproduktivne seksualnosti*, neobjavljeni rad.
- » Mies, Maria. 1994. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London: Zed Books.
- » Muñoz, José E. 1999. *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*. New York: New York University Press.
- » Owen, Ianna Hawkins. 2014. On the Racialization of Asexuality, u: Cerankowski, K. J. i Milks, M (ur.). *Asexualities: Feminist and Queer Perspectives*. New York: Routledge.
- » Prause, Nicole i Graham, A. Cynthia. 2007. Asexuality: Classification and Characterization. *Archives of Sexual Behavior*, Volume 36, Issue 3: 341–356.
- » Przybylo, Ela. 2011. Crisis and safety: The asexual in sexusociety. *Sexualities*, Volume 14. Number 4: 444–460.
- » Przybylo, Ela i Cooper, Danielle. 2014. Tracing a Queerly Asexual Archive. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, Volume 20, Number 3: 297–318.
- » Roseneil, Sasha i Budgeon, Shelley. 2004. Cultures of Intimacy and Care beyond 'the Family': Personal Life and Social Change in the Early 21st Century. *Current Sociology*, Volume 52, Number 2: 135–159.
- » Rubin, Gayle. 2001. Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality, u: Parker, Richard i Aggleton, Peter (ur.). *Culture, Society and Sexuality: A Reader*. Taylor & Francis e-Library: London.
- » Rudinesko, Elizabet. 2012. *Porodica u rasulu*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- » Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Beograd. Biblioteka XX vek.
- » Scherrer, Kristin S. 2008. Coming to an Asexual Identity: Negotiating Identity, Negotiating Desire. *Sexualities*, Volume 11, Number 5: 621–642.
- » Sedgwick, Kosofski E. 1990. *Epistemology of the Closet*. Los Angeles: University of California Press.
- » Sheehan, Ryan. 2015. *A-identity politics: asexual exceptionalism, precarity, and activism* (Master teza George Mason University). VA: George Mason University.

- » Sloan, Lorca Jolene. 2015. Ace of (BDSM) clubs: Building asexual relationships through BDSM practice. *Sexualities*. Volume 8, Issue 5/6: 548–563.
- » Stahl, Stephen M., Sommer, Bernd i Allers, Kelly A. 2011 Multifunctional Pharmacology of Flibanserin: Possible Mechanism of Therapeutic Action in Hypoactive Sexual Desire Disorder. *Journal of Sexual Medicine*, 8 (1):15–27.
- » Taylor, Diana. 2003. *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas*. Durham, NC. Duke University Press.
- » Tilsen, Julie i Nylund, Dave. 2010. Resisting normativity: Queer musings on politics, identity, and the performance of therapy. *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, No. 3: 64–70.
- » Viki, Džefri. 2011. Šta je seksualnost. *QT časopis za queer teoriju i kulturu*, godina 2, br. 8/9: 239–249.
- » Zaharijević, Adriana. 2014. *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos.
- » Župančić, Alenka. 2014. Seksualno i ontologija. *Filozofija i društvo*, Volume 25, Broj 1: 183–192.

Miloš Jovanović*

Nacizam i homoseksualnost: teror hegemonске муškosti¹

Nazism and Homosexuality: Terror of the Hegemonic Masculinity

Apstrakt: Pojam hegemonске муškosti u sociologiju je uvela australijska sociološkinja Rejvin Konel. U rodnu hijerarhiju koju je konstruisala, smestila je stilizovane idealne tipove муškosti i ženskosti, gde se na vrhu hijerarhije nalazi hegemonска муškost. Ona dominira bez upotrebe brutalne sile, kroz kulturnu dinamiku koja prožima privatni život i različite društvene sfere.

Kada je u pitanju rod, nacizam je na ogoljen način potvrđivao муšku prevlast u društvima koja su se kretala ka sve većoj ravnopravnosti žena. Da bi postigao муšku supremaciju, nacizam je promovisao nove predstave hegemonске муškosti, slaveći iracionalnost i neobuzdano nasilje. Muškost je, u svojoj ratničkoj varijanti, postala ključna politička vrednost.

Jevreji, komunisti, homoseksualci, Romi, Sloveni, crnci, beskućnici, politički disidenti i ostali „nepouzđani elementi“ smatrani su „puzajućim i korumpiranim, moralno dekadentnim kukavicama“ i identifikovani su sa ženskošću.

Homofobija kao norma bila je logična posledica dovođenja rodne dihotomije (polarizacije муškaraca i žena) do krajnosti, uz snažno promovisanje pronatalističke politike. Homoseksualnost je smatrana „zločinom protiv rase“, znakom degeneracije koja ugrožava vitalnost nemačke nacije.

Ključne reči: hegemonска муškost, rodni poredak, nacizam, homoseksualnost

Abstract: The concept of hegemonic masculinity was introduced in sociology by Australian sociologist Raewyn Connell. She placed stylized ideal types of masculinity and femininity in the gender hierarchy that she constructed, with hegemonic masculinity at the top of the hierarchy. It dominates without the use of brute force, but through cultural dynamic that permeates private life and different social spheres.

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Nacrt ovog rada je nastao kao priprema za predavanje održano 27. juna 2014. godine na *Anti-fašističkim studijama* u organizaciji Ženskog prostora iz Niša. Konačna verzija je nastala u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074), koji se realizuje pri Centru za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

When it comes to gender, Nazism in a bleak way affirmed male dominance in societies that were moving toward greater equality for women. To achieve male supremacy, Nazism promoted a new idea of hegemonic masculinity, glorifying irrationality and unbridled violence. Masculinity, in its warlike variety, became a key political value.

Jews, communists, homosexuals, Roma, Slavs, blacks, homeless, political dissidents and other "unreliable elements" were deemed "crawling and corrupt, morally decadent cowards" and were identified with femininity.

Homophobia as the norm was a logical consequence of bringing gender dichotomy (emphasized polarization between men and women) to the extreme, while vigorously promoting pronatalist policy. Homosexuality was considered a "crime against race", a sign of degeneration which threatens the vitality of the German nation.

Keywords: Hegemonic masculinity, Gender order, Nazism, Homosexuality

... it cannot be forgotten that all masculinities are not created equal.

(Kimmel, 1997: 189)

What most men support is not necessarily what they are.

(Donaldson, 1993: 646)

The greater the need to persecute others, the greater the need to control oneself, to resist the temptation of sexual freedom.

(Haeberle, 1981a: 278)

Na kraju *tough guys* su stvarno efeminirani, kojima su mekušci potrebni kao njihove žrtve kako ne bi priznali da im nalikuju.

(Adorno, 2002: 48)

The open terror, to be sure, strikes only against "the enemies", the aliens and those who do not or cannot cooperate.

(Marcuse, 1998: 84)

Koncept hegemonске muškosti

Rejvin Konel (Raewyn Connell), sociološkinja² iz Australije, verovatno je najuticajnija teoretičarka muškosti danas. Frazu *hegemonска muškost* (*hegemonic masculinity*) prvi put je upotrebila u brošuri namenjenoj nastavnicima, napisanoj s grupom autora, nakon istraživanja klasne pripadnosti i

2 Ona je nekada (do 2006. godine) bila Robert W. – Bob – Konel (Robert W. Connell). Preferira da se o njoj i u prošlom vremenu govori kao o ženskoj osobi. Evo kako to objašnjava: „Postoji jedan dublji razlog za ovo pored činjenice da je to moje ime i trenutni građanski status. Kao i druge transeksualne osobe, kada sam preduzela korake ka medicinski potpomognutom procesu promene roda, nije usledila promena pola, već potraga za priznavanjem jedne dugogodišnje stvarnosti, koja je, u stvari, tu otkad sam bila devojčica. Ono što se tokom godina promenilo je način na koji sam pokušavala da se nosim s tom realnošću“ (Wedgewood, 2009: 338, n2).

postignuća učenika australskih srednjih škola, koja je objavljena 1982. godine: *Ockers and disco maniacs: sex, gender and secondary schooling* (Wedgwood, 2009: 330).

Početna ideja je kasnije sistematizovana (Carrigan, Connell & Lee, 1985), integrisana u sociološku teoriju roda (Connell, 1987: 183–188; 2009: 72–93) i dobila svoj najpoznatiji i najuticajniji oblik u knjizi *Masculinities* (Connell, 2005a), koja bi mogla da se smatra *magnum opus*-om ove autorke. Koncept je, nakon kritika (Demetriou, 2001; Donaldson, 1993; Hearn, 1996; 2004; Jefferson, 2002; Martin, 1998; Wetherell & Edley, 1999; Whitehead, 1999)³ „ponovo promišljen“ (Connell & Messerschmidt, 2005), te su potvrđeni neki od ranijih uvida (ideja o višestrukim muškostima, pojam hegemonije i istorijska dinamičnost), navedeni momenti koje treba odbaciti (jednodimenzionalno tretiranje rodne hijerarhije i koncepcija roda kao skupa osobina) i oni koje valja posebno naglasiti (agensnost potčinjene i marginalizovane muškosti i ženskosti – u skladu sa shvatanjem roda kao relacione kategorije, postojanje različitih nivoa analize hegemonске muškosti – lokalnog, regionalnog i globalnog – i njihovog uzajamnog uticaja).

Teorijske korene pojma hegemonске muškosti treba tražiti u Gramšijevim analizama klasnih odnosa, odnosno kulturne dinamike kroz koju određena grupa polaže pravo i održava vodeću poziciju u društvenom životu (Gramsci, 1971; Gramši, 1959), gde se *hegemonija* odnosi na moć:

„da se uspostavi 'zdrav razum' ili 'doksa' jednog društva, fond samoočiglednih opisa društvene stvarnosti koji se normalno prećutno uzimaju kao dati. Ovo uključuje moć da se utvrde autoritativne definicije socijalnih situacija i socijalnih potreba, moć da se definiše univerzum legitimne nesaglasnosti i moć da se oblikuje 'dnevna politika'. Hegemonija, dakle, izražava povoljniji položaj vladajućih društvenih grupa u odnosu na diskurs. To je koncept koji nam omogućava da preoblikujemo pitanja društvenog identiteta i društvenih grupa u svetlu društvenih nejednakosti [...] Pojam hegemonije ukazuje na ukrštanje moći, nejednakosti i diskursa. Međutim, on ne podrazumeva da skup opisa koji cirkulišu u društvu čini monolitnu i celovitu mrežu, niti da dominantne grupe sprovode apsolutnu, hijerarhijsku kontrolu značenja. Naprotiv, 'hegemonija' označava proces u kome se o kulturnom autoritetu pregovara

3 Za novija teorijska bavljenja hegemonskom muškošću v. Ashe, 2007: 143–156; Beasley, 2008; Connell, 2005b; Howson 2006; 2009; Levy, 2007; Lusher & Robins, 2009; Lynch, 2009; Pringle, 2005.

i koji se osporava. Ona pretpostavlja da društva sadrže mnoštvo diskursa i diskurzivnih mesta, mnoštvo pozicija i perspektiva iz kojih se govori. Naravno, sve one nemaju jednaki autoritet. Ali svejedno, sukob i osporavanje ostaju deo priče” (Fraser, 1992: 53–54).

Konel definiše hegemonску muškost kao „konfiguraciju rodne prakse koja otelovljuje trenutno prihvaćen odgovor na problem legitimnosti patrijarhata, koji garantuje (ili se uzima da garantuje) dominantnu poziciju muškaraca i podređenost žena” (Connell, 2005a: 77).⁴ Fraza *konfiguracija prakse* treba da istakne ono „šta ljudi zapravo rade, ne ono što je očekivano ili zamišljeno” (Connell 1996). Pod *rodom (gender)* Konel podrazumeva „način na koji je društvena praksa uređena” (2005a: 71),⁵ to je struktura odnosno skup „trajnih ili preovlađujućih obrazaca društvenih odnosa” (Connell, 2009: 74) koja ograničava ili usmerava konkretno delanje i interakcije, koje pak istorijski konstituišu i (re)produkuju *rodni poredak* na nivou celog društva.⁶

Četiri dimenzije roda strukturišu rodne odnose savremenih industrijskih, postindustrijskih i globalnih društava: 1. odnosi *moći* (kao direktni, diskurzivni i kolonizujući, koji deluju kroz autoritet, nasilje, vladajuće državne ideologije,⁷ ali i one vezane za privatnu/domaću sferu); 2. *proizvodnja*, potrošnja i rodna akumulacija (rodna podela rada u kući i na tržištu); 3. emocionalni odnosi (*kateksis*)⁸ i 4. *simbolizacija*, kultura i diskurs (sve društvene prakse uključuju tumačenje sveta) (Connell, 2009: 76–85).

4 Vredi navesti i ranije dato određenje, koje u prvi plan postavlja vladavinu muškaraca nad drugim muškarcima: „Mogućnost da se nametne određena definicija drugim vrstama muškosti je deo onoga što mi podrazumevamo pod ‘hegemonijom’. Hegemonска muškost je daleko složenija od razmatranja o suštini muškosti koja mogu da se nađu u knjigama. To nije vrsta ‘sindroma’ koji proizvode seksolozi [...] kada ostvaruju ljudsko ponašanje kao ‘stanje’ ili kada lekari reifikuju homoseksualnost kao bolest. To je pre pitanje kako posebne grupe muškaraca zauzimaju pozicije moći i bogatstva, i kako legitimišu i reprodukuju društvene odnose koji generišu njihovu vladavinu” (Carrigan, Connell & Lee, 1985: 592).

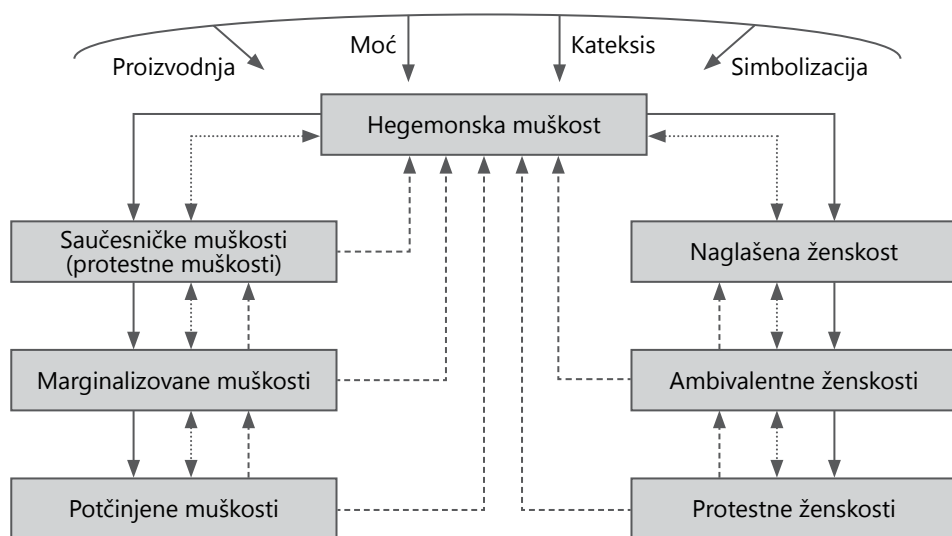
5 Na drugom mestu: „Rod je, u najširem smislu reči, način na koji se reproduktivne sposobnosti i polne razlike ljudskih tela uvlače u društvenu praksu i čine delom istorijskog procesa” (Connell, 1996).

6 Konel govori o *rodnom režimu* kada razmatra rodne odnose u društvenim institucijama, kao što su, na primer, tržište, država ili porodica.

7 Za razmatranje uloge države u reprodukciji rodних poredaka i režima v. Brown, 1995; Connell, 1990; Ludwig, 2009. „Maskulinizacija države je, što je feministička teorija ispravno utvrdila, u principu odnos između državnih institucija i hegemonске muškosti” (Connell, 2009: 122).

8 *Cathexis* – ovo je termin koji su engleski prevodioci koristili umesto Frojdove sintagme *libidinöse Besetzung*, i on označava „emocionalnu energiju koja se ulaže u objekt / vezuje za objekt” (Connell, 2005a: 74), „prakse koje oblikuju i ostvaruju želju (*desire*)” (Wedgwood, 2009: 333).

U rodnu hijerarhiju, koja je proizvod međudelovanja navedenih dimenzija, smešteni su idealni tipovi muškosti i ženskosti koje karakterišu odnosi vladavine, saučesništva i osporavanja:

Legenda:

—> Odnos dominacije

-----> Odnos osporavanja

.....> Odnos saučesništva

Grafik 1: Šema muškosti (Howson, 2006: 59)

Bitno je naglasiti relacioni karakter hegemonске muškosti – ona je konstruisana kako u odnosu na druge muškosti tako i u odnosu na ženskosti. Ona nastaje, dobija smisao i održava se tek u odnosu na potčinjene ženskosti i druge oblike muškosti. Na dnu rodne hijerarhije, kao „antipod“ hegemonskoj, nalazi se homoseksualna muškost.

„Ugnjetavanje postavlja homoseksualne muškosti na dno rodne hijerarhije među muškarcima. Bivanje gejem je, u patrijarhalnoj ideologiji, skladište za sve što je simbolički izbačeno iz hegemonске muškosti, gde raspon stavki ide od izbirljivog ukusa po pitanju dizajna enterijera do zadovoljstva u pasivnoj poziciji pri analnom snošaju. Stoga se, sa stanovišta hegemonске muškosti, homoseksualnost lako stapa sa ženskošću. I odatle – po mišljenju nekih gej teoretičara – svirepost homofobičnih napada“ (Connell, 2005a: 78).

Autoritet hegemonске muškosti je „definisan više onim što ona nije nego onim što jeste“ (Howson, 2009: 145). Robert Brenon (Brannon⁹, prema Kimmel, 1994: 125–126) je sažeo definiciju muškosti u četiri konstrukcije koje ilustruju navedeno:

1. „Nemoj da si ženski petko!“ (“No Sissy Stuff!”) – muškarac nikada ne sme da uradi ništa što može da iole ukazuje na ženskost. Muškost je nemilosrdno odbacivanje (svega i bilo čega) ženskog.
2. „Budi velika zverka“ (“Be a Big Wheel”) – muškost se meri preko moći, uspeha, bogatstva i statusa.
3. „Budi hladan kao led“ (“Be a Sturdy Oak”) – muškost zavisi od očuvanja prisebnosti i pouzdanosti u kriznim situacijama, držanja osećanja pod kontrolom. Muškost se dokazuje tako što se emocije nikada ne pokazuju.
4. „Pokaži im njihovog boga“ (“Give ‘em Hell”) – muškost odiše aurom smelosti, agresije i spremnosti da se preuzme rizik.

Važno je pomenuti da skup strategija vezanih za hegemoniju ne predstavlja homogenu i neprotivrečnu (a još manje nepromenljivu) celinu, već hibrid različitih nacrtā za delanje koji, kao glavne funkcije, ima političku mobilizaciju kroz legitimaciju i podsticanje solidarnosti među muškarcima. Hegemoniju karakteriše „dijalektički pragmatizam“: proces prisvajanja praksi potčinjenih i saučesničkih grupa koje se čine korisnim i konstruktivnim za projekat vladavine u određenom istorijskom momentu (Demetriou, 2001: 345). Istoričnost ovog koncepta ogleda se i u tome da različite grupe (u različito vreme i na različitom mestu) različito konstruišu idealnog (hegemonskog) muškarca – modeli „muškosti vredne divljenja“ cirkulišu tako što ih „crkve uzdižu, masovni mediji o njima ‘pripovedaju’, države slave ili ih lokalne kulture neformalno prihvataju“ (Connell, 2002: 90). Sa istorijskim promenama, menja se i definicija hegemonске muškosti.

Takođe, kulturni ideali hegemonске muškosti, i prateće fantazije i želje, ne moraju i najčešće se ne otelotvoruju u ličnostima i postignućima stvarnih muškaraca. Mnogi muškarci koji imaju veliku moć ne oličavaju hegemonšku muškost (Connell & Messerschmidt, 2005: 838), dok žene (npr. buč lezbejke ili one iz rukovodećih poslovnih krugova) ili pripadnici (npr. etnički ili klasno)

9 U tekstu: „The male sex role – and what it’s done for us lately“ (1976).

marginalizovanih grupa mogu da budu „nosioci“ hegemonских praksi „u cilju dobijanja patrijarhalnih privilegija u okviru njihove grupe, ako ne i šireg društva“ (Cheng, 1999: 299). Većina muškaraca, kroz saučestvovanje u postojećim rodnim odnosima, „profitira“ kroz „patrijarhalnu dividendu“ (Connell, 2005a: 79). Veći stepen preklapanja ili brisanja granice između hegemonске i saučesničkih muškosti je verovatniji ako je hegemonija delotvorna (Connell & Messerschmidt, 2005: 839).

„Većina muškaraca svesno ili nesvesno pristaje uz ovu verziju vladajuće muškosti. Kod njih je vidljiv proces preobražavanja različitih značenja i poruka u cilju stvaranja konstelacije ponašanja, koju možemo da nazovemo hegemonска heteroseksualna muškost. Muškarci postaju otelovljenje te društveno proizvedene klasifikacije. Oni ispoljavaju ovu muškost kroz njihov govor, njihovu odeću, njihov fizički izgled, držanje i njihove odnose sa drugima“ (Frank, 1987: 166).

Krajem 18. veka, u krilu evropske buržoazije, otpočela je konstrukcija idealne muškosti koja je objedinjavala moralnu vrlinu, intelektualnu snagu i telesnu lepotu (Heineman, 2002: 38). Prosvetiteljska epoha dala je idejnu osnovu za koncept hegemonске muškosti, kome će biti potreban čitav vek da se „realizuje“ u narodu i postane delatan u praksi (Šmale, 2011: 160). U poslednjoj trećini 19. veka hegemonска muškost počinje da projektuje antitezu svojih kvaliteta na različite „Druge“: žene, radničku klasu, Jevreje i homoseksualne muškarce (Mosse, 1985; Mosse, 1996). Animizitet hegemonске muškosti prema ovim „antitipovima“ dostiže vrhunac za vreme fašizma,¹⁰ koji je:

„U okvirima roda [...] predstavljao ogoljeno potvrđivanje muške prevlasti u društvima koja su se kretala ka sve većoj ravnopravnosti žena. Da bi ovo postigao, fašizam je promovisao novu predstavu hegemonске muškosti, slaveći iracionalnost (‘trijumf volje’, mišljenje zasnovano na ‘krvi’) i neobuzdano nasilje vojnika sa fronta“ (Connell, 2005a: 193).

10 Termin se ovde odnosi na „strahovladu jedne partije koja se bazira na objedinjenom državnom aparatu, u okviru kog ne postoji podela vlasti ili vladavina prava, čija je ideologija često prožeta rasističkom, a uvek malograđanskom nacionalističkom ideologijom“ (Marshall, 1996: 176). Najpoznatiji primeri fašističkih režima su vladavina *Nacionalne fašističke partije (Partito Nazionale Fascista)* u Italiji od 1922. do 1943. i *Nacionalsocijalističke nemačke radničke partije (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)* u Nemačkoj od 1933. do 1945. Umberto Eko daje zanimljiv opis ur-fašizma („vanvremenog“ nasuprot svakom istorijskom obliku) u četrnaest tačaka (Eco, 1995), gde, između ostalog, piše: „Ur-fašizam raste i traži konsenzus tako što iskorištava i pojačava prirodni strah od različitog“; „Originalnost fašizma nije u sadržaju njegove ideologije, nego u upotrebi postojeće ideologije koja je već duboko urezana u nesvesno“ (Caplan, 1979: 62).

Glavno sredstvo kojim se vrednosti i uverenja vezana za ideologiju hegemonse muškosti erotizuju i institucionalizuju je militarizam, kojim se stvara čvrsta spona između muškosti i političkih interesa države (Higate & Hopton, 2005: 436). Vojnički muški prostor dokazuje svoj hegemoni karakter tako što uključuje („prave“ muškarce) i isključuje (sve „druge“) (Šmale, 2011: 210). Pristanak žena i njihova podrška nacionalsocijalizmu može da se objasni upravo efikasnim delovanjem političke hegemonije. U sistemu u kom je muškost ključna politička vrednost, polarizacija muškaraca i žena dovedena je do paroksizma. Kao logična posledica te prenaplašene rodne dihotomije javlja se prinudna homofobija.

Nacistički rodni poredak: društvo opsednuto muževnošću

Kao početna ilustracija rodne politike nacizma može da posluži izvod iz govora o *nemačkoj ženstvenosti* (*Deutsches Frauentum*) Jozefa Gebelsa (Goebbels), koji je održao na otvaranju ženske izložbe u Berlinu 18. marta 1933. godine, šest nedelja nakon što je Hitler došao na vlast:

„Ovo je početak nove nemačke ženstvenosti. Ako nacija ponovo ima majke koje ponosno i slobodno biraju majčinstvo, ona ne može da propadne. Ako je žena zdrava, narod će biti zdrav. Teško naciji koja zanemaruje svoje žene i majke. Ona tako osuđuje sebe na propast“ (Goebbels, 1999).

Drugi nacistički zvaničnici i ideolozi su bili „na istoj liniji“ kada je u pitanju bilo mesto¹¹ i uloga žene u društvu:¹²

Ernest Bergman:

„U idealno izgrađenoj državi žena koja nije rodila treba da se smatra beščasnom“.

(Solon & Brandt, 1939: 425);

11 „[S]logan ‘ženino mesto je u domu’ nije bio ograničen na privatno domaćinstvo i porodicu, već je ‘dom’ bila cela Nemačka, u miru i u ratu“ (Bok, 2002: 238), sve dok je to u interesu „naroda“. Za analizu rodno-seksualne politike u fašističkoj Italiji v. Macciocchi, 1979.

12 Još jedan slogan, *Kinder–Küche–Kirche* (*Deca–kuhinja–crkva*) često se koristi za opisivanje ‘ženskog domena’ u Trećem rajhu, no u ovom obliku on tada nije bio korišćen. Pripisuje se poslednjem nemačkom caru Vilhelmu II (Kaiser Wilhelm II), koji je vladao od 1888. do 1918. godine. Zanimljivo je da ga je Hitler prezirao, pošto je smatrao da snosi odgovornost za poraz Nemačke u I svetskom ratu.

Ričard Dare (Richard Walther Darré):

„Poročne i bludne su one žene koje neće da rađaju”.¹³

(Solon & Brandt, 1939: 427);

Alfred Rozenberg (Rosenberg):

„Samo muškarac može da bude i ostane sudija, vojnik i političar”.

(Mosse, 2003: 40);

Engelbert Huber:

„U ideologiji nacionalsocijalizma nema mesta za političku ženu”.¹⁴

(Mosse, 2003: 47);

Fric Lenc (Fritz Lenz):

„Razlike među polovima su fundamentalnije nego razlike između rasa”.

(Oosterhuis, 1997: 196);

Hajnrih Himler (Heinrich Himmler):

„Mi smo muška država (Männerstadt), i, uz sve nedostatke koje ova muška država ima, moramo čvrsto da se držimo nje, jer je njeno ustrojstvo bolje. [...] Vekovima, milenijumima Germanima, a posebno nemačkim narodom, službeno su vladali muškarci”.

(Himmler, 2013);

Adolf Hitler:

„Mi ne nalazimo ispravnim kada žene ulaze u svet muškaraca, njihovu rodnu oblast, ali osećamo prirodno kada ova dva sveta ostaju odvojenima”.

(Semmelroth & Von Stieda, 1934: 11).

Jezgro nacionalsocijalističke politike činio je (antisemitski) rasizam, koji se u pitanjima roda i polnosti manifestovao kao „seksualni antisemitizam” (Herzog, 2002), te je „[ž]enska emancipacija opisivana je kao rezultat

13 *Reichminister* ishrane i poljoprivrede Dare je dao „naučno” objašnjenje „čednosti”/„neporočnosti”, koja dobija značenje tek u kontekstu rađanja. On je etimološki, pozivajući se na starogermanske izraze, analizirao epitet *Züchtig* (čedna, skromna devica) kao izvedenicu od *Zucht – Rinderzucht, Hühnerzucht, Schweinezucht*: priplod/uzgajanje stoke, živine i svinja – dok je reč *Zucht* izvedena iz *zeugen*: prokreirati/razmnožavati (Solon & Brandt, 1939: 427).

14 Glavna poverenica za ženska pitanja u nacističkoj Nemačkoj, *Reichsfrauenführerin* Gertruda Šolc Klink (Gertrud Scholtz-Klink) smatrala je kako je ulazak žena u nemački parlament nakon Prvog svetskog rata prvi smrtni greh nemačkih žena (Guenther, 2004: 95).

jevrejskog uticaja" (Bok, 2002: 226). Žena oslobođena svoje „prirodne" uloge nije mogla da doprinese uspostavljanju *Volksgemeinschaft*-a (*narodne zajednice*), društvenog ideala koji je stajao nasuprot vajmarskom republikanizmu.¹⁵

Zakonski akt za smanjenje nezaposlenosti (Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit), donet 1. juna 1933, omogućio je mladim arijevskim supružnicima da podignu beskamatni *bračni kredit (Ehestandsdarlehen)* u iznosu od 1.000 nemačkih rajh maraka, ali samo ako žena napusti plaćeno radno mesto; no, ako nije prethodno bila zaposlena, žena nije ispunjavala uslove za dobitanje zajma (Mouton, 2007: 56). Za svako rođeno dete, od duga se odbijalo 250 maraka.¹⁶

*Kult materinstva*¹⁷ i *porodice bogate decom (kinderreich)* uvek je bio praćen rasističkim antinatalizmom – sterilizacijom „nepoželjnih". Jula 1933. godine nacisti su doneli *Zakon protiv nasledno obolelog potomstva (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses)*, prema kome su svi koji su patili od „naslednih bolesti" („urođena slaboumnost", „šizofrenija", „manična depresija", „nasledna epilepsija", „nasledna horea", „nasledno slepilo" i „nasledna gluvoća") bili podvrgnuti sterilizaciji.

Da bi *narodno telo (Volkskörper)* ostalo zdravo, nacistički režim je otpočeo *rasnu borbu (Rassenkampf)*, koja je „u svom najekstremnijem vidu, definisana kao borba na život i smrt koju vode muškarci posebno protiv žena i dece" (Bok, 2002: 233), a inače je predstavljala sukob s ciljem istrebljenja *nepouzdanih elemenata (Unzuverlässige Elemente)*: Jevreja, Roma, Slovena, crnaca, ali i beskućnika, komunista, političkih disidenata i, naravno,

15 Nacisti su poistovećivali Vajmarsku Nemačku s Jevrejima i pogrdno je nazivali *Judenrepublik* (Mosse, 1996: 178).

16 Desničarske partije Vajmarske republike, uz podršku Katoličke crkve, vodile su politiku protiv *onih sa dvostrukim prihodima (Doppelverdiener)*. Jasno je da je njeno usmerenje bilo protiv žena koje su ugrožavale muževljevu ulogu hranioca porodice i potiskivale muškarce s tržišta rada (Mouton, 2007: 13).

17 Od 1939. do 1945. godine Nemice koje su rodile četvoro ili više dece odlikovane su *Krstom časti nemačke majke (Ehrenkreuz der Deutschen Mutter)*. Bronzani krst treće klase dobijale su majke četvoro ili petoro dece, srebrni druge klase one s šestoro ili sedmoro, a zlatni krst prve klase majke osmoro ili više dece. „Časopis SS-a, *Das Schwarze Korps*, objavio je članak 4. januara 1940, u kome je istaknuto kako je najviša služba naciji bila rađanje dece, bez obzira na to jesu li deca rođena u bračnoj zajednici" (Waite, 1998: 452). Isti časopis je, u odbranu vanbračne dece, 30. decembra 1937. objavio kako je „svaka majka dobre krvi za nas svetica" ("Heilig ist uns jede Mutter guten Blutes") (Guenther, 2004: 95). Bilo je i lekara i pravnika koji su promovisali ideje o neprirodnosti i štetnosti „hrišćanske čednosti" i transcendentalnim, kvazispiritualnim kvalitetima ljudske seksualnosti (Herzog, 2002: 9–10).

homoseksualaca. Fašizam je u svom veličanju *muškog saveza* (*Männerbund*) predstavljao do krajnosti dovedenu antisocijalističku, antisemitsku, homofobnu i mizoginu ideologiju (Heineman, 2002: 38).

Prema idealu *Männerbund*-a, „elita muškaraca, međusobno čvrsto ujedinenih, čini jezgro države“ (Oosterhuis, 1997: 196). Inače, pomenuti ideal nije bio nacistički. Svoje korene imao je u 18. veku, u *klikama* dobrovoljaca (*Kriegervereine*) koje su učestvovalе u oslobodilačkim ratovima protiv Napoleona. Nacionalistički orijentisani nemački intelektualci iz ranog 19. veka veličali su muško prijateljstvo kao „najopipljiviji izraz patriotizma“, koje je, pritom, smatrano „superiornim u odnosu na porodične odnose“ (197). „Ratno drugarstvo (*wartime camaraderie*) bilo je za sve fašizme paradigma društva i države“ (Mosse, 1996: 158). Radovi konzervativnog (ako ne i fašističkog) ideologa Ernesta Jingera (Jünger) primer su veličanja fuzije rata i muškosti (v. Weisbrod, 2000). Ovakva militaristička kultura je kao svog uzgrednog pratioca imala seksizam, pa su „muškarci koji bi odbili militarizam često bili predstavljani kao feminizirani, naivni, nepouzđani ili, čak, politički opasni“ (Higate & Hopton, 2005: 443).

Ideološko omalovažavanje i proterivanje („slabih“ i „nežnih“) žena iz muškog društva („vrlih“ i „jakih“) nije moglo da ostane bez posledica.

„U društvu pod muškom dominacijom premalo 'svijeta' leži na ženama a da bi one mogle konkurirati 'iskusnim' muškarcima. Već iz tog razloga one izgledaju mnogo manje vrijedne ljubavi. Uz san o herojskom životu, snazi, usponu i sjaju, duhu i lovu, o širinama koje treba osvojiti, o vrhovima koje treba svladati, o ljepoti što zrači iz 'slobodnih muških heroja' kojima sve to uspijeva – kako da se uza sve to muškarac veže za žene, za ta privatna, zatvorena bića vezana za prljavštinu svakidašnjice, a ne za djela velikih koji određuju tokove kojima svijet kroči? [...] U društvima u kojima muškarci dominiraju proizvodnim odnosom spolova, dispozicija prema muškoj ljubavi možda i jeste najopćenitija kolektivna pokretačka sudbina – s gledišta muškarca. U žena se ta sudbina modificira u spremnost da se podvrgne muškarcu (muškarcima). Drugim riječima: za stav 'muškarac muškarcu' i 'to ti ne shvaćaš, ljubavi moja' u nas nije potrebna posebna *psihička* dispozicija pojedinca. Potrebna je posebna psihička dispozicija i odgoj da pojedinac *nema* takav stav“ (Theweleit, 1983: 176–177).

Prikrivena napetost između homosocijalnih i homoerotskih tendencija vrhuni u nemačkom nacizmu.

„Homoerotska želja je shvaćena kao ženska želja, želja za drugim muškarcima. Homofobija je napor da se suzbije ta želja, da se od ljage koju nosi pročiste svi odnosi s drugim muškarcima, sa ženama, s decom, kako bi se osiguralo da niko ni u kom slučaju nekoga ne bi mogao da zameni za homoseksualca. Homofobni beg od intimnosti s drugim muškarcima je poricanje homoseksualca iznutra – nikad u potpunosti uspešno i time stalno ponovno izvođeno u svakom homosocijalnom odnosu“ (Kimmel, 1994: 130).

Ekstremna homofobija

Kada je prvi nemački (i svetski) gej časopis, *Der Eigene (Jedinstveni)*¹⁸ pred izbore 1928. godine zatražio od političkih stranaka da se izjasne o istopolnoj ljubavi, *NSDAP (Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija)* je 14. maja izdala sledeće saopštenje¹⁹:

*„Suprema lex salus populi!
Zajednički pre ličnih interesa!*

Nije neophodno da Vi i ja živimo, ali je neophodno da živi nemački narod.

A može da živi ako se bori, jer život je borba.

A može da se bori samo ako ostane muževan.

Može ostati muževan samo ako je disciplinovan,²⁰ posebno u ljubavi.

Slobodna ljubav i zastranjivanje predstavljaju odsustvo discipline.

Stoga vas odbacujemo, kao što odbacujemo sve što šteti našem narodu.

Svako ko makar pomisli na muško-mušku ili žensko-žensku ljubav naš je neprijatelj. Mi odbacujemo sve što naš narod lišava muškosti i čini ga igračkom naših neprijatelja, jer znamo da je život borba i da je ludost misliti da će se ljudi ikada bratski grliti.

18 Izbor članaka iz ovog časopisa dostupan je u engleskom prevodu u svesci časopisa *Journal of Homosexuality*, god. 22, br. 1–2, iz 1992. godine.

19 „Erklärung der Reichsleitung der NSDAP auf eine Anfrage anlässlich der Reichstagswahl 1928“. Autorstvo se pripisuje Alfredu Rozenbergu.

20 Ovde postoji zanimljiva igra reči: reč za disciplinu, *Zucht*, takođe imenuje pristojnost; suprotno je *Unzucht*, kao u pravnom terminu za homoseksualnost: *widernatürliche Unzucht* („neprirodna sramota“) (Giles, 2002a: 260, n 13).

Prirodna istorija nas uči suprotno. Vlada zakon jačega. I snažniji će uvek nadvladati slabijega. Danas smo slabi. Postarajmo se da ponovo postanemo jaki! To možemo postići samo ako budemo disciplinovani. Stoga mi odbacujemo svaki oblik bluda, posebno muško-mušku ljubav, jer nas lišava poslednje mogućnosti da oslobodimo naš narod okova kojima je zarobljen”.

(Rosenberg [?], 2003)

Pošto su preuzeli vlast, nacisti otpočinjū s represivnim merama protiv svih unutrašnjih neprijatelja, među kojima su i homoseksualci. Njihovo maltretiranje prati trend intenziviranja – od zastrašivanja i žigosanja, preko zakonskih zabrana, hapšenja i stavljanja u *zaštitni pritvor* (*Schutzhaft*) do „prevaspitavanja”, koje dešavalo u zatvorima i logorima,²¹ često sa smrtnim ishodom:

Hronologija terora²²

1933. Dolazak nacista na vlast. Zatvoreni su berlinski barovi i klubovi u kojima su se okupljali homoseksualci, bilteni namenjeni upoznavanju (*Freundschaftblätter*) su zabranjeni²³, kao i aktivnosti organizacija koje su zastupale prava istopolno orijentisanih ljudi. 370 hapšenja zbog homoseksualnosti (skoro četiri puta više nego 1932. godine).

21 Za razmatranja progona i tretmana homoseksualaca u koncentracionim logorima v. Elman, 1996; Giles, 1992; Jensen, 2002; Lautmann, 1980; 1990; Röhl, 1996.

22 Sastavljena na osnovu: Dynes, 1990; Haeberle, 1981a; 1981b; Micheler, 2002; Röhl, 1996; Tamagne, 2006; Tin, 2008; Waite, 1998.

23 Zahvaljujući liberalizaciji štampe i ukidanju (ratne) cenzure u Nemačkoj, broj časopisa i magazina namenjenih istopolno orijentisanim beleži ogroman rast tokom dvadesetih godina (Tamagne, 2006: 73). Džejms Stikli* je pokušao da popiše pomenute listove: *Agathon, Die Blätter für ideale Frauenfreundschaften, Blätter für Menschenrecht, Das dritte Geschlecht, Die Ehelosen, Der Eigene, Eros, Extrapost, Die Fanfare, Frauenliebe, Die freie Presse, Der Freund, Die Freundin, Die Freundschaft, Freundschaft und Freiheit, Das Freundschaftsblatt, Der Führer, Garçonne, Geissel und Rute, Der Hellasbote, Die Insel, Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen, Ledige Frauen, Der Merkur, Mitteilungen des WhK* [Wissenschaftlich-humanitäres Komitee – M. J.], *Monatsberichte des WhK, Mundbrief, Phoebus-Bilderschau, Die Sonne, Der Strom, Die Tante, Uranos*. (74, n207). Treba pomenuti da je, kao rezultat kampanje protiv šunda i prljavštine (*gegen Schund und Schmutz*) predvođene religijskim udruženjima (među kojima se isticalo *Kirchlich-Sozialer Bund*), 19. juna 1928. godine većina navedenih publikacija uvrštena u listu „pornografskih i prljavih/nemoralnih štiva” (210).

* James D. Steakley, *The Homosexual Emancipation Movement in Germany*, New York: Arno Press, 1975.

- 1933, 7. mart Kurt Hiler (Hiller), jedan od saradnika Magnusa Hiršfelda (Hirschfeld)²⁴ u *Naučno-humanitarnom komitetu (Wissenschaftlich-humanitäres Komitee)*,²⁵ uhapšen je i poslat u koncentracioni logor; ovaj događaj se smatra početkom progona homoseksualaca u nacističkom režimu.
- 1933, 6. maj *Zatvoren je Institut za seksologiju (Institut für Sexualwissenschaft)*²⁶ Magnusa Hiršfelda, u koji su pripadnici *Nacionalsocijalističkog saveza studenata Nemačke (Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund)*, u okviru „Akcije protiv nenemačkog duha“ („Aktion wider den undeutschen Geist“) i „Čišćenja ulične scene“ („Säuberung des Straßensbildes“), nasilno upali, demolirali i opljačkali ga.
- 1933, 10. maj Ukradene knjige i dokumenta iz *Instituta* spaljeni su na *Opernplatz*-u zajedno s drugim knjigama i spisima koje su nacisti proglasili „degenerisanim“.
- 1934, 30. jun *Noć dugih noževa (Nacht der langen Messer)*: čistka *Sturmabteilung*-a.²⁷ Drugog jula u zatvoru je ubijen Ernst Rem (Röhm).²⁸

24 Nemački lekar, publicista, seksolog i (neformalni) vođa pokreta za emancipaciju homoseksualaca u Nemačkoj. S obzirom na njegovo jevrejsko poreklo i levičarsko-liberalne ideje koje je zastupao, bio je meta čestih napada nacista (v. Dynes, 1990: 536–539; Haeblerle, 1981a; Tin, 2008).

25 Prva organizacija na svetu posvećena pravima homoseksualaca, osnovana 15. maja 1897. godine u Berlinu. Vodila je kampanje za dekriminalizaciju istopolne ljubavi i prihvatanje „trećeg pola“ u društvu (v. Dynes, 1990: 1167–1170).

26 *Institut* su, kao neprofitnu fondaciju, 1919. godine osnovali Magnus Hiršfeld i psihoterapeut Artur Kronfeld. Pored biblioteke i velike arhive namenjene istraživačima, *Institut* je služio i kao savetovalište, a javno delovao zalažući se za seksualnu edukaciju, šireći znanja o upotrebi kontracepcije, lečenju seksualno prenosivih bolesti i ženskoj emancipaciji.

27 *Jurišni odred*, paravojna formacija NSDAP. Imala je ključnu ulogu u Hitlerovom političkom usponu. Sastavljena od bivših vojnika, pivničkih izbacivača i „mišićavih“ nacista, najpre je služila kao obezbeđenje na skupovima nacističke partije i za izazivanje nereda na mitinzima suprotstavljenih stranaka, a kasnije i kao huliganska grupa za uznemiravanje sindikalaca, Slovena, Roma i Jevreja.

28 Bliski Hitlerov saradnik od 1919. i učesnik (neuspelog) *pivničkog puča (Bürgerbräu-Putsch)* iz 1923. godine. *Vrhovni vođa jurišnih odreda (Oberster SA-Führer)*. Rem nije krio svoju homoseksualnu orijentaciju (v. Dynes, 1990: 1111–1112; Hancock, 1998).

1934. Gestapo od policijskih stanica u zemlji traži popis „svih koji su homoseksualno aktivni na bilo koji način“; časopis SS-a *Das Schwarze Korps* zahteva smrtnu kaznu za homoseksualce.
- 1935, 1. septembar Stupa na snagu dopunjeni §175, koji važi retroaktivno. Bilo kakvi nagoveštaji homoseksualnosti (pogled, dodir, ...) smatrani su osnovom za optužbu. Inače, §175 Krivičnog zakona datira od 1871. i zabranjuje *protivprirodni blud (widernatürliche Unzucht)* između muškaraca (žene nisu obuhvaćene zakonom).
- 1936, 10. oktobar Himler osniva *Reichszentrale zur Bekämpfung der Homosexualität und Abtreibung (Centralu Rajha za borbu protiv homoseksualnosti i abortusa)*.
- 1937, 18. februar Himler u *Bad Tölz*-u drži visokim SS oficirima govor o strahotama homoseksualnosti i katastrofalnoj pretnji koju ona predstavlja za vitalnost i opstanak nemačkog naroda. U svom izlaganju se, između ostalog, poziva na starogermansku praksu davljenja „abnormalnih“ u močvarama,²⁹ koja „na žalost, danas više nije moguća“ (Himmler, 2013).
- 1940, u leto Himler naređuje da se homoseksualni muškarci pošalju u logore odmah po odsluženju zatvorske kazne.
- 1941, 15. novembar Uvedana obavezna smrtna kazna za homoseksualne prestupe pripadnika policije i SS-a.
1942. Kastracija homoseksualaca može da bude sprovedena na zahtev suda ili komandanta koncentracionog logora.
1943. Himler nudi homoseksualnim zatvorenicima u koncentracionim logorima mogućnost da napuste logore i rade u vojnim fabrikama ako pristanu na kastraciju.

29 Rimski istoričar u *De Origine et situ Germanorum* beleži pomenuto: „Kazna se izriče prema krivici. Izdajnike i begunce vešaju o drvo; plašljivice, kukavice i bestidnike dave u barskom mulju, a preko njih prebacuju lesu. Razlika u kažnjavanju odgovara potrebi da se zločin obelodani izricanjem kazne, ali da se prikrije sramota“ (Tacit, 1969: 9–10).

Gotovo histerična preokupiranost nacista homoseksualnošću,³⁰ kao i njihova preosetljivost na potencijalno narušavanje rodnih uloga, na prvi pogled može da se učini začuđujućom, uzevši u obzir postojanje mnogo ozbiljnijih problema, posebno tokom II svetskog rata.³¹ Ako ništa drugo, homoseksualci su činili manjinu koja je već bila žigosana i prezrena, a nema ni govora o tome da su posedovali bilo kakvu društvenu moć koje je mogla da predstavlja pretnju po partiju.

Opasnost je ležala u činjenici da je NSDAP bila jedina stranka koja je imala otvorenog homoseksualca u svojim najvišim redovima. Socijaldemokrate i komunisti su ovo koristili u poistovećivanju Nacional socijalizma i homoseksualnosti. Uopšte, antifašističkoj lelici su homoseksualci služili kao moneta za potkusirivanje sa omraženim političkim protivnicima, gde se stereotip homoseksualca nije bitno razlikovao od onog koji su u javnost plasirali nacisti (Oosterhuis, 1995). Bertold Brecht (Brecht) je, na primer, omalovažavao nacistički pokret predstavljajući ga preplavljenim homoseksualcima (Giles, 2002a: 259), Lenjin (Ленин) je osuđivao slobodnu ljubav (uključujući i homoseksualnost) kao buržoasku i antisocijalnu (Oosterhuis, 1995: 235), Maksim Gorki (Горький) je skovao novi slogan: „Istrebimo sve homoseksualce i fašizam će nestati” (236). Pripadnici frankfurtske škole su (uz izuzetak Markuzea [Marcuse]) nalazili vezu između homoseksualnosti i nacizma (Halle, 1995), po najviše Vilhelm Rajh:

„Njemački se fašizam pokušava sada svim snagama ukorijeniti u psihičkim strukturama i naglašava zahvaćanje omladine i djece. On ne raspolaže nikakvim drugim sredstvima do buđenjem i njegovanjem poslušnosti autoritetu čija je temeljna psihologijska pretpostavka asketski odgoj koji liječi seksualnost. Prirodne se seksualne težnje drugomu spolu, koje od djetinjstva nagone na zadovoljavanje, bitno

30 „[D]enunciranje seksualnog zastranjenja orijentira se prema principu oportuniteti. U toj je funkciji ono postalo *glavnim sredstvom* njemačkih fašista u njihovim internim borbama za vlast. Za razliku od Staljina, Hitler nikad nije nekom iz vlastitih redova predbacio da je prebjegao komunistima, da je agent 3. internacionalne; umjesto političkih, na vidjelo su se iznosile 'seksualne greške', od kojih najradije 'homoseksualne' [...] [F]ašistička borba za vlast službeno se ne kodira s prijetnjom infiltracije pogrešne *političke* linije (kao u SSSR-u). Fašisti tu u prvi plan guraju *ćudoređe*” (Theweleit, 1983: 181).

31 „Postoji nešto groteskno u činjenici da je u zimu 1945, u Nemačkoj koja je blizu sloma, policijsko odeljenje zaduženo za homoseksualnost i dalje u velikoj meri zaokupljeno zagledanjem u privatne živote pojedinaca da bi utvrdilo da li neko može da bude izlečen od svojih homoseksualnih sklonosti ili, u suprotnom, pogubljen” (Giles, 2002a: 279).

nadomještaju prijetvornim, izvrnutim homoseksualnim i sadističkim osjećajima, a djelomice i asketskim sklonostima. To važi primjerice za takozvani drugarski duh u logorima radne službe, kao i za usađivanje takozvanog duha pokornosti i poslušnosti” (Reich, 1973: 198–199).

Jedna od reakcija *Reichsmarschall*-a Geringa (Göring) za vreme sudskih procesa u Nirnbergu se, u odnosu na prethodno pomenuto uzajamno denunciranje levih i desnih za seksualno zastranjivanje, čini posebno zanimljivom:

„Sve prigovore iznesene protiv nacističkih vođa i posebno protiv njega odbacio je ili s ponosom ili ih je proglašavao izmišljenima ili podmuklima itd. Jedino ga pogađa Schachtova izjava da se on, Göring, na jednom od svojih prijema pojavio u togi i sandalama, našminkana lica, crveno namazanih usana i s crveno lakiranim noktima: 'Doista ne znam zašto je o tome počeo pričati'. Jedino se od te izjave (za trenutak) osjećao razgolićenim” (Theweleit, 1983: 174).

Rajhministra za narodno prosvetljenje i propagandu, doktora Jozefa Gebelsa, posebno su pogađala „pederska posla” (Longerich, 2015: 171) i bio je „preplašen pri samom pomenu homoseksualnosti, te zločinačke perverzije [...] koja je toliko prljava da o njoj čovek ne može ni da misli, a da se ne postidi” (Irving, 1996: 71, 72), i u svom dnevniku je pisao:

„Trulež! Trulež! Ona mora da bude izbrisana, iščupana iz korena i to nemilosrdno! [...] taj nemoralni porok [...] Sve u vezi s tim je toliko prljavo da je bolje da se o tome ništa ne čuje i ne vidi [...] To je toliko strano mojoj prirodi [...] da za njih [homoseksualce – M. J.] ne mogu da nađem ni trunke simpatije koje imam za nekog običnog ubicu” (Irving, 1996: 72).

Ipak, *Reichsführer-SS* Hajnrih Himler je bio taj koji je preuzeo ulogu najdežurnijeg homofoba u redovima nacista. O homoseksualnosti je razmišljao kao o „zaraznoj bolesti koja bi, ukoliko se ne drži pod kontrolom, dosegla obim epidemije” (Giles, 2002b: 8). Strepeo je od homoseksualnih zavereničkih klika (10), bio nepopustljiv kada je u pitanju strogo kažnjavanje seksualno sumnjivih u cilju sprečavanja širenja „kuge” i stajao je iza odluke o obaveznoj smrtnoj kazni za pripadnike policije i SS-a (12), koji su morali da potpišu sledeću izjavu:

„Obavešten sam da je Firer, u svojoj naredbi od 15. novembra 1941, u cilju očuvanja SS i policije čistim od sve gamadi homoseksualne

prirode, odlučio da će pripadnik SS-a ili policije koji izvrši nepristojan čin s drugim muškarcem ili dozvoli sebi da bude nepristojno zlo-upotrebljen, biti pogubljen bez obzira na njegovu starosnu dob” (Giles, 2002a: 270).

Moguće je Himlerove nazore i „homoseksualnu paniku“ objasniti njegovim psihičkim ustrojstvom, kako je to učinio Erih From.³² No, ne čini se manje plauzibilnim tretirati njegov slučaj kao posebno uspješan proizvod društvenog konteksta nacističke Nemačke.

U razmatranju odnosa države i individue u nacionalsocijalizmu, Herbert Markuze osvetljava mehanizme režima koji je nagone i pobude usmerene protiv izabраниh neprijatelja Trećeg rajha kanalisao shodno svojim potrebama. Emancipacija seksualnog života je tu svakako bila povezana sa populacionom politikom, ali je „novostečena sloboda“, zapravo, kolonizovana od strane države, a zadovoljenje dozvoljeno manipulisanim masama tako što su one postavljene nasuprot jasno markiranim grupama „tuđina“ i „autsajdera“. Pripadnici „više rase“ prožeti su osećanjem superiornosti koje autsajdere čini prirodnim objektima prezira i ugnjetavanja:

„Ovde je na delu nešto više od megalomanije; to je lukavo upotrebljeno sredstvo za vladanje masama. U stvari, nacističko ukidanje tabua je uslovljeno istovremenim stvaranjem novih objekata ponižavanja i porobljavanja. Individue mogu da budu oslobođene samo ako su u isto vreme uzdignute iznad društvenih grupa koje su neuporedivo sputani-je, bespomoćnije i nesrećnije od njih samih. Njihovi oslobodioci apeluju na pobude koje su vezale oslobođene individue za socijalnu frustraciju i submisivnost: oni apeluju na ozlojeđenost, zavist, surovost, mržnju prema slabijim bližnjima. Ove pobude bujaju samo u antagonističkim društvenim sistemima, a negujući ih, režim perpetuira preovlađujući sistem karakterne strukture individua i preusmerava njihove zahteve i proteste od dželata ka njihovim žrtvama” (Marcuse, 1998: 86).

32 „U odnosu prema djevojkama nikada nije prevladao svoje oprezno i kruto držanje; držao je ‘tako veliku distancu između sebe i suprotnog spola da gotovo nije postojala opasnost da njegova nevinost bude ugrožena’ [...] Razmišljao je o moralu djevojaka koje je susretao i grabio erotsku literaturu kad god bi je našao. Prilikom posjete starim prijateljima 1924. godine našao je *Ein Sadist im Priesterrock* (*Sadist u svećeničkoj odjeći*) od C. F. Schlichtegrolla, knjigu koja je u Njemačkoj bila zabranjena 1904. Preletio ju je u jednom danu. Općenito govoreći, pružio je sliku, kakva se mogla očekivati, zakočenog i zastrašenog mladića koji pati zbog nesposobnosti da se odnosi prema ženama [...] [N]jegova sramežljivost prema ženama [...] je možda imala svoj uzrok u upravljenosti na majku, koja mu je stvorila osjećaj bespomoćnosti i nemuževnosti” (Fromm, 1989: 140, 142, 152).

Zaključak

Politika i seksualnost verovatno nikada nisu bili u bliskijoj vezi negu u doba nacizma (Taeger & Lautmann, prema Giles, 2002a: 288). Zato slučaj tretmana homoseksualnosti u toj eri čini posebno instruktivan primer ogoljenog funkcionisanja hegemonске muškosti, kao simboličkog kapitala – ideološkog i političkog resursa za ponovno uspostavljanje i potvrđivanje patrijarhata u privatnoj i javnoj sferi. „Heteroseksualnost i muškost nisu neutralne niti su biološke. One predstavljaju socijalna postignuća političke prirode locirana u širi sklop političkih, ekonomskih i društvenih odnosa“ (Frank, 1987: 160–161). Politička hegemonija uvek je i kulturna, i obrnuto.

Kontradikcije nacističke rodno-seksualne politike tipičan su primer ranije pomenutog „dijalektičkog pragmatizma“, odnosno korišćenja svih raspoloživih praksi u cilju održavanja i proširivanja hegemonije vladajuće grupe. Tako je, najpre, na delu obezvređivanje i marginalizacija žena s ciljem da se stvori čisto muški javni prostor i delatnosti koje donose užitak, uz istovremeno denunciranje istopolnog zastranjenja muškaraca. „Saobražavanje zahtevima hegemonске muškosti gura heteroseksualne muškarce ka homofobiji i nagrađuje ih za to kroz socijalnu podršku i smanjenu strepnju u vezi s njihovom sopstvenom muževnošću“ (Donaldson, 1993: 648). U nacizmu se na rodnom i seksualnom planu očitavao „totalitarni impuls da se najprivatniji ljudski činovi stave u službu nacionalnih ciljeva“ (Timm, 2002: 223).

Rasvetljavanjem i analiziranjem kompleksnih odnosa koji stvaraju i održavaju određenu hegemonsku muškost otpočinje razumevanje načina na koji ona doprinosi proizvodnji nepravednog i neravnopravnog društva kroz njeno uprezanje i iskorištavanje za postizanje partikularnih političkih interesa.

Literatura

- » Adorno, Teodor V. 2002/1951. * *Minima moralia: refleksije iz oštećenog života*. Sremski Karlovc; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- » Bok, Gizela. 2002/1998. Nacistička rodna politika i ženska istorija. *Reč – časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 65/11, mart 2002: 225–253.
- » Carrigan, Tim, Bob Connell & John Lee. 1985. Toward a New Sociology of Masculinity. *Theory and Society*, god. 14, br. 5: 551–604.
- » Cheng, Cliff. 1999. Marginalized Masculinities and Hegemonic Masculinity: An Introduction. *The Journal of Men's Studies*, god. 7, br. 3: 295–315.

* Iza kose crte je navođen (dostupan) podatak o godini izvornog izdanja publikacije.

- » Connell, R. W. 1987. *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.
- » Connell, Robert W. 1996. Politics of Changing Men. *Australian Humanities Review*, decembar 1996 (dostupno na: <http://www.australianhumanitiesreview.org/archive/Issue-Dec-1996/connell.html>; poslednja poseta: 12. 6. 2014.)
- » Connell, R. W. 2002. On hegemonic masculinity and violence: Response to Jefferson and Hall. *Theoretical Criminology*, god. 6, br. 1: 89–99.
- » Connell, R. W. 2005/1995. *Masculinities. 2nd edition*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- » Connell, Raewyn. 2009/2002. *Gender: In World Perspective. Second Edition*. Cambridge: Polity.
- » Connell, R. W. & James Messerschmidt. 2005. Hegemonic masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, god. 19, br. 6: 829–859.
- » Demetriou, Demetrakis Z. 2001. Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique. *Theory and Society*, god. 30, br. 3: 337–361.
- » Donaldson, Mike. 1993. What is Hegemonic Masculinity? *Theory and Society*, god. 22, br. 5: 643–657.
- » Dynes, Wayne R. (ed.). 1990. *Encyclopedia of homosexuality*. New York: Garland publishing.
- » Eco, Umberto. 1995. Ur-Fascism, *The New York Review of Books*, June 22, 1995 (dostupno na: <http://www.nybooks.com/articles/archives/1995/jun/22/ur-fascism>; poslednja poseta 28. 2. 2016.)
- » Elman, R. Amy 1996. Triangles and Tribulations: The Politics of Nazi Symbols. *Journal of Homosexuality*, god. 30, br. 1: 1–11.
- » Frank, Blye 1987. Hegemonic Heterosexual Masculinity. *Studies in Political Economy* 24: 159–170.
- » Fraser, Nancy. 1992. The Uses and Abuses of French Discourse Theories for Feminist Politics. *Theory, Culture & Society*, god. 9, br. 1: 51–71.
- » Fromm, Erich. 1989/1973. *Anatomija ljudske destruktivnosti – Druga knjiga*. Zagreb: Naprijed; Beograd: Nolit.
- » Giles, Geoffrey J. 1992. "The Most Unkindest Cut of All": Castration, Homosexuality and Nazi Justice. *Journal of Contemporary History*, god. 27, br. 1: 41–61.
- » Giles, Geoffrey J. 2002a. The Denial of Homosexuality: Same-Sex Incidents in Himmler's SS and Police. *Journal of the History of Sexuality*, god. 11, br. 1/2: 256–290.
- » Giles, Geoffrey J. 2002b. *Why Bother About Homosexuals? Homophobia and Sexual Politics in Nazi Germany*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- » Goebbels, Joseph. 1999/1934. German Women (dostupno na: <http://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/goeb55.htm>; poslednja poseta: 28. 2. 2016.)*
- » Gramsci, Antonio. 1971/1948–1951. *Selections From the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- » Guenther, Irene. 2004. *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich*. New York: Berg.

* Izvor: "Deutsches Frauentum," *Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels* (Munich: Zentralverlag der NSDAP, 1934), pp. 118–126.

- » Haeberle, Erwin J. 1981a. Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany. *The Journal of Sex Research*, god. 17, br. 3: 270–287.
- » Haeberle, Erwin J. 1981b. "Stigmata of Degeneration": Prisoner Markings in Nazi Concentration Camps. *Journal of Homosexuality*, god.6, br. 1/2: 135–139.
- » Halle, Randall. 1995. Between Marxism and Psychoanalysis: Antifascism and Antihomosexuality in the Frankfurt School. *Journal of Homosexuality*, god. 29, br. 4: 295–317.
- » Hancock, Eleanor. 1998. "Only the Real, the True, the Masculine Held Its Value": Ernst Röhm, Masculinity, and Male Homosexuality. *Journal of the History of Sexuality*, god. 8, br. 4: 616–641.
- » Hearn, Jeff 2004. From hegemonic masculinity to the hegemony of men. *Feminist Theory*, god. 5, br. 1: 49–72.
- » Heineman, Elizabeth D. 2002. Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? *Journal of the History of Sexuality*, god. 11, br. 1/2: 22–66.
- » Herzog, Dagmar. 2002. Hubris and Hypocrisy, Incitement and Disavowal: Sexuality and German Fascism. *Journal of the History of Sexuality*, god. 11, br. 1/2: 3–21.
- » Higate, Paul & John Hopton. 2005. War, Militarism and Masculinities, u: Michael S. Kimmel, Jeff Hearn & R. W. Connell (ur.). *Handbook of Studies on Men & Masculinities*. Thousand Oaks; London: Sage, pp. 432–447.
- » Himmler, Heinrich. 2013/1937. Speech about Homosexuality to the SS Group Leaders (dostupno na: <https://nseuropa.wordpress.com/2013/04/11/heinrich-himmler-speech-about-homosexuality-to-the-ss-group-leaders>; poslednja poseta 28. 2. 2016.)*
- » Howson, Richard. 2006. *Challenging Hegemonic Masculinity*. London: Routledge.
- » Howson, Richard. 2009. Deconstructing hegemonic masculinity, u: Jeff Hearn (ur.) *GEXcel Work in Progress Report Vol. V*. Linköping: Institute of Thematic Gender Studies, Linköping University – Örebro University, pp. 137–147.
- » Irving, David. 1996. *Goebbels: Mastermind of the Third Reich*. London: Focal Point.
- » Jensen, Erik N. 2002. The Pink Triangle and Political Consciousness: Gays, Lesbians, and the Memory of Nazi Persecution. *Journal of the History of Sexuality*, god. 11, br. 1/2: 319–349.
- » Kimmel, Michael S. 1994. Masculinity as Homophobia: Fear, Shame, and Silence in the Construcion of Gender Identity, u: Harry Brod & Michael Kaufman (ur.) *Theorizing Masculinities*. Thousand Oaks; London: Sage, pp. 119–141.
- » Kimmel, Michael. 1997. Integrating Men into the Curriculum. *Duke Journal of Gender, Law and Policy*, god. 4, br. 9: 181–196.
- » Lautmann, Rüdiger. 1981. The Pink Triange: The Persecution of Homosexual Males in Concentration Camps in Nazi Germany. *Journal of Homosexuality*, god. 6, br. 1/2: 141–160.

* Izvor: "Rede anlässlich der SS-Gruppenführer-Besprechung in Tölz" (mit Redenotizen und Redestonogramm), 18. Feb. 1937. (S. 80-103 nachträglich im Bundesarchiv aus Stenogramm übertragen), Archivsignatur: NS 19/4004.

- » Lautmann, Rüdiger. 1990. Categorization in Concentration Camps as a Collective Fate: A Comparison of Homosexuals, Jehovah's Witnesses and Political Prisoners. *Journal of Homosexuality*, god. 19, br. 1: 67–88.
- » Longerich, Peter. 2015/2010. *Goebbels: A Biography*. New York: Random House.
- » Marcuse, Herbert. 1998/1941.* State and Individual under National Socialism, u: Douglas Kellner (ur.) *Technology, War and Fascism: Collected papers of Herbert Marcuse, vol.1*. London: Routledge, pp. 69–92.
- » Marshall, Gordon (ed.). 1996/1994. *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- » Martin, Patricia Yansen 1998. Why Can't a Man Be More Like a Woman? Reflection on Connell's *Masculinities*. *Gender and Society*, god. 12, br. 4: 472–474.
- » Micheler, Stefan 2002. Homophobic Propaganda and the Denunciation of Same-Sex-Desiring Men under National Socialism. *Journal of Homosexuality*, god. 6, br. 1/2: 95–130.
- » Mosse, George L. 1985. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- » Mosse, George L. 1996. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- » Mosse, George L. 2003/1966. *Nazi Culture: Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- » Mouton, Michelle. 2007. *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk: Weimar and Nazi Family Policy, 1918–1945*. Washington: German Historical Institute; Cambridge: Cambridge University Press.
- » Oosterhuis, Harry. 1995. The "Jews" of the Antifascist Left: Homosexuality and Socialist Resistance to Nazism. *Journal of Homosexuality*, god. 29, br. 2/3: 227–257.
- » Oosterhuis, Harry. 1997. Medicine, Male Bonding and Homosexuality in Nazi Germany. *Journal of Contemporary History*, god. 32, br. 2: 187–205.
- » Reich, Wilhelm. 1973/1933. *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Ideje.
- » Rosenberg, Alfred (?) 2003/1928. Erklärung der Reichsleitung der NSDAP auf eine Anfrage anlässlich der Reichstagswahl 1928. (dostupno na: <http://gibt-news.israel-live.de/ns-zeit/diskriminierung.htm>; poslednja poseta: 28. 2. 2016.)**
- » Röhl, Wolfgang. 1996. Homosexual Inmates in the Buchenwald Concentration Camp. *Journal of Homosexuality*, god. 31, br. 4: 1–28.
- » Semmelroth, Elen & Renate von Stieda (pir.). 1934. *N.S. Frauenbuch*. München: J. F. Lehmanns Verlag.
- » Solon, S. L. & Albert Brandt 1939. Sex under the Swastika. *American Mercury*, god. 47, br. 188: 425–432.
- » Šmale, Wolfgang. 2011/2003. *Istorija mužкости u Evropi (1450–2000)*. Beograd: CLIO.
- » Tacit, Gaj Kornelije. 1969/98. *Germanija*. Beograd: Rad.

* Predavanje održano na *Columbia University* u jesen 1941. godine.

** Izvor: Günter Grau – *Homosexualität in der NS-Zeit: Dokumente einer Diskriminierung und Verfolgung* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2003), p. 53. Engleski prevod: Haeberle, 1981a: 280.

- » Tamagne, Florence. 2006/2000. *A History of Homosexuality in Europe: Berlin, London, Paris 1919–1939, Volume I & II*. New York: Algora Publishing.
- » Theweleit, Klaus. 1983/1978. *Muške fantazije. Tom 4: Muško tijelo i „bijeli teror“*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- » Timm, Annette F. 2002. Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich. *Journal of the History of Sexuality*, god. 11, br. 1/2: 223–255.
- » Tin, Louis-Georges (ed.). 2008/2003. *The Dictionary of Homophobia: A Global History of Gay & Lesbian Experience*. Vancouver: Arsenal Pulp Press.
- » Waite, Robert G. 1998. Teenage Sexuality in Nazi Germany. *Journal of the History of Sexuality*, god. 8., br. 3: 434–476.
- » Wedgwood, Nikki. 2009. Connell's theory of masculinity – its origins and influences on the study of gender. *Journal of Gender Studies* god. 18, br. 4: 329–339.
- » Weisbrod, Bernd. 2000. Military Violence and Male Fundamentalism: Ernst Jünger's Contribution to the Conservative Revolution. *History Workshop Journal*, br. 49: 69–94.
- » Wetherell, Margaret & Nigel Edley. 1999. Negotiating Hegemonic Masculinity: Imaginary Positions and Psycho-Discursive Practices. *Feminism and Psychology*, god. 9, br. 3: 335–356.
- » Whitehead, Stephen. 1999. Hegemonic Masculinity Revisited. *Gender, Work and Organization*, god. 6, br. 1: 58–62.

Ana Miškovska Kajevska*

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

Biographical characteristics and war-related positionings:
the Belgrade and Zagreb feminists in the 1990s

Apstrakt: Tekstovi o izuzetno bitnom i velikom ratnom angažmanu beogradskih i zagrebačkih feministkinja 90-ih godina XX veka uglavnom se ne dotiču njihovih biografskih karakteristika. To dovodi do manjka uvida u sličnosti i razlike između ovih aktivistkinja u odnosu na njihov uzrast, stručnu spremu, etničko poreklo, profesije njihovih roditelja itsl. Jednako nedostaju uporedne analize biografskih karakteristika i stavova koje su ove feministkinje zauzele u odnosu na (post)jugoslovenske ratove, pa ostaje nepoznato da li su, npr., feministkinje čiji su stavovi smatrani nacionalističkim bile religioznije od onih sa antinacionalističkim stavovima i da li se u ovom smislu situacija u Beogradu razlikovala od one u Zagrebu.

Na osnovu empirijskih podataka i analiza iz svog kvalitativnog socio-istorijskog doktorskog istraživanja, u ovom ću tekstu predstaviti svoj inicijalni napor da delimično popunim gorenavedene praznine u stručnoj literaturi. Pokazaću da su prikupljanje i analiza biografskih karakteristika beogradskih i zagrebačkih feministkinja jako bitni za razumevanje višeslojnosti života i ličnosti svake aktivistkinje, kao i ratne međufeminističke podele u svakom gradu i njenu veću jačinu i vidljivost u Zagrebu nego u Beogradu. Pritom se nadam da će izložene informacije i zaključci podstaći daljna i dublja istraživanja biografija feministkinja s (post)jugoslovenskog prostora – teme koja, zbog prolaznosti ljudskog života i nedostatka biografskih zapisa, postaje sve urgentnija.

Ključne reci: Beograd, Zagreb, ratovi 90-ih, ratni stavovi, biografije, antinacionalističke feministkinje, „nacionalističke“ feministkinje

Abstract: The texts on the exceptionally important and large war-related engagement of the Belgrade and Zagreb feminists in the 1990s do not mainly concern their biographical characteristics. That leads to a lack of insight in the similarities and differences between these activists with regard to their age, educational background, ethnic origin, parents' occupation etc. There is an equal absence of comparative analyses of the biographical characteristics and the positionings which these feminists took on the (post-)Yugoslav wars,

* Amsterdamski univerzitet
anamk.work@gmail.com

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

so that it remains unknown whether e.g., the feminists whose positionings were seen as nationalist were more religious than those with antinationalist positionings, and whether the situation in Belgrade differed in this sense from that in Zagreb.

Based on the empirical data and analyses from my qualitative socio-historical doctoral research, I will present in this text my initial effort to partially fill the aforementioned lacunae in the scholarship. I will show that the gathering and analysis of the biographical characteristics of the Belgrade and Zagreb feminists are very important for understanding the multifacetedness of each activist's life and personality, as well as the war-related intra-feminist split in each city and its greater intensity and visibility in Zagreb compared to Belgrade. I hope, thereby, that the presented information and conclusions will inspire further and more in-depth research on the biographies of the feminists from the (post-)Yugoslav space – a topic which becomes increasingly urgent given the transience of human life and the absence of biographical records.

Keywords: Belgrade, Zagreb, wars of the 1990s, war-related positionings, biographies, antinationalist feminists, "nationalist" feminists

Uvod

Do početka (post)jugoslovenskih ratova, feministkinje u Beogradu i Zagrebu zastupale su isključivo rodno viđenje nasilja, uključujući i onog ratnog: počinioци su bili muškarci, a žrtve žene (i deca). Nacionalnost, pritom, nije igrala nikakvu ulogu. Ratovi su to suštinski promenili, budući da je (pri-pisana) nacionalna pripadnost jedne osobe počela biti od ključnog značaja u odlučivanju njene dalje sudbine. Novonastala situacija je uticala, između ostalog, i na način na koji su ove feministkinje gledale na ratno nasilje, odnosno definirale ko je počinilac, a ko žrtva. U oba grada feministkinje su se podelile, pa je predratni konsenzus oko definicije ratnog nasilja postao deo prošlosti. Ipak, nevezano od strane koju su zauzele, ove aktivistkinje nisu prestale da se zalažu za zaustavljanje ratnih silovanja i drugih ratnih zločina, kao i da se bave saniranjem njihovih posledica. U svojim su zemljama i inostranstvu govorile, pisale i protestirale protiv ovog nasilja i, paralelno s tim, pružale psihosocijalnu i humanitarnu pomoć silovanim ženama i drugim izbeglicama.

Istraživanje iz koga preuzimam podatke za potrebe ovog teksta¹ bavilo se mapiranjem, analizom i kontekstualizacijom ratnog aktivizma² (ratnih

1 Tekst se bazira na mojoj doktorskoj disertaciji (Miškovska Kajevska, 2014). Suština teksta je moj, donekle izmenjen, prevod njenog petog poglavlja.

2 Konstrukcije „ratni stavovi“, „ratna podela“, „ratna dinamika“ i „ratni aktivizam“ označavaju u ovom tekstu stavove, podelu, dinamiku i aktivizam koji su se odnosili na (post)jugoslovenske ratove. Odgovarajući engleski pridev koji koristim u disertaciji je *war-related*. Za razliku od toga, kada govorim o „ratnom nasilju“ (*war violence*) i „ratnim zločinima“ (*war crimes*), mislim na nasilje i zločine koji su deo tih ratova.

stavova, pre svega) beogradskih i zagrebačkih feministkinja 90-ih godina XX veka. Istraživala sam i kako je rat uticao na međusobne odnose feministkinja, a stekla sam delimične uvide i u lične istorije, odnosno biografske karakteristike jednog dela beogradskih i zagrebačkih feministkinja. Izvori podataka su mi uglavnom bili naučni i novinarski tekstovi iz (post)jugoslovenskog regiona i inostranstva, izdanja i originalni dokumenti nevladinih organizacija u kojima su ove feministkinje bile aktivne, tekstovi inostranih feminističkih i mirovnih organizacija, kao i iscrpni kvalitativni dubinski intervjui koje sam radila sa feministkinjama i mirovnjakinjama u 2009. i 2010. godini. Koristila sam i informacije iz dokumentarnih filmova i tekstova na internetu, ali u puno manjoj meri.

Stručna literatura³ koja analizira ili samo pominje ratni feministički aktivizam u Beogradu i/ili Zagrebu obično navodi, manje ili više eksplicitno, da su se ranih 90-ih godina XX veka, kao posledica ratnog nasilja, feministkinje podelile na antinacionalističke (ređe: nenacionalističke) i nacionalističke (ređe: patriotske). Ti tekstovi ne govore o tome kako su te oznake bile korišćene, pa se može steći pogrešni utisak kako su se neke feministkinje izjašnjavale kao antinacionalistkinje, a druge kao nacionalistkinje. Moje je istraživanje pokazalo, međutim, da, mada je u oba grada bilo feministkinja koje su s ponosom isticale da su antinacionalistkinje ili da zastupaju antinacionalističke stavove, nijedna beogradska ili zagrebačka feministkinja nije govorila o sebi kao o nacionalistkinji niti je svoje ratne stavove nazivala nacionalističkim. Potonji pojmovi bili su pripisani ovim feministkinjama od strane feministkinja koje su sebe nazivale antinacionalističkim, kao i od strane njihovih inostranih saradnica iz aktivističkih i naučnih krugova. Ovo pitanje imenovanja još je više usložnjeno činjenicom da su neke od beogradskih feministkinja koje su bile nazivane nacionalistkinjama za sebe govorile kako zastupaju antinacionalističke stavove.

Imajući u vidu ovu složenost, od izuzetnog je značaja da se pojmovi „antinacionalizam“ i „nacionalizam“ (jednako kao i „nenacionalizam“ i „patriotizam“) ne uzimaju „zdravo za gotovo“, već da im se pristupi obazrivo, uzimajući u obzir kontekst u kome su se pojavljivali: ko ih je upotrebljavao, na koju vrstu stavova su se odnosili⁴ i da li su predstavljali čin samoimenovanja ili

3 Npr. Batinić (2001), Benderly (1997), Jansen (2005), Korać (1998), Mikula (2005), Mladenović (2003), Mladenović i Litričin (1993), Pavlović (1999), Stojsavljević (1995) i Uremović (1995). Videti detaljnije u: Miškovska Kajevska (2014).

4 U vezi s ratnim stavovima o kojima je tu reč, videti tabelu i objašnjenje kasnije u tekstu.

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

imenovanja drugih osoba. Ovde ne mogu da ponudim analizu ovih pojmova i stepena (ne)opravdanosti njihovog korišćenja kao samoizabranog ili pripisanog opisa. Istraživanje na kome je zasnovan ovaj tekst nije imalo ambiciju da oceni tu (ne)opravdanost upoređivanjem teoretskih definicija antinacionalizma i nacionalizma sa empirijskim nalazima, odnosno sa konkretnim izjavama beogradskih i zagrebačkih feministkinja. Ta je analiza neophodno potrebna, jer će doprineti još boljem razumevanju ratne dinamike (uključujući proces imenovanja) ovih feministkinja. Međutim, uprkos svesnosti o njenoj bitnosti, odlučila sam da mi ona bude jedan od idućih istraživačkih poduhvata, a da za početak predstavim što više empirijskih saznanja, odnosno da pružim što širi mogući uvid u to koji su sve stavovi bili nazivani (anti)nacionalističkim. Ova je odluka bila potaknuta, s jedne strane, manjkom empirijskog materijala u postojećoj literaturi i, s druge strane, neuobičajeno dobrim pristupom informacijama koji sam imala. Između ostalog, moje su ispitanice bile veoma otvorene da sa mnom govore o vrlo osetljivim temama i iskustvima, a neke su mi čak dozvolile da pregledam njihove privatne arhive.

Zadržavam, znači, klasifikaciju na antinacionalističke i nacionalističke feministkinje, kakva je prisutna u pomenutoj literaturi. To radim ne samo da bih ostala u jasnom dijalogu s njom, već i zbog toga što su stavovi beogradskih i zagrebačkih nacionalističkih feministkinja, generalno uzevši, obično bili bliži službenoj politici Srbije, odnosno Hrvatske, nego što je to bio slučaj sa stavovima odgovarajućih antinacionalističkih feministkinja. To se u mnogo većoj meri odnosi na zagrebačke feministkinje, ali važi i za situaciju u Beogradu. Upotreba ove klasifikacije ne znači, međutim, da ona nije problematična. Kako bih naglasila potrebu za kritičkom distancom i podsetila na bitnu razliku u imenovanju, u ostatku rada govorim o antinacionalističkim i „nacionalističkim“ feministkinjama.⁵

5 I ovaj način označavanja stavova daleko je od idealnog. U disertaciji sam govorila o samoproglašanim (*self-declared*) antinacionalističkim i takozvanim (*so-called*) nacionalističkim feministkinjama, ali sam odustala od te terminologije zbog njene komplikovanosti. Pored toga, za razliku od njihovih mnogo neutralnijih ekvivalenata u engleskom, pojmovi „samoproglašene“ i „takozvane“ kontaminisani su njihovim korišćenjem u propagandne svrhe u Hrvatskoj i Srbiji tokom ratova 90-ih. Nešto neutralniji pridevi „samoimenovane“ i „nazvane“ bi mogli da ponude delimično rešenje, ali i njihovo korišćenje komplikuje rečenicu i ne problematizuje dovoljno pojmove „antinacionalizam“ i „nacionalizam“. Ostaje izazov pronaći što jednostavnije odrednice koje će puno bolje izraziti suštinu različitih ratnih stavova beogradskih i zagrebačkih feministkinja.

Dodatna česta slaba tačka jednog dela pomenute literature⁶ jeste poistovećivanje ratne podele između feministkinja unutar Beograda sa onom unutar Zagreba. To poistovećivanje se obično radi implicitno, tako što se prvo navodi da je došlo do podele u Beogradu i Zagrebu ili u celom (post)jugoslovenskom regionu, a zatim se ta tvrdnja ilustruje samo primerima iz Zagreba. Premda je tačno da je u oba grada došlo do razilaženja između feministkinja oko definicije počilaca i žrtava ratnog nasilja, odnosno stepena odgovornosti i viktimizacije zaraćenih strana, moje je istraživanje ustanovilo da ta vrsta analogije između Beograda i Zagreba treba da se izbegava.

Kao što može da se vidi iz tabele na sledećoj strani,⁷ beogradske i zagrebačke antinacionalističke feministkinje nisu imale iste ratne stavove. Još su se više razlikovali stavovi beogradskih i zagrebačkih „nacionalističkih” feministkinja. Pored tih razlika između Beograda i Zagreba, postojala je razlika i u intenzitetu međufeminističke podele u svakom gradu. Dok su se u vezi ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zagrebačke feministkinje jasno podelile u dve grupacije, dvodelna podela, do koje je došlo u Beogradu, nije bila tako izražena. Nesuglasice između beogradskih feministkinja oko pravilne definicije počilaca i žrtava tih ratova nisu dovele do oštrih sukoba na konferencijama, optužujućih tekstova i prekida saradnje, kao što je to bio slučaj sa zagrebačkim feministkinjama. Na primer, dok je među saradnicama beogradskog *Centra za ženske studije* bilo i feministkinja sa antinacionalističkim i onih sa „nacionalističkim” stavovima, ta vrsta suživota bila je nezamisliva u Zagrebu.

Konačno, tokom rata u Srbiji, tj. NATO bombardovanja SRJ i rata na Kosovu, došlo je do povećavanja razlike između međufeminističke dinamike u Beogradu i one u Zagrebu. Već postojeća podela između zagrebačkih feministkinja zadržala se i u odnosu na ovo ratno nasilje, mada je u međuvremenu donekle izgubila na snazi. U Beogradu se, međutim, dogodila naknadna fragmentacija, pa su se unutar grupacije antinacionalističkih feministkinja pojavile tri vrste ratnih stavova. Ali, čak ni tada podela u Beogradu nije imala tu oštrinu i nije dovela do takvih animoziteta kao ona u Zagrebu u prvoj polovini 90-ih godina XX veka.

6 Npr. Batinić (2001), Benderly (1997), Jansen (2005), Korać (1998), Stojsavljević (1995) i Uremović (1995).

7 Tabela daje uprošćeni i sažeti prikaz ratnih stavova beogradskih i zagrebačkih feministkinja. Sažetak je baziran na četvrtom poglavlju moje disertacije, u kome predstavljam detaljnu analizu devet istorijskih epizoda iz 90-ih godina XX veka. Videti i: Miškovska Kajevska (2015).

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

	Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991–1995)	Rat u Srbiji: NATO bombardovanje SRJ i rat na Kosovu (1998–1999)
Beogradske „nacionalističke“ feministkinje	Potencirale su da sve zaraćene strane, uključujući srpsku, čine seksualne i druge ratne zločine, kao i da žrtve postoje na svim stranama. Sugerisale su jednaku odgovornost svih strana, ali su se detaljnije bavile stradanjem Srba/Srpkinja od strane nesrpskih snaga i češće govorile o tome.	Protivile su se NATO bombardovanju, govorile o stradanju Srba/Srpkinja i šteti nanesenoj Srbiji. Skoro da nisu pominjale etničko čišćenje Albanci/Albanaca koje su sprovodile srpske snage na Kosovu, a ako bi ga uopšte pomenule, obratile bi mu sasvim malo pažnje.
Beogradske antinacionalističke feministkinje	Primarno im je bilo da istaknu odgovornost Srbije i kažu kako je ona najodgovornija za ratove, da sprovodi politiku etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva i da su srpske snage počinile najviše (seksualnih) ratnih zločina. Nisu negirale, ali im je bilo od sekundarne važnosti, da istaknu kako postoje počinioци i žrtve na svim stranama.	Jedne su se pozicionirale kao i beogradske „nacionalističke“ feministkinje, druge su se protivile i srpskom etničkom čišćenju na Kosovu i bombardovanju, a treće su podržavale bombardovanje ne samo zbog etničkog čišćenja na Kosovu, nego i zbog prethodnih u Hrvatskoj i BiH.
Zagrebačke „nacionalističke“ feministkinje	Isključivo su govorile o srpskim (seksualnim) ratnim zločinima i naglašavale da srpske snage sprovede etničko čišćenje nad Bošnjakinjama/Bošnjacima i Hrvatima/Hraticama. Uopšte nisu pominjale nesrpske zločine protiv Srpkinja/Srba, niti su isticale da Hrvatska snosi bilo kakvu odgovornost. Nisu se izjašnjavale u vezi s hrvatskom politikom i zločinima u BiH.	Podržavale su NATO bombardovanje, jer su ga smatrale jedinim načinom za zaustavljanje još jednog etničkog čišćenja nesrpkinja/nesrba koje je bilo isplanirano u Beogradu i sprovedeno od srpskih snaga. Nisu pominjale postojanje kritičkih glasova u Srbiji.
Zagrebačke antinacionalističke feministkinje	Primarno im je bilo da istaknu kako sve zaraćene strane, pa i hrvatska, čine (seksualne) ratne zločine, odnosno da Hrvatska nije samo žrtva srpske politike i da hrvatske snage nisu nedužne. Ipak bi naglasile da Srbija snosi veću odgovornost i da dominiraju srpski zločini. Otvoreno su kritikovale hrvatsku politiku i zločine u BiH.	Protivile su se kako srpskom etničkom čišćenju Albanci/Albanaca na Kosovu tako i NATO bombardovanju. Smatrale su da bombardovanje nije pravi način za zaustavljanje politike Srbije. Podsećale su na postojanje aktivistkinja/aktivista u Srbiji koji su se još od početka 90-ih godina XX veka suprotstavljali tog politici.

Predmet ovog rada su sličnosti i razlike u biografskim karakteristikama onih beogradskih i zagrebačkih feministkinja koje su vidljivo artikulisale svoje definicije počinilaca i žrtava (post)jugoslovenskih ratova. Feministkinje čije lične istorije ovde analiziram čine glavnu grupu ispitanica u mom istraživanju. To su aktivistkinje za koje sam zaključila (na osnovu informacija dobijenih iz naučne literature, organizacijskih izdanja i dokumenata, štampanih medija ili drugih ispitanica) da su bile glavne kreatorke ratnih feminističkih stavova u Beogradu i Zagrebu 90-ih godina XX veka. One su te stavove stvarale i re-produkovale tokom bavljenja feminističkim ratnim aktivizmom u Beogradu ili Zagrebu 90-ih i/ili pisanjem o njemu i ratovima. Preciznije rečeno, radi se o feministkinjama koje su autorke tih tekstova ili čija se imena i izjave navode u njima, kao i o feministkinjama čija imena nisu prisutna (na bilo koji način) u tim tekstovima, ali za koje su mi druge ispitanice izjavile da su jasno izražavale svoje stavove u odnosu na to ko je počinilac, a ko žrtva. U ovoj glavnoj grupi bilo je 26 feministkinja: osam beogradskih i sedam zagrebačkih antinacionalističkih, te četiri beogradske i sedam zagrebačkih „nacionalističkih“.

Beogradske ispitanice iz ove grupe su svoje ratne stavove izražavale, bar u jednom delu 90-ih godina XX veka, kao članice feminističkih organizacija *Asocijacija za žensku inicijativu, Autonomni ženski centar, Beogradski ženski lobi, Centar za ženske studije, SOS telefon, Žene u crnom i/ili Ženska stranka*. Feminističke organizacije unutar kojih su glavne zagrebačke ispitanice (delimično) ostvarile svoj ratni angažman bile su: *Autonomna ženska kuća Zagreb, B.a.B.e., Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Mreža multikulturalne pomoći, O-zona ženska linija, Radikalna feministička grupa Kareta, Zagrebački ženski lobby, Ženska grupa Trešnjevka*,⁸ *Ženska infoteka i/ili Ženska pomoć sada – SOS telefon*.

U sklopu svog istraživanja intervjuisala sam i dodatne 22 feminističke i mirovne aktivistkinje. Zanimala su me i mišljenja i iskustva kako aktivistkinja koje nisu toliko javno artikulisale svoje ratne pozicije tako i onih koje su s manje ili veće udaljenosti promatrala beogradski i zagrebački ratni feministički angažman. Dodatne ispitanice sam minimalno ispitala o njihovim ličnim istorijama i u ovde ne navodim te nalaze. S ciljem pisanja dinamičnijeg

8 Premda istog imena kao prva feministička organizacija u Zagrebu, osnovana 1986, radi se o drugoj organizaciji koja je bila aktivna u prvoj polovini 90-ih. Videti u: Miškovska Kajevska (2014).

teksta, u ostatku rada ću koristiti pojmove „ispitanice“, „feministkinje“ i „aktivistkinje“ kao sinonime, ali je izuzetno važno imati u vidu da se informacije koje tu iznosim odnose samo na glavne kreatorke ratnih stavova u Beogradu i Zagrebu 90-ih godina XX veka. Zbog vrste upotrebljenog uzorka (namerni uzorak u kombinaciji sa uzorkom snežne grudve) i njegovog malog obima, ovi se podaci ne mogu generalizovati na sve beogradske i zagrebačke feministkinje koje su se bavile ratnim aktivizmom 90-ih. Još se manje ovi nalazi odnose na sve beogradske i zagrebačke feministkinje.

Odluku da skupljam i lične istorije donela sam nakon uvida u to da mi postojeća literatura ne nudi ni približno dovoljno informacija o beogradskim i zagrebačkim feministkinjama čije su me biografske karakteristike zanimala. Malobrojne publikacije koje sadrže neke od tih podataka uključuju zbirku intervjua s različitim zagrebačkim aktivistkinjama (Barilar, 2000), kolekciju usmenih istorija u kojoj su, između ostalog, pomešteni intervjui s jednom zagrebačkom i dve beogradske feministkinje (Savić, Sv. *et al.*, 2008), autobiografska knjiga beogradske feministkinje Nadežde Radović (2002), kao i dve biografije preminule beogradske feministkinje Nede Božinović (Liversage i Shou, 2001; Stojaković, 2002). U drugim su tekstovima neki biografski podaci navedeni usput, pa iz Bilić (2011; 2012) i Fridman (2006) može da se sazna kako je veliki broj beogradskih i zagrebačkih (feminističkih) aktivista/aktivistkinja imalo roditelje koji su bili aktivne/i i viđene/i članice/članovi Saveza komunista. Duhaček (1998) pominje da je bilo nedovoljno priznatih razlika u obrazovnom nivou između članica beogradskog *Centra za ženske studije*, a ima i autorica koje navode da su zagrebačke antinacionalističke feministkinje bile odane i bliske komunističkoj eliti i zbog toga su imale privilegovani status u Jugoslaviji (Armanda i Nenadic, 1994; MacKinnon, 1993; Nenadic, 1991; 2010).

Odsustvo detaljne i sistematske pažnje za biografske karakteristike beogradskih i zagrebačkih feministkinja dovodi do manjka uvida u sličnosti i razlike između njih u odnosu na uzrast, stručnu spremu, nacionalnu pripadnost, profesije njihovih roditelja itsl. Jednako nedostaju uporedne analize ovih karakteristika i stavova koje su te političke akterke zauzele u odnosu na (post)jugoslovenske ratove, pa ostaje nepoznato da li su, npr., feministkinje čiji su stavovi smatrani nacionalističkim bile religioznije ili manje privržene Jugoslaviji od aktivistkinja sa antinacionalističkim stavovima, kao i da li se u ovom smislu situacija u Beogradu razlikovala od one u Zagrebu.

Odgovori na tu vrstu pitanja su preko potrebni ne samo zbog podsećanja na višeslojnost života i ličnosti svake aktivistkinje, odnosno na činjenicu da je svaka od njih bila mnogo više od jedne osobe sa ovakvim ili onakvim ratnim stavovima. Prikupljanje i analiza biografskih karakteristika beogradskih i zagrebačkih feministkinja su potrebni i za dublje razumevanje ratne međufeminističke podele u svakom gradu i njenu veću jačinu i vidljivost u Zagrebu nego u Beogradu. Međutim, informacije i zaključci koje ovde iznosim daleko su od sveobuhvatnih i konačnih, pa treba, pre svega, da se shvate kao početna saznanja, generatori novih pitanja i smernice za dalja i veća kvantitativna i kvalitativna istraživanja. Isto tako, duboko se nadam da će se lične istorije ne samo beogradskih i zagrebačkih feministkinja već i feministkinja iz drugih delova (post)jugoslovenskog prostora, mnogo više beležiti jer sećanja blede, a sa smrću aktivistkinja se nepovratno gubi prilika za sakupljanje tih istorija i njihovo kasnije istraživanje. Osim toga, nedovoljnost postojećih kolekcija i analiza povećava mogućnost za poricanje, karikiranje i zaboravljanje ogromnih i važnih napora koje su ove feministkinje uložile za poboljšanje položaja žena na ovom prostoru, kako u mirnodopskim tako i u (po)ratnim vremenima.

U daljem tekstu ću predstaviti uporednu analizu biografskih karakteristika beogradskih i zagrebačkih feministkinja. Zatim ću odvojeno uporediti biografske karakteristike antinacionalističkih i „nacionalističkih” feministkinja u svakom gradu: prvo u Beogradu, a zatim u Zagrebu. Još ću jednom napomenuti da, uprkos generalizirajućoj terminologiji, analize koje slede odnose se samo na ispitanice iz glavne grupe mog istraživanja. Isto treba imati u vidu da informacije koje iznosim u ostatku teksta, odnosno biografske podatke koje sam dobila od samih ispitanica tokom intervjua, nisam upoređivala sa informacijama iz drugih izvora kako bih proverila njihovu tačnost.⁹ Pre nego što izložim gorenavedena poređenja, osvrnuću se na karakteristike u odnosu na koje nisam utvrdila značajne razlike između ispitanica niti na relaciji Beograd–Zagreb, kao ni unutar gradova: uzrast, nacionalno poreklo (tj. nacionalnost roditelja) i motivacija za bavljenje feminističkim aktivizmom. Odsustvo bitnih razlika sugerira da ove tri karakteristike nisu u vezi s ratnim stavovima, pa ih zato tretiram odvojeno.

9 Uprkos važnosti, ta vrsta analize nije bila, nažalost, moguća iz praktičnih razloga, tj. nedovoljnih vremenskih i finansijskih resursa.

Analiza

Uzrast, nacionalno poreklo i motivacija: odsustvo razlika

U intervjuu su dve ispitanice iznele tvrdnju o vezi između uzrasta i vrste ratnih stavova (antinacionalističkih ili „nacionalističkih“). Zagreb9AN¹⁰ je komentarisala kako je postojala očigledna dobna razlika između aktivistkinja koje su se 1992, nakon podele zagrebačke organizacije *Ženska pomoć sada – SOS telefon*, našle na suprotnim stranama. U Beogradu, Beograd15N je govorila o svojim godinama i znanju koje je stekla kao o izvoru razlika između njenih ratnih stavova i onih beogradskih antinacionalističkih, puno mlađih feministkinja. Ovo istraživanje, međutim, nije moglo da utvrdi vezu između uzrasta ispitanica i njihovih ratnih stavova. Preciznije rečeno, nije se pokazalo ni kod beogradskih ni kod zagrebačkih ispitanica da su one s jednom vrstom ratnih stavova bile u proseku bitno mlađe ili starije od ispitanica s drugom vrstom ratnih stavova.

U svim uporednim analizama broj ispitanica čiji su roditelji bili iste nacionalnosti bio je srazmerno sličan broju ispitanica s roditeljima različitih nacionalnosti. Mada su potonje kombinacije bile raznovrsne, nijedna aktivistkinja nije bila delimično albanske ili bošnjačke nacionalnosti. Pored dominantne nacionalnosti (hrvatske u Zagrebu i srpske u Beogradu), mešani sastav je u Zagrebu sadržavao grčku, mađarsku, italijansku, jevrejsku, crnogorsku, poljsku, srpsku i slovenačku nacionalnost, dok je u Beogradu bilo prisutno hrvatsko, češko, nemačko, italijansko, jevrejsko, crnogorsko i slovenačko nacionalno poreklo. Antinacionalističke feministkinje nisu bile, dakle, ni u Beogradu niti u Zagrebu, mešovitijeg nacionalnog porekla u odnosu na svoje „nacionalističke“ feminističke sugrađanke.

Nisam mogla da ustanovim ni neke obrasce u motivaciji za feministički aktivizam. Ispitanice su govorile o potrebi da stave kraj nepravdi,

10 Koristim kodna imena budući da mi nisu sve ispitanice dale suglasnost da navedem njihova imena pored citata i parafraza njihovih reči. U tim kodnim imenima, koje sam već upotrebila u disertaciji, „Beograd“ i „Zagreb“ označavaju grad u kom je dotična ispitanica bila aktivna, brojka označava redni broj intervjua u tom gradu, dok „AN“ i „N“ ukazuju na to kakve je ratne stavove (antinacionalističke ili „nacionalističke“) ta feministkinja izražavala. Kao što sam objasnila, beogradske antinacionalističke feministkinje podelile su se prema stavovima koje su zauzele u vezi s ratom u Srbiji, pa kod ovih feministkinja oznaka „AN“ ne odgovara nužno stavu dotične feministkinje u odnosu na to ratno nasilje. Međutim, kako ne bih dodatno komplikovala tekst upotrebom duplih kodnih imena, zadržavam klasifikaciju napravljenu u odnosu na ratove u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

diskriminaciji, (seksualnom) nasilju protiv žena i razlici u društvenoj moći između žena i muškaraca. Neke su govorile o svojoj želji da promene tradicionalne rodne uloge u porodici, stvore prostor za žene i njihova iskustva u društvenim i humanističkim naukama, kao i da pruže doprinos oslobađanju žena, njihovoj nezavisnosti, samoopredeljivanju i slobodi izbora. Bilo je i onih koje su se, nakon što su posetile neku feminističku organizaciju ili su prisustvovalе feminističkom predavanju, inspirisale osećajem zajednice jednakih i uzajamno podržavajućih osoba ili saznanjem o društvenom karakteru problema, za koje su dotad mislile da su jedino njihovi lični.

Samo su tri antinacionalističke ispitanice (dve iz Beograda i jedna iz Zagreba) povezale svoju motivaciju za feministički angažman s ratnim nasiljem, ali čak i njihova motivacija nije bila isključivo rezultat nove realnosti. Beograd5AN nije bila samo fascinirana principima rada beogradskog *SOS telefona* i nehijerarhijskim odnosima između njegovih članica, bez obzira na uzrast ili klasne razlike. Ona je izabrala feminizam i zbog toga što je nudio najbolji odgovor nacionalizmu i ratovima. Beograd6AN je započela s feminističkim aktivizmom pre početka ratova, dok je živela u inostranstvu, ali se priključila *Ženama u crnom* u Beogradu upravo zbog rata. I Zagreb12AN se upoznala s feminizmom tokom predratnog boravka u inostranstvu, ali tek su je ratna silovanja i situacija sa ženama izbeglicama u Hrvatskoj gurnuli u akciju. To što ostale feministkinje nisu povezale svoju motivaciju za feministički angažman s ratnom situacijom imalo je veze s razdobljem iz kog datiraju njihovi aktivistički počeci. Većina njih je postala aktivna 80-ih ili najkasnije na samom početku 90-ih godina XX veka, pre nasilnog raspada Jugoslavije.

Uporedna analiza beogradskih i zagrebačkih feministkinja

Samo se jedna od dvanaest beogradskih ispitanica nije izjasnila kao ateistkinja, već je sebe opisala kao duhovnu osobu koja insistira na biološkoj jednakosti ljudi i moli se u svim hramovima. Više neateistkinja je bilo kod zagrebačkih ispitanica: od njih četrnaest, dve su izjavile da poštuju različite boginje, jedna da je katolikinja, jedna da je generalno duhovno orijentisana osoba i jedna koja je navela kako je privlače delovi različitih religija i verovanja. Obrazovni nivo beogradskih ispitanica je bio viši. Sve su imale bar prvi stepen visokog obrazovanja, dok su tri zagrebačke ispitanice imale samo srednjoškolsku diplomu.

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

Bilo je ispitanica iz oba grada s bar jednim roditeljem koji je bio bolje pozicioniran u jugoslovenskom društvu (npr. vojno lice s visokim činom, diplomat/diplomatkinja, upravnik/upravnica kazneno-popravnog doma, upravnik/upravnica naučne ustanove, sudija, direktor/direktorka velikog preduzeća, hirurg/hiruškinja ili univerzitetski profesor / univerzitetska profesorka). To je, ipak, češće bio slučaj kod beogradskih feministkinja (sedam, nasuprot tri zagrebačke). Više zagrebačkih ispitanica (pet, nasuprot dveju beogradskih) imale su lično iskustvo i/ili porodičnu istoriju nepravdi počinjenih od strane partizanskih vlasti tokom Drugog svetskog rata i/ili komunističkih vlasti u doba Jugoslavije.¹¹

Nepravde o kojima su govorile te zagrebačke feministkinje uključivale su primer oca koji je bio poslan u zatvor jer nije bio na strani Tita tokom sukoba sa Staljinom 1948, oca koji je izgubio posao zbog pripadanja buržoaziji pre Drugog svetskog rata, kao i oca koji je bio otpušten zbog kritike faktičkog sprovođenja deklarisanе komunističke ideologije. Zagreb13N je govorila i o tri saobraćajne nesreće u kojima je auto udario članove/članice njene porodice, kao o posledici njihove kritike komunističke prakse ućutkavanja političkih suparnika/suparnica. Advokatkinja Zagreb15N završila je 70-ih godina XX veka u zatvoru zbog učešća u Hrvatskom proljeću i odbrani 40 članova ove političke inicijative, dok je Zagreb14N podelila dve epizode. Prva se epizoda odnosila na njenog strica koji je, uprkos tome što je bio maloletan, jedva izbegao da ga partizani ne streljaju zbog pretpostavljene suradnje s fašističkim vlastima. Druga situacija je bila njeno vlastito iskustvo, kad joj nije bilo dopušteno polaganje ispita. Zagreb14N je govorila o ovom incidentu kao o kršenju ljudskih prava:

„Kad sam prijavljivala ispit na fakultetu, morala sam prijaviti da je to 'hrvatsko-srpski' ili 'srpsko-hrvatski' [jezik]. Ja sam prijavila 'hrvatski' i zbog toga bila sankcionirana. Ja živim u Hrvatskoj, ja govorim hrvatski, ja ne govorim hrvatsko-srpski, niti srpsko-hrvatski... Ja smatram da [imam prava da] taj jezik koji ima neko ime, slobodno govorim i pišem. To je moje osnovno ljudsko pravo“.¹²

11 U intervjuima sam neutralno pitala o eventualnim bitnim porodičnim istorijama u vezi partizana, ustaša, četnika, belogardejaca itsl. u Drugom svetskom ratu, a ponekad bi ispitanice same otpočele da govore o tome. Priče o ličnim iskustvima doživljenih nepravdi od strane komunističkih vlasti tokom Jugoslavije same su izlazile dok sam pitala ispitanice o njihovoj obrazovnoj i poslovnoj trajektoriji.

12 Intervju sa autorkom, Zagreb, mart 2009.

Samo su dve beogradske aktivistkinje pomenule situacije slične onima zagrebačkih feministkinja. Uprkos tome što se borio s partizanima od početka oružanog otpora, otac Beograd14AN je bio degradiran i zatvoren na Golom otoku zbog suprotstavljanja stavu Partije da postoji samo jedan ispravan način za promatranje Titovog sukoba sa Staljinom. Beograd5AN je ispričala koliko se nepravedno Savez komunista poneo prema njoj. Zbog svojih kritičkih političkih pogleda, izgubila je posao glavne urednice studentskog časopisa i pretila joj je opasnost da završi u zatvoru.

Postojala je velika razlika između ispitanica u izražavanju svoje privrženosti socijalističkoj Jugoslaviji. Beogradske ispitanice su puno češće (deset, nasuprot pet zagrebačkih) govorile o toj privrženosti. Pored ovih feministkinja, koje su to otvoreno rekle, jedna zagrebačka i dve beogradske ispitanice dale su naslutiti svoju delimičnu privrženost. Zagreb16N se prisetila svog oduševljenja samoupravljanjem i omladinskim radnim akcijama, Beograd16N je pohvalila jugoslovenski projekt modernizacije i politiku nesvrstanosti, a Beograd6AN je govorila o svojoj privrženosti različitim zemljama zbog življenja u njima. Od svih ovih feministkinja, koje su izrazile bar nekakvu privrženost Jugoslaviji, sve zagrebačke, ali samo polovina (tj. šest) beogradskih, rekle su kako je 1991. ta veza nestala zajedno s državom. Dvema beogradskim ispitanicama je povezanost s Jugoslavijom predstavljala realnost čak i u vreme intervjuisanja (2009. ili 2010).

Druga upečatljiva razlika između beogradskih i zagrebačkih ispitanica očitala se u tome što je vlastiti osećaj bola zbog raspada Jugoslavije bio pomenut jedino u narativima beogradskih feministkinja. Na primer, Beograd11AN je komentarisala taj raspad na sledeći način:

„Pokušavam da se ne vraćam na to. Jedva sam se izvukla iz toga; meni je to bilo strašno. Stvarno sam bila među poslednjima koja je u to poverovala. Kad se događalo pred mojim očima, nisam verovala. Nije se tu radilo ni o kakvom državnom razlogu, identitetu, već upravo o tom da sam mislila da je Jugoslavija bila dobar pokušaj i dobra prilika da se sporovi zbog razlika prevazilaze. Da je to [Jugoslavija] bio neki prostor u kome smo se mogli lakše sporazumevati. Nekako mi se činilo da je to [Jugoslavija] bilo na strani racionalnosti, a da je raspad toga bio zasnovan na potpuno iracionalnim strastima i nacionalizmu”.¹³

Samo je jedna beogradska aktivistkinja, ona koja je izrazila privrženost različitim zemljama, rekla da joj nije žao kraja Jugoslavije, već samo njegovog nasilnog karaktera. Ovakve izjave u vezi raspada bivše države bile su puno uobičajenije kod zagrebačkih ispitanica, a bilo je i onih koje su, poput Zagreb13N, izrazile svoju ambivalentnost:

„Za mene ta činjenica da su [u Hrvatskoj] ljudi na parlamentarnim izborima [sic; radilo se o referendumu] odlučili da žele svoju zemlju, znači da je većina odlučila, za mene je to bilo zakon. Ja sam taj čas rekla: 'Ok, ako je tako većina odlučila, tako će biti, a ja mogu ostati tu živjeti ili ako mi se to ne sviđa, otići'... I onda se je dogodio rat i ja sam donijela odluku da neću otići iz svoje zemlje ni pod kojim uvjetima”.¹⁴

Moje je pitanje o nacionalnoj pripadnosti redovno izazivalo nelagodu kod ispitanica, a njihovi odgovori su obično bili dopunjeni pojašnjenjima i komentarima. Ta reakcija nije čudna ako se uzme u obzir da je u ratovima 90-ih godina XX veka, kao što sam već napomenula na početku, (pripisana) nacionalna pripadnost uveliko određivala nečiji status u društvu, uključujući i najekstremnu mogućnost da ta osoba bude silovana, mučena na druge načine i/ili ubijena zbog te pripadnosti. I pored opšte nelagode, postojala je bitna razlika između beogradskih i zagrebačkih ispitanica.

Devet beogradskih feministkinja nisu ni u jednom trenutku za sebe upotrebile reč „Srpkinja” – čak ni one četiri, koje su govorile o svojoj vezi sa Srbijom preko državljanstva, jezika ili osećaja odgovornosti zbog zločina počinjenih od strane Srba i u ime svih Srba. Samo su tri zagrebačke ispitanice u potpunosti izbegle da opišu sebe kao Hrvatice. Pored toga, i one tri beogradske ispitanice, koje su se u jednom trenutku nacionalno deklarirale kao Srpkinje, nisu to rado učinile. Jedna je izgovorila reč „Srpkinja” tek nakon mog eksplicitnog pitanja, dok su je ostale dve i izgovorile i od nje se distancirale pominjući svoju privrženost Jugoslaviji. Od zagrebačkih ispitanica koje su za sebe upotrebile reč „Hrvatica”, šest su je navele kao svoju nacionalnost (jedna feministkinja je, pritom, dodala da se pre rata osećala i Jugoslovenkom), a pet su tu reč jednostavno videle kao opis vlastite realnosti, odnosno govorile su o bivanju kod kuće u hrvatskom jeziku i kontekstu, rođenju i življenju u Hrvatskoj ili poreklu od roditelja hrvatske nacionalnosti.

Pitajući aktivistkinje o njihovoj ličnoj situaciji prilikom izbijanja ratnog nasilja 1991, htela sam, između ostalog, da proverim da li su neke od njih imale bliske osobe koje su bile mobilisane ili na drugi način u opasnosti zbog, na primer, življenja u blizini fronta. To je nešto češće bio slučaj s beogradskim feministkinjama (osam, nasuprot sedam zagrebačkih). Budući da tadašnji Ustav Srbije, za razliku od Ustava Hrvatske, nije dozvoljavao prigovor savesti na vojnu službu, beogradske ispitanice su, pre svega, govorile o iskustvima skrivanja svojih sinova i/ili (bivših) partnera kojima je pretio rizik od masovnih mobilizacija. Beograd6AN je o tom periodu rekla: „Svi smo bili u teškoj situaciji. Ne samo ja u mojoj porodici, svi u okruženju smo krili muškarce, niko [od muškaraca] nije spavao kod sebe kući. U Beogradu je bio veliki otpor. 80% se nije odazivao na pozive”.¹⁵ U ovu grupu ispitanica uključujem i feministkinju koju je rat na drugi način intenzivno pogodio nešto kasnije – 1992, zbog nestašice lekova izazvane međunarodnim sankcijama protiv SRJ, umrla je njena novorođena beba.

Zagrebačke aktivistkinje su obično govorile o članovima/članicama porodice, prijateljima/prijateljicama i rođacima/rođakinjama koji su bili mobilisani ili živeli u područjima koja su bila direktno izložena ratnom nasilju. Ali, bilo je i nešto drukčijih iskustava. Maloletni sin Zagreb14N je dobrovoljno otišao u rat, a dve feministkinje su strahovale za život svojih očeva. Zbog svoje srpske nacionalnosti i statusa penzionisanog vojnog lica, otac Zagreb12AN je dobio pretnje, dok je otac Zagreb7AN trebalo redovno da ide na dijalizu, čak i ako je trajala vazдушna opasnost. To ga je potencijalno činilo sumnjivim u očima hrvatskih vojnika. Zatim, Zagreb24AN je, kao jedina od svih ispitanica, dva meseca dobrovoljno ratovala u Hrvatskoj. Smatrala je da su njen dom i život, jednako kao i životi njenog maloletnog deteta i njenih roditelja, do te mere ugroženi da ona mora da uzme proaktivnu ulogu u njihovoj odbrani. I Zagreb1N je razmišljala o dobrovoljnom prijavljivanju, ali je odustala od tog plana jer nije htela da napusti svoje maloletno dete. Ona, međutim, ne spada u ovu grupu ispitanica jer je htela da ode u rat ne zbog osećaja ugroženosti (vlastite ili njoj bliskih osoba), već zbog intenziteta razaranja u Hrvatskoj.

Za kraj, u oba je grada postojala organizacija koja je okupljala veliki deo ispitanica iz konkretnog grada i imala otvoreno i javno izražene ratne stavove. Deset beogradskih aktivistkinja je bilo u *Ženama u crnom*, mada su

15 Intervju sa autorkom, Beograd, jun 2009.

Beograd15N i Beograd12N tamo ostale kratko zbog nesuglasica oko definicije počinitelja i žrtava ratnog nasilja. Osam zagrebačkih feministkinja bilo je aktivno u *Antiratnoj kampanji Hrvatske*. Slično situaciji u Beogradu, Zagreb16N je napustila organizaciju ubrzo nakon osnivanja jer se protivila njenom tretmanu rata u Hrvatskoj.

Uporedna analiza beogradskih feministkinja

Osim jedne „nacionalističke“ feministkinje, koja je sebe opisala kao duhovnu osobu, ostalih jedanaest beogradskih ispitanica bile su ateistkinje. Sve su ispitanice iz ovog grada završile fakultet, ali su „nacionalističke“ feministkinje imale uočljivo jače obrazovne kvalifikacije: tri su bile univerzitetske profesorke, a četvrta je imala završena dva fakulteta. Od osam antinacionalističkih ispitanica, samo je jedna bila univerzitetska profesorica, dok nijedna nije imala dve fakultetske diplome. Istovremeno, puno je više antinacionalističkih ispitanica (šest, nasuprot jedne „nacionalističke“) dolazilo iz boljestojećih porodica, u kojima je bar jedan roditelj imao viši društveni status. Veliki isključak među antinacionalističkim ispitanicama bila je Beograd14AN, čiji je otac bio poslan na Goli otok, dok je kod „nacionalističkih“ feministkinja isključak bila Beograd15N. Njen je otac imao Orden narodnog heroja iz Drugog svetskog rata i visoki čin u JNA.

Od svih beogradskih feministkinja, samo su dve antinacionalističke govorile o nepravdama kojima su njihove porodice i/ili one same bile izložene od strane jugoslovenskih vlasti: gorepomenuta Beograd14AN i Beograd5AN. Potonja je bila izložena degradirajućem tretmanu univerzitetskog ogranka Saveza komunista, čija je bila članica. Dve godine nakon njenog imenovanja za glavnu urednicu studentskog časopisa, bila je smenjena i umalo lišena slobode zbog uređivačke politike u kojoj se kritički govorilo o raspadanju socijalističkog sistema i pozivalo na njegovo poboljšanje. Beograd5AN je opisala ovo iskustvo kao svoju „društvenu smrt“, ali nije upoređivala taj tadašnji nepovoljni društveni status s onim njenih budućih suradnica feministkinja.

Takva su poređenja bila prisutna samo u narativima dveju ispitanica – po jedne iz svake kategorije. Beograd14AN se prisetila velikog siromaštva u kome je odrasla. Za razliku od drugih feministkinja, ona je morala da zarađuje još kao studentkinja kako bi prehranila sebe i mogla da putuje. Ipak, ona nije povezala tu statusnu razliku i svoju ozlojeđenost zbog nižeg i težeg

društvenog položaja s kasnijim razlikama u ratnim stavovima, kao što je to uradila Beograd16N:

„Ja pripadam porodici intelektualnog proleterijata. Mi ni iz jednog režima nismo profitirali. Mnogo je onih iz te građanske inteligencije ili ovi koji su antinacionalisti, kako god hoćete da ih zovete, koji su u stvari deca vrlo visoko pozicionirane bivše komunističke klase i koji su zadržali sve privilegije prethodnog pozicioniranja, i uz to dobili nove privilegija boraca za slobodu, demokratiju i tako dalje. Ja sa tim nemam veze”.¹⁶

Nijedna „nacionalistička” ispitanica nije rekla da je uživala neke privilegije u Jugoslaviji. To jeste bio slučaj s dve antinacionalističke feministkinje. Zahvaljujući poslovnim angažmanima svojih roditelja, Beograd6AN je mogla da živi u inostranstvu, pohađa dobre škole i ima dovoljno para da redovno putuje. Beograd3AN je pohvalila veštine koje je stekla tokom svog 17-godišnjeg rada u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije. Iskustvo pisanja jako bitnih političkih dokumenata (uključujući i govore visokopozicioniranih političara), ličnog prisustva procesima donošenja odluka i pregovaranja, kao i organiziranja konferencija, uveliko je koristilo njenom kasnijem feminističkom aktivizmu i radu kao novinarka i književnice.

Deset beogradskih ispitanica izjavile su da su osećale privrženost socijalističkoj Jugoslaviji, a čak i one dve (po jedna iz svake kategorije) koje nisu to uradile, nisu takvu privrženost ni negirale sasvim. Beograd16N je rekla da nije jugonostalgična, ali da ipak smatra da je Jugoslavija bila ozbiljna država koja se razvijala, modernizovala i imala sjajnu ideologiju nesvrstanosti. I Beograd6AN je navela da nije jugonostalgična. Još je objasnila kako nije mogla da izgradi privrženost samo jednoj državi, kao što su njeni roditelji imali s Jugoslavijom, zato što se njen život još iz detinjstva odvijao između tri države i tri jezika. Za sebe je rekla da je „globalista, građanka sveta, ali ne iz ideoloških razloga, nego zaista”¹⁷ i nešto kasnije dodala da gde god da je bila, „uvek mi je nedostajalo ono što nemam, taj drugi deo, treći deo”.¹⁸

I kod antinacionalističkih i kod „nacionalističkih” ispitanica bila je po jedna feministkinja za koju je ova privrženost bila još poprilično živa u vreme

16 Intervju sa autorkom, Beograd, septembar 2010. Istaknuto u originalu.

17 Intervju sa autorkom, Beograd, jun 2009.

18 Isto.

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

intervjuisanja. To se videlo i iz toga što su se ove dve ispitanice u intervjuu izjasnile kao Jugoslovenke. Beograd4AN je ovo izjašnjavaње objasnila svojim izuzetno mešovitim nacionalnim poreklom (i našalila se da je „multinacionalnog porekla, kao multinacionalne kompanije”),¹⁹ a Beograd15N je rekla da joj je cela Jugoslavija još uvek domovina i da joj je još jako važno ono što se događa u bivšim republikama. Beograd2N i Beograd12N su samo dale naslutiti da njihova privrženost Jugoslaviji još postoji, premda u slabijoj formi. Beograd2N je komentarisala: „Ja sam bila vrlo snažno vezana za Jugoslaviju. Sad sam racionalnija, pošto posle svega ovoga [nasilnog raspada] vidite da neke stvari jednostavno ne idu, što zbog unutrašnjeg, što zbog spoljašnjeg faktora”.²⁰ Promenjeni odnos Beograd12N prema Jugoslaviji ogledao se u tome što je ova feministkinja prvo izjavila da ima jugoslovenski identitet, a nakon toga se ispravila rekavši da je „van tih nekih identiteta”²¹ i da se oseća kao kosmopolitkinja, posebno zbog svog mešovitog nacionalnog i verskog porekla.

Skoro sve antinacionalističke ispitanice (njih šest) istakle su kako su odlučno ostavile privrženost Jugoslaviji iza sebe, što nije bio slučaj ni s jednom od „nacionalističkih” ispitanica. Tih šest antinacionalističkih feministkinja, koje su u prošlom vremenu pričale o svojoj privrženosti Jugoslaviji i njenim stanovnicama/stanovnicima, izložile su sledeće razloge za taj diskontinuitet: ta je privrženost postala besmislena nakon što je država prestala da postoji, izražavanje privrženosti od strane nekog iz Srbije postalo je problematično jer je bilo shvaćeno kao hegemonijski srpski nacionalizam, kao i da je to izražavanje moralo biti napušteno kako bi se izreklo jasno neslaganje sa srpskom hegemonijskom i unitarističkom politikom. Po rečima Beograd5AN, oni koji su ostali „srpski pro-Jugosloveni”²² bili su manipulisani od Slobodana Miloševića, pa su tako doprineli stradanju nacionalnih „Drugih”. Kod antinacionalističkih feministkinja bilo je, dakle, onih koje su se reaktivnije postavile u odnosu na tu privrženost (tj. prekinule je zbog reakcija) i onih koje su bile proaktivnije u tome (tj. prekinule je kako bi izrazile svoje suprotstavljanje).

Ovo ukazuje na jednu od bitnih razlika između beogradskih feministkinja. Sve su one imale nekad bar delimičnu privrženost Jugoslaviji, ali kada

19 Isto.

20 Isto.

21 Intervju sa autorkom, Beograd, jul 2009.

22 Intervju sa autorkom, Beograd, jun 2009.

su u intervjuiima pričale o njoj (i njenom kraju), ta objašnjenja obično su se razlikovala u zavisnosti od toga da li su govornice bile antinacionalističke ili „nacionalističke“ feministkinje. Premda nisu sve antinacionalističke ispitanice (već samo pet njih) dovele u vezu privrženost socijalističkoj Jugoslaviji nakon 1991. s Miloševićevom politikom, tj. odgovornošću Srbije za ratove, značajno je da nijedna od „nacionalističkih“ ispitanica nije napravila takvu paralelu.

Druga važna razlika između kategorija odnosi se na nacionalno izjašnjanje, mada su se sve beogradske ispitanice protivile tome. Sve antinacionalističke feministkinje izričito su se uzdržale od izjašnjavanja. Za neke je to bio nefeministički čin, druge su jednostavno odbile da upotrebe takvu (repressivnu) klasifikaciju, a treće su rekle da je to za njih nemogući zadatak, jer su imale mešovito nacionalno poreklo i/ili životnu putanju. Nekoliko njih, koje su govorile o vezi sa Srbijom preko jezika, državljanstva ili osećaja odgovornosti zbog srpskih zločina, pazile su da ni u jednom trenutku ne opišu sebe kao Srпкиnje. Izuzev Beograd15N, koja se izjasnila kao Jugoslovenka, ostale tri „nacionalističke“ ispitanice su u jednom trenutku izjavile da su Srпкиnje. Svaka je od njih, međutim, omekšala svoju izjavu tako što je izrekla i širu identifikaciju. Odmah nakon što su se izjasnile kao Srпкиnje, Beograd2N i Beograd12N su istakle svoju (delimičnu) privrženost Jugoslaviji. Trećoj, Beograd16N, bilo je, čini se, još više stalo da se distancira od svog srpskog nacionalnog porekla. U početku je opisala sebe kao Beograđanku iz „kruga dvojke“ ili kao Zemljanku koja je bila užasnuta srbizacijom grada i gubitkom njegovog prethodnog jugoslovenskog i kosmopolitskog duha. Za sebe je navela da je Srпкиnja tek nakon što sam je eksplicitno pitala za nacionalno poreklo.

Nešto više „nacionalističkih“ feministkinja (tri, nasuprot pet antinacionalističkih) su izjavile da su imale bliske članove/članice porodice koji su bili direktno ugroženi ratnim nasiljem 1991. S isključkom feministkinje čija je beba preminula 1992, ostale beogradske ispitanice su govorile o (bivšim) partnerima i sinovima kojima je pretila mobilizacija i kojima su one aktivno pomagale u izbegavanju (ponovnog) slanja na ratište. Budući da je tokom NATO bombardovanja celo stanovništvo Srbije bilo ugroženo, beogradske ispitanice sam pitala da li su tada imale bliske ljude koji su bili u dodatnoj opasnosti. Samo četiri ispitanice (po dve iz svake kategorije, što znači srazmerno puno više „nacionalističkih“ feministkinja) pomenule su takvo iskustvo, ali iz tih odgovora nije proizašao nikakav obrazac. Beograd12N, čiji je suprug bio mobilisan za odbranu Beograda, s odobravanjem je rekla da on nikad ne bi

Biografske karakteristike i ratni stavovi: beogradske i zagrebačke feministkinje 90-ih godina XX veka

otišao da je kojim slučajem bio mobilisan za odlazak na Kosovo. S odobravanjem je govorila i Beograd15N o odluci svog sina da se sâm prijavi u jedinicu odmah nakon što je bombardovanje započelo, odnosno zemlja bila napadnuta. Beograd11AN je pričala o svom strahu za sina zbog opasnosti koja ga je vrebala kao osobu zaduženu za snimanje bombardovanja, a Beograd3AN se prisetila kako je pomagala prijateljičinom sinu da napusti zemlju.

Imanje i nemanje iskustva aktivizma u beogradskim *Ženama u crnom* formirali su jasnu liniju razgraničenja između beogradskih antinacionalističkih i „nacionalističkih“ feministkinja. Svih osam antinacionalističkih ispitanica imale su to iskustvo, nasuprot polovini „nacionalističkih“. Čak ni te dve feministkinje, Beograd12N i Beograd15N, nisu dugo ostale u organizaciji jer su smatrale da njeni proglaši ne vode računa o srpskim žrtvama nesrpskih počinitelja i ne pominju odgovornost drugih zaraćenih strana.

Uporedna analiza zagrebačkih feministkinja

Nešto više (pet) zagrebačkih antinacionalističkih ispitanica, nasuprot četiri „nacionalističke“, sebe su opisale kao ateistkinje. Ostale dve antinacionalističke feministkinje izjasnile su se kao katolikinja i duhovna osoba bez određene religijske denominacije, a od ostale tri „nacionalističke“ ispitanice, jednu su delimično privlačile različite religije i verovanja, a dve su verovala u boginje. Nevezano uz kategoriju, čak i feministkinje koje su rekle da imaju neku religijsku ili duhovnu pripadnost, kritikovale su položaj žena u organizovanim religijama.

Nije bilo velikih razlika u stepenu obrazovanja između obe kategorije zagrebačkih ispitanica. U svakoj je kategoriji većina imala bar fakultetsko obrazovanje, a jedna „nacionalistička“ i dve antinacionalističke feministkinje imale su samo srednjoškolsku diplomu. Postojala je, međutim, očigledna razlika u društvenom položaju roditelja ispitanica. Tri antinacionalističke, nasuprot nijedne „nacionalističke“ feministkinje, imale su bar jednog roditelja s višim društvenim statusom u Jugoslaviji. Još veća je bila razlika između kategorija u odnosu na iskustva doživljene nepravde od strane partizanskih i/ili komunističkih vlasti. Nijedna antinacionalistička feministkinja nije pomenula takvo iskustvo, nasuprot većine (pet) „nacionalističkih“ aktivistkinja. U stvari, sve nepravde koje sam u prvoj analizi navela kao iskustva zagrebačkih ispitanica bila su iskustva onih „nacionalističkih“.

Značajna nejednakost bila je vidljiva i u govoru o (ne)privilegovanom životu u Jugoslaviji. Taj disparitet ukazuje da su neke (buduće) „nacionalističke“ feministkinje i pre ratova 90-ih godina XX veka imale netrpeljivost u odnosu na neke (buduće) antinacionalističke feministkinje. S neočekivanim isključkom Zagreb15N, aktivistkinje koja je bila zatvorena 70-ih zbog disidentstva, sve ostale „nacionalističke“ ispitanice su izjavile kako su u doba Jugoslavije bile neprivegovane u odnosu na zagrebačke antinacionalističke aktivistkinje. Za njih su potonje bile pripadnice „crvene buržoazije“, tj. komunističke elite, pa su kao takve imale više finansijskih sredstava, veće političke slobode i lakši pristup zapošljavanju. Samo jedna antinacionalistička ispitanica podelila je slično iskustvo autsajderke. Zagreb23AN je uporedila svoj život sa životima etabliranih feministkinja iz zagrebačke organizacije *Žena i društvo*:

„Tada [80-ih godina XX veka] me je feminizam odbijao. Zavidila sam tim feministkinjama na slobodi u glavi i tijelu, na sigurnosti, samopouzdanju. Imala sam 22, 23 godine, s malim djetetom, bez novaca u nekom podstanarskom stanu, nezavršenog studija, brak mi se raspadao. Opći kaos... One su sve bile sveučilišne profesorice, novinarke, samosvjesne studentice. Djelovale su glamurozno, pričale o nekoj Americi, knjigama s kojima se nisam mogla povezati jer mi je to bilo preteorijski i preapstraktno: pričati o filozofima i analizirati ih sa ženskog rakursa, a ja tu živim u nekoj rupi i ne znam što će sa mnom biti sutra.”²³

Drukčije je Zagreb12AN, ćerka vojnog lica, govorila o postojanju privilegija. Ona se prisetila da je njen bivši suprug prokomentarisao da kada bi on izazvao, kao što je ona, nesreću u kojoj je izgorela Titova slika, da bi on sigurno završio u zatvoru jer ne bi bio zaštićen očevim partizanskim stažom i zapošljenjem u JNA. Zagreb11AN je pomenula svoj privilegovani status etablirane novinarke u prestižnom nedeljniku. Zahvaljujući tom poslu, postala je popularna i mogla je puno da putuje i prisustvuje raznim događajima. Nijedna „nacionalistička“ feministkinja nije rekla da je bila na bilo koji način privilegovana u Jugoslaviji.

Sve zagrebačke ispitanice koje su nekad osećale bilo kakvu privrženost socijalističkoj Jugoslaviji prestale su da je osećaju kada je država nasilnim putem prestala da postoji. Tu nije bilo razlike između kategorija. Neočekivano, s obzirom na svesnost o doživljenom iskustvu neprivegovanosti i nepravdi,

23 Intervju sa autorkom, Zagreb, mart 2009.

više je „nacionalističkih“ ispitanica (četiri, nasuprot dveju antinacionalističkih) artikuliralo bar delimičnu privrženost Jugoslaviji. Isti je bio srazmer i feministkinja koje su se nacionalno izjasnile kao Hrvatice. To znači da kod zagrebačkih ispitanica osećaj pripadnosti hrvatskom nacionalnom kolektivu nije nužno značio odsustvo privrženosti Jugoslaviji (i obrnuto), niti pa je privrženost Jugoslaviji automatski značila antinacionalistički ratni stav (i obrnuto).

Neke od feministkinja koje su se uzdržale od nacionalnog izjašnjavanja, uključujući i jednu „nacionalističku“ ispitanicu, dodale su da smatraju kako je veoma problematično to što se nakon 1991. u Hrvatskoj izjavljivanje hrvatstva veoma često koristi za isključivanje nacionalnih „Drugih“, tj. onih s (delimično) nehrvatskim nacionalnim poreklom. Druga „nacionalistička“ ispitanica, za koju je reč „Hrvatica“ pored državljanstva označavala i činjenicu da su joj roditelji hrvatske nacionalnosti, izgledala je kao da se izvinjava zbog svog nemešovitog porekla. Odmah nakon tog izjašnjavanja, Zagreb16N je dodala: „[N]aprosto dolazimo iz takvih gradova, gdje nije bilo drugih mogućnosti [čitaj: nacionalnih 'Drugih']”.²⁴ I među antinacionalističkim ispitanicama bilo je onih koje su opis sebe kao Hrvatice objasnile kao običnu posledicu činjenica. Na primer, Zagreb9AN je to ovako obrazložila:

„Ja se etnički ne bih definirala. Moji su roditelji Hrvati. Ja pišem: 'Ja sam Hrvatica...' Ja imam hrvatski pasoš i ja sam prije i u Jugoslaviji pisala: 'Ja sam... [Hrvatica]'. Meni su roditelji Hrvati, meni to nije bilo obilježeno nikako dodatno... Ja ne mogu izbjeći ... činjenicu da govorim hrvatski i pišem hrvatski i da se u hrvatskom jeziku osjećam kao kod kuće. Ja srpski prepoznam kao nešto drugo. Ne da mi je strani jezik... ali on je nešto drugačiji od hrvatskog. Ja vidim te razlike u prvom redu preko jezika... Ja sasvim sigurno nisam Hrvatica u političkom smislu, u smislu da mi je nacionalno određenje izuzetno važno, ali postoje elementi od kojih se ne mogu maknuti. Meni je to s jezikom fascinantno”.²⁵

To što antinacionalističke feministkinje, za razliku od „nacionalističkih“, nisu gledale na rat u Hrvatskoj isključivo kao na njenu viktimizaciju, može da deluje nelogično kada se vidi da su puno više antinacionalističkih ispitanica (pet, nasuprot dveju „nacionalističkih“) odgovorile da su već na samom početku tog rata imale bliske osobe koje su bile u opasnosti. Nisu, dakle,

24 Intervju sa autorkom, Zagreb, mart 2009.

25 Intervju sa autorkom, Zagreb, februar 2009.

zagrebačke feministkinje koje su se osećale pogođenije ratom kao po pravilu izabrale „nacionalističke” ratne stavove i obrnuto.

Postojala je upadljiva razlika između kategorija u odnosu na angažman ispitanica u zagrebačkoj *Antiratnoj kampanji Hrvatske* tokom ratnih godina. Ispostavilo se da je (ne)učesće u ovoj organizaciji jedna od najvećih razlika između zagrebačkih kategorija feministkinja. Sve antinacionalističke ispitanice su nekad bile tamo uključene. Jedina „nacionalistička” aktivistkinja koja je nekad radila u ovoj organizaciji (i bila, čak, jedna od osnivačica/osnivača) prekinula je svoj angažman nakon uvećanja intenziteta ratnog nasilja u Hrvatskoj. Zagreb16N se nije slagala s definicijom rata koju je *Antiratna kampanja* koristila jer je smatrala da ta definicija ne ukazuje jasno na viktimizaciju Hrvatske i odgovornost Srbije.

Zaključak

Tri gorenavedene analize nude poređenja biografskih podataka iz ličnih istorija glavnih kreatorki ratnih feminističkih stavova u Beogradu i Zagrebu 90-ih godina XX veka. Veličina i vrsta uzorka ne dozvoljavaju da se vrši ekstrapolacija dobijenih saznanja na sve beogradske i zagrebačke feministkinje koje su se bavile ratnim aktivizmom 90-ih, ali nude bitna nova početna saznanja koja mogu da se iskoriste kao polazišna osnova za daljna istraživanja. Ta bi istraživanja mogla, na primer, da utvrde u kojoj su meri saznanja iz ovih analiza primenljiva na širu populaciju beogradskih i zagrebačkih feministkinja ili da uđu dublje u narative ispitanica i uporede njihove iskaze sa informacijama iz drugih izvora. U svakom slučaju, i pored ograničenosti uzorka, ova tri poređenja su još jednom potvrdila (pored analiza sadržine samih ratnih stavova i međufeminističke dinamike koje nisu deo ovog teksta) da podaci o zagrebačkom ratnom feminizmu 90-ih godina XX veka ne mogu uvek da se koriste kao opis ili ilustracija beogradskog ratnog feminizma u toj dekadi i obrnuto.

Beogradske ispitanice imale su više obrazovne kvalifikacije od zagrebačkih ispitanica, češće su imale bar jednog boljepozicioniranog roditelja, a ređe ličnu ili porodičnu istoriju nepravdi učinjenih od strane partizanskih vlasti tokom Drugog svetskog rata i/ili komunističkih vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji. Štaviše, puno manje beogradskih aktivistkinja je reklo da su bile neprivegovane u prethodnom sistemu. U odnosu na te privilegije, u

Beogradu, suprotno od situacije u Zagrebu, nije bilo mnogo značajnih nejednakosti između feministkinja. Ovo navodi na zaključak da su međufeminističke ratne podele u Beogradu bile puno manje podstaknute predratnim razlikama nego što je to bio slučaj u Zagrebu.

Neka vrsta privrženosti socijalističkoj Jugoslaviji bila je prisutna kod svih beogradskih ispitanica, dok je kod zagrebačkih bila mnogo ređa. Osim toga, sve zagrebačke feministkinje koje su rekle da su osećale takvu privrženost, napustile su je 1991, kada je predmet te privrženosti prestao da postoji, a u Hrvatskoj otpočeo rat. U Beogradu je to napuštanje išlo postepenije. Za neke tamošnje feministkinje taj proces još nije bio završen u vreme intervjuisanja (2009. ili 2010), a za neke uopšte nije bio ni počeo.

Beogradske i zagrebačke feministkinje razlikovale su se i u svom odnosu prema nacionalnom izjašnjavanju, premda je svim ispitanicama ovo pitanje bilo jedno od najtežih za odgovor. Nelagoda s kojom je obično bilo dočekano, za razliku od pitanja o nacionalnosti roditelja, pokazala je da najvećem delu feministkinja vlastito nacionalno izjašnjavanje nije neutralni postupak izgovaranja činjenica o nacionalnom poreklu, maternjem jeziku i/ili državljanstvu. Ova nelagoda nije začuđujuća ako se uzme u obzir da ljudi koji su bili ubijeni, silovani, na drugi način povređeni, i/ili proterani tokom (post) jugoslovenskih ratova glavno su stradali zbog toga što su bili smatrani da imaju „pogrešnu“ nacionalnost, odnosno da pripadaju neprijateljskoj strani. Ne čudi ni nalaz da je zagrebačkim ispitanicama bilo lakše da za sebe kažu da su Hrvatice, nego što je beogradskim ispitanicama bilo da izgovore reč „Srpkinja“ kada su govorile o sebi. Upadljivo veća averzija potonjih prema nacionalnom izjašnjavanju može da se objasni time što su sve one bile svesne bar delimične odgovornosti Srbije za nasilni raspad Jugoslavije. Za razliku od njih, jedan deo zagrebačkih ispitanica nije smatrao da je Tuđmanova politika ikako odgovorna za ratno nasilje.

Analiza je pokazala da se u pogledu uzrasti, nacionalnog porekla i motivacije za bavljenje feminizmom, beogradske i zagrebačke „nacionalističke“ ispitanice nisu razlikovale od svojih antinacionalističkih feminističkih sugrađanki. Mada je ateizam bio nešto češće prisutan kod antinacionalističkih ispitanica, ne izgleda da su religiozna uverenja bila u vezi s vrstom ratnih stavova. I među zagrebačkim, a još više među beogradskim ispitanicama, neateistkinje su bile u manjini. Pored toga, većina neateistkinja nije pripadala nekoj

organizovanoj religiji, već je imala alternativnije pristupe poput verovanja u boginje ili rukovođenja samoizabranim kombinacijama različitih religija i verovanja.

Zagrebačke antinacionalističke i „nacionalističke“ ispitanice bile su sličnog obrazovnog nivoa, ali su se značajno razlikovale u društvenom statusu u Jugoslaviji i istoriji doživljenih nepravdi. Antinacionalističke aktivistkinje češće su imale bar jednog roditelja sa boljim statusom i nijedna od njih nije pomenula lično ili porodično iskustvo nepravdi učinjenih od partizanskih i/ili komunističkih vlasti. Za razliku od njih, skoro sve „nacionalističke“ ispitanice navele su takva iskustva. Isto tako, dok je najveći broj potonjih govorio o svom nepriviligovanom životu i položaju u doba socijalizma, to nije bio slučaj s velikom većinom antinacionalističkih feministkinja.

Uprkos tome što je socijalistički sistem omogućio postizanje sličnih obrazovnih kvalifikacija i onima iz nepriviligovanijih i onima iz privilegovanijih sredina, zagrebačke „nacionalističke“ feministkinje sebe su videle kao izrazito lišene povlastica koje su antinacionalističke feministkinje obično imale zbog pripadanja višim društvenim slojevima. Ovo je veoma važno za razumevanje intenziteta podele u Zagrebu, odnosno izražene potrebe „nacionalističkih“ feministkinja da se suprotstave antinacionalističkim feministkinjama i izbore za priznanje svojih ratnih stavova i angažmana.

Ta veza između vrste ratnih stavova, s jedne strane, i nepriviligovanog društvenog položaja i doživljenih nepravdi, s druge, nije bila tako jasno izražena u Beogradu. Generalno govoreći, iskustva takvih razlika bila su izrazito manje prisutna u narativima beogradskih ispitanica. To pomaže da se shvati zašto je međufeministička ratna podela u Beogradu bila slabijeg intenziteta od one u Zagrebu. Pored manjih predratnih razlika u privilegijama i nepravdama između beogradskih „nacionalističkih“ i antinacionalističkih feministkinja, na slabiji intenzitet ratne podele uticala je i svesnost svih beogradskih ispitanica da je Srbija bar donekle odgovorna za (post)jugoslovenske ratove. Moguće je, međutim, da je velika prosečna razlika u nivou obrazovanja, tj. značajno bolje obrazovne kvalifikacije „nacionalističkih“ feministkinja, donekle doprinela postojanju ratne podele i tenzija.

Sve beogradske ispitanice kojima je privrženost socijalističkoj Jugoslaviji postala deo prošlosti bile su antinacionalističke feministkinje. Samo su neke od njih bile decidne da je očuvanje te privrženosti nakon 1991. bilo pogrešno

jer je značilo implicitno podržavanje srpske hegemonijske i unitarističke politike. Ipak, i one antinacionalističke ispitanice koje nisu bile tako isključive smatrale su da je ta percepcija delimično opravdana i da moraju da vode računa o njoj. Ta analogija uopšte nije bila prisutna u narativima „nacionalističkih“ feministkinja. Ovu razliku objašnjavam time što, mada su sve potonje ispitanice bile kritične prema politici srpskih vlasti, njihova kritička distanca je bila manja od one antinacionalističkih aktivistkinja.

U porediva razlika između beogradskih antinacionalističkih i „nacionalističkih“ feministkinja postojala je i u odnosu na nacionalno izjašnjavanje. Svim beogradskim ispitanicama bilo je neprijatno da odgovore na to pitanje, ali samo su antinacionalističke aktivistkinje odlučno odbile da to urade. Drugim rečima, njima je upotreba reči „Srpkinja“ za opisivanje sebe u bilo kom smislu bila potpuno neprihvatljiva, dok je „nacionalističkim“ ispitanicama ta upotreba bila nešto manje problematična. Ova razlika odgovara razlici između beogradskih antinacionalističkih i „nacionalističkih“ feministkinja u poimanju odgovornosti Srbije za ratno nasilje. Budući da su antinacionalističke aktivistkinje bile te koje su smatrale i potencirale da Srbija ima najveću odgovornost, bar kada je reč o ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, one su imale puno veću potrebu od „nacionalističkih“ ispitanica da se ograde od srpskog nacionalnog kolektiva.

Literatura

- » Armanda, A. i Nenadic, N. 1994. Activists warn do not be fooled by genocide/rape revisionists. U: *Northwest Ethnic News*, 11(11), str. 2, 7.
- » Batinić, J. 2001. Feminism, Nationalism, and War: The “Yugoslav Case” in Feminist Texts. U: *Journal of International Women’s Studies*, 3(1), str. 1–23.
- » Barilar, V. (ur.) 2000. *Aktivistkinje: Kako „opismeniti“ teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- » Benderly, J. 1997. Rape, Feminism, and Nationalism in the War in Yugoslav Successor States. U: West, L.A. (ur.) *Feminist Nationalism*. London/New York: Routledge.
- » Bilić, B. 2011. In a Crevice Between Gender and Nation: Croatian and Serbian Women in 1990s Anti-War Activism. U: *Slovo*, 23(2), str. 95–113.
- » Bilić, B. 2012. *We Were Gasping for Air: [Post-]Yugoslav Anti-War Activism and Its Legacy*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- » Duhaček, D. 1998. State of the Art: The Belgrade Women’s Studies Centre. U: *European Journal of Women’s Studies*, 5(3–4), str. 489–497.
- » Fridman, O. 2006. *Alternative Voices: Serbia’s Anti-War Activists, 1991–2004*. Fairfax: George Mason University. Doktorska disertacija.

- » Jansen, S. 2005. *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- » Liversage, T. i Shou, A.-J. 2001. *Neda: Une vie en Yougoslavie*. Genève: Editions Mamamélis.
- » Korać, M. 1998. *Linking Arms: War and Women's Organizing in Post-Yugoslav States*. Uppsala: Life & Peace Institute.
- » MacKinnon, C. A. 1993. Turning Rape Into Pornography: Postmodern Genocide. U: *Ms.*, 4(1), str. 24-30.
- » Mikula, M. 2005. Embrace or Resist: Women and Collective Identification in Croatia and Former Yugoslavia since WWII. U: Mikula, M. (ur.) *Women, Activism and Social Change*. London/New York: Routledge.
- » Miškovska Kajevska, A. 2014. *Taking a Stand in Times of Violent Societal Changes: Belgrade and Zagreb Feminists' Positionings on the (Post-)Yugoslav Wars and Each Other (1991–2000)*. Amsterdam: University of Amsterdam. Doktorska disertacija. <http://dare.uva.nl/record/1/410134> (pristupljeno 15. 1. 2016)
- » Miškovska Kajevska, A. 2015. Stvaranje i prelaženje linija podjele: antiratni stavovi beogradskih i zagrebačkih feminističkih aktivistkinja devedesetih. U: Bilić, B. i Janković, V. (ur.) *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Zagreb: Dokumenta, Kuća ljudskih prava i Jesenski i Turk.
- » Mladenović, L. 2003. Feminist Politics in the Anti-war Movement in Belgrade: *To Shoot or Not To Shoot?* U: Giles, W., De Alwis, M., Klein, E., Silva, N., Korać, M., Knežević, Đ. i Papić, Ž. (ur.) *Feminists Under Fire: Exchanges across War Zones*. Toronto: Between the Lines.
- » Mladenović, L. i Litričin, V. 1993. Belgrade Feminists 1992: Separation, Guilt and Identity Crisis. U: *Feminist Review*, br. 45, str. 113–119.
- » Nenadic, N. 1991. Croatia: one woman's view. U: *Off our backs*, 21(10), str. 20–21.
- » Nenadic, N. 2010. Feminist Philosophical Intervention in Genocide. U: Watson, J.R. (ur.) *Metacide: In the Pursuit of Excellence*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- » Pavlović, T. 1999. Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals. U: Ramet, S.P. (ur.) *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park: Pennsylvania University Press.
- » Radović, N. 2002. *Maske i plaštevci od krep papira*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- » Savić, Sv., Mitro, V., Savić, Sa. i Čanak, M. 2008. *A što ću ti ja jedna pričat...* Novi Sad: Futura publikacije, Zavod za ravnopravnost polova i Ženske studije i istraživanja.
- » Stojaković, G. 2002. *Neda. Jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- » Stojavljević, J. 1995. Women, Conflict and Culture in Former Yugoslavia. U: *Gender and Development*, 3(1), str. 36–41.
- » Uremović, O. 1995. Frauen und Bewegungen im ehemaligen Jugoslawien. U: *Forum entwicklungspolitischer Aktionsgruppen*, 191, str. 8–10.

Lela Vujošević*

Sad smo, družo, ravnopravne¹

Now, we are equal, comrade

Apstrakt: Rad se bavi razvojem feminističkih ideja u Srbiji (u lokalnom kontekstu, na primeru Kragujevca) i recepcijom „lika i dela“ partizanki i AFŽ-jki kroz razmatranje stereotipnih modela borkinja i političkih aktivistkinja, sedam decenija od pobeđe antifašizma, u kontekstu promenjenih naučnih, društvenih i političkih okolnosti. Proces ubrzane retradicionalizacije, koji je usledio od devedesetih godina prošlog veka u nekadašnjim socijalističkim zemljama, otvara pitanja efikasnosti implementacije procesa emancipacije žena, koja će biti razmatrana na primeru dekonstrukcije vizuelnih i tekstualnih poruka u filmu *Prekobrojna*.

Ključne reči: emancipacija žena, ženske organizacije, AFŽ, istorijski revizionizam

Abstract: This paper concerns the development of feminist ideas in Serbia (in the local context, on the example of Kragujevac) and the reception of partisan and AFZ women's character and work taking into consideration the stereotypical models of the female fighters and political activists, seven decades since the anti-fascism's victory in the context of variable scientific, social and political circumstances. The process of accelerated retraditionalisation which followed since the 1990's in the former socialist countries, opens up the questions about efficiency of the women's emancipation implementation process, which will be considered on the example of deconstruction of visual and text messages in the movie „Prekobrojna“.

Keywords: women's emancipation, women's organisations, AFZ, historical revisionism

Istorijski osvrt na razvoj ideje o pravima žena – lokalni doprinos

Modernizacijski procesi u Srbiji tokom druge polovine 19. veka i početkom 20. veka, koji su doprinosili transformaciji srpskog agrarnog patrijarhalnog društva, odvijali su se manje-više pod uticajem zapadnoevropskih tendencija i prosvetiteljskih ideja (ideje lične slobode i jednakosti svih ljudi,

* Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac
lela@kg.ac.rs

1 Milena Dravić u filmu *Prekobrojna* (Branko Bauer, 1962)

demokratizacija kulture, potreba za obrazovanjem i dr.) koje su obrazovani Srbi, školujući se u Austrougarskoj, Nemačkoj, Rusiji i Francuskoj, usvajali i prenosili u Srbiju. Pitanja potrebe i mogućnosti školovanja ženske dece u Srbiji tokom celog 19. veka i početkom 20. veka nailazila su na veliki otpor javnosti i jednog dela elite i posmatrala su se u kontekstu podriivanja patrijarhalnog porodičnog modela i srpskog tradicionalnog društva.²

Od 1882. godine Srbija uvodi državno stipendiranje za studiranje devojaka u inostranstvu, a njih su najčešće slali u Švajcarsku, imajući u vidu da je ona bila među prvim zemljama na čijim su univerzitetima studirale žene (Trgovčević, 2003: 135). Švajcarska je, kao protestantska sredina, bila vrlo liberalna ne samo po pitanju školovanja žena, već i po razvoju novih političkih ideja (socijalističkih, socijaldemokratskih, komunističkih, anarhističkih), koje su uticale na mnoge mlade ljude širom Evrope. U neposrednom kontaktu s ruskim i zapadnoevropskim zagovornicima/zagovornicama levičarskih ideja, mnogi studenti/studentkinje iz Srbije su se, izgledom i stavovima, ugledali na njih, usvajali ove moderne političke ideje i pokušavali da ih prošire unutar tradicionalističkog srpskog društva, ali su nailazili na oštra osporavanja i progone.³

Izdanci prosvetiteljske kulture nicali su i kroz institucionalne oblike organizovanja, pa je, po uzoru na zapadnoevropske zakone, donesen i „Zakon o slobodi zbora i udruživanja“ (1881), što je uticalo na formiranje političkih partija i raznovrsnih građanskih organizacija, među kojima su bile brojne ženske organizacije.

Uprkos jakim retrogradnim procesima unutar srpskog društva, do izbija- nja Drugog svetskog rata u svim većim gradovima, a pod uticajem Beograda

2 Jedan od razloga otpora prema obrazovanju žena ležao je i u činjenici da su ovi zahtevi dolazili od onih obrazovanih muškaraca i žena koji su se školovali u inostranstvu, te su se otpori reformskom obrazovnom procesu tumačili kao vid patriotskog otpora. U srži devetnaestovekovnog otpora prema školovanju žena, po mišljenju Latinke Perović, bilo je uverenje da ono uvodi „tuđinštine, a podriiva vrednost srpskog patrijarhalnog društva“ (Perović, 2006: 286), odn. vrednosti koje su počivale na kontrolisanoj ulozi žene u porodici, društvu ili državi.

3 U Kragujevcu su 1874–1875. boravile Milica (1854–1881) i Anka (1855–1923) Ninković, socijalistkinje, prve politički obrazovane feministkinje u Srbiji. One su imale ideju da otvore prvu privatnu Višu žensku školu, sa internatom, koja bi doprinela prosvetivanju ženske omladine i celog naroda. Zbog optužbe da su komunistkinje, njihova namera je osujećena, a one su bile izložene policijskom progonu. Anka Ninković je i umrla u Kragujevcu 17. novembra 1881. od tuberkuloze. Sahranjena je na kragujevačkom Varoškom groblju, ali je njen grob prekopan.

kao velikog balkanskog centra, profilisale su se tri vrste ženskih organizacija (čiji će angažman biti ilustrovan na primeru Kragujevca):

- » Ženske humanitarne organizacije – Kragujevačko žensko društvo (1876), Šumadijsko kolo srpskih sestara (1903), Društvo „Kneginja Zorka“ (1924), „Milosrđe“ (1910) itd.;
- » Građanske organizacije feminističke orijentacije, koje su se zalagale za dobijanje prava glasa i druga politička prava žena, kao i za profesionalnu afirmaciju žena – Udruženje univerzitetski obrazovanih žena sa sekcijom u Kragujevcu,⁴ Ženska stranka;⁵
- » Ženske političke organizacije socijalističke i komunističke orijentacije (Ženski pokret).

Među ženskim udruženjima tog perioda najbrojnija i najuticajnija bila su ona koja su činile žene iz viših društvenih slojeva, podržavala su patrijarhalnu društvenu strukturu, a njihova misija se ogledala u humanitarnim, kulturno-prosvetiteljskim, veroispovednim i nacionalnopatriotskim ciljevima. Bez obzira na programsku orijentaciju, strukturu i brojnost članstva, sva ženska udruženja ostavila su trag u procesu emancipacije žena, jer su ženama, u krajnjoj liniji, omogućavala javni angažman i društvenu promociju koja im je, na osnovu tadašnjih društveno konstruisanih uloga, bila osporavana.⁶

Nezaustavljivi procesi modernizacije uticali su na postepene promene zakonske regulative u pravcu veće dostupnosti školovanja ženske omladine, a proces industrijalizacije regrutovao je radnu snagu među svim kategorijama stanovništva. Za vreme Prvog svetskog rata žene su, zajedno sa decom i starima, zauzele radna mesta (u vojnoj industriji, proizvodnji, poljoprivredi, trgovini i komunalnim delatnostima) koja su ostala upražnjena regrutacijom muškaraca. To su bili najniže plaćeni poslovi, na dnu društvene hijerarhije.

4 Udruženje univerzitetski obrazovanih žena formirano je krajem 1927. u Beogradu. Kragujevačka sekcija osnovana je 1932, a njena predsednica bila je Katarina Bogdanović.

5 Ženska stranka osnovana je 1927. u Beogradu, a njen ogranak u Kragujevcu 1928. Pretpostavlja se da je ugašena 6. januara 1929. godine, kada je kralj Aleksandar raspustio Narodnu skupštinu i zabranio rad svih političkih stranaka i sindikata. Ona je poslužila kao inspiracija za osnivanje istoimene organizacije – Ženske stranke (akronim ŽEST: žene, etika, solidarnost, tolerancija), nastale u Beogradu u jeku uvođenja višestranačkog sistema u Srbiji 1990. godine, ali je ubrzo reorganizovana.

6 Katarina Mulovuk, jedna od osnivačica Kola srpskih sestara, bila je perjanica političke borbe za prava glasa žena u Srbiji. Ona je još 1897. uputila zahtev da se žene upišu u birački spisak, ali je Kasacioni sud njen zahtev odbio, samo jednim glasom protiv.

Promenom radnog statusa, žene ne samo da nisu dobile političku moć (da utiču na društvene promene i na tok ratnih zbivanja), već ni mogućnost ulaska u više nivoe društvene hijerarhije.⁷ Ipak, postepenim ulaskom u javnu sferu rada, žene nisu menjale samo svoje živote, već su davale novi pravac društveno-istorijskim promenama, proširujući pukotinu patrijarhalnog društva u pravcu menjanja okoštalih društvenih odnosa.

Zahvaljujući intenzivnom privrednom razvoju koji je zahvatio Kragujevac nakon premeštanja fabrike Topolivnice iz Beograda (1851), grad je postao stečište više hiljada radnika, pre svega u Vojnotehničkom zavodu, kao i u brojnim zanatskim i drugim radnjama. Zato je Vojnotehnički zavod postao snažno uporište za jačanje revolucionarnih inicijativa i socijaldemokratskih ideja,⁸ a Kragujevac jezgro borbe za poboljšanje materijalno-socijalnog položaja radnika, simbol klasne borbe i radničkog samoupravljanja. Borba za izgradnju novog, pravednijeg društva oličena je u *Crvenom barjaku* (1876), prvoj velikoj demokratskoj akciji za slobodu i narodna prava. Srpska socijaldemokratska stranka u Kragujevcu bila je jedina partija u tadašnjoj Srbiji koja je u svoj ekonomsko-socijalni program unela i rešavanje *ženskog pitanja*.⁹ Kao članica Međunarodnog radničkog pokreta, Srpska socijaldemokratska partija je žensko pitanje posmatrala kao deo klasnog pitanja koje će se rešiti rušenjem kapitalizma i uspostavljanjem „pravednijeg socijalističkog uređenja”. Članom 5 iz programa opštinske Socijaldemokratske partije, objavljenog u drugom broju *Radničkih novina* 1904. godine, bio je predviđen princip narodnog suvereniteta, koji bi se ostvario kroz opšte pravo glasa, podjednako dato i muškarcima i ženama: *Opšte pravo glasanja za sve građane oba pola, izuzimajući*

7 Ovo se u rodnim studijama naziva „privremena emancipacija”, jer u mnogim evropskim zemljama, kao i u Americi, posle okončanja ratnih sukoba ženama nisu priznata politička i građanska prava koja su imala tokom rata. Naprotiv, čak su im, povratkom muškaraca s ratišta, oduzeta i radna mesta koja su popunjavala tokom rata.

8 U 19. veku malobrojne žene koje su bile zaposlene radile su kao nadničarke ili kao sluškinje (pralje, kuvarice, dojilje...), a ređe kao zanatske radnice (švalje, pletilje...). Ipak, u Topolivnici je 1868. godine zabeleženo da je kao kovačica radila izvesna Marija Maca Božić, koja je učestvovala u organizovanju jedne radničke zabave (Božinović, 1996: 42). Broj žena zaposlenih u Vojnotehničkom zavodu 1910. godine iznosio je 150 (u fabrici municije 80 i u fabrici oružja 70) (Isto, 83). Porast zapošljavanja žena kao industrijskih radnica bilo je od velike važnosti za unapređenje njihovog društvenog položaja.

9 Sekretarijat žena demokrata, kao ogranak Srpske socijaldemokratske partije, organizovao je prvu proslavu „Ženskog dana” (Osmi mart), i to 23. februara 1914. (po starom kalendaru) u Beogradu. Na toj proslavi govorilo se o potrebi organizovane borbe protiv eksploatacije ženske radne snage, o neophodnosti opšteg prava glasa itd.

samo one koji su osuđivani za krađu, razbojništvo itd. Pobedom dr Mihaila Ilića (1856–1905) na izborima 1903. godine, Kragujevac je postao grad s prvim i tada jedinim socijalističkim poslanikom u srpskom parlamentu.

U međuratnom periodu, usled ekonomske krize (naročito u periodu od 1929. do 1935. godine), dolazi do uvećavanja broja radnica koje su spadale u jeftiniju radnu snagu od muške, pa se talas socijalističkih ideja i levičarskih pokreta prenosi i na sve veće centre u Srbiji. U javnosti se otvara prostor za kritičko mišljenje, koje je vodilo i u pravcu identifikovanja problema eksploatacije i diskriminacije žena, te preispitivanja rodni odnosa, političkog prosvetavanja žena i izjednačavanje prava žena s pravima muškaraca. U levičarski orijentisanom kragujevačkom nedeljniku *Svetlost* br. 4, od 20. jula 1935, u tekstu pod nazivom *Zadaci radničkih organizacija*, elaborira se eksploatacija radne snage (muške, ženske, dečje, radnika sa sela i neobrazovanih radnika) u odeljku „Eksploatacija ženske radne snage“:

„Ženska radna snaga je jeftinija, jer su žene još manje organizovane nego muškarci, pa zato njima poslodavci radije i daju posao.

Fabrički rad je za žene razorniji, jer je njihov organizam slabiji. Sem toga, žena mora i za vreme trudnoće da radi, jer porodica traži hleba. Vrlo često se dešava da se žena na svom radu porodi. A koliko je to opasno i za majku i za dete, mislimo da nije potrebno dokazivati.

Zatim žene su u nepovoljnijem položaju od muškaraca i po tome što su izložene polnim prohtevima poslodavaca, šefova, upravnika, nadzornika i svog višeg osoblja, koje može da im napakosti ili da ih izbací sa rada“.

Tekstovi u gradskoj štampi (ona je u to vreme bila snažno sredstvo popularne kulture), koji su ukazivali na diskriminaciju žena i njihov težak društveni položaj, ostvarivali su veliki uticaj na širenje ideja civilnog društva, ali treba primetiti da u Kragujevcu, do današnjih dana, pored više stotina periodičnih izdanja,¹⁰ nije pokrenut niti jedan ženski časopis, odn. časopis čiji je sadržaj namenjen ženama ili koji bi pružao mogućnost ženama da progovore i izraze svoj samosvojni identitet.

10 Kompletan hronološki razvoj listova i časopisa u Kragujevcu obrađen je u: *Bibliografiji periodike Kragujevca I deo (1834–1941)*, Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, Kragujevac, 1997. i *Bibliografiji periodike Kragujevca II deo (1942–1998)*, Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“, Kragujevac, 1999.

Razvoj ženskih političkih organizacija – Ženski pokret

Dvadesetih godina 20. veka, iz feminističkog Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava nastala je ženska politička organizacija Ženski pokret, a njegov kragujevački ogranak formiran je 8. oktobra 1936. godine. Na osnivačkoj konferenciji, održanoj u sali bioskopa „Pivnica“, za predsednicu je izabrana Sofija N. Nikolić (1897–1966, feministkinja, revolucionarka, radila u porodičnoj štampariji), a za potpredsednicu Dragica Grumbah, frizerka. Profesorka Stojanka Jakšić izabrana je za sekretarku, a dipl. pravica Boka Vjaić za bibliotekarku Ženskog pokreta. Članice uprave bile su: Radmila Janjić, studentkinja prava, Marija Rajter, radnica, Milica Antonijević, učiteljica, a članice Nadzornog odbora: Jovanka Marjanović, suplentkinja, Roza Lazarević, pisarka Vojnotehničkog zavoda, i Gordana Jovanović, suplentkinja. Pokret je okupljao žene svih zanimanja i uzrasta, počivao je na platformi borbe protiv fašizma i zalagao se za politička i građanska prava svih žena, bez obzira na rasu, narodnost, nacionalnost, politička shvatanja... Na osnivačkoj skupštini je Stojanka Jakšić uputila poziv da se okupe sve žene: „Žene – domaćice i žene – radnice i žene – intelektualke, da štite svoje zajedničke interese, da se izgrađuju da bi jednog dana stale uz 'jači pol' ravnopravno i izvojevale svoj bolji položaj u društvu uopšte“ (*Odjek Šumadije*, „Osnivanje Ženskog pokreta u Kragujevcu“, 15. oktobra 1936). Stojanka Jakšić je ukazala na značaj obrazovanja žena kao neophodnog uslova za njihovu emancipaciju, za promenu društvene paradigme i uspostavljanju novih vrednosnih orijentacija i obrazaca ponašanja. Obrazovanje, po Stojanki Jakšić, treba da bude i u funkciji međusobnog osnaživanja žena: „Kako može pružiti pomoć onaj koji sam oseća da nije dovoljno snažan!“ (Isto).

Ženski pokret u Kragujevcu imao je brojne i raznovrsne oblike delovanja: organizovao je predavanja vezana za ravnopravnost žena, kao i u vezi s temama iz oblasti unutrašnje i spoljne politike, opasnosti koje nose fašizam i rat... U skladu sa svojom prvobitnom misijom, Ženski pokret se orijentisao na edukaciju žena, naročito žena sa sela, organizujući im kurseve iz higijene, vođenja domaćinstva, kao i kurseve opismenjavanja, šivenja. Takođe, organizovao je tribine na kojima su se razmatrali problemi dvostrukih standarda prema muškarcima i prema ženama, status vanbračne zajednice i vanbračne dece, teme iz oblasti prostitucije... Organizovao je i priredbe, posela, izlete i susrete sa članicama ženskih pokreta iz drugih mesta. Ženski pokret saradivao je sa Društvom Crvenog krsta u Kragujevcu s ciljem prikupljanja sredstava za

pomoć materijalno ugroženim ženama, kao i s drugim organizacijama koje su se bavile borbom za prava žena i radničkim pravima, npr. s kragujevačkim Radničkim sindikalnim i kulturnim pokretom. Povodom Dana mira, 11. novembra 1936, u Kragujevcu je organizovan veliki „Zbor za mir“, pod rukovodstvom Sekcija žena Kragujevca. Jedna od inicijatorki organizovanja ovog zbora bila je Spasenija Cana Babović (1907–1977, jedna od najpoznatijih liderki AFŽ-a i narodni heroj),¹¹ a na zboru je govorila profesorka Bosiljka Bosa Đorđević, tadašnja predsednica Ženskog pokreta iz Beograda.

U drugoj polovini 1937. Ženski pokret u Kragujevcu organizovao je analfabetki tečaj,¹² koji je ocenjen kao veoma uspešan jer su žene pokazale veliko interesovanje i bile spremne da ga i dalje pohađaju. Kasnije je održano više tečajeva za nepismene radnice Vojnotehničkog zavoda, a vodile su ih učiteljice koje su ostale bez zaposlenja zbog zakona o celibatu i drugih mera koje su donošene protiv žena u državnoj službi.¹³

Zalaganjem profesorke Draginje Todorović (1906–1942, revolucionarke) u Ženskoj realnoj gimnaziji osnovana je Omladinska sekcija Ženskog pokreta, koju su činile komunistkinje i skojevke, pretežno studentkinje. U organizaciji Ženskog pokreta, 3. decembra 1939. u kafani „Park“ održan je veliki zbor žena, uz učešće i velikog broja žena sa sela. To je bila akcija za žensko pravo glasa, koju su pokrenule komunistkinje Omladinske sekcije Ženskog pokreta, okupljene oko lista *Žena danas*. Na zboru su govorile: Ljubica Filipović, profesorka Ženske gimnazije, Dragica Gumbah, frizerka, Stojanka Jakšić, profesorka,

11 Spasenija Cana Babović je, kao članica Inicijativnog odbora AFŽ-a, na osnivačkoj konferenciji, održanoj 6–8. decembra 1942. u oslobođenom Bosanskom Petrovcu, izabrana za sekretarku AFŽ-a. Bila je osnivačica i prva potpredsednica Glavnog odbora AFŽ Srbije 1944. i predsednica Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, i tu je funkciju obavljala do januara 1948, kada ju je zamenila Vida Tomšić. Među brojnim jugoslovenskim i inostranim priznanjima, dobila je povelju „Crveni barjak slobode“ od Skupštine opštine Kragujevac.

12 Analfabetki tečajevi bili su oblik narodnog opismenjivanja, koji su podrazumevali i osnove matematike (usmeno računanje i pisanje brojeva do 100 ili do 1000). Trajali su dva-tri meseca i organizovali su ih učitelji/učiteljice na bazi entuzijazma, kao svoju prosvetarsku obavezu, a sprovedeni su pod ingerencijama Ministarstva prosvete.

13 I u drugim delovima sveta su, u krizna vremena, žene prve bile na udaru gubitka posla. Tako je u Americi, u vreme svetske ekonomske krize („velike depresije“), u obrazovnim ustanovama bio na snazi „zakon protiv nepotizma“, koji je zabranjivao zapošljavanje oba supružnika. Na osnovu ovog zakona mnoge akademski obrazovane žene ostale su bez posla, a među njima je bila i Marija Gepert Majer (Maria Goepfert Mayer, 1906–1972), koja je 1930. otpuštena sa Univerziteta „Džon Hopkins“ u Baltimoru, jer je njen suprug takođe bio univerzitetski profesor. Nastavila je da se bavi naukom „iz čistog zadovoljstva“, a 1963. je dobila Nobelovu nagradu za fiziku. (http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/1963/mayer-bio.html)

Melanija Petrović, radnica, i Milka Žicina, u ime redakcije lista *Žena danas* (*Odjek Šumadije*, 10. decembar 1939). Tom prilikom doneta je rezolucija u kojoj se traži ravnopravnost žena u javnom i političkom životu, i ona je upućena predsedniku i potpredsedniku Vlade.

Odjek Šumadije u broju objavljenom 17. decembra 1939. izveštava o reaganju muškaraca na ovaj vid organizovanja žena: „Od kako je održan zbor žena za pravo glasa nastala je borba između žena i muževa tako da se sukobi svakodnevno dešavaju, sve žene koje su uzele učešća na zboru dobijaju dva puta dnevno batine od svojih muževa“. Tako se i na slučaju kragujevačkog Ženskog pokreta potvrdilo da se uspostavljanje rodne ravnopravnosti uvek i svagda odvijalo mukotrpno, sporo i postepeno, i da je borba žena za svoja prava uvek bila izvor sukoba među polovima, pa čak i među samim ženama.

Jačanje komunističkih ideja i organizacija

Među brojnim političkim partijama i inicijativama, u međuratnom periodu formirana je i jedna politička partija u čijoj su platformi bile socijalističke ideje 19. veka koje su se, između ostalog, odnosile i na ekonomsku, političku i socijalnu ravnopravnost žena. To je bila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ – formirana 1919. kao Socijalistička radnička partija (komunista)) i ona je, iako je radila u ilegali, zahvaljujući svom jedinstvenom partijskom programu, privukla znatan broj ženskog članstva. Premda je u okviru KPJ postojala velika razlika u profilisanju ženskog pitanja i određivanja strategija delovanja, istorijsku prevagu je odnelo utemeljenje ženskog pitanja kao – klasnog. Za razliku od zagovornica feminističkih ideja, KPJ i druge srodne organizacije koje su se razvijale pod uticajem socijalističkih radničkih pokreta u svom programu su imale borbu protiv kapitalističkog društva i izgradnju besklasnog društva u kojem neće biti društvenih nejednakosti (klasne, polne, nacionalne).

KPJ u svim većim mestima osniva aktive, sekcije i odbore, koji se bave konkretnim programima usmerenim na prosvetavanje i kulturno uzdizanje žena. U Kragujevcu je uporište revolucionarnih i levičarskih pokreta i ideja bila Radničko-umetnička grupa „Abrašević“. U prvim fazama rada „Abraševića“ (od osnivanja 1906. do obnavljanja rada 1928. godine), u Društvu je bilo malo ženskih članova, pa nije bilo kadrovskih uslova za formiranje mešoviteg hora i igranje ženskih uloga u okviru pozorišne sekcije. I pored agitovanja za prijem žena u rad Društva, usled jakih stereotipa vezanih za uloge žena u javnosti, učlanjivanje u „Abrašević“ odbijale su čak i supruge i ćerke samih

članova, pa je zabeleženo da je od preko 600 organizovanih radnika i radnica u Kragujevcu u „Abraševiću“ bila samo jedna žena (*Radnik*, 2. oktobar 1909). Polovinom 1928. godine, „Abraševiću“ su pristupile žene, članice i simpatizerke Komunističke partije i SKOJ-a, a one su, sprovodeći programska načela u praksi, ubrzo dobile i upravljačke funkcije. U upravu „Abraševića“ u februaru 1934. godine izabrane su Natalija Mišulić, Anka Anđelković i Zagorka Jović, a 1935. i Zaga Stevović. Većina članica se, izbijanjem Drugog svetskog rata, priključila partizanskom pokretu (Jovanović, *Staništa* 1983: 112).

Ženski pokreti su u svim zemljama veliki deo svoje energije ulagali u prevazilaženje različitih struja i razmimoilaženja koja su proizilazila i iz činjenice da su pokreti bili otvoreni za žene iz svih socijalnih slojeva i društvenih grupa. Do ujedinjenog ženskog pokreta u Jugoslaviji došlo je tokom Drugog svetskog rata, formiranjem zajedničke platforme u okviru Antifašističkog fronta žena (AFŽ), koji je uključivao sve ženske organizacije u Jugoslaviji. Ova ženska organizacija baštinila je tradiciju kako građanskih (feminističkih) tako i socijalističkih (komunističkih) ženskih pokreta (Sklevicky, 1996) i ona, kako po brojnosti tako i po organizacijskoj formi, programskim načelima, aktivnostima i emancipatorskim dometima nije imala uporišta bilo gde u svetu. Antifašistički front žena ostaje zabeležen kao najmasovnija ženska organizacija u istoriji Srbije i SFR Jugoslavije, koja je, unutar zajedničke platforme, uključivala sve ženske organizacije u Jugoslaviji i različite žene.¹⁴

AFŽ

Za razliku od Četničkog pokreta, koji je bio organizovan na nacionalnoj osnovi i imao otvorene predrasude prema ženama,¹⁵ Komunistički pokret je

14 Po oceni Lidije Sklevicky, nikada nije nedvosmisleno utvrđen kriterijum za pristupanje AŽF-u, već se, na principu dobrovoljnosti, mobilisao što veći broj žena zainteresovanih za društveni angažman (intelektualke, radnice, domaćice, žene sa sela...), i to je docnije postao jedan od uzroka konflikta unutar organizacije (Sklevicky, 1996: 34).

15 Građanski rat i četnička propaganda protiv partizanki kao nemoralnih žena koje su napustile dom, porodicu i Boga, da bi se borile zajedno s muškarcima. Draža Mihajlović je 1943. izjavio da su ili bile prostitutke pre nego što su se pridružile partizanima, ili su to postale posle. „Jedna od fundamentalnih razlika između Četničkog i Partizanskog pokreta bio je odnos prema ženama. Sudjelovanje žena u partizanskim borbenim redovima i masovnim organizacijama partizanskog pokreta bilo je od takve važnosti da se svi partizanski rukovodioci slažu u tome da bez žena ne bi nikad mogli pobijediti. Dok je u partizanskim borbenim redovima bilo između 15 i 20% žena, nisam naišao ni na jedan podatak da su se među četnicima borile i žene. Zaista, žena uopće nije bilo u četničkim jedinicama; žene su služile samo – kao bolničarke, kuriri i povremeno za špijunažu“ (Jozo Tomašević: *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941–1945 – Politička organizacija i propaganda* (www. znaci.net, maj 2012)).

imao internacionalan karakter delovanja (bio je zasnovan na ideji proleterskog internacionalizma i univerzalne emancipatorske uloge) i svoje redove širom je otvorio za žene. Uspešno savlađujući otpore unutar pokreta koji su bili rezultat patrijarhalnog odgoja, KP je artikulisala programsku i političku platformu, u kojoj se decidno zahtevala ravnopravnost polova u svim segmentima života, a to je načelo potvrđeno i razrađeno na V zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj uoči izbijanja rata, u oktobru 1940. godine. Izbijanjem Drugog svetskog rata, žene su se odazvale pozivu Komunističke partije Jugoslavije i masovno su se uključile u Narodnooslobodilačku borbu, ne samo s ciljem oslobodjenja zemlje od okupatora, već i kako bi se izborile za puna građanska prava za žene, što je bilo sadržano u programu Komunističke partije. Žene iz svih krajeva Jugoslavije učestovale su u oružanim borbama i pružale pomoć vojsci prikupljajući hranu, odeću, sanitetski materijal, angažovale su se u zbrinjavanju izbeglica i u kulturno-prosvetnim delatnostima, naročito u opismenjavanju i prosvjećivanju žena sa sela.

Već druge godine rata, na Prvoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Bosanskom Petrovcu od 6. do 8. decembra 1942. godine, formiran je Antifašistički front žena s ciljem mobilizacije žena u oslobodilačkoj borbi i kulturno-političkoj emancipaciji žena. Konferenciji je prisustvovalo 166 delegatkinja iz svih krajeva zemlje, osim iz Makedonije i Slovenije, čije se predstavnice nisu mogle probiti kroz neprijateljske redove. Na Konferenciji je usvojena Rezolucija, u kojoj je navedeno:

„U toku oslobodilačkog rata dogodio se krupan, istorijski preokret. Stupajući aktivno u borbu za oslobođenje svoga naroda žene istovremeno dobivaju i potpunu ravnopravnost s muškarcem. U redovima narodnooslobodilačke vojske i na oslobođenoj teritoriji, žene su stekle potpunu ravnopravnost u vojsci, one zauzimaju sve političke i vojne funkcije prema zaslugi i sposobnosti; na oslobođenoj teritoriji dobile su pravo biranja i pravo da budu izabrane, te su postale članovi narodno-oslobodilačkih odbora i Antifašističkog vijeća narodnog oslobodjenja Jugoslavije”.

Prvi kongres AFŽ-a Jugoslavije održan je u periodu od 17. do 19. juna 1945. u Beogradu, i na njemu su utvrđene smernice za rad AFŽ-a u posleratnom periodu. Od 11. novembra 1945. godine AFŽ sprovodi intenzivnu predizbornu propagandu, objašnjava ženama kako da koriste svoja stečena građanska prava i agituje kod žena (preko štampe, popularnih brošura,

kulturno-prosvetnih priredbi) da u što većem broju koriste biračko pravo. Istovremeno, radilo se na širenju i učvršćivanju organizacije AFŽ-a, pa su i u Kragujevcu, kao i u svim drugim gradovima i većim sredinama, formirani odbori. Žene su se masovno priključivale odborima ne samo zbog toga što su unutar njih bile deo pobedničke ideologije, pa im je članstvo u odboru omogućavalo da ostvare svoje lične egzistencijalne interese, već i zbog toga što je veliki broj njih već pripadao Komunističkom pokretu ili su bile njihove simpatizerke. Odbor AFŽ u Kragujevcu osnovan je početkom 1945. i njegova prva predsednica bila je Katarina Bogdanović (1885–1969), profesorka filozofije, nekadašnja direktorka Ženske gimnazije, afirmisana u borbi za ženska i radnička prava, a posedovala je i bogato organizaciono iskustvo stečeno angažovanjem u nizu drugih ženskih i stručnih organizacija. Već 27. maja 1945. u Kragujevcu je, u okviru priprema za Prvi kongres antifašistkinja Jugoslavije, održana sednica Glavnog odbora AFŽ Srbije, na kojoj je učestvovalo 140 delegatkinja iz svih okruga Srbije, uključujući Vojvodinu i Kosovo. S obzirom na to da se društvena i politička osnova antifašističkih socijalističkih pokreta temeljila na međunarodnom radničkom ujedinjenju, ženske organizacije su razvijale državno i internacionalno povezivanje. Tako je Kragujevac 20. juna 1945. godine posetila delegacija žena iz Sovjetskog Saveza, Bugarske, Albanije, Mađarske, Italije i Rumunije, koja je učestvovala na Kongresu antifašistkinja Jugoslavije (*Politika*, 21. jun 1945) (Slika 1). U Kragujevcu ih je primila delegacija civilnih i vojnih vlasti, a u ime Kragujevačkog okruga obratila im se Nikolija Koka Petrović (1914–1982). Gošće Kragujevca obišle su grobnice streljanih u Šumaricama, a u ime žena iz Sovjetskog Saveza, Marija Vasiljevna Saričeva je izjavila: „Žene Sovjetskog Saveza spremne su da ukažu veliku pomoć bratskom jugoslovenskom narodu. Naše jedinstvo i rad biće osnov za izgradnju i cvetanje bratskih naroda“ (Isto).

Slika 1. AFŽ u Kragujevcu priredio je svečani doček antifašistkinjama iz inostranstva, 20. juna 1945.

U Kragujevcu je 18. avgusta 1945. održana okružna konferencija AFŽ-a, uz prisustvo oko 200 delegatkinja iz Šumadijskog okruga. Konferenciju je otvorila Nikodija Koka Petrović i, ukazujući na potrebu kulturno-prosvetnog uzdizanja žena, naročitu pažnju usmerila na žene sa sela (*Svetlost*, 28. avgust 1945). Imajući u vidu da je, prema popisu iz 1948, u Kragujevcu među poljoprivrednim stanovništvom dominirala ženska populacija (u strukturi seljaštva bilo je oko 60% žena), AFŽ u Kragujevcu sprovodio je brojne aktivnosti usmerene na edukaciju žena sa sela, njihovo političko i ekonomsko osnaživanje. Na Prvoj oblasnoj konferenciji AFŽ-a za Kragujevac, održanoj 30. juna 1949, Rada Vujačić podnela je referat u kome je naglasila veliku ulogu AFŽ-a u ohrabrivanju žena za uključivanje u seljačke radne zadruge. Žene sa sela, udružene u seljačke zadruge, izjednačene su 1949. u pogledu socijalne zaštite s radnicama i službenicama (dobile su plaćeni dvomesečni porodiljski dodatak, pravo na penziju, a onima ispod 16 godina starosti zabranjeno je da obavljaju fizičke poslove).

Uključena u AFŽ, čitava armija žena iz svih socijalnih slojeva ispoljila je veliku energiju i odlučnost da svoja novoosvojena politička prava i slobode ulože u kreiranje novog čoveka i novog društva. Sve se radilo dobrovoljno i uz negovanje solidarnosti i pregalaštva, a nagrade su bile uglavnom moralne prirode.¹⁶ U obnovi i izgradnji zemlje žene su, organizovane u mesne odbore AFŽ-a, ostvarivale hiljade sati dobrovoljnog rada s ciljem uređenja grada i unapređenja života u njemu. U nedostatku odgovarajućih institucija, one su tokom prvih godina nakon oslobođenja sprovodile „nedelje čistoće“ u okviru kojih su, u saradnji sa sanitetskom službom, obilazile dvorišta i radnje i ukazivale na pojavu nedovoljne higijene ili zapuštenosti pojedinih objekata. AFŽ se uključivao i u radne akcije u cilju obnove zemlje i izgradnje puteva i kapitalnih objekata koje su se, kao izraz kolektivnog duha, sprovodile na celoj teritoriji Jugoslavije. Septembra 1949. formirana je prva AFŽ udarna brigada u Kragujevcu, koja je učestvovala na izgradnji Studentskog grada na Novom Beogradu. Ovu brigadu je Narodni front Srbije 1949. godine proglasio za udarničku (*Svetlost*, 25. septembar 1949), a jedna od najistaknutijih brigadirki bila je Desanka (Kojić) Jakovljević, radnica iz Kragujevca. Mobilizatorska uloga AFŽ-a, između ostalog, pomogla je ženama da prevaziđu traume rata i da,

16 Za najuspešnije radne brigade bila je ustanovljena „prelazna zastava“, a za one koji/e su tokom rada prelazili/e postavljene norme, bila je ustanovljena kategorija udarnika/udarnice. Tako je, npr., radnica preduzeća *Crvena zastava* Zagorka Cvetković 1951. godine proglašena za trinaestostruku udarnicu (*Svetlost*, 3. mart 1951: 1).

uprkos raznim podelama i razlikama, razviju međusobnu solidarnost i odgovornost prema društvenoj zajednici.

Sproveli su se intenzivni kursevi opismenjavanja žena (analfabetički kursevi)¹⁷ i organizovane su čitalačke grupe (u Kragujevcu je 1950. radilo 206 čitalačkih grupa sa 6.136 članica). Organizovane su kolektivne posete bioskopima, pozorištima, kursevi za mlade majke, kursevi prve pomoći, domaćinski tečajevi (kursevi kuvanja, krojenja, šivenja, vođenja domaćinstva, ali i zidarski, korparski i drugi zanatlijski kursevi). U čast Dana žena organizovan je „Borbeni dan“ kroz brojne manifestacije (tribine posvećene ženskim pravima i položaju žena, pomoć samohranim majkama, sećanje na žene borkinje, razvoj bratstva i jedinstva kroz susrete sa aktivistkinjama iz drugih republika...). U okviru humanitarnih aktivnosti, redovno su prikupljeni dobrovoljni prilozima i druge vrste pomoći namenjene deci bez roditelja i drugim ugroženim kategorijama. AFŽ se na celoj teritoriji Jugoslavije naročito angažovao na organizovanju institucija društvenog standarda: otvaranju jaslica i dečjih obdaništa, restorana društvene ishrane i radničkih restorana. Već u decembru 1944. kragujevački odbor AFŽ-a je, u saradnji sa Narodnooslobodilačkim odborom, osnovao tri dečja obdaništa: u lepeničkom, sušičkom i palilulskom rejonu i u njima je bilo smešteno sto pedesetoro dece. Uredbom o jaslama i dečjim vrtićima, donesenom 1948. godine, obavezala su se preduzeća, ustanove i organizacije na otvaranje dečjih vrtića i jaslica ukoliko žene zaposlene u preduzeću imaju ukupno preko dvadesetoro dece kojima su te usluge potrebne. Prve dečje jasle namenjene smeštaju dece do 3 godine u Kragujevcu otvorene su 1946. godine, primale su samo tridesetoro dece i nalazile su se u Ulici Svetozara Markovića. Do 1950. godine inicijativom AFŽ-a otvorena su dva đačka odmarališta – za odmor i oporavak dece: u Gracu na Moru (u Hrvatskoj) i u šumovitom Kaleniću, na obroncima Gledičkih planina. Postojali su planovi za izgradnju još dva dečja odmarališta, ali su umesto njihove izgradnje obnovljena odmarališta na Bešnjaji i u Trmbasu.¹⁸ Pedesetih godina 20. veka u Kragujevcu

17 Kragujevački časopis *Naša stvarnost* iz maja 1948. obaveštava čitaoce da je Izvršni odbor AFŽ-a u Kragujevcu svečano obeležio jedan od završenih kurseva opismenjavanja, na kojem je opismenjano 178 žena (118 je završilo analfabetički, a 60 prosvetni tečaj), a najuspešnije polaznice nagrađene su knjigama. O značaju AFŽ-a za obrazovnu strukturu govori i podatak da je po jedna predstavnik AFŽ-a ulazila u sastav školskih saveta svih osnovnih i srednjih škola Srbije, formiranih u posleratnim godinama.

18 Danas postoji jedino odmaralište na Kopaoniku, koje je od 1964. korišćeno za boravak đaka iz kragujevakih osnovnih škola, ali je tokom devedesetih njegova namena promenjena, u skladu s tržišnim poslovanjem. Bilo je u sastavu Gradske turističke organizacije, pa „Šumadija sajma“, a dalja sudbina mu je neizvesna.

su punim kapacitetom radila tri restorana društvene ishrane, s planom da se otvori i četvrti. Međutim, u nadolazećem procesu jačanja državne autoritarosti, projekat razvoja društvenog standarda ocenjen je kao skup, a uvođenjem socijalističkog ili radničkog samoupravljanja 1950. godine smanjena su izdvajanja za ženske inicijative,¹⁹ što je postepeno vodilo gašenju AFŽ-a.

Jedan od osnovnih zadataka AFŽ-a odnosio se na ekonomsku nezavisnost i društveno-političku afirmaciju žena, koja se sprovodila kvalifikovanjem žena za nova zanimanja i povećanjem učešća žena u organima upravljanja i odlučivanja. Međutim, ženski doprinosi u ratu ni u jednom segmentu nisu bili proporcionalno nagrađeni podelom društvene moći u oslobođenoj zemlji. Duboko ukorenjena patrijarhalna svest odvrćala je žene od javnog angažmana, a s druge strane, muškarci su se nerado odricali upravljačkih funkcija. U tekstu „Problemi Socijalističkog saveza – samo 17 žena u odborima osnovnih organizacija kragujevačkog sreza“ (*Svetlost*, 23. februara 1954) navodi se: „U Socijalističkom savezu radnog naroda Kragujevačkog sreza od 313 lica koja se nalaze u rukovodstvima osnovnih organizacija, svega je 17 žena, a u polovini tih organizacija u rukovodstvu nije ni jedna žena“. Bez obzira na činjenicu da se u praksi učešće žena u politici više svodilo na zadovoljavanje kvota nego na ravnopravno omogućavanje ženama da ostvare odgovarajući položaj u političkoj hijerarhiji, promovisanje i unapređivanje ženskih prava u prvim godinama nakon oslobođenja zemlje vršeno je u svim segmentima društva. To je takođe bio period kada je zemlja ostvarila izuzetan privredni rast i postala najsnažnija država Istočne Evrope. Međutim, uspostaviti široki stepen demokratije, ostvariti slobode i ograničiti vlast (i privilegije koje se uvek vezuju za vlast) nije lako ostvarljivo ni u mnogo razvijenijim društvima, a pogotovo ne u ratovima razaranoj zemlji kao što je bila Jugoslavija.

Svega tri godine nakon oslobođenja zemlje, usled sukoba sa Sovjetskim Savezom i nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa, dolazi do političkog progona nekadašnjih partizana i partizanki, što ne samo da suzbija njihov revolucionarni entuzijazam i zanos, već unosi opravdan strah od odmazde i progona. Raskol Tita i Staljina 1948. godine označio je početak unutarpartijskih sukoba i žestoke političke represije koja je veliki broj „kontrarevolucionara“, „izdajnika Partije“, „kominformovaca“ poslala u logor na odsluženje kazne „društveno-korisnog rada“. Najveći kažnjenički logor bio je Goli otok i on je

19 Uvođenjem dečjeg dodatka 1951. godine, dečje ustanove prešle su na samostalno finansiranje (uz učešće države) i njihov broj više nije rastao.

postao sinonim za brutalno kažnjavanje, fizičku i psihičku torturu. Prema vrlo oskudnim podacima, procenjuje se da je u periodu 1948–1956. godine, kao posledica staljinističkih čistki, u logorima bilo zatočeno oko 17.000 muških političkih zatvorenika i 860 ženskih (Jambrešić Kirin, 2009). Pored komunistkinja i AFŽ-jki, među zatvorenicama su bile kćeri, sestre, supruge i majke zatvorenika koje nisu pristale da se odreknu kažnjjenika i dodatno ih optuže za „izdaju domovine“.²⁰ Talas totalitarnog nasilja, koji je preplavio zemlju, ugušio je građanska prava, slomio revolucionarni entuzijazam, uneo strah i nepoverenje, usporio, a ponegde čak preusmerio emancipatorske rodne politike. Štaviše, u drugoj polovini 1949. godine, na plenumu održanom u Moskvi, AFŽ Jugoslavije isključen je iz Međunarodne demokratske federacije žena. Izopšten iz rada međunarodnih udruženja, AFŽ Jugoslavije nastavio je da radi kao samostalna ženska organizacija sa autentičnim socijalnim i političkim programima, ali ne zadugo.

Iako se unutar AFŽ-a održavao visok stepen ideološkog jedinstva, iako su proklamovana načela slobode, jednakosti i disciplinovanost kao jedan od osnovnih zahteva članstva, on nije bio koherentna organizacija bez unutrašnjih protivrečnosti i spoljnih pritisaka. Komunistička partija, čija se unutrašnja struktura temeljila na hijerarhijskoj organizaciji, čvrsto je upravljala svim organizacionim delovima i celokupnim političkim obrazovanjem, zagovarajući svoje programske i partijske interese. Tako je umesto ostvarenja idealnog obrasca ravnopravnosti i klasne solidarnosti uvek bila prisutna subordiniranost žena muškarcima, i žene, angažovane unutar AFŽ-a i drugih političkih struktura, nisu uspele da izgrade zajedničku platformu kojom bi se žensko pitanje nametnulo kao univerzalno i učinilo društveno relevantnim. Takođe, sama organizaciona struktura AFŽ-a podražavala je strukturu KP, koja se temeljila na birokratskom centralizmu. To je značilo izbornost svih tela, hijerarhiju unutar pokreta, potčinjavanje manjine odlukama većine, potčinjavanje nižih tela odlukama viših tela i disciplinovanost u izvršavanju odluka.

U decenijama nakon oslobođenja zemlje i osvajanja političke vlasti, održavala se distinkcija i otvoren je animozitet među aktivnim borcima/

20 Među zatočenim komunistkinjama bila je i Milka Žicina (1902–1984), radnica i književnica. Ona je, kao članica redakcije *Žena danas*, učestvovala u osnivanju Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Kragujevcu krajem 1939. godine. Petnaest godina posle izlaska iz logora Stolac, zabeležila je svoja traumatična logorska iskustva. U strahu od represije, rukopis je skrivala i pred smrt ga je poklonila drugarici Dragici Srzentić. Ova autentična svedočanstva o logorskom iskustvu žena objavljena su u knjizi pod nazivom *Sve, sve, sve...* (Hrvatska Prosvjeta, 2002) i *Sama* (*Službeni glasnik*, 2009).

borkinjama i onim komunistima/komunistkinjama koji su osvojili pozicije vlasti, a Komunističkom pokretu su se priključili tek u mirnodopskim uslovima. Članstvo u političkim organizacijama (KP, AFŽ, omladinskim organizacijama i dr.) nosilo je određene privilegije, dok je bez članstva u tim političkim organizacijama put afirmacije u društvu bio otežan.

Prvenstveno svojim aktivnim političkim angažmanom i brojnim inicijativama, AFŽ je dolazio u sukob s Komunističkom partijom kao etabliranim sistemom društvene moći. To je doprinelo da AFŽ bude ukinut 1953, s obrazloženjem „da su žene i muškarci u ovoj zemlji postali ravnopravni“, odn. da uvođenje ravnopravnosti muškaraca i žena *de jure* automatski znači i njihovu ravnopravnost *de facto*.²¹ Službeni razlog ukidanja obrazložio je Milovan Đilas na poslednjem kongresu AFŽ-a, zaključivši da je jačanjem demokratije u Jugoslaviji sazeo trenutak da zadatke te organizacije preuzme društvo u celini, pod koordinacijom Socijalističkog saveza radnog naroda i budućeg Saveza ženskih društava. Ova nova ženska organizacija nije imala samostalnu platformu političkog delovanja niti je imala kao cilj političku emancipaciju članica i drugih žena, već je ispoljila konformističko nastojanje da prilagodi emancipatorske prakse tradicijskom patrijarhalnom mentalitetu. Kao i mnogo puta kroz istoriju, nakon uspešno sprovedene revolucije etablira se partijsko i državo rukovodstvo koje sprovodi „birokratsku revoluciju“, a ona koristi revolucionarni i aktivistički potencijal i kumulativne rezultate i, umesto da ih usmeri u akademsko okrilje i društvenu transformaciju, prilagođava ih svojim potrebama i partijskim interesima. Na primeru sudbine AFŽ-a ogleda se pragmatizam i oportunitizam kao neizostavan model funkcionisanja vlasti, ali i sistematska politička manipulacija ženama.

Prekobrajnost pitanja rodne emancipacije u socijalizmu

Da bismo ukazali na instrumentalizaciju procesa emancipacije žena, na njegovo svođenje na politički projekat čiji je cilj okončan zakonskim uklanjanjem neravnopravnosti, a da se dalje ne samo nije moglo, već se nije ni želelo, saznajnu pažnju ćemo usmeriti na analizu vizuelnih i tekstualnih poruka kulturnog filma *Prekobrajna* Branka Bauera iz 1962. godine. Imajući u vidu važno

21 U maju 1953, na sednici kragujevačkog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda, Nikolija Koka Petrović (istaknuta političarka i direktorka Učiteljske škole), poštujući zadatu direktivu, zaključila je da „ne treba da postoje nikakve posebne ženske organizacije, već da se njihova aktivnost sprovodi u Socijalističkom savezu“ (*Svetlost*, 22. maj 1953).

mesto koje je posleratna jugoslovenska kinematografija imala u identifikovanju i jačanju temeljnih političkih mitova, filmska slika se može prihvatiti kao jedan od relevantnih načina reprezentacije (analize i interpretacije) prošlosti.

Filmovi i pesme, odnosno sva umetnička dela stvarana posle rata, često su snažnu inspiraciju nalazila u ličnostima partizanki, premda su njihove osobine, koje su kod auditorijuma izazivale divljenje, uglavnom bile kontekstulizovane u patrijarhalnu tradiciju i bile u funkciji jačanja patriotizma. U jednom od najpopularnijih jugoslovenskih filmova *Prekobrojna*, koji je režirao Branko Bauer, tematizuje se proces kolektivne izgradnje zemlje u posleratnom društvu u jednom omladinskom naselju, tokom radne akcije „Autoput bratstvo-jedinstvo“. Film pripada žanru komedije i njegova prevashodna funkcija je u ideološko-političkoj indoktrinaciji usmerenoj na jačanju „revolucionarnih tekovina“ – „bratstva i jedinstva“ i rodne emancipacije.

Radne akcije predstavljale su posleratni oblik masovne mobilizacije poletne mladosti u izgradnji zemlje. Osim jačanja jugoslovenskog patriotizma, drugarstva i duha zajedništva, koji su razvijani nezavisno od socijalnog statusa i nacionalne pripadnosti, radne akcije su naročito bile korisne za seosku omladinu, jer su im nudile mogućnost da završe kurseve i zaposle se u privrednim delatnostima. To je bio razlog da se radnoj akciji pridruži *Mikailo* (Ljubiša Samardžić), seoski mladić, s ciljem da se obučii za šoferu kako bi nastavio život u gradu. Za njim, nenajavljeno, na radnu akciju stiže i devojka *Ranka* (Milena Dravić), kojoj je, u skladu s tradicionalnom ulogom žene, osnovni životni cilj – udaja. Shodno tradicionalnom modelu braka, njena namera da se uda za *Mikaila* nije rezultat njenog slobodnog izbora, iz ljubavi, već sticaj okolnosti. Za razliku od mladića koji želi promenu stila i načina života, nova socijalistička ideologija koja podrazumeva i rodnu emancipaciju nije bio svestan izbor seoske devojke, već je i u ovom slučaju devojka u „pasivnoj ulozi“ i u promenu je „gurnuta“. Okolina je odmah preimenuje, daje joj nadimak *Malena*, čime joj se simbolički unapred zatvaraju mogućnosti za ispoljavanje samosvojnosti. Kroz interakciju u akcijaškoj zajednici, oboje doživljavaju ličnu transformaciju, ali je paradoksalno da devojaka, na putu promena, pokazuje bolju adaptabilnost od mladića, okolina je rado prihvata i ona se lakše i uspešnije uklapa u novi ideološki model, iako ne deli njegov skup vrednosti. Konstruisanjem rodnog identiteta na ovakav način, režiser ne samo da oblikuje rodni subjektivitet po modelu dominantne muškosti i pasivne ženskosti, već ženski lik dvostruko kodira: kroz podređenost i patrijarhatu i komunističkoj ideologiji. Štaviše, film

nosi i eksplicitnu poruku da proces emancipacije žena nije prodro u ruralne sredine, iako je prošla decenija i po od kada su utemeljene zakonske odredbe o izjednačavanju žena i muškaraca (Ustavom iz 1946. godine ženama su zajamčena prava: „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života“).

Seoska devojka *Ranka* je, tokom učešća na omladinskoj radnoj akciji i druženja s gradskim devojkama, lako završila krojački kurs i na osnovu toga se stiče zaključak da je ona, iako mimo svoje svesne namere, prošla kroz ubrzani proces emancipacije. Emancipacija je efektno realizovana i na vizuelnom planu: *Ranka* je skinula maramu i odsekla pletenicu, a suknju zamenila pantalonama (akcijaškom uniformom)²² ili šortsom. Međutim, kao ni promena ponašanja, tako ni promena njenog izgleda nije odraz njene individualnosti, već ona samo prelazi iz jedne uniformnosti u drugu. Iako se proces promene *Maleninog* govora i ponašanja odvija mimo volje njenog *Mikaila*, njen novi vizuelni izgled on s radošću prihvata, zbog očiglednog erotskog naboja. Režiser na komičan način direktno konfrontira patrijarhalne strukture u selu i u gradu, ali pritom poručuje da je i među gradskim (emancipovanim) devojkama na radnoj akciji proces emancipacije uspešno sproveden samo do stepena prihvatanja modernog načina oblačenja i usvajanja modernih tehnologija, bez zadiranja u privatnu sferu emotivnih i bračnih veza. Gradske devojke, iako moderne i obrazovane, ne uspevaju da izgrade svoj specifičan doživljaj stvarnosti, već samo u relaciji s muškarcem, i time prihvataju žensku poziciju kao „drugu“ u odnosu na mušku. Film tako daje jasnu poruku da je socijalistička ideologija otvorila ženama jednu novu dimenziju života (povećanjem pismenosti, ulaskom u sferu rada, zabranom nasilja nad ženama), ali da je patrijarhalni moral opstao i uklopio se u novu kulturnu paradigmu.

Dostignuti stepen emancipacije seoske devojke kulminira rečenicom: „Sad smo, družē, ravnopravne“, koju izgovara *Ranka (Malena)* prkoseći *Mikailovim* pretnjama batinama. Ovom scenom ne samo da se ilustruje uloga filmskog narativa u konstruisanju socijalističkih vrednosnih tekovina, već se otvara prostor za dekonstrukciju političkih mitova u socijalizmu kroz analizu

22 AFŽ je uticao na donošenje zakona (zakon je donesen 1950. na osnovu rezolucije o pokretu muslimanki za skidanje zara, donesene na Drugom kongresu AFŽ-a, održanom u Sarajevu 1947), kojim se zabranjuje nošenje, prisiljavanje ili nagovaranje žena da nose zar ili feredžu za pokrivanje lica, smatrajući da će se, uklanjanjem vekovnog simbola potčinjenosti kulturne zaostalosti muslimanki, muslimankama olakšati puno korišćenje prava izvojevanih u NOB-u i ravnopravno učešće u javnoj sferi.

manipulativnosti govora u trenutku kada on postane etabliran. Pod uticajem ideološke retorike, mnoge žene osećale su se deklarativno jednake s muškarcima, ali one tu jednakost nisu umele da artikulišu, osim kroz ideološke floskule i imperative. Rodna jednakost je, zahvaljujući propagandnim akcijama, uspešno (re)definisana na nivou službene retorike, a on se preneo na nivo svakodnevnog govora. Međutim, upravo u činjenici da je repetitivnom upotrebom revolucionarni govor postao službeni leži njegova indoktrinativna (propovednička) i manipulativna funkcija. Institucionalizovanjem jezika, ukoliko mu se ne suprotstave dovoljno snažne posebnosti (pravo na individualni govor), kida se njegova prirodna veza između reči i stvari i stvara se politički „govor bez identiteta, svojevrsni mitski govor“ (Matvejević, 1977: 49).

I konačno, seoska devojka u filmu ne koristi za socijalizam tipičnu šansu da nastavi život u gradu,²³ već se vraća u selo da čeka povratak svog dragog, rešena da zadrži sve tradicionalne poslove unutar porodice i domaćinstva. Ona, ni posle (ubrzane) emancipacije, ne stiče nezavisnost i slobodu u pravljenju izbora u životu, već se vraća starom mladiću, jer su patrijarhalne vrednosti ostale duboko ukorenjene u samosvesti seoskih žena i u njihovom tradicionalnom rodnom identitetu. Na ovaj način manifestuje se ne samo nerazumevanje emancipacije već i nepoverenje u nju, a režiser poručuje da se emancipacija „drugarica“ *de facto* nije ni dogodila, ili se dogodila samo na deklarativnom nivou u „kozmetičkom“ pogledu.

Period u jugoslovenskoj kinematografiji (i literaturi) od 1945. do 1964. je, prema Svetlani Slapšak, kratkotrajan period koji karakteriše ideološka rodna jednakost. U njoj se sa simpatijama elaborira emancipacija žena u kontekstu proglašene socijalističke ideologije (za razliku od narednog perioda, kada se devojkama obično vraćaju „stari“ atributi i narativni obrasci kao što su strah, opasnost, tabu, nasilje, smrt) (Slapšak, 2014: 315). Ipak, popularni film *Prekobrojna* svojim višeznačnim porukama odstupa od ove periodizacije, jer nosi ambivalentnost društvene prakse u odnosu na proglašenu ideologiju. Ambivalentnost se ogleda u činjenici da se ranih šezdesetih suočavamo sa (ruralnim) svetom, u kojem izgleda da se emancipacija nije ni dogodila, pa ipak je ona, u celini, ocenjena kao društveno uspešan ideološki projekat, bez problematizovanja pitanja stepena ženske samosvesti i nezavisnosti, kao preduslova implementacije emancipatorskih procesa. Ženske rodne politike nisu se interiorizovale kroz prakse življenja, govorenja i pisanja, takođe nije narasla

23 Deagrarizacija i urbanizacija bili su prateći činoci modernizacije zemlje.

svest o potrebi implementacije zakona kojima se štite ženska prava. Prepreka u implementaciji bila je i objektivne prirode: uprkos neupitnom posleratnom optimizmu, entuzijazmu i veri u izgradnju novog društvenog poretka, za žene je bilo izuzetno teško da, pored tradicionalne uloge domaćice i majke, preuzmu i tradicionalne muške uloge u različitim oblastima, s obzirom na to da je proces podružtvljavanja domaćinskih poslova prekinut još u začetku.

Za razliku od *Ranke*, koja više nije paradigma rodne emancipacije već duhovnog konformizma (i trivijalizovanih životnih zahteva), istorija, globalna i nacionalna, ispunjena je ženama koje su, praveći lični izbor, izborile pravo na pobunu, žrtvujući pritom ne samo lični i porodičnu sigurnost već ponekad i svoj život. Zato rekonstruisanje ženske strane istorije, proučavanje istorijata ženskih pokreta i inicijativa i obnavljanje sećanja na životne i radne biografije žena koje su bile u sudaru s društvenim okruženjem, okoštanim pogledima i shvatanjima, nije važno samo sa stanovišta nacionalne historiografije, već nas upućuje na to da tragamo za alternativama, pomeramo postojeće granice i prihvatamo drugačije uglove posmatranja i vrednovanja od onih koje nam nameće etablirovana kultura. Iz današnje postideološke perspektive, a naročito u kontekstu provincijalizacije svih nekadašnjih jugoslovenskih republika spram politike EU, istraživanje razvoja AFŽ-a nije relevantno samo za nacionalni istoriografski diskurs, već i u cilju formulisanja i aktiviranja autentičnih socijalnih i političkih programa koji bi oslobodili stvaralačku i revolucionarnu energiju današnjih i budućih generacija.

Epilog

Proces sistematskog kompromitovanja i omalovažavanja borbenog elana nekadašnjih AFŽ-jki, njihove požrtvovanosti i vere u mogućnost stvaranja boljeg sveta, započeo je još u periodu socijalizma, širenjem ideologije potrošačkog društva i sejanjem klica neoliberalne ekonomije. Ovaj proces je intenziviran poslednje decenije dvadesetog veka, kada su nove političke elite pretendovale na osvajanje vlasti, a u tom cilju im je bilo neophodno da obezbede odgovarajući legitimitet, usmeravajući nove društvene snage, građanke i građane, na izgradnju identiteta zasnovanog na novom otkrivanju i interpretaciji prošlosti, istorijskih događaja i ličnosti, nacionalnih simbola i osobina, bitno drugačijih od onih iz prethodnog društvenog sistema. Konstruisanjem novog sistema vrednosti obezvređen je internacionalizam, koji je činio jezgro jugoslovenske zajednice, kao i ideje društvene solidarnosti i jednakosti, koje

su činile okosnicu socijalističkog društvenog poretka. Štaviše, s ciljem kompromitacije partizanske borbe obnovljeno je sećanje na četničku i ustašku propagandu, koja je zagovarala stavove o moralnoj izopačenosti i bludničanju partizanki i žena koje su pomagale partizansku vojsku i učestvovala u borbama.²⁴

Istovremeno, pod uticajem globalnih procesa potrošačkog društva, izgled i borbeni aktivizam nekadašnjih AFŽ-jki se obesmišljava i dobija vulgarnu interpretaciju i podsmešljivu konotaciju (predstavljaju se kao brkate, muškobanjaste žene). Po oceni Svetlane Slapšak (2001: 209) „ – partizanka – ‘za razliku od muške strane pokreta’ – neće moći zadržati svoju privilegiranu pobjedničku poziciju: [...] novi društveni i modni trendovi i novi mentalitet konačno su [je] izgurali na marginu, u šale i tešku ali okončanu prošlost“. Podsmešljiv diskurs prema partizankama i aktivistkinjama, koji je nastao još u periodu socijalizma, može se tumačiti kao sredstvo za oslobađanje od straha kroz razobličavanje ideologije i društvenog sistema, koji je imao elemente totalitarizma i kulta ličnosti. Međutim, subverzivna funkcija podsmeha pada u drugi plan svođenjem žena (partizanki i aktivistkinja) na nivo telesnog i time se otvara polje banalnosti i prozaičnosti u konstruisanju novog modela žene i njene pozicije u društvu. Zato se i na primeru zaokreta u pravcu društvenog konstruisanja rodnih mehanizama za potiskivanje i samopotiskivanje žena očitava manipulativnost muške istorije koja je skrojila lik skromne i društveno angažovane žene da bi ih u kasnijim godinama novi društveni i modni trendovi odbacili, zamerajući im na višku ambicija i nedostatku ženstvenosti. „Standardizovanjem ženske lepote“ žene su postale taoci sopstvenog tela. Stasavanjem novih naraštaja bez neposrednog pamćenja Drugog svetskog rata i perioda socijalističke izgradnje zemlje žene, učesnice NOB-a i revolucije padaju u zaborav čak i od njihovih saboraca. U modernom vremenu, kada više ne mogu govoriti u svoje ime, one dele univerzalnu sudbinu marginalizacije ženskih doprinosa i zanemarivanja istraživanja aktivne uloge žena u istoriji.

24 Na bazi stereotipa o „slobodnoj ljubavi“ unutar komunističke ideologije, početkom devedesetih godina pojavljuju se „svedočenja“ o bludu partizanki i partizana, njihovoj moralnoj pokvarenosti i zagovaranju kraha porodičnih vrednosti. Ove nove manipulativne naracije naročito su razvijane u krilu izdavačke kuće „Pogledi“ iz Kragujevca, koja je u periodu od 1987. do 2005. godine, pod uredničkim vođstvom Milosava Samardžića, objavljivala istoimeni časopis i niz knjiga koje se odnose na rekonpoziciju sećanja i prevrednovanje Jugoslovenske kraljevske vojske, generala Dražu Mihailovića i Četničkog pokreta.

U svim postsocijalističkim društvima, nakon sloma socijalizma koji je zamenila društveno-ekonomska tranzicija i neoliberalni kapitalizam, razvila su se i razgranale klica patrijarhata i obrasci ponašanja koji dodatno produbljuju rodne podele. Veliki deo društva zahvatio je fenomen retradicionalizacije, a žene su se „povukle“ u privatnu sferu i svoje resurse. Usled pada standarda i smanjenih socijalnih davanja države, preorijentisale su se na roditeljstvo i rad u kući (fenomen domestifikacije). Međutim, osim ekonomskih, u našem društvu su, usled ratnih sukoba na prostoru prethodne Jugoslavije, narastali i ideološki pritisci na društveni položaj žena, revalorizovanjem nacionalne mitologije koja je vodila dominaciji militarističkog i nacionalističkog diskursa. Razaranjem društva kao da se preko noći poljuljao čitav splet društvenih uloga koje su žene imale u javnosti i degradirao nivo društvenog položaja koji su žene decenijama izgrađivale – tokom rata i socijalne revolucije, kao i u posleratnim decenijama. Ali, istovremeno, u jeku ratnih sukoba početkom devedesetih godina prošlog veka, dolazi do prodora feminističkih inicijativa u javni diskurs, najpre u Beogradu i Novom Sadu, a potom i u drugim gradovima. Novoosnovane feminističke grupe usmeravale su se na borbu protiv raznih oblika dominacije i nasilja (otvaranje SOS telefona, skloništa za žene), na politički angažman (kritika vladajućeg režima, sprovođenje pacifističkih akcija) i edukativno delovanje (osnivanje Centra za ženske studije u Beogradu 1991, a potom i raznih edukativnih feminističkih grupa). Krajem devedesetih godina, podsticanjem procesa deelitizacije, interesi feminističkih grupa se raslojavaju, a demetropolitizacijom se širi njihova mreža po Srbiji. Uz podršku „Asocijacije za žensku inicijativu – AŽIN“ (feminističke grupe formirane 1997. u Beogradu) u Kragujevcu je (na inicijativu autorke teksta i dr Gordane Mitić, profesorke na Ekonomskom fakultetu u Kragujevcu) 2001. godine formiran „Alternativni krug – centar za edukaciju, komunikaciju i istraživanja“, ženska organizacija koja je tokom decenije delovanja ostvarila izvestan pomak u lokalnoj zajednici, naročito u smislu promocije ženskih prava u javnosti i borbe protiv nasilja nad ženama.

Osvrćući se na istoriju ženskog organizovanja u Srbiji dužu od jednog veka, a naročito na organizaciju AFŽ kroz koju je delovanje žena ispoljilo svoju punu masovnost, čini se da su žene odustale od strategije stvaranja jedinstvenog fronta u zalaganju za postizanje jednakih mogućnosti i pozicija, kako u javnoj tako i u privatnoj sferi. Moderno vreme donelo je umnožavanje individualnih i stvaralačkih rezultata žena na svim poljima (političkim,

kulturnim, umetničkim, obrazovnim i naučnim, sportskim, privrednim...), što istovremeno otvara prostor za sve druge žene. Ipak, to ne umanjuje potrebu konstantnog izgrađivanja svesti o kontinuitetu organizovanog delovanja žena i edukacije i senzibilizacije javnosti o trnovitom i mukotrpnom putu borbe za rodnu ravnopravnost, kao ni potrebu preispitivanja stečenih i izgubljenih pozicija, kako bi se sinergijom energija i znanja poboljšao normativno-institucionalni i društveni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, kao i kvalitet svakodnevnog života.

Literatura

- » Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta.
- » Jambrešić-Kirin, Renata. 2009. *Šalje Tito svoje na ljetovanje!: ženska trauma i arhipelag Goli*. Dostupno na: www.centargrad.com/materials/reader2009/Reset/Reading_materials_5_Jutta_Renata_seminar/RENATA_ZENE_O_GOLOM.pdf (pristupljeno 10. 10. 2015).
- » Matvejević, Predrag. 1977. *Te vjetrenjače*, ranije objavljen pod naslovom Prilog kritici političkog govora. Zagreb: Alfa, August Cesarec.
- » Perović, Latinka 2006. Između anarhije i autokratije (srpsko društvo na prelascima vekova XIX–XXI). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, časopis *Ogledi*, br 8.
- » Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- » Slapšak, Svetlana 2014. A "Girl" in the Yugoslav Film and Independent National Cinematographies: Historico-Anthropological Investigation of Cultural Imagerie, u: Adamović, Mirjana i dr. (ur.) *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*. Zagreb i Sarajevo.
- » Slapšak, Svetlana. 2001. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- » Tomašević, Jozo. *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941–1945 – Politička organizacija i propaganda*. Dostupno na: www.znaci.net (pristupljeno 20. 5. 2012).
- » Trgovčević, Ljubinka. 2003. *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut.
- » http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/1963/mayer-bio.html

Novinska izdanja

- » *Odjek Šumadije, nezavisni informativni list za ekonomska i društvena pitanja Kragujevca*, Kragujevac 1936, 1939.
- » *Politika*, Beograd, 1945.
- » *Radničke novine*, Kragujevac, 1904.
- » *Staništa – zbornik radova za političku, kulturnu i privrednu istoriju Kragujevca i okoline*, Kragujevac, 1983.
- » *Svetlost*, Kragujevac, 1945, 1949, 1951, 1953, 1954.

Aleksandra Đorđević*

Ženska štampa: *Žena danas* 1943–1953.

Woman's press: *Žena danas* (*The Woman Today*)
1943-1953

Apstrakt: Tokom rata, *Žena danas* je odigrala veliku ulogu u razvijanju političke svesti žena Jugoslavije u borbi protiv okupatora. U posleratni izdanjima, *Žena danas* podstiče obnovu i izgradnju zemlje, pomaže u uspostavljanju nove vlasti, propagira Petogodišnji plan, populariše omladinske radne akcije, učestvuje u borbi za iskorenjivanje nepismenosti i obrazovanje žena. Rad predstavlja analizu časopisa *Žena danas* u periodu u kom je on bio glavno glasilo Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (1943–1953), s naglaskom na uređivačku koncepciju i analizom tema koje su bile od značaja za stvaranje „nove žene” u socijalističkom duhu toga doba.

Ključne reči: *Žena danas*, Partija, Antifašistički front žena Jugoslavije, ženska štampa, propaganda, socijalizam

Abstract: This paper represents the analysis of the magazine *Žena danas* (*The Woman Today*) in the period from 1943 to 1953. *Žena danas* was used as an official gazette by the organization called Antifašistički front žena Jugoslavije (Women's Antifascist Front), with an emphasis on editorial policy and covering the topics that had an important role in the creation of a "new woman" after the socialist spirit. During the World War II, *Žena danas* played an important role in the development of political consciousness of the woman of Yugoslavia, especially in their combat against the occupying forces. In the postwar issues, *Žena danas* encourages the reconstruction and building of the country, helps establishing the new government, propagates the five-year plan, popularizes youth labor actions, takes part in the struggle for eradicating illiteracy and for the education of women.

Keywords: *Žena danas* (*The Woman Today*), communist party, Women's Antifascist Front, women's press, propaganda, feminist movement

* Filozofski fakultet u Beogradu
aleksis.djordjevic@gmail.com

Uvod

Promena položaja žena u Jugoslaviji počela je završetkom Drugog svetskog rata, i to, pre svega, pravnog položaja, a zatim i društvenog, u skladu s novom državnom politikom. U okviru jedne nove državne ideologije, ženama su prvo bila potvrđena izborna prava koje su već uživale u okviru Komunističke partije Jugoslavije (u daljem tekstu KPJ), a ubrzo su dobile i jednaka zakonska prava u odnosu na muškarce u svim ostalim segmentima života i rada. Razlog tome je taj što socijalistička ideologija emancipaciju žena nije posmatrala van sistema radništva (radničke klase) i zato se mera ženske emancipacije, pre svega, određivala u odnosu na prava iz oblasti rada (Stojaković, 2012: 13). Zbog toga proces emancipacije žena u prvim godinama socijalističke Jugoslavije nije moguće posmatrati van sistema Antifašističkog fronta žena Jugoslavije¹ (u daljem tekstu AFŽ), koji je imao ključnu ulogu u procesu transformacije ženskih uloga u društvu.

Jugoslovenska historiografija period 1945–1955. označava kao vreme sveopšteg entuzijazma, industrijalizacije i prosvetavanja stanovništva. Prenošnje ideoloških poruka ženama u datom periodu nije bio samo zadatak AFŽ-ove štampe, jer je većina žena bila nepismena, već i čitalačkih časova i analfabetskih tečajeva, koji su organizovani od strane organizacija AFŽ-a, a koji su imali cilj da opismene i politički obrazuju žene i kao takve ih uključe u političko-društveni rad.

Hijerarhijski sistem AFŽ-ove štampe podudara se s hijerarhijom političke strukture AFŽ-a, pa je tako *Žena danas* bio list koji je prenosio poruke širem članstvu i služio kao uzor za uređivanje AFŽ-ovih listova, koji su izlazili u republikama i na jezicima nacionalnih manjina. AFŽ je izdavao *Ženu danas* kao svoje glavno glasilo, centralni odbori Partije u republikama izdavalu su svoja nacionalna glasila, a postojala su i posebna izdanja na jezicima nacionalnih manjina. Kao nacionalni časopis AFŽ Crne Gore je izdavao

1 AFŽ Jugoslavije je predstavljao organizaciju Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, nastalu s ciljem da okupi žene u borbi protiv fašista, a pod okriljem KPJ. Osnovan je na Prvoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine. Posle Drugog svetskog rata i oslobađanja Jugoslavije, AFŽ je i dalje radio na političkoj mobilizaciji žena, kao i u svim oblicima društvene delatnosti. Juna 1945. godine održan je Prvi kongres AFŽJ, a Drugi – januara 1948, oba u Beogradu. Treći kongres AFŽJ održan je u Zagrebu 1950. godine, dok se Četvrti kongres održao 1953. godine u Beogradu. Na tom kongresu ukinut je AFŽ kao posebna i jedinstvena organizacija, nakon čega je osnovan Savez ženskih društava, koji se prevashodno bavio pitanjima iz oblasti socijalnog rada.

list *Naša žena*. U Makedoniji je AFŽ, osim *Makedonke* i *Prosvetene žene*, izdavao još dva lista namenjena albanskim i turskim manjinama. AFŽ Bosne i Hercegovine objavljivao je časopis *Nova žena*, dok je u Sloveniji izlazila *Naša žena*. Izdavačka delatnost AFŽ Hrvatske bila je vrlo razvijena, te su izlazile: *Žena u borbi*, *Naša moda*, *Žena* i dnevni list *Riječ žene*. AFŽ Srbije je objavljivao četiri mesečna časopisa, od koji je glavni bila *Zora*, koja će se tokom 50-ih i fuzionisati sa *Ženom danas*, a dva su bila namenjena nacionalnim manjinama: *Agimi* za albanske i *Dolgozne* za mađarske nacionalne manjine.

Istorijat časopisa *Žena danas*

Pokretanje lista koji bi diskretno prenosio političku platformu KPJ Partija je poverila grupi mladih komunistkinja iz *Omladinske sekcije Ženskog pokreta*.² U leto 1936. godine, u stanu dr Irene Stefanović u Beogradu, na širem sastanku KPJ, Saveza komunističke omladine Jugoslavije i simpatizera Partije, utvrđena je uređivačka politika časopisa, izbor saradnika, kao i finansiranje i rasturanje časopisa (*Žena danas* 1936–1944/1966: VI). List je pokrenut pod okriljem *Ženskog pokreta*, kao legalan i nezavistan, sa zadatkom da podiže političku svest žena Jugoslavije. U broju iz januara–februara 1938. tvrdi se kako list nije glasilo nijedne organizacije već organ ženske svesti, a kao glavni ciljevi su postavljeni feminizam, čovečnost i prosvetljenje. U uvodnoj reči prvoga broja objašnjen je zadatak lista: „Da bi naše žene bile obaveštene o svim događajima koji se dešavaju u svetu, da bi imale gde da iznesu svoja mišljenja i, najzad, da bi se upoznale sa borbama i uspesima svojih drugarica u drugim zemljama, mi pokrećemo ovaj list“. U prilog tome da list promovise i političku platformu KPJ govori i jedan od ciljeva „koji polazi od vekovne podređenosti žena i potrebe da se one masovno aktiviraju i ujedine u širokom frontu borbe za socijalizam, demokratiju i mir“ (Janković, 1938: 3). Ipak, komunizam je u skladu s važećom zabranom rada KPJ promovisan posredno. Ono što bi cenzura zabranila u obliku pisanog govora, *Žena danas* bi promovisala slikom (Barać, 2011: 211).

² *Ženski pokret* je osnovan u Beogradu aprila 1919. pod imenom Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, kao feminističko i nestranačko udruženje, s ciljem da se bori za pravo glasa žena. Društvo će ubrzo proširiti svoje zadatke, učestvovati na stvaranju domaćih i stranih udruženja i promeniti ime u *Ženski pokret*. U svoje redove će početi da prima i komunistkinje nakon zabrane rada KPJ.

Žena danas se formirala s ciljem da ima moderan izgled, sa obiljem fotografija, a vodilo se računa i o mišljenju čitalaca, tako je list još u međuratnom periodu sproveo anketu među svojim čitateljicama i čitaocima, anketirajući ih o izgledu časopisa, temama koje obrađuje, da li se čita ceo tekst... Urednice su u toku celog posleratnog perioda imale problema s neredovnim platišama i vrlo često su na poslednjim stranama apelovale na čitateljke da redovno izmiruju svoje pretplate, ali i podsticale ih da i same uzmu učešća u rasturanju lista i tako ostvare profit. Časopis se obraćao svim ženama, majkama, domaćicama, radnicama, činovnicama, intelektualkama, i urednice su se trudile da istaknu stav o jednakosti žena svih nacionalnosti, pa su tako i tekstovi pisani na ćirilici i latinici, kao i ijekavskim i ekavskim izgovorom, u zavisnosti od porekla autorki, ali i od mesta rasturanja časopisa sve do 1952, kada su počeli izlaziti tekstovi isključivo na pismu porekla autorki.

U međuratnom periodu, *Žena danas* je izdala dvadeset devet brojeva časopisa. Broj 30 je cenzura zaplenila u novembru 1940. godine. *Žena danas* će, za vreme rata, ponovo početi da izlazi na oslobođenoj teritoriji, u bosanskom selu Drinićima, u januaru 1943. godine. Ratne urednice bile su Mitra Mitrović i Olga Kovačić Kreačić. One su uspele da izdaju tri broja *Žene danas* (br. 31, 32 i 33), a još jedan broj je bio poslat na štampanje u Bari u Italiji, gde je bila baza NOVJ, ali je on izgubljen. Žene Jugoslavije nastavile su posle oslobođenja svoj rad iz međuratnog i ratnog perioda, sada u drugim uslovima. Njihov rad je bio podjednako značajan, zahtevao je isti elan i požrtvovanost. Januarskim brojem iz 1943. počinje istorija *Žene danas* kao glasila AFŽ. Tokom rata su objavljena tri broja *Žene danas*, na kojima se nalaze ilustracije Đorđe Andrejevića Kuna na naslovnici. Na njima su žene prikazane u borbi, s puškom u ruci. Naslovinice koje su objavljivane u posleratnom periodu mahom predstavljaju ženu kao graditeljku socijalizma, kao udarnicu. Urednice su ovim naslovnicama želela da prikažu kako je žena kao herojka prvo osvojila ratni front, da bi, nakon toga, prešla i na front rada, na kome je postala udarnica. Posle rata, glavne urednice su bile Mitra Mitrović Đilas, Blaženka Mimica, Nata Hadžić, Mara Galenković i Mara Radić, a redakcija se nalazila u Resavskoj ulici u Beogradu.

Već 1945. godine, na Prvom kongresu AFŽ-a, Tito ima za žene identične zadatke kao i za muškarce: obnovu razrušene zemlje i učvršćivanje nove vlasti. Ustavno rešenje položaja žene objavila je *Žena danas* na svojim stranicama, uz opširno obrazloženje (Tomšić, 1949: 1–3). U tom trenutku nije bila tako

jasna podela aktivnosti na društvene/prosvećivačke i političke ciljeve. Stojeći na stavovima Partije, *Žena danas* će u prvim posleratanim brojevima samo prenositi stavove KPJ u vidu rezolucija i Titovih govora, da bi kasnije počela sa objavljivanjem političkih analiza događaja u svetu, ali opet sa stanovišta Partije. Za uspješno političko obrazovanje žene bilo je potrebno samo likvidirati nepismenost, jer „jasno je da bez savladavanja nepismenosti ne može biti govora o uspješnom kulturno-prosvjetnom radu“ (Više rada na selu, 1945: 25). *Žena danas* je kao glavno glasilo AFŽ Jugoslavija donosila priloge o svojim aktivnostima iz cele zemlje. „Pomoći ženama da iskoriste prava za potpuno, što brže ostvarivanje svoje ravnopravnosti – to mi ističemo kao najvažniji zadatak AFŽ“, piše *Žena danas* 1946. godine (Mimica, 1946: 9).

Od broja 73 iz jula 1950. godine, izdavanje časopisa preuzima Novinsko-izdavačko preduzeće Narodnog fronta „Politika“ iz Beograda. Tokom 1950. došlo je do spajanja lista *Žena danas* i *Radnica*, tako da se od broja 79 iz januara 1951. *Žena danas* bavi se i pitanjima radnica. Sada je tematika u vezi s privrednim problemima dodatno razrađivana, i na stranicama su se sve više počele pojavljivati radnice, novatorke u proizvodnji, udarnice, zadrugarke, kao i heroji rada i fronta. S brojem 89 iz novembra 1951, na prvoj strani će stajati u zaglavlju „Časopis AFŽ-a Jugoslavije“, Centralni odbor AFŽ-a će preuzeti izdavanje lista od „Politike“ od broja 94/95 za april–maj 1952. godine. U toku 1953. dolazi do krupnih promena ne samo u listu, već i u čitavoj strukturi AFŽ-a.

Poslednji broj koji je izašao kao „Časopis AFŽ-a Jugoslavije“ jeste broj 111 iz septembra 1953. godine. Već naredni broj 112, iz oktobra, izdao je *Savez ženskih društava Jugoslavije*. Ukidanjem AFŽ-a 1953. godine *Žena danas* postala je organ *Saveza ženskih društava*, a od 1961. izlaziće kao izdanje *Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije*, a 70-ih će biti objavljivana u vidu dodatka dnevnog lista *Borba*. Poslednji broj lista *Žena danas* iz štampe je izašao 1982. godine.

Žena danas i izgradnja socijalizma

U prvom posleratnom broju *Žene danas*, iz juna 1945. godine, Partija je jasno definisala svoje ciljeve: „Narodna vlast moći će se razvijati ako se bude mogla potpuno osloniti i na žene, i na osobine, koje su one dosad pokazale: svest, poštovanost i spremnost da pomognu gde god je potrebno. I zato

ćemo koristiti svaku energiju, sve mogućnosti i sva sredstva, da ih stavimo u službu glavnom cilju – pomoći mladoj narodnoj vlasti u obnovi zemlje“ (Kovačić, 1945: 8). U vreme obnove, primenjujući istu strategiju kojom je žene mobilisala u borbu, Partija sada propagira novi ideal žene – udarnicu. *Žena danas* će od tada doneti nebrojeno tekstova u kojima je prikazana slika žena koje prebacuju radnu normu, jasno ukazujući na analogiju između partizanke i udarnice: „Zato već danas imamo bezbroj heroja rada kao što smo kroz celo vreme četvorogodišnje borbe imale heroje fronta. Heroji rada – to su naši udarnici. Biti udarnik je dokaz visoke svesti, biti udarnik – to je velika čast“ (Heroji rada – heroji fronta, 1945: 16–17).

Ulazak žena u industriju *Žena danas* je ispratila izveštajima o fabričkim radnicama i njihovim podvizima. Kako bi se žena što pre osposobila za integraciju u sve tokove društva, AFŽ je organizovao tečajeve osposobljavanja za sva „nova“ zanimanja. Žene tada osvajaju potpuno nove radne prostore, postaju traktoristkinje, mašinovođe, zidarke, magacionerke... U Prvomajskim takmičenjima rada mnogo žena Jugoslavije biće proglašavano udarnicama upravo u novim zanimanjima koje su „osvojile“, kako to prenosi *Žena danas*. Popularisane su i pojedinke koje su prve ispunile svoj deo Petogodišnjeg plana. Među ženama to je bila Sonja Erbežnik (Sonja Erbežnik, prva žena koja je ispunila svoj deo Petogodišnjeg plana, 1949: 13–14). Bilo je herojki i među omladincima – na Omladinskoj pruzi postojala je samo jedna brigada čiji su svi članovi bile omladinke, i ta brigada je dobila naziv *Udarna*. Heroji rada su zapravo bili preteče savremenih medijskih ličnosti. Oni su bili prepoznati na ulici i stizale su im hrpe pisama, a među ženama isticala se upravo Sonja Erbežnik, o kojoj je *Žena danas* često pisala.

Kako početkom 50-ih godina XX veka dolazi do pojačane idustrijalizacije zemlje, tako *Žena danas* donosi priloge koji ne govore samo o unapređenju već i o ženskom osvajanju tipično „muških“ poslova. To je novi tip udarnica, to su nove radnice u industrijama. Posebni tekstovi posvećeni su izgradnji porušenih gradova, a u kojima su učestovale i žene kao zidarke, pri čemu *Žena danas* navodi primere Skoplja i Titograda. Početkom 50-ih, *Žena danas* donosi članke o izgradnji novih fabrika, budućih giganata jugoslovenske industrije (Radnice Borova, mobilizatori nove radne snage, 1949: 12–13). U dva teksta, iz 1950. i 1952. godine, biće predstavljene i radnice u vojnoj industriji (Mira Kordučić, udarnica u vojnoj industriji, 1950: 5; Ratni podvizi žena heroja,

1952: 6). Kao primer zanimanja koje su žene „osvojile“ a Partija prepoznala, *Žena danas* izdvaja primer Anice Ostojić, koja je za svoje savesno bavljenje dužnošću stjuardese odlikovana *Ordenom za hrabrost* (Stjuardesa Anica Ostojić dobila Orden za hrabrost, 1951: 7). Ali nisu samo žene bile udarnice, partijska organizacija organizovala je i takmičenja u osnovnim školama, u kojima su devojčice mogle dobiti udarničke značke (Iz dopisa pionira, 1948: 5–6). Pionir Dušan Kovačević se u članku iz 1949. godine stavlja u isti rang s herojima rada i fronta (Marjanović, 1945: 31). Povodom godišnjice narodnog ustanka, *Žena danas* bi svake godine objavljivala članke u kojima bi podsećala na žene narodne heroje, poput Sonje Marinković, Dragice Pravice, Radojke Lakić, Marije Bursać (Mimica, 1948: 3–6).

Povodom 8. marta *Žena danas* je svake godine objavljivala članke kojima je obeležavala „Međunarodni borbeni dan žena“, kako je to prenela juna 1945. „U Beogradu, Srbiji, Bosni, Dalmaciji, Sloveniji, Vojvodini, Makedoniji i Crnoj Gori, u svakom najzabitijem selu, žene su toga dana na ulicama, u povorkama, na mitinzima, proslavljale 8. mart, kao praznik nove žene, oslobođenog čoveka, koji svoje oslobođenje i svoja prava duguje narodno-oslobodilačkoj borbi naših naroda i žrtvama palim u njoj“ (Kovačić, 1945: 28). Borbenost u izražavanju slavlja primetna je samo te 1945. godine; kasnije će, umesto proslava, biti organizovani mitinzi i partijski sastanci s kojih će *Žena danas* prenositi referate viđenijih članica Partije. Početkom 50-ih, u februaru će se pojavljivati i članci koji su najavljivali ovaj značajan dan. Povodom proslava praznika rada, *Žena danas* je povremeno objavljivala članke o istorijatu praznika, ali mnogo češće izveštaje s Prvomajskih takmičenja u radu, koji su organizovani širom zemlje, a na kojima je isticano: „Potrebno je boriti se za produkciju, za njeno povećanje, za kvalitet, za što niže proizvodne troškove, za što bolje iskorišćavanje materijala i mašina, uvođenje novih metoda rada u cilju što većeg podizanja produkcije“ (Mimica, 1946: 11). To su tekstovi više posvećeni radu, a ne radnicama, u kojima se od njih traži požrtvovanost i predanost poslu. Ovako brojni tekstovi zapravo predstavljaju odraz potrebe za masovnim učešćem žena, što je bilo neophodno u obnovi i izgradnji zemlje, industrijalizaciji i socijalističkoj transformaciji sela. Poruka o nužnom uključivanju žena u privredu upućuje se i muškarcima i ženama jer je radno angažovanje žena van kuće značilo i promene unutar porodice. Da bi se plan ostvario, bilo je potrebno osnivati mrežu institucija koje su mogle da podrže

radnu ženu. Šta se zaista dešavalo u svakodnevnom životu zadruga, govore izveštaji, reportaže i vesti o izvršavanju postavljenih zadataka koje donosi *Žena danas*.

Izgradnja socijalizma na selu bila je poverena zadrugama. *Žena danas* se trudila da istakne sve prednosti zadrugarskog života i donosila je brojne priloge o uspešnim zadrugama. Ipak, tekstovi o zadrugama ne javljaju se tako često u *Ženi danas*. Zapravo, više tekstova ima o ruskim kolhozima i radnicama koje rade u njima nego o jugoslovenskim, a taj trend će se nastaviti i nakon sukoba sa IB-om. Ipak, tokom 1949. godine primetan je veći broj tekstova čiji je cilj popularisanje zadruga. O zadrugama je pisano vrlo pozitivno i isticano je kako je bolje za seljake da budu deo zadruga (Stojiljković, 1948: 15–17).

Pravo žene na rad nije proizlazilo samo iz nove državne ideologije, već i iz nužde da se što veći broj ljudi angažuje u obnovi i izgradnji ratom razrušene zemlje, a kasnije i u ambicioznim zahtevima realizacije Petogodišnjeg plana. Otuda nastojanja i države i AFŽ-a da se preko *Žene danas* žene u što većem broju zapošljavaju i uključe u različite privredne delatnosti, pre svega u zadruga na selu. „Osnovni zadaci socijalističke izgradnje na selu danas jesu: „mjesto sitnih, iscjepanih posjeda stvarati krupna socijalistička gazdinstava, državna dobra i seljačke radne zadruga jer je to jedini put da za ostvarenje svih uslova imućnog i kulturnog života radnih seljaka i nestajanja eksploata-torskih elemenata na selu“, ističe *Žena danas* (Politički rad na selu, 1949: 8–9).

Žena i njeno dete u *Ženi danas*

U toku posmatranog perioda, *Žena danas* je objavila nebrojeno članaka koji se tiču dece, njihovog odgoja i vaspitanja. Posebnu vrstu tih članaka predstavljaju upravo tekstovi u kojima se Tito obraća ženama i savetuje ih kako da vaspitavaju svoju decu u socijalističkom duhu: „Nije dosta to da djeca budu odjevena, hranjena itd. Važno je za nas i to da djeca budu i pravilno odgojena u duhu nove Jugoslavije. Ne dajmo da nam neprijatelji nove Jugoslavije trguju i otuđuju našu djecu“ (Broz, 1948: 1–2). U broju 56, iz avgusta 1948. godine, *Žena danas* objaviće u okviru nove rubrike *Knjige za našu decu* tekst „Armija, odbrana tvoja“ od Branka Ćopića, upravo s ciljem obrazovanja dece u socijalističkom duhu (Ćopić, 1948: 44).

Tekstovi iz pedagogije posvećeni vaspitanju dece, ali ne u duhu socijalizma, javljaju se tek od 1950. godine. To su tekstovi poput *Ja ga bijem i u šupu zatvaram, ali ništa ne pomaže*, u kome se žene savetuju kako bi trebalo pravilno da vaspitavaju decu (Radovanović, 1950: 23). U tekstu *Ako imaš sina i kćer vaspitaj ih u duhu ravnopravnosti* ističe se negativan primer različitog vaspitanja muškog i ženskog deteta (Milenković, 1951: 36). *Žena danas* će se još jedanput osvrnuti na neravnopravno vaspitanje dece, ali ovaj put u svetu. U broju iz septembra 1952. prenetu je priča jedne Jugoslovenke o njenom iskustvu iz Ženeve, gde je ona propustila decu da prva uđu u tramvaj kako bi majka dece zamerila sinu što je to dozvolio, ali ne i kćerci (B, 1952: 24). Ovi primerom je *Žena danas* još jedanput ponovila stav Partije o ravnopravnosti oba pola. Treba napomenuti da je bilo prihvaćeno autentično tumačenje društvenog i socijalnog izjednačavanja žena s muškarcima, ali ne i uspostave rodne ravnopravnosti u njenom modernom smislu (Pantelić, 2011: 165).

Trudne žene bile su posebna briga organizacija AFŽ. Članice su radile na pomoći kako već ostvarenim majkama tako i trudnicama. *Žena danas* donosi savete o održavanju trudnoće, vežbe za trudnice i u jednom opširnom članku 1951. godine govori o upotrebi anestezije prilikom porođaja. *Žena danas* je u jednom tekstu istakla i da su vanbračna deca žrtva predrasuda, iako je SFRJ zakonskim propisima, donetim posle 1945. godine, ustanovila jednaka prava i obaveze muža i žene prema deci, i bilo je predviđeno da su supružnici dužni da se zajedno staraju o njihovom izdržavanju i vaspitavanju. Deca iz poništenih i nevažećih brakova po pravima su bila izjednačena s decom koja su rođena u braku (Dodić, 2006: 36). U savetima iz pedagogije naći će se i tekst pod naslovom *Mladi supružnici se moraju ostaviti sami* (Janjušević, 1951: 20). Vida Tomšič je, kao istaknuta članica Partije, napisala jedan tekst posvećen vaspitanju čoveka u socijalizmu (Tomšič, 1950: 22–23).

Jedini tekst u *Ženi danas* u kome se raspravlja o seksualnom vaspitanju jeste izveštaj koji je dr Olga Maček podnela povodom svoje posete Državnom savetovalištvu za seksualna pitanja u Stokholmu. Upoređujući Švedsku s Jugoslavijom, istakla je da mi „još uvek dozvoljavamo da crkva sa svojim nezdravim postulatima vodi glavnu riječ u odnosu na seksualna pitanja, jer mi praktično nismo oformili teoretska načela našeg stava. Posebna komisija medicinskih, socijalnih, pedagoških i sindikalnih i drugih radnika morala bi kod nas pristupiti izradi prijedloga za rešavanje ovih problema“ (Maček, 1953: 15).

Pa ipak, dalje od ovog teksta, odnosno od preporuke koju je Olga Maček uputila, Jugoslavija nije otišla.

Kako je obrazovanje dece bilo jedna od osnovnih dužnosti AFŽ-a, tako se u *Ženi danas* mogu naći tekstovi u kojima se savetuje da časove odmora treba iskoristiti za šetnje s decom kako bi se kod njih probudila ljubav prema tekovinama socijalizma. U tekstu *Ne dopustimo da nam popovi zaglupljuju decu*, *Žena danas* se prvi put obraća čitateljicama sa sledećom porukom: „Ako škola i nastavnici dobro organizuju ne samo svoj nastavni rad u školi, nego i vaspitni rad van nje, neće biti u mogućnosti da među decom delaju popovi” (*Ne dopustimo da nam popovi zaglupljuju decu*, 1952: 14–15). Ovim tekstom *Žena danas* jasno pokazuje da je jedino „ispravno” obrazovanje ono koje je socijalističko/komunističko.

Rad s muslimankama za AFŽ je predstavljao poseban interes zbog toga što ih je posmatrao kao najobespravljenije. Prvi tekst koji se bavi otkrivanjem žene, odnosno skidanjem feredže i zara, *Žena danas* je objavila 1946. godine i interesantno je da je on posvećen ženama iz Irana (Miović, 1946: 26–27). Ponekad bi se na stranicama *Žene danas* pojavile iz dopisništva uspešne priče o skidanju feredže. U prvom broju *Žene danas*, koji je izašao na oslobođenoj teritoriji 1942. godine, objavljena je priča „Legenda o Hanifi”, mladoj muslimanki koja je otišla u partizane i poginula u borbi. Iako su muslimanke, kao i sve žene, dobile Ustavom zagarantovana prava, u krajevima gde većinom žive muslimani veliki broj njih je i dalje praktikovao nošenje feredže i pokrivanje lica. Kao glavnu prepreku *Žena danas* navodi verski fanatizam kod muslimana, koji svojim ženama ne daju da skidaju feredže (Pokret muslimanki Kosova i Metohije za skidanje feredže, 1947: 15). Kao razlog za zadržavanje zara žene su navodile da su im to branile verske vođe i muški članovi porodice. Tek će 1949. godine reis-ul-ulema Ibrahim Fejić dati izjavu, a koju je prenela *Žena danas*, u kojoj oslobađa žene nošenja zara: „Ja dijelim mišljenje naroda, a narod je rekao svoju reč” (Izjava reis-ul-uleme, 1949: 3). Narodna skupština Republike Srbije je na zasedanju od 14. do 16. januara 1951. godine donela Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Zakon je obrazlagala ministarka prosvete Mitra Mitrović, a ubrzo će to učiniti i ostale republike (Božinović, 1995: 159). Iste godine, na naslovnici *Žene danas* pojaviće se slika žene sa zarom na licu uz poruku: „Bez zara na licu – bez mraka na duši” (Bez zara na licu – bez mraka na duši, 1951). Nakon skidanja feredže postavilo se jedno sasvim obično pitanje: šta obući kad pođeš u grad? Jedna muslimanka je u svom dopisu

Ženi danas predložila: „Žene kažu, nemamo šta da obučemo. Ja sam isto tako mislila, te nemam ovo, te nemam ono. A onda riješih da napravim haljinu od zara“ (Mi koje smo skinule feredžu govorimo o feredži, 1949: 7). U broju 86, iz avgusta 1951, javiće se karikatura u kojoj se čovek budi iz anestezije i kada ugleda doktorku, pita je: „Pa vi još niste skinili zar?“ (Pa vi još niste skinuli zar?, 1951: 21). To je poslednji tekst koji tretira pitanje nošenja zara i feredže, ali je ovo pitanje bilo aktueno i narednih godina u javnosti.

Žena danas je za vreme svog izlaženja stigla da obavesti svoje čitateljke i o tome zašto igračke za decu ne mogu da budu jeftinije, šta pokloniti draganu za rođendan, šta poneti na plažu i kako izračunati plodne i neplodne dane. Samo jedanput se javio tekst o Deda Mrazu, ali su se zato često mogli naći i saveti domaćicama kako da spremne trpezu za Novu godinu (Deda Mraz nam je došao, 1949: 30–32). Kada početkom 50-ih godina XX veka socijalistička Jugoslavija bude počela sa javnim proslavama Nove godine, *Žena danas* će svojim čitateljicama praznik čestitati preko naslovne strane. To je bio list koji je išao u korak s vremenom i interesovanjima svojih čitateljki i s tim ciljem su urednice od januara 1952. pokrenule rubriku *Zabavni kutak*, koja se bavi enigmatikom, kao i deljenjem kupona za besplatne kozmetičke tretmane. U rubrici *Praktični saveti* čitateljke su mogle naći i savete za uređenja doma, kuvanja zimnice, modne sugestije... Ali nisu se urednice obraćale samo čitateljicama, one su se obraćale i direktno arhitektama kojima su upućivale ozbiljne kritike povodom toga što prilikom gradnje stambenih zgrada nisu obraćali pažnju na projektovanje terasa, jer žene nemaju gde da suše veš. Kada su s procesom industrijalizacije u svako domaćinstvo u Jugoslaviji počeli da ulaze sitni kućni aparati, *Žena danas* je prenosila reklame jugoslovenskih preduzeća koja su ih proizvodili.

Žena danas je najavila svojim čitateljicama i početak serijske proizvodnje najlon čarapa, ali im je i uputila savet kada treba da nose sunčane naočare, a od broja 103, iz januara 1953, počela je da objavljuje slike manekenki s modnih revija (Stavjel, 1952: 9; Kako treba nositi zaštitne naočare, 1952: 36). Godine 1952. *Žena danas* počela je da daje savete kako bi žene trebalo da se šminkaju i da to ne mora značiti i lak moral: „Ima žena koje se ne šminkaju okoline radi u kojoj žive i rade. Da li se one moraju odreći lepote i nege? Budite uverene da nega kože ne znači i koketnost!“ (Praktični savet, 1951: 21).

Zaključak

AFŽ je posle Drugog svetskog rata bio glavni nosilac društvenih akcija među ženama Jugoslavije, naročito onih za socijalno zbrinjavanje dece, vršio je raspodelu namirnica dobijenih od UNHCR-a, prosvetivao žene u zaostalim krajevima, borio se protiv primitivnih običaja, nošenja zara i feredže, učestvovao u radu međunarodnih organizacija... Zbog toga su akcije koje su članice AFŽ-a sprovodile ključan element za razumevanje položaja žena i problema s kojima su se one suočavale, ali i politike koju je KPJ sprovodila. Analiza sadržaja *Žene danas* je upravo to i pokazala, jer je časopis i bio korišćen u vaspitno-propagande svrhe. AFŽ je korišćen ne samo u političko-vaspitnim već i u društvenim akcijama, preko kojih je KPJ, pre svega i s glavnim ciljem, pokušavala da okupi žene oko svog političkog programa i uključi ih u rad Partije. Popuštanje političkih stega početkom pedesetih godina XX veka donela je i proširenje ženskih uloga. Glavna tema *Žene danas* postaje zaštita majki i dece, a tada se intenzivnije pojavljuju i saveti za domaćice, prilozi o otvaranju porodilišta, obdaništa, jaslica pri skoro svakoj fabrici, dečjih kutaka, saveti za uređenje doma, hrana, moda... Osim majke i trudbenice, početkom pedesetih godina ženi se dopušta da bude i simbol lepote i poželjnosti, sve je više modnih dodataka u novinama. Slobodno vreme, vreme izdvojeno za sebe, žena socijalizma nije imala. U prvim posleratnim godinama njeno vreme nakon rada opet je bilo ispunjeno radom, koji se zvao dodatna aktivnost, partijski rad ili usavršavanje, a *Žena danas* ju je kontinuirano savetovala kako da uskladi sve te obaveze kako bi odgovorila zadacima koje je država postavila pred nju. Pored opštih ciljeva prenošenja informacija i kreiranja stavova i pogleda na svet u duhu Partije, *Žena danas* je imala i još jedan zadatak kada je ženska emancipacija u pitanju, a to je da kroz konkretne životne priče ženâ pokaže da se ceni svaki, pa i najmanji pomak. Zato su u prvi plan isticane radnice, udarnice, zadrugarke, heroji rada i fronta. Pitanje da li je preča radnica, aktivna građanka i borkinja za izgradnju socijalizma, udarnica, zadrugarka, politički aktivna žena ili majka, domaćica, negovateljica i vaspitačica jeste pitanje na koje *Žena danas* nikada nije odgovorila usled smenjivanja partijskih prioriteta. To je bila posledica ideološkog i političkog plana, koji je promenu ženskog položaja najpre video u kontekstu potrebe za radnom snagom u procesu industrijalizacije, ali kada je došlo do promene u političkoj situaciji, taj plan je napušten i žene su se morale okrenuti socijalnim temama, što je

Žena danas i ispoštovala do kraja svoga izlaženja. U posleratnim godinama može se reći da je *Žena danas* doprinosila sazrevanju, sagledavanju i rešavanju životnih pitanja žene i njene porodice.

Spisak izvora i literature

Periodika

- » *Žena danas*, Antifašistički front žena Jugoslavije, (1943–1953).

Literatura

- » Barać, Stanislava. 2011. *Pacifički i antipacifistički diskurs u časopisu Žena danas (1936–1941)*. Zbornik radova s Desničinih susreta, Zagreb.
- » Božinović, Neda. 1995. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Žene u crnom.
- » Gudac-Dodić, Vera. 2006. *Žena u socijalizmu*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- » Pantelić, Ivana. 2006. *Partizanke kao građanke*. Beograd: Evoluta.
- » Stojaković, Gordana. 2012. *AFŽ 1945–1953: pregled kroz AFŽ štampu*. Zbornik *Rod i levica*. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar.
- » *Žena danas 1936–1944 fototipsko izdanje*, 1966. Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.

Članci

- » Bez zara na licu bez mraka na duši. 1951. *Žena danas*, br. 81.
- » Čopić, Branko. Armija naša odbrana. 1948. *Žena danas*, br. 56, str. 44.
- » Deda Mraz nam je došao. 1949. *Žena danas*, br. 58, str. 30–32.
- » Iz dopisa pionira. 1948. *Žena danas*, br. 48, str. 5–6.
- » Izjava reis ul uleme. 1949. *Žena danas*, br. 75, str. 3.
- » Janković, Zorka. Ženski pokret u prošlosti. 1938. *Žena danas* br. 9, str. 3.
- » Janjušević, G. Mladi supružnici se moraju ostaviti sami. 1951. *Žena danas*, br. 83, str. 20.
- » Heroji rada – heroji fronta. 1945. *Žena danas*, br. 34, str. 16–17.
- » Kako treba nositi zaštitne naočare. 1952. *Žena danas*, br. 98, br. 48, str. 36.
- » Kovačić, Olga. Još jedan krupan zadatak Antifašističkog fronta žena. 1945. *Žena danas*, br. 34, str. 8.
- » Kovačić, Olga. Slobodoljubive žene svijeta proslavile svoj dan 8. mart. 1945. *Žena danas*, br. 34, str. 28.
- » Marjanović, Stoja. Pionir heroj. 1945. *Žena danas*, br. 34, str. 31.
- » Maček, Olga. Nacionalna liga za odgoj u Švedskoj. 1953. *Žena danas*, br. 105, str. 15.
- » Mi koje smo skinule feredžu govorimo o feredži. 1949. *Žena danas*, br. 76, str. 7.
- » Milenković, Rada. Ako imaš kćer i sina vaspitaj ih u duhu ravnopravsti. 1951. *Žena danas*, br. 89, str. 24.

Ženska štampa: *Žena danas* 1943–1953.

- » Mimica, Blaženka. Analfabetški tečajevi osnov kulturnog i prosvetnog uzdizanja žene. 1946. *Žena danas*, br. 47, str. 9.
- » Mimica, Blaženka. Godišnjica narodnog ustanka žene narodni heroji oslobodilačkog rata. 1948. *Žena danas*, br. 54, str. 3–6.
- » Mimica, Blaženka. U prvomajskom takmičenju. 1946. *Žena danas*, br. 41/42, str. 11.
- » Miović, Pavle. Orijentalke bez vela. 1946. *Žena danas*, br. 41/42, str. 26–27.
- » Mira Kordučić udarnica u vojnoj industriji. 1950. *Žena danas*, br. 70, str. 5.
- » Ne dopustimo da nam popovi zaglupljuju decu. 1952. *Žena danas*, br. 97, str. 14–15.
- » Pa viš niste skinuli zar? 1951. *Žena danas*, br. 86, str. 21.
- » Pokret muslimanki Kosova i Metohije za skidanje feredže. 1947. *Žena danas*, br. 48, str. 15.
- » Politički rad na selu. 1949. *Žena danas*, br. 60, str. 8–9.
- » Praktični savet. 1952. *Žena danas*, br. 91, str. 21.
- » Radnice Borova mobilizatori nove radne snage. 1949. *Žena danas*, br. 61, str. 12–13.
- » Radovanoić, Milena. Ja ga bijem i u šupu zatvaram. 1950. *Žena danas*, br. 67, str. 23.
- » Ratni podvizi žena heroja. 1952. *Žena danas*, br. 91, str. 6.
- » S. B. Možda smo ipak mi žene krive. 1952. *Žena danas*, br. 99, str. 30.
- » Sonja Erbežnuk prva žena koja je ispunila svoj deo Petogodišnjeg plana. 1949. *Žena danas*, br. 65, str. 13–14.
- » Stavjel, O. Uskoro će početi serijska proizvodnja najlon čarapa. 1952. *Žena danas*, br. 94/95, str. 9.
- » Stjuardesa Anica Ostojić dobila Oreden za hrabrost. 1951. *Žena danas*, br. 84/85, str. 7.
- » Stojiljković, Desa. Tek sad znamo kako je život lep. 1948. *Žena danas*, br. 57, str. 15–17.
- » Tomšič, Vida. O ulozi AFŽ u vaspitavanju socijalističkog čoveka. 1950. *Žena danas*, br. 68/69, str. 22–23.
- » Tomšič, Vida. Ravnopravnost žene u Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije. 1949. *Žena danas*, br. 58-59, str. 1–3.
- » Više rada na selu. 1945. *Žena danas*, br. 34, str. 25.

Relja Knežević*

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad” i natrag

Autonomist feminism in the 1970s: from the refusal of work to the “wages for housework” and back again

Apstrakt: Autonomistički feminizam se u Italiji razvijao kritički, nastavljajući se na koncepcije koje su razvijali operaisti (kako se u Italiji obično nazivaju autonomistički marksisti), tj. proširujući polje kritike na sferu reprodukcije. To je proizvelo specifičnu feminističku perspektivu koja se znatno razlikovala od tada dominantnih, uključujući tu i socijalističke feminističke perspektive – autonomističke feministkinje su socijalizam videle kao upravljачki (*managerial*), a ne revolucionarni projekat – ali i sukobe i nerazumevanje sa širim operaističkim miljeom. Rad nastoji da autonomistički feminizam situira u njegovom istorijsko-političkom kontekstu i tako prikaže njegov razvoj, glavne karakteristike i ključne teorijske koncepte.

Ključne reči: kućni rad, reproduktivni rad, operaizam, odbijanje rada, društvena fabrika, autonomistički marksizam

Abstract: Autonomist feminism in Italy developed by critically connecting itself to the concepts developed by operaists (which is the term usually used in Italy for autonomist Marxists), that is, by expanding the field of critique to the sphere of reproduction. This resulted in a specific feminist perspective which was significantly different from the, at the time, dominant perspectives, including the socialist feminist perspectives – autonomist feminists viewed socialism as a managerial, and not a revolutionary project – but also in conflicts and misunderstandings with the wider operaist milieu. The paper aims to situate autonomist feminism in its historical and political context and in that way present its development, main characteristics and key theoretical concepts.

Keywords: house work, reproductive work, operaismo, refusal of work, social factory, autonomist Marxism

* Filozofski fakultet, Beograd
reljudin@gmail.com

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

Uvod

U ovom radu nastojaću da prikažem razvoj i glavne koncepte specifične feminističke tendencije koja se razvijala u Italiji sedamdesetih godina XX veka, a zatim proširila i na druge zemlje. Reč je o tendenciji koju su predstavljale inicijative kao što su *Lotta Femminista* (LF) i „Nadbice za kućni rad“. Ove grupe su svoj analitički fokus, kao i praktični, borbeni rad, usmeravale na skrivenu ulogu koju žene obavljaju u sistemu kapitalističke proizvodnje.

Analiza funkcija koje su kapital i država u ovom procesu dodelili muškarcu i porodici, kao i ideoloških i sredstava prisile i discipline koja su s tom svrhom angažovana, dovele su ove militantkinje do veoma radikalne antikapitalističke i antidržavne pozicije.

Razvoj i značaj ove perspektive, kako za feministički tako i za radikalni antikapitalistički pokret, jedino je moguće adekvatno sagledati u istorijskom kontekstu razvoja radikalnog pokreta u Italiji. Tako je na ovu tendenciju ključan uticaj imala operaistička¹ marksistička tendencija, koja je u Italiji počela da se razvija početkom šezdesetih godina XX veka. Kako su neke od pokretačica ove feminističke tendencije prethodno bile angažovane u operaističkim krugovima, ova tendencija je ponekad nazivana operaističkim feminizmom.

Sedamdesetih godina prošlog veka, Harry Cleaver je pod ključnim uticajem operaizma formulisao definiciju „autonomističkog marksizma“, koja je pod tim nazivom podrazumevala onu tradiciju u okviru marksizma koja analizira i deluje „iz perspektive radničke klase“ i koja insistira na autonomiji radničke klase, kako u odnosu na kapital i državu tako i u odnosu na zvanične organizacije radničke klase, kao što su sindikati i partije. Osim toga, pojam autonomije je u ovom slučaju obuhvatao i autonomije različitih sekcija radničke klase jednih u odnosu na druge.

Iako će se u ovom radu često koristiti i pojam „operaistički feminizam“, pogotovo da bi se ukazalo na istorijski kontekst nastanka ove feminističke tendencije, ona je u velikoj meri, svojom radikalnošću u kritici kapitala, države i levice, prevazišla svoje početne operaističke uticaje. Pošto je termin „autonomistički marksizam“ dobio šire značenje, pa se pod njim često podrazumevaju sve one marksističke tendencije koje se zasnivaju na ovakvom shvatanju

¹ Na italijanskom: *operaismo*. U tekstovima na engleskom jeziku ponekad se koristi prevod *workerism*. Bukvalan prevod na srpski jezik bio bi *radnicizam*. U ovom radu koriste se reč *operaizam*.

autonomije i koje se u tom smislu često približavaju anarhizmu, smatram da je iz današnje perspektive adekvatnije ovu tendenciju nazivati „autonomističkim feminizmom“, iako oba termina imaju svoje mesto u analizi istorije ove tendencije.

Operaizam

Operaizam se kao tendencija u italijanskom posleratnom marksizmu formirao u krugu mlađih teoretičara okupljenih oko listova *Quaderni Rossi* (1960–1966) i *Classe Operaia* (1964–1967). Ovu grupu činili su disidentski članovi Socijalističke (PSI) i Komunističke partije Italije (CPI), nezadovoljni političkom zvaničnog marksističkog i radničkog pokreta, pogotovo posle sovjetske intervencije protiv pobune u Mađarskoj 1956.

Među pokretačima ove tendencije nije postojalo potpuno poklapanje u mišljenjima. Jedan od najznačajnijih formulatora ranog operaizma, Mario Tronti, nikada se nije u potpunosti odvojio od lenjinizma i Komunističke partije, a 1967. godine vratio se u aktivno partijsko članstvo. S druge strane, drugi ključni rani operaista Raniero Panzieri (1921–1964) bio je bivši član Socijalističke partije i, prema Trontijevim rečima, „Panzierijev Marks je bio Marks Roze Luksemburg, ne Lenjina [...] Njegova tradicija bila je ona revolucionarnog sindikalizma, sa dozom anarhičnog socijalizma kog je stara PSI istorijski nosila u sebi“ (Tronti, 2012: 3).

Ipak, ova grupa je formulisala teorijske koncepte koji će u velikoj meri odrediti poglede i praksu radikalnih grupa u Italiji u decenijama koje će uslediti, i imati značajan uticaj na radikalni pokret na globalnom nivou. Neki od ključnih operaističkih konceptata su autonomija radničke klase i strategija odbijanja rada.

Prema Trontiju, radništvo se kao klasa konstituiše pre kapitalista, tj. upravo konstituisanje radništva kao klase provocira kapitaliste da se i oni konstituišu kao klasa. Pritom, radnici su društvena klasa proizvođača – industrijski proizvođači kapitala, dok se kapitalisti kao društvena klasa konstituišu kao organizatori radnika kroz medijum industrije: „Istorija industrije se ne može posmatrati drugačije nego kao istorija kapitalističke organizacije proizvodnog rada, i stoga kao radnička istorija kapitala“ (Tronti, 2011: 3). Kako Tronti dalje ističe, kapitalista kao organizator radnika obezbeđuje rad, a radnik

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

obezbeđuje kapital: „U stvarnosti on je posednik te jedinstvene, naročite robe, koja je uslov za sve druge uslove proizvodnje, jer su, kako smo videli, svi ostali uslovi za proizvodnju, od starta, kapital po sebi – mrtav kapital koji, kako bi oživeo i ušao u igru društvenih odnosa proizvodnje, treba da obuhvati u sebi radnu snagu, kao predmet i aktivnost kapitala“ (Tronti, 2011: 4). Dakle, radnik time što prodaje radnu snagu i otelotvoruje klasni odnos obezbeđuje kapital. Cena koju kapitalisti plaćaju za ovo jesu radničke borbe koje periodično potresaju proces proizvodnje, a na ove potrese poslodavac je primoran da odgovara neprestanim tehnološkim inovacijama u organizovanju posla. Tronti smatra da su eksploatacija i njen istorijski razvoj posledica potrebe kapitala da pobegne od svoje *de facto* podređenosti klasi radnika-proizvođača: „Sve organizovanja eksploatacija, njena neprestana reorganizacija na najvišem nivou industrije i društva, tada su odgovori kapitala na radničko odbijanje da se potčine ovom procesu. Direktni politički prodor radničke klase je upravo taj koji zahteva ekonomski razvoj od strane kapitala koji, polazeći od pozicije proizvodnje, prodire u sveukupne društvene odnose“ (Tronti, 2011: 5). Tronti zapravo ističe kako je u „radničkoj istoriji kapitala“ moguće otkriti klice borbe kao odbijanja od samog početka, kada su se prvi proleterii konstituisali kao klasa, ali da se ova strategija tek mora razviti u punom smislu: „Novi oblik antagonizma mora se usaditi u nauku radničke klase, usmeravajući je ka novim ciljevima i zatim je preneti na potpuno politički čin prakse. Oblik o kome govorimo je oblik borbe odbijanja, oblik ‘Ne’ organizacije radničke klase: odbijanje da se aktivno učestvuje u kapitalističkom razvoju, odbijanje da se postavljaju pozitivni zahtevi“ (Tronti, 2011: 11). Prema Trontiju, zahtevi koje su radnici decenijama isporučivali kapitalistima samo su mogli imati kao rezultat poboljšanje procesa eksploatacije. Nasuprot tome, oblik odbijanja predstavljali bi zahtevi koje kapitalisti ne mogu apsorbovati, tačka u kojoj radnici mogu tražiti od kapitala ono što kapital ne može dati.² Tronti se zalaže za novi koncept krize kapitalizma, kao političke krize koju nameću radnički pokreti putem strategije odbijanja da pozitivnim zahtevima reše kontradiktornosti kapitalizma, tj. političkim odbijanjem radničke klase da i dalje deluje kao aktivan partner u celokupnom društvenom procesu, odbijanjem čak i pasivne saradnje u kapitalističkom razvoju.

2 Po Trontiju, u skladu s njegovom (neo)lenjinističkom perspektivom, konačan zahtev radničke klase bio bi onaj za preuzimanjem vlasti.

Ovakav koncept radničke strategije u klasnoj borbi direktno se sukobio sa ortodoksnom levičarskom idejom o „dostojanstvu rada“ i o „produktivizmu“ radničke klase kao motoru društvenog progressa i konačnog poraza kapitalizma. S teorijskim konceptom i praksom odbijanja rada od strane radnika u Italiji nerazdvojno je povezan koncept radničke autonomije, koji je za operaiste označavao samoorganizovanje borbe van kontrole sindikata i partije. Harry Cleaver, koji je prvi upotrebio i definisao termin „autonomistički marksizam“, inspirisan pre svega operaizmom, ali i njegovim prethodnicima (kao što su grupe *Johnson-Forest Tendency* iz SAD i *Socialisme ou barbarie* iz Francuske), pod ovim pojmom podrazumeva posebnu tradiciju marksizma koja je naglašavala autonomnu moć radništva, autonomnu od kapitala, zvaničnih radničkih organizacija kao što su sindikati, političke partije, kao i moć određenih užih grupa unutar radništva da deluju autonomno u odnosu na druge grupe radništva: „Samomobilizacija različitih grupa, kao što su žene, studenti i seljaci, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina nagoveštavala je pun obim *radničke autonomije* daleko više nego što je to prethodno bilo prepoznato. Štaviše, ne samo da su raznovrsnije grupe ljudi delovale autonomno u odnosu na kapital, već su često delovale autonomno u odnosu na druge grupe, na primer, crnci autonomno od belaca, žene autonomno od muškaraca“ (Cleaver, 2000: 16). Pišući o operaistima, Cleaver ističe:

„Ove studije zasnovale su novo marksističko razumevanje autonomije i organizacije radničke klase. Time što su pokazale kako su radnici razvili i odbacili različite oblike organizovanja u zavisnosti od konkretnog karaktera klasnih odnosa, tredjunionizam, socijaldemokratija, radnički saveti, pokazani su kao specifični istorijski proizvodi. Pomeranjem fokusa sa samorazvoja kapitala na samorazvoj radničke klase, ovi autori su razotkrili idealizam onih marksista koji su i oblik kapitala i oblik organizacije radničke klase tretirali kao večno date. Na ovaj način oni su elaborirali teorijski okvir za razumevanje rastućeg nezadovoljstva italijanskih radnika spram njihovih *zvaničnih* organizacija, kao i za pomeranje sopstvenog referentnog okvira na takav način da bude sposoban da *vidi* nove oblike organizacije u nastajanju“ (Cleaver, 2000: 68).

Pojam autonomije radničke klase je kasnije dobio i još radikalnije tumačenje: „Radničko prisustvo, čvrsta proleterska zajednica može organizovati socijalne uslove proizvodnje, razmene i društva autonomno od buržoaske legalnosti. Autonomno od zakona razmene [...] radnih učinaka [...] privatnog

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

vlasništva [...] proletarijat samostalno definiše sopstvene zakone i primenjuje ih u praksi na teritoriji koju vojno okupira buržoazija” (Balestrini i Moroni, prema Cuninghame, 2002: 63).

Još jedan od teorijskih koncepata bitnih za razumevanje operaističke tendencije jeste koncept „društvene fabrike”. Polazeći od toga da kapital u sebe uključuje i radničku klasu, kao i od Marksovog uvida da je proces akumulacije u svojoj srži proces akumulacije klase, kapitalističke i radničke, i od njegove analize procesa cirkulacije i reprodukcije iz drugog toma *Kapitala* koja je uključivala i reprodukciju klase, Tronti je zaključio da je izjednačavanje kapitala s fabrikom, karakteristično za marksističku političku ekonomiju, neadekvatno.

„Fabrika u kojoj je radnička klasa radila bilo je društvo kao celina, društvena fabrika. Radnička klasa je morala biti redefinisana na takav način da uključi i nefabričke radnike. Ova teorija obezbedila je polaznu tačku za razumevanje, u okviru marksističke analize, ne samo porasta, u šezdesetim godinama, broja borbi koje su uključivale studente, žene i nezaposlene u Italiji, već i slične borbe u drugim delovima Evrope i u SAD, kao i borbe seljaka u Trećem svetu” (Cleaver, 2000: 125).

Posle prestanka izlaženja lista *Classe Operaia* 1967. i povratka dela uredništva u redove Komunističke partije, deo operaista, a među njima i Antonio Negri, osniva organizaciju *Potere Operaio* (PO), jednu od dve najznačajnije organizacije italijanske nove levice (druga je *Lotta Continua*). Ova organizacija bila je pod ključnim uticajem operaizma i nastavila je da razvija teoriju započetu od originalnih operaista, od kojih je jedan bio i Negri, a koji je sada postao ključni teoretičar nove organizacije. Oslanjajući se na operaističku kritiku kejnzijanizma kao odgovora koji je *Kapital* dao na uspehe radničkih borbi, odnosno kao reakciju na moć radništva, organizacija *Potere Operaio* napadala je Komunističku partiju Italije zbog njenog učestvovanja u državnim naporima da sprovodi kejnzijanske mere. Nasuprot tome, PO se zalagala za autonomno radničku strategiju koja je težila smanjenju produktivnosti, tj. povećanju plata i smanjenju rada.

Ključne teoretičarke organizacije *Lotta Femminista*, iz koje je nastala internacionalna kampanja „Nadnice za kućni rad”, kao što su Mariarosa Dalla Costa i Leopoldina Fortunati, inicijalno su se politički formirale kao militantkinje organizacije *Potere Operaio*.

Operaistički feminizam

Nezadovoljne načinom na koji su ženskom pitanju pristupali članovi *Potere Operaio* i druge organizacije nove levice, militantkinje uključene u njih počele su samostalno da se organizuju, formirajući kružoke, diskusione grupe i kampanje.

Sledeći citat može ilustrovati odnos PO prema ovom pitanju:

„Deset hiljada neplaćenih radnika omogućavaju vlasniku da ostvari ogroman profit i na taj način slomi borbu za ukidanje kategorija [...] FIAT Mirafiori zapošljava žene na sličan način na koji su crnci bivali zapošljavani 30-ih. Krajnje je vreme da prestanemo da lijemo suze u vezi sa ženskom *jednakošću*, koja je sjebana kao i svaka lekcija o građanskim pravima. Kapital je već *izjednačio* žene u Mirafioriju time što ih je uposlio na proizvodnoj traci” (PO, prema Wright, 2002: 134).

Iz navedenog stava je prozivalo da je u vezi s tim za PO najvažnije pitanje bilo kako se radnice mogu organizovati na antikapitalistički način.

Prema mišljenju Stevea Wrighta, organizacija *Lotta Femminista*, čije su se neke od osnivačica razišle s PO 1972. godine, bio je najambiciozniji pokušaj u ovom ranom periodu odvojenog ženskog organizovanja. Članice *Lotta Femminista* su u svom glasilu pisale:

„Videvši u ženama instrument kapitalističkog napada na nadnicu, PO se kreće u opasnim vodama. Tradicionalni motiv iza napada na radnika migranta, pogotovo ako je bio/bila crnac/crnkinja (ili s juga Italije), jeste taj da je njihovo prisustvo ugrožavalo borbu domaće radničke klase. Potpuno ista stvar govori se o ženama u odnosu na muškarce. Antirasističko (i stoga, antinacionalističko i antiseksističko) gledište, borbena gledište, jeste otkriti organizacione slabosti koje dozvoljavaju moćnijim sekcijama da budu odvojene od onih s manje moći. Drugim rečima, otkriti organizacionu slabost koja nas, time što dozvoljava kapitalu da planira ovu podelu, poražava. Danas je ovo jedno od fundamentalnih pitanja s kojima se klasa mora suočiti” (*Lotta Femminista*, prema Wright, 2002: 134).

Militantkinje LF i kasnije internacionalne kampanje „Nadnice za kućni rad“, koja je proizašla iz ove organizacije, u teorijskom smislu su znatno proširile Trontijev rad o nefabričkom delu radničke klase i fokusirale su se na

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

ulogu koju nadnica ima u skrivanju kako neplaćenog udela u radnom danu u fabrici tako i neplaćenog rada van fabrike. Isticale su ulogu koju nadnica ima u podeli radničke klase na hijerarhijski raspoređene sektore, tj. podelu na deo radničke klase koji radi za nadnicu i na deo koji radi bez nadnice. Na taj način, grupe koje pripadaju drugom sektoru (kućne radnice, studenti, seljaci) izgledaju kao da ne pripadaju radničkoj klasi zbog proste činjenice da za svoj rad ne primaju nadnicu:

„Političke implikacije ovih novih uvida bile su dalekosežne. Kao žene članice *Lotta Femminista* i *Nadbica za kućni rad* mogle su uvideti da su levičarske strategije za žene koje su pozivale na 'priključivanje' radničkoj klasi ulaženjem u fabrike, kontraproduktivne. Ne samo da je ulaženje u fabrike značilo udvostručavanje rada, žene su već radile za kapital kod kuće, već, jednom kada uđu u fabriku, kapitalistička hijerarhija nadnica, koju perpetuiraju sindikati i Partija, bi ili zadržala žene kao grupu u podređenom položaju ili bi ih podelila u skladu sa istom hijerarhijom i tako uništila njihovu kolektivnu moć“ (Cleaver, 2000: 72).

Iz uvida da nadnica pruža moć, odnosno materijalne osnove za borbu, proizašao je zahtev da nadnice za kućni rad budu isplaćene od strane kolektivnog kapitaliste, tj. države.

Silvia Federici, organizatorica kampanje „Nadbice za kućni rad“ u SAD, ističe dva aspekta operaizma koja su imala ključni uticaj na njihovu perspektivu. Prvi je insistiranje na centralnom značaju radničkih borbi za autonomiju u odnosu kapital–rad, koji je otkrivao političku važnost nadnice kao načina na koji se društvo organizuje i sakrivaju hijerarhije koje postoje u radničkoj klasi. Drugi aspekt, za Federici jednako važan, jeste operaistički koncept „društvene fabrike“ izveden iz Trontijeve analize, po kojoj na izvesnom stepenu kapitalističkog razvoja kapitalistički odnosi postaju toliko hegemonistički da je svaki društveni odnos podređen kapitalu, te da razlika između fabrike i društva nestaje, a društveni odnosi direktno postaju odnosi proizvodnje:

„Tronti je ovde mislio na sve veću reorganizaciju *teritorije* kao društvenog prostora strukturisanog u skladu s potrebama fabričke proizvodnje i akumulacije kapitala. Ali, za nas je odmah bilo jasno da je kružni tok kapitalističke proizvodnje, i *društvene fabrike* koju on stvara, započet i centriran iznad svega u kuhinji, spavaćoj sobi, domu – u meri u kojoj su ovo bili centri za proizvodnju radne snage – i odatle se pomerio u fabriku, prolazeći kroz školu, kancelariju, laboratoriju. Ukratko,

mi nismo pasivno primale lekcije pokreta koje sam spomenula, već smo ih izokretale na glavu, razotkrivale njihova ograničenja, koristile njihove teorijske cigle da izgradimo novi tip političkog subjektiviteta i strategije” (Federici, 2012: 7–8).

Opisujući situaciju u Italiji 70-ih godina XX veka, Mariarosa Dalla Costa tvrdi da je tamošnji feministički pokret imao dve strane – jednu je predstavljao pokret za samosvest, a drugu, operaističku stranu, organizacija *Lotta Femminista*. Članice ove organizacije su 1972. godine osnovale Internacionalni feministički kolektiv i tako stvorile veliku internacionalnu mrežu, koja je naročito bila aktivna u Sjedinjenim Državama, Kanadi, Velikoj Britaniji i Nemačkoj. Konstatujući da se u *Potere Operaio* učlanila zbog „potrebe za pravdom“, Dalla Costa dodaje:

„Ako bi me upitali zašto sam napustila *Potere Operaio* juna 1971. i okupila grupu žena koja će postati prvi nukleus *Lotta Femminista*, odgovorila bih: *Zbog osećaja dostojanstva*. U to vreme, odnos između muškaraca i žena bio je, pogotovo u okolini intelektualnih drugova/drugarica, nedovoljno dostojanstven za mene. Tako sam ovim drugaricama/drugovima predstavila pamflet koji će postati *Potere femmine e sovversione sociale*: tanka knjiga koju je internacionalni feministički pokret odmah prihvatio i preveo na šest jezika. Ja sam dala život prvom činu autonomnog ženskog organizovanja u okviru operaističke tendencije, ali druge su nam se uskoro pridružile iz drugih grupa, kao i one koje nisu bile uključene u grupe zbog toga što stvari između muškaraca i žena generalno nisu išle dobro” (Dalla Costa, 2002).

Kao drugi razlog Dalla Costa navodi potrebu za onim što se tada nazivalo „proces samoidentifikacije“, odnosno potrebu da žene prestanu sebe definisati kroz oči i očekivanja muškaraca. Ova aktivistkinja i autorka ističe da su, bez obzira na postojanje mreža na nacionalnom i internacionalnom nivou, sredstva kojima su aktivnosti sprovedene bila izuzetno oskudna, uglavnom su se svodila na letke i list *Le operaie della casa* (*Kućne radnice*). Ipak, na ovim osnovama razvila se „ogorčena i totalizujuća“ borba koja učesnicama nije ostavljala prostora za bilo šta drugo u njihovim životima: borbe za stanovanje, borbe u bolnicama, školama i fabrikama, borbe za pravo na abortus, organizovanje autonomnih ženskih zdravstvenih centara itd.

Leopoldina Fortunati se sa operaizmom prvi put susrela kada se upisala na univerzitet, tada je imala 19 godina. Ubrzo je shvatila da je grupa

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

Potere Operaio, i njena analiza, pružala korisna oruđa za borbu, pogotovo zbog posvećenosti organizacionoj platformi na kojoj su se radnici i studenti našli zajedno. Iako je smatrala da je analiza PO bila veoma napredna kada su u pitanju bile nove fabrike i nova uloga radnika u savremenom kapitalističkom sistemu, po njenom mišljenju, ta analiza je bila veoma slaba kada su u pitanju bili kućni rad, afekti, emocije, seksualnost, obrazovanje, porodica, interpersonalni odnosi itd. Fortunati je svoje aktivnosti u grupi *Lotta Femminista* započela kada je imala 22 godine:

„U međuvremenu sam odrasla, mnogo naučila, prevazišla svoju stidljivost kada je pričanje u javnom prostoru bilo u pitanju, znala sam da je došlo vreme da dam političko značenje čak i svojim ličnim izborima. Ličnim borbama, u koje su se mnoge žene uključile radi sopstvenog dobra i kako bi promenile društvo, bio je potreban rezonator i ujedinjuća sila koja bi povećala njihovu moć. Ova sila bilo je otkrivanje klasne svesti od strane žena, koja će služiti kao motor političkog organizovanja u njihovim borbama. Grupa *Lotta Femminista* uvela je operaističko iskustvo u feministički pokret“ (Fortunati, 2013).

Vođena ovim iskustvom i praktičnim potrebama feminističke borbe, Leopoldina Fortunati je napisala knjigu *Tajna reprodukcije*,³ koja verovatno predstavlja najsofisticiraniji doprinos teorijskoj razradi postavki svojstvenih operaističko-feminističkoj tendenciji, kojoj je autorka pripadala.

Stvaranjem Internacionalnog feminističkog kolektiva 1972. godine u Padovi, započela je i kampanja „Nadnice za kućni rad“. Ovu kampanju započele su žene iz Italije, Britanije, Francuske i SAD. Kasnije se ovoj inicijativi priključuju i žene iz Nemačke, Švajcarske i Kanade. Cilj kampanje je, prema rečima Silvia-e Federici, bio „otvaranje procesa internacionalne feminističke mobilizacije, koja bi naterala državu da prizna kako je rad u domaćinstvu rad, tj. aktivnost koja bi morala biti kompenzovana budući da doprinosi proizvodnji radne snage i proizvodi kapital, te tako omogućava održavanje svake druge proizvodnje“ (Federici, 2012: 8). Ova autorka ističe da je:

„Perspektiva *Nadnica za kućni rad* [...] bila revolucionarna ne samo zato što je razotkrivala duboki uzrok *ženske opresije* u kapitalističkom društvu, već i zato što je skidala masku s glavnih mehanizama kojima

3 Leopoldina Fortunati: *L'Arcano della Riproduzione: Casalinghe, Prostitute, Operai e Capitale*. Venezia: Marsilio Editori, 1981. Izdanje na engleskom jeziku: Leopoldina Fortunati: *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*, New York: Autonomedia, 1996.

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

kapitalizam održava svoju moć i drži radničku klasu podeljenom [...] Drugim rečima, kampanja *Nadnice za kućni rad* je bila revolucionarna za nas zato što smo prepoznale da je kapitalizmu neophodan neplaćeni reproduktivni rad kako bi ograničio troškove radne snage i verovala smo da bi uspešna kampanja usmerena na isušivanje izvora ovog neplaćenog rada slomila proces akumulacije kapitala i suočila se s kapitalom i državom na terenu zajedničkom za većinu žena. Konačno, takođe smo kampanju *Nadnice za kućni rad* videle kao revolucionarnu zato što je okončavala naturalizaciju kućnog rada, raspršujući mit po kome je to ženski rad; i umesto da se bori za više rada, ona je zahtevala da žene budu plaćene za rad koji su već obavljale” (Federici, 2012: 8).

Pojava i delovanje organizacije *Lotta Femminista* i kampanje „Nadnice za kućni rad“ vremenski je koincidiralo s procesom u kom su se dve glavne organizacije nove levice u Italiji, *Potere Operaio* i *Lotta Continua*, samoraspustile. Nestanak ovih organizacija omogućio je kasnije nastajanje heterogenog socijalnog pokreta *Autonomia*,⁴ koji je bio pod feminističkim uticajem, iako nije mnogo žena u njemu direktno participiralo.

Štaviše, neki od učesnika su smatrali da je delovanje feministkinja, odnosno nemogućnost ovih organizacija da adekvatno odgovore na feminističku kritiku, bio ključni faktor koji je doprineo njihovom nestanku. Tako je Antonio Negri, pišući o nestanku PO, zaključio: „Bez želje da preterujem, verujem da je razlog koji je vodio do raspuštanja PO u svojoj suštini došao iz razvoja u ženskom pokretu, iz pozitivne transformacije koju je frustracija žena donela mnogim kadrovima PO” (Negri, prema Partridge, 1981: 135).

Moć žena

Pamflet „Moć žena i subverzija zajednice“, koji su napisale Mariarosa Dalla Costa i Selma James, objavljen 1971. godine, predstavlja prvu teorijsku artikulaciju feminističke pozicije, koja je stajala iza inicijativa kao što su *Lotta Femminista* i „Nadnice za kućni rad“. Zbog toga ovaj pamflet ima izuzetnu važnost u razvoju pomenute tendencije, te ću u ovom odeljku nešto detaljnije predstaviti njegov sadržaj.

4 Decentralizovani radikalni socijalni pokret aktivan u Italiji 70-ih godina XX veka. Pokret su činile različite grupe i frakcije. Ugrubo se može podeliti na Radničku ili Organizovanu autonomiju (*Autonomia Operaia*) – ovaj deo pokreta bio je neka vrsta nastavka operaističke tendencije; Difuznu autonomiju (*Autonomia Diffusa*), koju je karakterisala decentralizovana i horizontalna struktura mreže; Kreativnu autonomiju (*Autonomia Creativa*), koju su činile grupe kao što su Indiani Metropolitani; i Frakciju pokreta, koja se zalagala za oružanu borbu (*Autonomia Armata*).

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

Autoke nastoje da lociraju „žensku ulogu“ koju stvara kapitalistička podjela rada. Figuru „domaćice“ vide kao figuru od centralnog značaja za ovu ulogu. Koncentrišući se na položaj žena iz radničke klase, one ipak smatraju da su sve žene domaćice, čak i onda kada nađu zaposlenje van doma, ali da je uloga domaćica iz radničke klase od nezamenljivog značaja za kapitalističku proizvodnju i determinanta za poziciju svih drugih žena. Za razumevanje ženske uloge u kapitalističkoj proizvodnji neophodno je prethodno sagledati na koji način je kapitalizam stvorio modernu porodicu i ulogu koju domaćica ima u njoj, uništavajući prethodne oblike porodica i zajednica.

S razvojem kapitalizma i centralizacijom proizvodnje u fabrici razbija se celina koju su prethodno činile porodica, zajednica i proizvodnja, stvara se podjela na radnike-muškarce koji su odvojeni od porodice, i žene i decu koji su ovim razvojem izgubili relativnu moć koju su imali dok je porodica zavisila od njihovog rada, kad je on smatran društvenim i neophodnim. Dolazi do isključivanja iz doma svih onih koji ne stvaraju potomstvo i ne servisiraju one koji rade za nadnicu, prvo muškaraca, a zatim i dece, koja se od porodice odvajaju slanjem u škole. Prelazak sa kmetstva na „slobodnu radnu snagu“ podelio je proletarijat na muški i ženski deo, i oba dela od dece. Škola je centar ideološkog disciplinovanja i oblikovanja radne snage. Školovanje započinje uobičajenim osećajem očaja koji deca doživljavaju prvog dana u predškolskoj ustanovi, kad ih roditelji tamo ostave i iznenada nestanu:

„Ovde nemamo posla sa uskošću nuklearne porodice koja onemogućava deci laku tranziciju ka stvaranju odnosa s drugim ljudima [...] Ovde imamo posla sa celom organizacijom društva, čiji su getoizirani delovi porodica, škola i fabrika. Dakle, svaka vrsta prelaska iz jednog u drugi deo je bolna. Bol se ne može otkloniti krpljenjem odnosa između različitih getoa, već jedino uništenjem svakog getoa” (Dalla Costa i James, 2010: 6).

Tako je kapitalizam prvi proizvodni sistem u kom su deca eksploatisanih disciplinovana i obrazovana u institucijama koje organizuje i kontroliše vladajuća klasa. Deca iz radničke klase se instiktivno bune protiv škola i obrazovanja koje one obezbeđuju.

Pobune dece i mladih, pogotovo onih iz radničke klase i crnaca, jesu pobune onih koji su isključeni, odvojeni sistemom proizvodnje, i blisko su povezane s razvojem ženskog pokreta. U meri u kojoj je kapital regrutovao

muškarca i pretvorio ga u radnika koji radi za nadnicu, stvorio je rascep između njega i svih drugih proletera koji ne učestvuju direktno u društvenoj proizvodnji i nemaju nadnicu, i koji stoga nisu smatrani sposobnima da budu subjekti društvene pobune. Ono što organizacije radničkog pokreta istorijski nisu razumele jeste da je eksploatacija radnika bez nadnice organizovana kroz nadnicu. Upravo je nedostatak nadnice eksploataciju učinio još efektivnijom. Nadnica je upravljala daleko većim radom nego što je kolektivno pregovaranje u fabrici to prikazivalo. Rad žena je shvatan kao servis ličnog tipa koji leži van kapitalizma. Iz te perspektive, moglo se činiti da žene pate samo zbog muškog šovinizma, tj. da je u pitanju samo „tlačenje“, ali ne i eksploatacija.

Žene su odsečene od direktne društvene proizvodnje i izolovane u domu, tako su im uskraćene sve mogućnosti društvenog života van komšiluka jer su one lišene društvenog znanja i obrazovanja: „Kada su žene lišene širokog iskustva kolektivnog organizovanja i planiranja industrijskih i drugih borbi, njima je uskraćen osnovni izvor obrazovanja, iskustvo društvene pobune, a to je pre svega iskustvo saznavanja sopstvenih kapaciteta i moći, i moći i kapaciteta sopstvene klase“ (Dalla Costa i James, 2010: 13). U ovoj pojavi krije se uzrok mita o ženskoj nesposobnosti. Ovaj mit je krio činjenicu da su, u meri u kojoj je radnička klasa bila u mogućnosti da organizuje masovne borbe u zajednici, ove borbe uvek počivale na neformalnoj organizaciji žena u zajednici, kao i to da je ženska podrška bila od ključnog značaja i u borbama koje su se ticale ciklusa direktne proizvodnje.

Muškarac, kao radnik i glava porodice, postao je instrument specifične vrste eksploatacije, eksploatacije žena. Ovakav odnos moći sprečava razvoj afekcije i intimnosti, tako da, iako kapitalizam uzdiže heteroseksualnost na nivo religije, u praksi sprečava mogućnost da muškarac i žena budu u dodiru jedno s drugim, fizički i emocionalno.

Marks je smatrao da su žene, osim ako su marginalno zaposlene van doma, izvan sistema proizvodnje. Smatrano je kako je njihova uloga bila da obezbeđuju niz upotrebnih vrednosti u domu. Kako su muškarci previše kompromitovani svojim odnosom sa ženama, jedino žene same mogu sebe definisati i napraviti napredak u rešavanju ženskog pitanja.

Ove autorke tvrde da je, nasuprot ortodoksno marksističkim viđenjima, rad u kući vrsta proizvodnog rada, tj. rad koji proizvodi višak vrednosti. Rad u kući nije esencijalno „ženski posao“, on zapravo obuhvata niz društvenih

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

servisa koji služe reprodukciji radne snage. Uspostavljajući porodičnu strukturu, kapital je „oslobodio“ muškarca od obaveze da obavlja ove funkcije, tako je on u potpunosti „slobodan“ da bude direktno eksploatisan i zaradi dovoljno i za ženu kako bi ga ona reprodukovala kao radnu snagu. Žene obavljaju ovu funkciju servisa ne samo tako što obavljaju kućni rad bez nadnice i bez štrajka, već i tako što u periodičnim krizama kapitalizma primaju nazad u domaćinstvo privremeno odbačenu radnu snagu.

Dalla Costa i James jasno odbacuju ideje po kojima se do emancipacije i oslobođenja dolazi kroz rad:

„Rad je i dalje rad, bilo da se on obavlja u kući, ili van nje. Nezavisnost onoga ko radi za nadnicu znači samo da je on/ona 'slobodna individua' za kapital, ništa manje za žene nego za muškarce. Oni koji tvrde da oslobođenje žena iz radničke klase leži u njihovom nalaženju posla van doma deo su problema, ne rešenja. Robovanje proizvodnoj traci nije oslobođenje od robovanja za sudoperom. Negirati to znači negirati ropstvo same proizvodne trake, ponovo dokazujući da, ukoliko ne znate kako su žene eksploatisane, ne možete nikada zaista znati ni kako su muškarci eksploatisani“ (Dalla Costa i James, 2010: 18).

Specifičan oblik eksploatacije kao što je rad u domaćinstvu, u kome je figura šefa sakrivena iza figure muža, zahteva odgovarajuće specifične oblike borbe, pre svege ženske borbe, u okviru porodice. Autorke smatraju da se moraju pronaći oblici borbe koji će bez odlaganja slomiti čitavu strukturu rada u kući, odbacivši ga u potpunosti, kao i ulogu žena kao domaćica i doma – getoa njihove egzistencije: „Početna tačka nije kako obavljati rad u kući efikasnije, već kako pronaći mesto kao protagonista u borbi, tj. ne veća produktivnost kućnog rada, već veća subverzivnost u borbi“ (Dalla Costa i James, 2010: 20)

Dalla Costa i James zagovaraju izlaženje iz doma i njegovo odbacivanje. Na taj način žene će biti u prilici da se susretnu i ujedine s drugim ženama i povežu s borbama svih koji su u getoima. Iz njihove perspektive, porodici radničke klase je najteže slomiti zato što ona podržava radnika, te stoga podržava kapital. Od ove porodice zavisi opstanak klase, ali o trošku žene i protiv same klase. Poput sindikata, porodica štiti radnike, ali i osigurava da oni nikada neće biti ništa drugo osim radnika. Zbog toga je borba žena iz radničke klase protiv porodice od ključnog značaja.

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

„Radnička klasa se organizuje kao klasa da bi prevazišla sebe kao klasu; u okviru klase mi se organizujemo autonomno kako bismo stvorile osnovu da prevaziđemo autonomiju” (Dalla Costa i James, 2010: 27).

Ironično je što se u ovom tekstu, koji se smatra inicijalnim manifestom tendencije što će postati poznata pre svega zbog zahteva za nadnicama za kućni rad, o ovom zahtevu vrlo malo govori. Štaviše, kada se ta tema obrađuje, odnos autorki prema ovom zahtevu je negativan, pre svega zato što su smatrale da bi u tada postojećim uslovima takav zahtev bio viđen kao pokušaj daljeg utvrđivanja „stanja institucionalizovanog ropstva koje se proizvodi u okviru uslova kućnog rada”, te da bi takav zahtev imao slab mobilizatorski potencijal. U kasnijem izdanju pamfleta, kada je ovaj zahtev već postao realnost, dodata je fusnota koja konstatuje promenu stanja na terenu, ali i dodaje ovu interesantnu napomenu, koja omogućava da se ovaj zahtev sagleda potpunije:

„U svakom slučaju, jasno je da je zahtev za nadnicama za kućni rad samo osnova, jedna perspektiva od koje se polazi, čija je vrlina to što povezuje neposredno tlačenje žena i potčinjavanje i izolaciju njihove materijalne osnove: eksploataciju žena. U ovom trenutku, to je verovatno glavna funkcija zahteva za nadnicama za kućni rad. Ovo u isto vreme daje naznaku za borbu, smer u organizacionom smislu, u kom tlačenje i eksploatacija, situacija kaste i klase pronalaze sebe nerastavljivo povezanim. Praktično, neprekidno prevođenje ove perspektive jeste zadatak s kojim se suočava pokret u Italiji i drugde” (Dalla Costa i James, 2010: 20).

Odbacivanje rada, levice i države

Tekst iz 1975. pod naslovom „Nadnice protiv kućnog rada”, čiji je autor Silvia Federici, započinje konstatacijom da mnoge od poteškoća koje se ispoljavaju u diskusijama oko nadnica za kućni rad imaju koren u redukciji ovog zahteva na stvar. Nasuprot tome, Federici insistira da je ispravan pristup ovom zahtevu onaj koji ga shvata pre svega kao specifičnu političku perspektivu. Prema ovoj autorki, razlika između navedene dve tačke gledišta je ogromna: videti nadnice za kućni rad kao stvar znači odvojiti cilj borbe od same borbe i tako propustiti značaj koji ova perspektiva ima u demistifikovanju uloge koju je ženama dodelio kapital. Ova mistifikacija, u vidu naturalizacije kućnog rada kao specifično ženskog, onog koji odgovara samoj ženskoj prirodi i iz nje

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

proističe, znači potpunu identifikaciju žena sa ovim oblikom rada. Muškarci su kao radnici eksploatisani, ali oni nisu izjednačeni kao bića sa svojim profesijama. Nadnica zapravo služi tome da sakrije sav neplaćeni rad koji stvara višak vrednosti, ali ona makar radnicima koji je primaju omogućava status radnika. Na taj način, imati nadnicu znači biti deo određenog društvenog ugovora.

Zbog toga, kada govorimo o kućnom radu, govorimo o najsuptilnijem nasilju koje je kapitalizam ikad nametnuo nekom delu radničke klase. Kućni rad nije priznat kao rad, već je transformisan u prirodni atribut ženske psihe i ličnosti, u potrebu koja navodno proizilazi iz dubine ženskog karaktera. Ovu vrstu rada čini kombinacija fizičkih, psiholoških i seksualnih usluga, koje ovaj rad u isto vreme čine toliko opterećujućim i nevidljivim. Oslanjajući se na ovu analizu kućnog rada, Federici definiše perspektivu koju nudi kampanja „Nadbice za kućni rad“ kao revolucionarnu: „To je zahtev kojim se naša priroda okončava, a započinje naša borba, jer samo zahtevati nadbice za kućni rad već znači odbiti taj rad kao izraz naše prirode, i prema tome, odbiti upravo tu žensku ulogu koju je kapital izmislio za nas“ (Federici, 1975: 4). Stoga borba za nadbice predstavlja borbu protiv društvene uloge žena, ali ta borba nije izraz želje da žene uđu u kapitalističke odnose, jer žene nikada nisu bile van tih odnosa. One se bore kako bi uništile kapitalistički plan za žene, tj. plan za uvođenje i održavanje podela unutar radničke klase, podela u raspolaganju društvenom moći. Imajući u vidu sve navedeno, ovaj zahtev se može smatrati revolucionarnim „ne zato što sam po sebi uništava kapital, već zato što napada kapital i primorava ga da restrukturiše društvene odnose na način koji je pogodniji za nas i, sledstveno tome, pogodniji za jedinstvo klase“ (Federici, 1975: 5). Štaviše, ovo ne znači da je ideja zagovornica ove perspektive da će jednom, kada žene budu plaćene za kućni rad, one nastaviti da ga obavljaju, već upravo suprotno: „Reći da želimo novac za kućni rad jeste prvi korak u odbijanju da ga obavljamo, jer zahtev za nadbicama čini naš rad vidljivim, što je najnezamenljiviji uslov za otpočinjanje borbe protiv njega, kako u njegovom nesporednom obliku kućnog rada tako i u njegovom podmuklijem obliku ženstvenosti“ (Federici, 1975: 5).

Iste godine, Nicole Cox i Silvia Federici objavile su i pamflet „Kontraplaniranje iz kuhinje“, a jedan deo ovog pamfleta posvećen je kritici levice.

Prema autorkama, jačanje feminističkog pokreta šezdesetih godina XX veka primoralo je levicu da prividno prihvati feminizam i načelo autonomije.

Međutim, kako je u trenutku pisanja tog rada, prema mišljenju autorki, došlo do kraja jedne faze feminističkog pokreta, što je leвица pomešala s krajem feminizma kao takvog, došlo je i do kraja privida o feminističkoj leatici: „ Opet nam se govori da ozbiljna politika nije kuhinjski posao i da je naša borba da se oslobodimo kao žene – naša borba da uništimo naš rad u kući, naše odnose u porodici, prostituciju naše seksualnosti – definitivno potčinjena, ili, u najboljem slučaju, od sporednog značaja u odnosu na *pravu klasnu borbu* u fabrici“ (Cox i Federici, 1975: 18). Postavljajući pitanje zašto je leвица protiv perspektive koju nudi kampanja „Nadnice za kućni rad“, autorke pronalaze dva moguća odgovora. Jedan je da se muškarci plaše gubljenja privilegija koje imaju u društvu. Ali, prema ovim autorkama, postoji i drugi, dublji razlog,

„koji nam je izmakao do sada samo zbog godina indoktrinacije koje su učinile da poverujemo kako je leвица na strani radničke klase. Razlog zbog kog leвица aktivno pokušava da nas spreči u sticanju više moći nije samo taj da su muškarci muški šovinisti, već i taj da se leвица u potpunosti identifikuje s gledištem iz pozicije kapitala. Leвица, u svim svojim varijetetima, nije zainteresovana za uništenje kapitala i viška rada koji smo primorane da obavljamo, već za to da ga učini efikasnijim. Njihova revolucija je reorganizacija kapitalističke proizvodnje koja će racionalizovati naše ropstvo umesto da ga ukine. Zbog toga se oni, kada radnička klasa odbije rad, odmah zabrinu za to ko će čistiti ulice“ (Cox i Federici, 1975: 18).

Zbog toga levičari uvek svoj revolucionarni subjekt biraju u onim sektorima radničke klase čiji je rad najracionalizovaniji. Iz te perspektive, radnici nisu revolucionarni u meri u kojoj se protive sopstvenoj eksploataciji, već u meri u kojoj su proizvođači, ne kada odbijaju rad, već kada rade. Leвица je stoga, prema mišljenju ovih autorki, zgrožena time što radnici, muški i ženski, žele više para, više vremena za sebe, više moći, umesto da se bave racionalizovanjem proizvodnje. U slučaju žena, leвица napada svaku borbu koja ženama može doneti više moći zbog toga što kroz njih žene odstupaju od uloge koju su radničkoj klasi dodelili levičari. Instanciranjem na industrijskom proletarijatu kao revolucionarnom subjektu, a kako većina žena pre svega rade kao kućne radnice, leвица faktički otpisuje žene kao učesnice u revolucionarnom procesu i u potpunosti prihvata njihovu eksploataciju.

Alternative koje leвица nudi su socijalizacija i racionalizacija kućnog rada i samoupravljanje i samokontrola u fabrici. „Ili drugim rečima, malo više fabrike

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

u porodici (veća efikasnost i produktivnost kućnog rada) i malo više porodice u fabrici (više individualne brige, odgovornosti, identifikacije s radom). U oba slučaja, leвица se zalaže za dugo negovane kapitalističke utopije“ (Cox i Federici, 1975: 18). Tako Cox i Federici konstatuju kako je samoupravljanje pokušaj da se radnička klasa ne samo eksploatiše, već i da participira u planiranju sopstvene eksploatacije: „Stoga nije slučajno da kapital koristi reč *otudjenje* gotovo jednako često kao i leвица i nudi iste palijative: *obogaćenje radne sredine, radničku participaciju, radničku kontrolu, participativnu demokratiju*“ (Cox i Federici, 1975: 20). Autorke konstatuju da su raniji socijalistički pokušaji socijalizacije kućnog rada, kao oni u Rusiji (uvođenjem „kućnih komuna“), napušteni posle otpora radnica, npr. kada je ženska skupština u Novosibirsku zahtevala „čak“ pet kvadratnih metara individualnog prostora u komuni. Od tridesetih godina ruska država uzdiže nuklearnu porodicu kao najefektniji organ za disciplinovanje radnika i obezbeđivanja priliva radne snage: „Zbog toga, bilo da je ogrnut američkom zastavom, ili srpom i čekićem, u srcu kapitala uvek nalazimo glorifikaciju porodičnog života“ (Cox i Federici, 1975: 20).

Autoke na kraju objašnjavaju kako je ovaj pamflet bio proizvod želje da se konačno diferenciraju u odnosu na levicu „klasnom linijom“: „Nož koji povlači ovu liniju je feministički, ali on ne deli muškarce od žena, već tehnokratiju od radničke klase, koju ona želi da nadgleda“ (Cox i Federici, 1975: 22).

Poslednji broj lista *La operaie della casa* (*Kućne radnice*), kog je tada objavljivao Komitet za nadnice za kućni rad iz Padove, bio je izdanje za januar–april 1977. godine. Mariarosa Dalla Costa i Leopoldina Fortunati su bile aktivne u ovoj grupi. Celo izdanje lista sačinjavao je jedan obiman tekst. Tekst je, zapravo, predstavljao kritiku različitih tendencija koje su postojale u tadašnjem radikalnom pokretu u Italiji. Pogotovo su bile kritikovane grupe *Rosso* (koju je predvodio Tony Negri) i *Senza Tregua* (koju je predvodio Oreste Scalzone⁵), kao i grupa *Ombre Rosse*, sačinjena od bivših članova organizacije *Lotta Continua*.

Ovde ću se osvrnuti na kritiku strategija osvajanja državne vlasti, koja je sadržana u pomenutom dokumentu. U tekstu se najpre kritici izlaže i sâm „nejasni“ jezik koji ovakve grupe koriste, grupe koje, prema autorkama, imaju ambiciju da predvode ceo pokret, tj. da budu njegov „mozak“: „Mi žene, međutim, znamo da kada muškarci govore teškim rečnikom, to je zato što nisu

5 Jedan od osnivača organizacije *Potere Operaio*.

zainteresovani da budu shvaćeni, i da nas sama opskurnost ovog 'revolucionarnog' jezika ne zaustavlja, već nam samo još jednom potvrđuje našu želju da govorimo jasno" (La 'nuova' strategia (1977): *La operaie della casa*, 21).

Konstatujući da grupa *Rosso* govori o izumiranju države, autorke pri-mećuju da ovaj termin istorijski nije značio isto što i uništenje države. Prema Marksu, država je proizvod nepomirljivih kontradikcija između kapitala i radničke klase i služi kao garant primarnosti interesa kapitala. Zbog toga su marksisti kritikovali socijaldemokratsko viđenje države kao organa medijacije i pomirenja suprotstavljenih interesa. Kada je Lenjin pisao o potrebi da država bude uništena, on se vratio Marksu, ali je zamislio i jedan prelazni cilj, tj. osvajanje državne vlasti sa idejom o njenom izumiranju. Kao i Engels pre njega, Lenjin je pošao od pretpostavke da kada jednom privatna kontrola nad sredstvima za proizvodnju bude ukinuta, odnosno kada ta sredstva postanu vlasništvo države, država u svojoj kapitalističkoj funkciji više neće imati razloga da postoji. U tom smislu, izumiranje bi bio neizbežan rezultat podržavljenja kapitala. Suprotno tome, autorke ovog teksta tvrde da u realnosti kapital ne nestaje onog trenutka kad je nacionalizovan i podržavljen. Eksploatacija opstaje i onda kada upravljanje nad akumulacijom kapitala preuzme država, u svom neposrednom obliku partijske tehnokratije, tj. kada država postane direktni upravljač kapitalističkog razvoja – preduzetnička država.

Osim što upravlja proizvodnjom, ona istovremeno kapitalu garantuje reprodukciju radne snage, te je stoga organizator i nadgledač kućnog rada: ona kontroliše porodicu, prirodni priraštaj, imigraciju, emigraciju itd.; osim toga, država je ta koja, svaki put kada se odbijanje kućnog rada intenzivira, zamenjuje žene u njihovom poslu. Prema ovim autorkama, država je prvenstveno inkarnirana u onim institucijama koje moraju organizovati, kontrolisati i garantovati reprodukciju radne snage, a ne u vojci, policiji, vladi, kako je to mislio Lenjin. Dakle, država nije samo proizvod borbe između klase i kapitala, već i organizator raspodele moći u okviru klase i garant primarnosti onog dela klase koji prima nadnice nad onim koji nadnice nema.

Prema tome, iz ove perspektive, osvajanje državne vlasti znači preuzimanje mehanizama eksploatacije, počevši od eksploatacije kućnog rada u svim njegovim oblicima, s ciljem njihove racionalizacije i razvoja. „Dodale bismo da diskurs o preuzimanju države reflektuje još jednom nacionalističku vizuru kroz koju ovi drugovi razmatraju pitanja, vizuru koja može biti samo antiradnička u svom pretpostavljanju klase kao nacionalne pre nego internacionalne

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

klase“ (La ‘nuova’ strategia (1977): *La operaie della casa*, 21). Ovo označava suspenziju revolucionarnog procesa – uspostavljanje kontrole nad kapitalističkim mehanizmima u jednoj zemlji kroz tzv. diktaturu proletarijata, označava preuzimanje kontrole nad društvenim bogatstvom na nacionalnom nivou, a ne nad akumulacijom društvenog bogatstva na internacionalnom nivou. „Ovo je, dakle, smisao *preuzimanja države* koji mnogi drugovi danas predlažu. A isto stoji i za one koji radije govore samo o *osvajanju vlasti*, dok istovremeno žure da govore o izumiranju države. Ali, kao što smo rekle, gledano istorijski, izumiranje nikada nije značilo i uništenje države, već samo uništenje jednog od njenih oblika, s ciljem njene racionalizacije“ (La ‘nuova’ strategia (1977): *La operaie della casa*, 21).

Država, muško nasilje protiv žena i ideologija ljubavi

Od svih pripadnica pomenute tendencije, Giovanna Franca Dalla Costa se najviše bavila pitanjem muškog nasilja protiv žena i uloge koju država i ideologija igraju u tom procesu. Ovaj proces opisala je u knjizi *Rad ljubavi* iz 1978. godine. Po njoj, odnos države prema nasilju protiv žena posledica je uloge države u organizaciji rada u okviru porodice – država garantuje nasilje koje je inherentno u kapitalističkom odnosu ženske eksploatacije. Država kodifikuje porodicu na osnovi koju čini neplaćeni ženski rad i time legitimizuje disparitet koji postoji između muškaraca i žena u pogledu materijalnih uslova života i odnosa moći u porodici i na društvenom nivou. U cilju održavanja takvog stanja stvari, država angažuje kako svoj represivni aparat tako i ideologiju.

Država, pre svega, ohrabruje muško nasilje protiv žena neutralizacijom svog represivnog aparata u slučajevima kada se ono javlja:

„Paradoksalno slepa u svom opažanju ovog fenomena i spora u intervenciji, država u praksi daje potpunu dozvolu muškarcima da tuku žene na masovnom nivou. Svaki muškarac može uzeti u razmatranje da vređa, ucenjuje, zloupotrebljava i udara svoju suprugu i ćerku, gotovo siguran da policija neće doći u kuću da ga spreči, niti da će biti optužen od strane državnog aparata za *fizičku i moralnu štetu* koju je žena pretrpela kao posledicu nasilja“ (Dalla Costa, 2008: 78).

Čak i kada je, zbog pritiska koje stvaraju ženske borbe, država primorana da interveniše, njeno ponašanje ima tendenciju da ne obeshrabri previše

upotrebu nasilja protiv žena, koristeći se metodama zastrašivanja, ponižavajućih ispitivanja itd., čiji je cilj da žene odustanu od svojih tužbi.

Kako u okviru porodice tako i van nje, nasilje nad ženama ima istu funkciju: nasilje koje se nad ženama vrši van doma, na ulici, na javnim mestima, tj. na svim mestima koje za žene mogu predstavljati oblik društvenog života, takođe kao svoju svrhu ima direktnu kontrolu nad ritmom kućnog rada. Nasilje žene drži dalje od svakog oblika društvenog života koji je neophodno oruđe u organizovanju protiv uslova kućnog rada, atomizovanog i skrivenog u domu: „Za ženu, potreba da ostane u kući zato što je grad opasan, izvan granica, jeste direktno rad, zato što je upravo dom njeno radno mesto. Vreme koje provodi u kući nije, kao što je to za muškarca, 'slobodno vreme', već u potpunosti radno vreme [...] Samo njeno prisustvo je rad“ (Dalla Costa, 2008: 78). Na ovaj način, država ohrabruje muškarce da deluju kao medijatori i kao direktni agenti njenog nasilnog odnosa prema ženama. A svrha takvog odnosa jeste vezivanje žene za kuću, tj. za njene radne obaveze.

Kada je primorana da reaguje u nekim slučajevima nasilja protiv žena, država ih uvek prikazuje kao izuzetke od pravila, nedela pojedinačnih „monstruma“, a ne kao muško nasilje kao takvo, koje je instrument državnog nasilja: „Što se žena tiče, što više razotkrivaju mistifikaciju koja leži iza ovakve pozicije države, to više potvrđuju da njena funkcija nije da bude brana što zaustavlja nasilje kom su one podvrgnute na masovnom nivou i u samim suđenjima“ (Dalla Costa, 2008: 80).

Kada masovno, a u nekim slučajevima i individualno, ponašanje žena dovede u pitanje interese kapitala i države u proizvodnji odgovarajućeg kvantiteta i kvaliteta radne snage, država se otkriva i sprovodi svoje nasilje direktno, kroz državne organe. To su situacije u kojima kontrola muškarca nije dovoljna da održava ponašanje žena koje odgovara interesima države.

Država se u svom kodifikovanju ženskog neplaćenog rada u vidu braka kao „ljubavnog ugovora“, osim odgovarajuće upotrebe državnog aparata, koristi i ideološkom orkestracijom. Ova orkestracija se sastoji od naizgled suprotstavljenih tonova ljubavi i fizičkog nasilja. Naglašavanje jednog ili drugog aspekta ove ideologije zavisi od strukturalnih uslova u kojima se porodica nalazi. U ovom smislu se, prema Dalla Costi, može uočiti razlika između onih oblasti na planeti koje se smatraju razvijenim i onih za koje se smatra da su u razvoju. Ove druge karakteriše veća koncentracija kapitalističkog upravljanja

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadbica za kućni rad“ i natrag

na proizvodnju jeftine radne snage. Stoga je u ovim oblastima kapitalističko i državno nasilje protiv žena otvorenije i brutalnije. Sledstveno tome,

„za državu nije neophodno da preterano naglašava ljubav, pošto takva vrsta saradnje između muža i žene nije neophodna, kao što je to slučaj s podizanjem obučenije radne snage. S druge strane, moć kojom muškarac ne raspolaže direktno, pošto mu u takvim oblastima nije suđeno da prima nadnicu na masovnom nivou, mora mu biti vraćena od strane kapitala i države kroz jedino preostalo sredstvo: ohrabivanje muškog nasilja“ (Dalla Costa, 2008: 83).

U „razvijenim“ oblastima, u kojima je upravljanje nad reproduktivnim radom usmereno ka stvaranju obučenije radne snage i u kojima disciplina u porodici počiva direktno na muškarčevoj nadnici, kapital i država stavljaju naglasak na ideološku orkestraciju, i to prvenstveno na „ljubav“, pa onda na sve oblike nasilja. Ljubav i sama po sebi predstavlja nasilje jer je pretvorena u rad. Zato obuhvata i niz prelaznih oblika ponašanja, koji uključuju različite varijetete pretnji i ucena, te je veoma teško ovakvo ponašanje okarakterisati striktno kao ljubav ili nasilje.

Pošto je radna snaga koja se proizvodi obučenija, žena mora biti podvrgnuta složenijim oblicima rada, a to su vrste rada koje zahtevaju veću uključenost da bi bile izvršene. „To jest, žena mora biti primorana da se do najveće moguće mere identifikuje s potrebama muža i dece (te ih stoga mora voleti veoma mnogo) da bi ih mogla reprodukovati na nivou koji nije samo neposredno materijalan, već i emocionalan i psihički, što im je potrebno kako bi mogli da savladaju školu i posao“ (Dalla Costa, 2008: 85). Ovakva vrsta porodice funkcionise mnogo bolje ako počiva na saradnji muškarca i žene, a osnova te saradnje je „ljubav“. Zadaci emocionalne reprodukcije ne mogu se obaviti samo primenom fizičkog nasilja. „Stoga se država mora oslanjati na romantičnu ideološku orkestraciju više nego na zagovaranje muškog fizičkog nasilja. Vrsta ideologije ljubavi, koja prožima porodicu u gotovo svakoj takozvanoj razvijenoj oblasti, i dalje je duboko obeležena romantičarskom ideologijom“ (Dalla Costa, 2008: 86). Ljubav i nasilje su u tom smislu samo različite strane istog ideološkog novčića.

Jedan od najvažnijih aspekata ove ideologije jeste diferencijacija između „dobrih“ i „loših“ žena, gde je ključni kriterijum prihvatanje ili neprihvatanje kućnog rada kao rada iz ljubavi. Zbog toga kapital i država za najgore žene

proglašavaju seksualne radnice: „Ova žena je najgora vrsta žene zato što je ona ta koja, odbijajući da *iz ljubavi* obavlja ono što je centralni zadatak kućnog rada, zadaje udarac u srce ideologije ljubavi na kojoj kućni rad počiva. Ona, prema tome, negira kućni rad kao rad ljubavi“ (Dalla Costa, 2008: 90). Zbog ozbiljnosti ove pretnje za društveni poredak, država, između ostalog, ovaj problem rešava i direktnom primenom sopstvenog nasilja, kroz kriminalizaciju prostitucije.

Ali svaka žena koja makar i samo živi bez muškarca već je na „lošem putu“. Lezbejka je, prema tome, dezertarka koja predstavlja sličan problem kao i seksualna radnica: „Ona je takođe loša žena zato što ona želi da vodi ljubav, ali ne s muškarcem, izvlačeći tako vođenje ljubavi iz rigidne discipline porodice, izvlačeći sebe – makar i samo delimično – iz sudbine da bude radnica u kući“ (Dalla Costa, 2008: 93).

Zaključak

Autonomistička feministička perspektiva, inicijativa *Lotta Femminista* i „Nadnice za kućni rad“ formirana je pod velikim uticajem operaizma i delimično je proistekla iz njega. Ocene samih učesnica ovih inicijativa o uticaju operaizma na njihovu tendenciju se donekle razlikuju. Dok su militantkinje koje su ranije bile aktivne u *Potere Operaio*, poput Mariarose Dalla Coste i Leopoldine Fortunati, ponekad o ovoj tendenciji govorile kao o „operaističkom feminizmu“, Silvia Federici, koja nije bila direktno uključena u operaizam, govori o operaizmu samo kao o značajnom spoljnjem uticaju na „Nadnice za kućni rad“.

U svakom slučaju, ova autonomistička feministička perspektiva je operaizam prevazišla svojom radikalnošću. Naizgled reformistički zahtev za uvođenjem nadnica za kućni rad, koje bi isplaćivala država, krio je radikalnu perspektivu koja je odbacivala kapitalizam i državu, ali i ideju emancipacije i društvenog progressa vođenog radom. Ovde se radi, pre svega, o jednoj perspektivi, uglu gledanja koji otkriva skrivenu ulogu žena u sistemu kapitalističke proizvodnje. Upravo je analiza ovog pitanja i uloge koju država obavlja u sistemu proizvodnje i specifičnoj eksploataciji žena, kroz muškarca kao posrednika u prenošenju državnog nasilja, dovela ove žene do tako radikalne antidržavne i antikapitalističke pozicije.

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

Iako se analiza ovih aktivistkinja duboko oslanja na marksizam i marksističke kategorije i iako ove aktivistkinje nisu bile „svesne anarhistkinje”,⁶ u svojim stavovima one se znatno približavaju anarhizmu, što je uočljivo i u njihovoj kritici i odbacivanju levice. Iz ove perspektive, leвица označava onaj pokret koji se kroz svoju istoriju i sve svoje varijetete borio ne protiv sistema kapitalističke proizvodnje, već za njegovu dalju racionalizaciju i unapređenje.

Ova analiza se zasniva na onome što su autonomistički marksisti nazivali kritikom iz perspektive radničke klase. Leвица se u svom iznalaženju „realnih” rešenja za probleme kapitalizma zapravo identifikuje s pozicijom kapitala i pomaže mu da apsorbuje pozitivne zahteve proletarijata i tako prenebregne poteškoće u rešavanju unutrašnjih kontradikcija. Nasuprot tome, žene okupljene oko ovih inicijativa odbacivale su kritike koje su tvrdile da je ispunjenje njihovog zahteva „nerealno”, a pogotovo su odbijale da objasne kako bi se taj zahtev konkretno ostvario. Osim što su odbijale da razvijaju državna rešenja za probleme kapitala, za njih opcija da država zaista nije u stanju da ispuni ovaj zahtev uopšte nije bila negativna. To bi zapravo značilo da je to konačno „zahtev” koji kapital nije u stanju da apsorbuje. A ako bi u nekom obliku i bio ispunjen, to bi za njih poslužilo kao osnova za odbijanje kućnog rada, a ne za njegovu racionalizaciju. To je smisao tvrdnje da „Nadnice za kućni rad” nisu nudile zahtev kao takav, već jednu specifičnu perspektivu u kritici države i kapitala.

Artikulisanje ovog zahteva bio je pokušaj denaturalizovanja položaja kog su, u sistemu društvene proizvodnje, ženama dodelili kapital i država, i ukazivanja na nadnicu kao na ključno sredstvo kojim se ovakav aranžman sprovodi. Nadnicom kapital deli proletarijat na sekcije s naizgled suprotstavljenim interesima i tako onemogućava jedinstvo klase (u borbi za ukidanje klasnog društva). Osim toga, ove žene su isticale da nadnica, osim što služi organizovanju i skrivanju neplaćenog rada u kući, takođe skriva i neplaćeni udeo rada obavljenog u fabrici ili na drugom radnom mestu izvan doma. Stoga, ni jedna reformistička mera koju bi država u određenom istorijskom trenutku bila spremna da sprovede, koliko god se naizgled približavala nekim idejama koje su zastupale ove autonomističke feministkinje, ne bi nikada mogla da zadovolji njihove „zahteve”. Perspektiva žena iz organizacije *Lotta Femminista* i kampanje „Nadnice za kućni rad” bila je radikalna perspektiva koja je težila

6 Formulacija S. Federici u i-mejlu upućenom autoru.

revolucionarnoj transformaciji društva, a ne ispunjenju zahteva kao takvih, pa čak ni onog zahteva koji se nalazio u središtu njihovih aktivnosti.⁷ Ova težnja da se problemi društva sagledaju radikalno, tj. počevši od korena, oštro deli tu perspektivu od svake feminističke perspektive koja društveni položaj žena pokušava da unapredi bez dovođenja u pitanje kapitala i države kao takvih, bez obzira na to da li se ovakve perspektive artikuliraju kao liberalne ili levičarske.

Kroz istoriju ove tendencije zapravo se može pratiti i istorija radikalnog pokreta u Italiji. Ona predstavlja jednu od najradikalnijih interpretacija kategorija koje je u Italiji uveo operaizam iz ranih šezdesetih godina XX veka. Militantkinje iz ove tendencije bile su uključene u *Potere Operaio*, organizaciju koja je nastavljala i unapređivala ranu operaističku analizu. Ova organizacija je, uz *Lotta Continua*, bila glavna organizacija nove levice u Italiji i obe organizacije imale su ključne uloge u studentskoj i radničkoj pobuni 1968. i 1969. u Italiji. Ipak, one nisu na adekvatan način mogle da reše pitanja koja je pred njih postavljao feministički pokret, tj. same članice ovih organizacije. Kao rezultat ovih nerešenih unutrašnjih kontradikcija, obe organizacije su se raspale, što je dovelo do pokretanja socijalnog pokreta Autonomija, koji je bio pod velikim uticajem feminizma i koji je imao ogroman uticaj u Italiji. Ovaj pokret je ključno doprineo „pobuni iz 1977“,⁸ koja je u Italiji imala značaj verovatno i veći od one iz 1968, i po svojim antiautoritarnim karakteristikama bio je bliži perspektivi grupa kao što su *Lotta Femminista* i „Nadnice za kućni rad“ nego (neo)lenjinističkoj perspektivi *Potere Operaio* i ranih operaista.

Ovo je bio jedan od najradikalnijih delova radikalnog pokreta u Italiji 70-ih godina XX veka. Radikalnost ove tendencije ogledala se u oštrom odbacivanju ne samo kapitalizma, već i države, reformizma i levice. Ove žene su do te tačke radikalnosti došle ne preko anarhističkih uticaja, već iz sopstvene analize kapitalističkog sistema i uloge koju je ovaj sistem namenio ženi. Zbog toga je ovo jedan neobičan i specifičan slučaj koji bi morao biti bolje istorijski istražen i koji ima svoju relevantnost za radikalnu kritiku kapitalizma danas.

7 U veoma kritički orijentisanom tekstu Gilles Dauve zaključuje da zagovornice ove kampanje nikada nisu očekivale da će ovaj zahtev biti ispunjen, i da, štaviše, „nikada to nisu ni želele“. Po njemu, plan je zapravo bio pokrenuti kampanju koja će stvoriti toliki društveni pritisak oko zahteva koji kapitalisti nisu u stanju da ispune da će to dovesti do pucanja sistema (Dauve, 2015).

8 Pokret iz 1977. su karakterisale prakse kao što su skvotiranje, proletherske eksproprijacije, militantni antifašizam i drugi oblici direktnih akcija. Ovu godinu obeležili su nasilni sukobi sa policijom i fašistima na ulicama italijanskih gradova.

Autonomistički feminizam 70-ih godina XX veka: od odbijanja rada do „nadnica za kućni rad“ i natrag

Međutim, radovi koji obrađuju istoriju ove tendencije veoma su oskudni. Monografije o radikalnom pokretu u Italiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka autonomistički feminizam spominju samo usput i posvećuju mu marginalan prostor.

Dakle, istorija ove tendencije predstavlja zapravo skrivenu istoriju radikalnog pokreta u Italiji, koja krije jako bitnu ulogu koju su ove grupe imale. Da li je ironično, ili sasvim logično, da je istorija tendencije koja je insistirala na razotkrivanju skrivene uloge koju žene imaju u sistemu kapitalističke proizvodnje, i sama skrivena, pitanje je na koje je odgovor gotovo suvišno dati.

Literatura

- » Cleaver, Harry. 2000. *Reading Capital Politically*. Edinburgh: AK Press.
- » Cox, Nicole, Federici, Silvia. 1975. *Counter-Planning from the Kitchen: Wages for Housework, A Perspective on Capital and the Left*. Brooklyn. N.Y.: New York Wages for Housework Committee.
- » Cuninghame, Patrick. 2002. *Autonomia: A Movement of Refusal – Social Movements and Social Conflict in Italy in the 1970s*. eprints.mdx.ac.uk
- » Cuninghame, Patrick. 2008. *Italian feminism, workerism and autonomy in the 1970s: The struggle against unpaid reproductive labour and violence*. amnis.revues.org/575
- » Dalla Costa, Giovanna Franca. 2008. *The Work of Love: Unpaid Housework, Poverty and Sexual Violence at the Dawn of the 21st Century*. New York: Autonomedia.
- » Dalla Costa, Mariarosa, James, Selma. 1972. *The Power of Women & the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press.
- » Dalla Costa, Mariarosa. 2002. *The door to the garden: feminism and operaismo*. libcom.org
- » Dauve, Gilles. 2015. *Federici versus Marx*. troploin.fr/node/85
- » Federici, Silvia. 1975. *Wages Against Housework*. Bristol: Power of Women Collective and Falling Wall Press.
- » Federici, Silvia. 2012. *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, Oakland: PM Press.
- » Fortunati, Leopoldina. 1996. *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*, New York: Autonomedia.
- » Fortunati, Leopoldina. 2013. *Learning to Struggle: My Story Between Workerism and Feminism*. viewpointmag.com
- » La "nuova" strategia. 1977. *La operaie della casa*, januar/april: 5–27.
- » Partridge, H. 1981. *Interview with Tony Negri. November 1980*. Capital and Class 13.
- » Tronti, Mario. 2011. *Strategija odbijanja*. <http://www.csi-platforma.org/node/62>
- » Tronti Mario. 2012. Our Operaismo. *New Left Review* 73: 119–130.
- » Weeks, Kathi. 2011. *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics and Postwork Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press.
- » Wright, Steve. 2002. *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.

Ljubinka Škodrić*

Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944.

Women in the national liberation army in the eyes of the ideological opponents in Serbia 1941–1944

Apstrakt: Na osnovu arhivske građe, periodike i literature analizirani su stavovi kolaboracionističkih vlasti i Ravnogorskog pokreta prema pripadnicama Narodnooslobodilačkog pokreta tokom okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu. U radu se ukazuje na isticanje polnog nemorala partizanki kao jedne od osnovnih odrednica protivničke propagande. Pažnja je posvećena i drugim aspektima, poput tretmana partizanki prilikom zarobljavanja, a razmatran je i psihološki efekat koji je prisustvo žena u partizanskim odredima ostvarivalo na moral i borbenu gotovost pripadnika suprotstavljenih snaga.

Ključne reči: Drugi svetski rat, partizanke, kolaboracionisti, Ravnogorski pokret, nemoral

Apstrakt: Using archive material, periodicals and literature, the article analyzes stands of the collaboration authorities and Ravna Gora movement towards women members of the National Liberation Army during the occupation of Serbia in World War Two. The presence of women in detachments resulted in them becoming the favorite target of enemy propaganda which especially stressed their sexual immorality. Special attention is paid to the other aspects, such as treatment of partisan women after their capture, as well as psychological effects which presence of women in partisan detachments had on combat moral of members of enemy forces.

Keywords: World War II, women in the National liberation movement, collaboration, Ravna Gora movement, immorality

Posle sloma Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941. godine, teritorija Srbije je podvrgnuta neposrednoj nemačkoj vojnoj okupacionoj upravi koja se, radi veće efikasnosti, oslanjala na domaće, kolaboracionističke snage (Petranović, 1992: 111–112). U cilju uspešnije borbe protiv narastajućeg ustanaka, u avgustu 1941. formirana je vlada generala Milana Nedića, koja je objavila

* Arhiv Srbije, Beograd
lj.skodric@gmail.com

deklaraciju u kojoj je navela da će se boriti protiv ustanka, pozvala narod na saradnju i istakla naklonjenost i prijateljski stav okupatora (Govori, 2006).

Ubrzo nakon nemačkog napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine, Komunistički pokret na čelu sa Josipom Brozom Titom pozvao je na opšti ustanak i formiranje narodnooslobodilačkih odreda u cilju oslobođenja Jugoslavije i rasterećenja Crvene armije formiranjem novog fronta. S druge strane, nemačke vlasti su već 10. maja raspolagale podacima o dolasku na Ravnu Goru Dragoljuba Draže Mihailovića, generalštabnog pukovnika koji nije priznao kapitulaciju (*Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, 2004: 45). Ravnogorski pokret, koji je Mihailović formirao, nastojao je da izbegavanjem otvorenog sukoba sa okupatorom, putem propagande, obaveštajne aktivnosti i sabotaža, pripremi teren za ustanak koji bi poveo kada dođe do preokreta na velikim ratištima (Nikolić, 1999: 405).

Uspon ustanka dogodio se u septembru 1941, kada mu je masovno pristupilo seljaštvo, delom zahvaljujući saradnji partizanskih i četničkih snaga. Ravnogorski i Narodnooslobodilački pokret međusobno su se isključivali uprkos pokušajima da se sporazumeju i zajednički deluju. U pitanju su, pre svega, bila dva, po prirodi različita, pokreta. Vođstvo Ravnogorskog pokreta činili su uglavnom profesionalni oficiri, a starešinski kadar Narodnooslobodilačkog pokreta članovi i simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).¹ Dok su partizani smatrali ravnogorce defanzivnim pristalicama starog poretka, četnici su u komunistima gledali anacionalne elemente koji izazivaju bespotrebno stradanje naroda insistiranjem na otvorenom sukobu sa okupatorom. Građanski rat u kome se našla okupirana zemlja odvrćao je pokrete otpora od njihovih prvobitnih ciljeva, dajući prioritet međusobnim sukobima i razračunavanju, što je istovremeno bilo praćeno i surovim represalijama okupatora.

Ideološka i politička netrpeljivost i isključivost snažno su uticali na živote žena i njihov društveni položaj u okupiranoj Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Kolaboracionistička vlada Milana Nedića nastojala je da putem propagande, pre svega u dnevnim i periodičnim listovima, ojača svoj položaj sprovođenjem konzervativnih stavova i ideja, očekujući pri tome podršku žena.

¹ Među članstvom i simpatizerima KPJ bilo je dosta žena, budući da je KPJ od druge polovine tridesetih godina počela, u skladu s politikom Narodnog fronta, da aktivnije radi na pridobijanju žena i povećanju njihovog broja u partijskom članstvu. U Beogradu 1941. godine od 500 članova Partije, 100 su bile žene, a od 1.500 članova SKOJ-a, polovina je bila ženskog roda. Veliki broj njih pridružio se narodnooslobodilačkim odredima, posebno tokom ustanka 1941 (Popović, 1971: 144).

Odnos prema ženama zasnivao se na negiranju potrebe ženske emancipacije, uz isključivanje žena iz društvenog života insistiranjem na povećanju njihove patrijarhalne podređenosti. Kolaboracionističke vlasti su propagirale ulogu žene kojoj su funkcije domaćice i majke bile uzvišene i neprikosnovene, a čija je glavna odlika bila spremnost da sebe žrtvuje za porodicu, a decu za otadžbinu. Skromna ćerka, čestita žena i uzorna majka bile su isključive uloge namenjene srpskoj ženi (Škodrić, 2015: 289–311).

Dok je srpska žena uglavnom posmatrana s negativnih polazišta i osuđivana za modernizaciju, štampa u okupiranoj Srbiji je pozitivnim rečima opisivala položaj žene u nemačkom društvu, a nemačka žena je prikazivana kako, materijalno i socijalno zbrinuta, savesnim radom daje doprinos nacionalnoj pobedi.² Iako je isticano da se zadaci nemačke žene nalaze u porodici i domaćinstvu, njeno interesovanje nije ograničavano na taj uski krug, već je ona doprinosila i poboljšanju sudbine nacije.³ Potencirane su dobrovoljnost rada nemačkih žena za potrebe rata i fronta, kao i pozitivne tekovine ženske radne službe i dostojanstvo ženskog rada u Nemačkoj.⁴ Dok je isticano da su britanske žene stupale u redove bolničarki iz materijalnih i ličnih razloga, a da su sovjetske žene doživele moralni pad zbog učešća u borbama, s pohvalama je konstatovano kako je u Nemačkoj ženama dodeljena funkcija koja odgovara njihovim mogućnostima i karakteru.⁵ Naglašavano je da se nemačke žene upotrebljavaju isključivo za ženske poslove, a ne za muške i ratne, kao i da nemačko vođstvo vodi računa da i u ratu žena zadrži svoje ženske osobine i bude poštovana kao žena i majka.⁶

Štampa koja je pohvalno pisala o položaju žene u Trećem rajhu i njenoj ulozi i doprinosu ratnim naporima koristila je svaku priliku da kritikuje položaj i aktivnosti žena u antifašističkim zemljama. Negativna konotacija bila je vezivana za sve aspekte života savezničkih žena, od njihovog doprinosa ratnim naporima do radnog angažovanja, a posebno je podvlačena eksploatacija žena i njihovo regrutovanje u vojne odrede. Dok su hvaljeni primeri radnog i ratnog angažovanja nemačkih žena, negativno je pisano o radnom angažovanju američkih žena, a posebne kritike upućivane su na račun angažovanja

2 Z. S., „Žena i porodica u Trećem Rajhu“, *Obnova*, 1. oktobar 1942, str. 5.

3 „Vaspitanje žene“, *Obnova*, 19. jul 1941, str. 6.

4 „Mlade devojke u službi svome narodu“, *Kolo*, br. 15, 11. april 1942, str. 24–25.

5 Zlatan M. Savatić, „Žene zamenjuju muškarce“, *Obnova*, 25. avgust 1942, str. 5.

6 „Žena i rat“, *Kolo*, br. 18, 2. maj 1942, str. 14–15.

žena u pomoćnim vojnim odredima i isticano je kako su te žene, ispunjene kompleksom niže vrednosti, jogunaste i zasenjene fantazijom bioskopa, odlučile da se angažuju u ratnim naporima. S naročitom ironijom pisano je da u britanskoj vojsci poseban problem predstavlja nabavka svilenih čarapa za žene koje su stupile u vojsku zarad kitnjastih uniformi i u želji da se igraju rata.⁷

Kolaboracionistička štampa je s naročitom ostrašćenošću kritikovala položaj žene u Sovjetskom Savezu, a sovjetska politika prema porodici korišćena je kao osnov za kreiranje stereotipa o nemoralu komunista i njihovom tretiranju žena kao javnog dobra.⁸ Sovjetske žene uglavnom su opisivane kao „robinje“ ili „robovi rada“, kao osobe koje su izgubile identitet usled napornog rada, gubitka porodice i prisilnog promiskuiteta. Isticano je kako je sovjetska žena postala „robinja države i robinja muških prohteva“, jer pored rada vrši i „biološku funkciju rađanja i seksualnu funkciju zadovoljenja muškarca“.⁹

Pitanje porodice i bračnih odnosa u Sovjetskom Savezu bilo je jedna od omiljenih tema domaće štampe, koja je u najvećoj meri korišćena za negativnu propagandu o komunizmu. Porodica i porodični život predstavljani su kao prepreka komunizmu, u kome se materinska ljubav osuđuje, slobodna ljubav zamenjuje materinstvo, a deca se oduzimaju od majki i proglašavaju državnim svojinom.¹⁰ Posebno su u negativnom kontekstu navođeni i iskrivljavani stavovi Aleksandre Kolontaj (Александра Коллонтай),¹¹ naročito njen stav o

7 „Kroz ceo svet – Tiranija žene i film u današnjoj Americi“, *Novo vreme*, 19. mart 1944.

8 U skladu s komunističkom ideologijom, u sovjetskom zakonodavstvu su, neposredno nakon revolucije, osmišljeni zakoni usmereni ka oslobođenju žene i podsticanju nestanka porodice, izvršena je liberalizacija abortusa i olakšana mogućnost razvoda. Ove mere, nasuprot prvobitnog cilja, dovele su do ogromnog povećanja broja razvoda, porasta broja napuštene dece i rapidnog ugrožavanja položaja žena koje su imale teškoće da ostvare isplatu alimentacije. Iako je u vreme Staljina izvršen zaokret ka rehabilitaciji porodice, javnost je uglavnom bila pod utiskom prve faze sovjetske porodične politike (Goldman, 1995).

9 M. N., „Sovjetske žene kao robovi rada“, *Novo vreme*, 18. april 1943, str. 3.
N., „Žena robinja“, *Novo vreme*, 6. april 1943, str. 3.
„Socijalizacija žene“, *Obnova*, 10. april 1943, str. 4.

10 „Porodica i brak u sovjetskoj Rusiji“, *Srpski narod*, br. 26, 10. jul 1943, str. 8.

11 Još u međuratnom periodu stavovi Aleksandre Kolontaj bili su uglavnom napadani, a pripisivana joj je izjava da zadovoljavanje nečije seksualne želje treba da bude jednostavno kao ispijanje čaše vode, iako je u *Tezama o komunističkom moralu u oblasti bračnih odnosa* (1923) ona zapravo istakla kako je seksualnost prirodan ljudski instinkt kao glad i žeđ. Kolontajeva je verovala da će brak i tradicionalna porodica nestati u komunizmu i zalagala se za seksualno oslobođenje žena, ali je naišla na neodobravanje sovjetskih žena koje su već imale dosta problema u porodičnim odnosima (Porter, 1980).

zadovoljenju ljubavnih prohteva kao ispijanju čaše vode.¹² Isticano je uništenje moralnog dostojanstva žena i uništenje porodice, koje je dovelo do velikog broja dece bez roditeljskog nadzora. Iako je u pojedinim člancima ocenjivano kako je došlo do promene u sovjetskoj politici prema braku i porodici, rezultati tih promena smatrani su neuspešnim budući da je žena, pre svega, ostala radnica, što je sprečava da uspešno vodi računa o porodici.¹³

Propaganda o razornosti komunističke politike prema braku i porodici imala je veliki značaj u sklopu opšte propagandne aktivnosti kolaboracionističkih vlasti. U cilju postizanja većeg efekta, predavanja o pogubnosti komunističke porodične politike držali su raniji pobornici zemljoradničke levice, poput Živote Đermanovića.¹⁴ Komanda srpskih dobrovoljačkih odreda je čak izdala i brošuru pod naslovom „Komunizam i porodica“, u kojoj su isticani masovno napuštanje dece i visoka stopa razvoda brakova u Sovjetskom Savezu.¹⁵

Kolaboracionistička propaganda je posebnu pažnju posvećivala sovjetskim ženama koje su učestvovala u vojnim redovima. Te žene su opisivane kao „bedne Amazonke“ koje nemaju uspeha na frontu, kao grube, surove i muškobanjaste, uz korišćenje brojnih pogrdnih izraza.¹⁶ Širene su vesti da je, zbog vojne slabosti, nužna prinudna regrutacija sovjetskih žena i da sovjetske žene-vojnici muče zarobljenike.¹⁷ Vojnički neuspeh je naglašavan i u slučajevima žena koje su dobile vojna znanja i činove, a žene koje su se borile u vojnim odredima opisivane su kao žene-ubice, beštije, veštice, ružne i mrzovoljne, a posebno su isticana navodna zverstva nad zarobljenim nemačkim vojnicima i ranjenicima, počinjena od strane žena za koje je naglašavano da

12 „Tragedija žene u boljševičkom poretku“, *Obnova*, 13. april 1943, str. 2.

13 „Socijalizacija žene“, *Obnova*, 10. april 1943, str. 4.

14 Života Đermanović je istakao kako je brak kod boljševika samo regulisanje polnih odnosa između muškarca i žene koji su međusobno vezani ugovorom sklopljenim bez ikakvog dubljeg smisla. „Boljševizam protivnik porodice. Predavanje advokata Živote Đermanovića u Valjevu“, *Obnova*, 13. april 1943.

15 „Komunizam i porodica – jedna dobra knjiga“, *Obnova*, 25. februar 1942.

16 Ako je potreban još jedan dokaz da je boljševizam nazadna pojava, jedna kulturna sramota našeg stoleća, onda takav dokaz nesumnjivo pružaju ove naoružane ženturače. Pojave ovako neshvatljivo i bezprimerne ljudske pokvarenosti nemački vojnik nije još video ni doživeo ni u jednom svom dosadašnjem pohodu“, „Naoružane žene u boljševičkoj vojsci“, *Novo vreme*, 6. avgust 1941, str. 2.

17 „Sovjeti formiraju sve više ženskih bataljona“, *Obnova*, 12. januar 1943, str. 8.

su Jevrejke.¹⁸ Ne samo da je potcjenjivana njihova borbena spremnost, već su opisivane kao dželiti koji ratuju „divljački, svirepo i podlo“. To su, tvrdilo se, žene niskog seksualnog morala, neka „vrsta hermafrodita: poluvojnik-poluprostituka“, i kao takve su uzimane kao dokaz civilizacijskog srozavanja i primitivizma do kojih je dovelo uvođenje komunizma u Sovjetskom Savezu.¹⁹

Na negativne natpise o položaju žene u Sovjetskom Savezu nadovezivana je antipartizanska propaganda, u kojoj je u velikoj meri istican loš odnos Narodnooslobodilačkog pokreta prema ženama, kao i rđav karakter i nemoral partizanki. Naklonost žena i njihova podrška Komunističkom pokretu u okupiranoj Srbiji vidno su opterećivali kako kolaboracionističke vlasti tako i Ravnogorski pokret, a učešće žena je ne samo korišćeno, već je predstavljalo jedan od momenata koji je delovao kao pokretačka snaga za osudu komunizma i Narodnooslobodilačkog pokreta. Nastojalo se da se partizani kao ideološki neprijatelji diskvalifikuju naglašavanjem njihovog seksualnog nemorala, a pri tome je kolaboracionistička propaganda kao jednu od omiljenih tema koristila žene u partizanskim redovima. Prisustvo žena u partizanskim odredima dodatno je podstaklo širenje propagande o promiskuitetu komunistkinja, i taj stav je propagiran i od strane okupacione štampe i od pripadnika Ravnogorskog pokreta.

Masovno učešće žena u partizanskim odredima uticalo je na to da one postanu omiljena meta protivničke propagande koja je insistirala na njihovoj nemoralnosti, promiskuitetu, izopačenosti i brutalnosti, čime se naročito želelo uticati na patrijarhalno javno mnjenje. Stereotipi o seksualnom nemoralu u partizanskim odredima oslanjali su se na predratnu fazu propagiranja slobodne ljubavi koja je okončana znatno pre početka okupacije, a zasnivali su se na gruboj generalizaciji i pojednostavljivanju, ali i na netačnim predstavama.²⁰

18 Z. Mesner, „Žene u sovjetskoj vojsci – Čeka i njene junakinje“, *Obnova*, 20. avgust 1941, str. 3.

19 E. M., „Uloga žene u ratu“, *Obnova*, 26. septembar 1941, str. 2.

20 Tokom 30-ih godina, u Kraljevini Jugoslaviji je među pojedinim pristalicama komunističke ideje došlo do popularnosti ideje slobodne ljubavi, čije je širenje podsticalo potcjenjivanje braka kao buržoaske tvorevine, ugledanje na porodičnu politiku u Sovjetskom Savezu, ali i prihvatanje ideja Vilhema Rajha. Sprovođenje slobodne ljubavi loše se odražavalo na partijsku organizaciju jer je stvaralo međusobne zavade, otežavalo partijsko jedinstvo i nanosilo štetu ugledu pokreta u javnosti. Tokom avgusta 1937. u *Proleteru* je objavljen članak „Za proletersku seksualnu etiku“, u kome je osuđen polni nemoral i posle koga dolazi do zavođenja „čistote“ u pogledu polnosti i „asketske faze“ partijskog života u pogledu intimnih odnosa, što se poklopilo i s promenom sovjetske politike prema porodici (Dedijer, 1981: 627).

Kritika partizanskog odnosa prema ženi zasnivala se pre svega na uverenju da komunisti razaraju porodicu propagiranjem slobodne ljubavi, a usled toga su sve žene koje pripadaju tom pokretu bile označene kao nečasne. Milan Nedić, kao lider domaće uprave, ali i Draža Mihailović, kao vođa Ravnogorskog pokreta, izražavali su uverenje u nemoralnost partizanki, govoreći o njima kao o prostitutkama, „razvratnicama, beskućnicama, nerazumnicama i belosvetskim droljama“ (Tomašević, 1979: 173).

Naporedo sa stereotipima o promiskuitetu partizanki, razvijan je i stereotip o Jevrejima koji upropašćuju mlade i nevine srpske devojke i time predstavljaju opasnost za budućnost srpskog naroda, što je u rasističkom smislu označavalo „sknavljenje rase“ (Koljanin, 2003: 106). Za zavođenje omladine idejom slobodne ljubavi s ciljem „degeneracije arijevac“ optuživani su Jevreji, dok su devojke opravdavane time da su bivale zavedene, a zatim ucenjivane od strane komunističkog vođstva, usled čega su se prepuštale nemoralnom životu.²¹ Posebno su Jevrejke optuživane da propagiraju slobodnu ljubav i kritikuju „buržoasku predrasudu“ u ustaničkim oblastima, kao i da kvare žensku omladinu i od nje stvaraju prostitutke. Za optužbe protiv Jevreja i njihovo propagiranje slobodne ljubavi u partizanskim redovima u najvećoj meri je poslužilo prisustvo porodice Gutman u ustaničkom Užicu. Članovi ove porodice, posebno otac i ćerka, optuživani su za organizovanje kurseva slobodne ljubavi za seosku žensku omladinu.²² Vita Gutman, jedna od ćerki lekarskog bračnog para Gutman, u više navrata je optuživana kako je organizovala institut slobodne ljubavi u Užicu, kao i njegove podružnice u Požegi, Bajinoj Bašti i Čačku.²³ Osim porodice Gutman, za ovakvo delovanje optuživan je i dr Levi, za koga se tvrdilo kako je zadužen za lečenje zaraženih polnim bolestima koje su se navodno masovno pojavile.²⁴

U cilju što slikovitijeg dokazivanja teze o nemoralu partizanki, štampa je objavljivala iskaze i ispovesti uhvaćenih partizanki, za koje je uglavnom isticano da su u očajnom i zapuštenom stanju, nervno poremećene. One su,

21 M. S., „Hapšenje članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije“, *Obnova*, 25. mart 1942, str. 5.

22 O. Milić, „Zločini komunističkih zverova u dolini Uvca“, *Obnova*, 9. mart 1942, str. 4.

23 „Učešće žena u komunističkoj pobuni i njihova zverstva“, *Obnova*, 22. septembar 1942, str. 3. Vođenje instituta slobodne ljubavi u Užicu pripisivano je i dr Gutmanu. „O institutu slobodne ljubavi“, *Obnova*, 1. decembar 1941, str. 4.

24 „Moralno trovanje mladeži“, *Obnova*, 16. decembar 1941.

navodno, svedočile kako su u partizanskoj organizaciji imale zadatak da služe telom i kako su za to bile snabdevene i specijalnim apotekarskim preparatima da ih zaštite od „neprijatnosti”.²⁵

Za naklonost komunističkoj ideji optuživane su uglavnom žene iz bogatih porodica i školovana ženska omladina, kao simbol gradskog, otuđenog „ženskinja” (Ristović, 2009: 23). Gradska ženska populacija smatrana je i glavnim pripadnicama partizanskih odreda, a predsednik vlade Milan Nedić ih je kao takve u jednom govoru okvalifikovao kao „histerične suruntije, kćeri bogataških roditelja, otrovana i pokvarena školovana ženska omladina: učiteljice, studentkinje i tuceta raznih ženturina, bolesnih nerava, željnih avantura” (Milosavljević, 2006: 211). Žene iz bogatih i uglednih porodica koje su se pridružile partizanskim odredima optuživane su i za propagiranje slobodne ljubavi na predratnim žurevima i igrankama, a pripisivano im je i da su razmažene i sebične, kao i da očekuju kako će se zbog uglednih roditelja lako izvući iz svake nevolje.²⁶ Pri tome je muška omladina dobijala status žrtve ljubavnih manipulacija komunistkinja.²⁷ Privlačnost partizanskih odreda zbog prisustva žena isticana je u vreme slamanja ustanka, kada su novine objavljivale ispovesti mladića koji su otišli u partizane zbog „ženskih”.²⁸ Devojke su, s druge strane, tretirane i kao žrtve starijih komunista koji su ih uvlačili u nemoral, a zatim je trebalo da se dalje služe nemoralom u cilju pridobijanja muške omladine.²⁹

Propaganda o seksualnom nemoralu partizanki često je imala suprotan efekat i delovala kao mobilizacioni faktor pojedincima da se pridruže Narodnooslobodilačkom pokretu. Krajem 1943. godine preki sud ravnogorske ramske grupe brigada osudio je na smrt jednog svog pripadnika zbog naklonjenosti partizanima i sumnji da će preći u njihove redove, a kao osnova za sumnju poslužile su izjave svedoka da je optuženi hvalio partizane zbog liberalnog seksualnog života koji navodno među njima vlada.³⁰

U skladu s gradskim načinom života, a nasuprot problemima vezanim

25 V. M., „U šumama iznad Raške uhvaćeno pet školovanih devojaka koje su i moralno i fizički potpuno propale”, *Novo vreme*, 12. jun 1942, str. 3.

26 „Zašto smo posrnuli?”, *Obnova*, 1. avgust 1942, str. 4.

27 A. N., „Provale u mesne komitete komunističke partije i S.K.O.J.-a u Nišu, Beloj Palanci, Leskovcu i Prokuplju”, *Obnova*, 11. april 1942, str. 5.

28 „Među smederevskim ‘partizanima’”, *Naša borba*, br. 13, 30. novembar 1941, str. 6.

29 *Obnova*, 22. septembar 1942.

30 VA, Ča, 85-3-13 (Vojni arhiv, Četnička arhiva).

za boravak na terenu, naročito u šumi, za partizanke je isticana ekstravaganција, korišćenje brojnih kozmetičkih sredstava, ali i svilenih čarapa i svilenog ženskog rublja „bez koga ove komunistkinje ne mogu ni u šumu da idu”.³¹ Istovremeno, partizanke su predstavljane i kao muškobanjaste, često je isticano kako su bile obučene u čakšire i kako su nosile cokule, ali je potenciran kvalitet njihove odeće, pre svega kožnih i postavljenih odela.³²

Kratka ženska frizura kao izraz emancipacije mogla se pronaći u stereotipnim opisima partizanki od strane kolaboracionističkih vlasti. Na jednoj poternici, na kojoj su se nalazile i komunistkinje za kojima su tragale vlasti, za više njih je u spoljašnjem opisu bilo naglašeno kako su kratko ošišane ili čak kako su imale „frizure muške”.³³

Kolaboracionistička propaganda je odgovornost za izbijanje ustanka pripisivala komunistički nastrojenom prosvetnom kadru koji je obeležen kao vođa i nosilac otpora, pri čemu su značajno mesto zauzimale obrazovane žene, prosvetne radnice. U dnevnom listu *Obnova* je 18. i 19. decembra 1941. objavljen spisak od 84 profesora i učitelja koji su učestvovali ustanku.³⁴ Na spisku je bilo dvadesetak žena, od kojih su četiri u partizanskim odredima bile zajedno s muževima, uglavnom učiteljima. Učiteljice koje su učestvovalе u partizanskom pokretu opisivane su kao „poludele”, s rečnikom punim krvoločnih izraza, optuživane su za pijanstvo i organizovanje orgija.³⁵ Učiteljica Natalija Dugošević je u novinskim izveštajima nazivana „luda Nata”, a opisivano je da se krila s trojicom partizana, mladića, svojih ljubavnika.³⁶

Optužbe za propagiranje slobodne ljubavi služile su često pripadnicima pokreta „Zbor” za obračun s nastavnicama i učiteljicama za koje su sumnjali da su komunistički orijentisane. Čak i u slučajevima kada njihove optužbe nisu mogle biti dokazane ili su opovrgnute od strane prosvetnih vlasti, ove prosvetne radnice bile su izložene hapšenjima i saslušanjima.³⁷

31 „Šta otkrivaju zaplenjene komunističke arhive”, *Obnova*, 31. oktobar 1941, str. 5.

32 Za suprugu dr Levija, za koju je naglašavano da je „nažalost Srпкиnja”, isticano je kako je na sebi imala nov skijaški kostim. Među stvarima nađenim kod partizana jednom su navodno bili i „jedan svileni kombinezon i jedne ženske svilene gaćice”, „Likvidacija ‘partizana’ u Srbiji”, *Obnova*, 11. decembar 1941, str. 4.

33 AS, BIA, I-13 (Arhiv Srbije, Zbirka dokumenata Bezbednosno-informativne agencije).

34 „Profesori i učitelji, kao šumski banditi”, *Obnova*, 18. decembar 1941.

35 P.P., „Cigani i komunisti”, *Obnova*, 16. septembar 1941, str. 2.

36 *Obnova*, 13. decembar 1941.

37 VA, Nda, 165-11-3 (Vojni arhiv, Nedićeva arhiva).

Nasuprot gradskim ženama optuživanim za naklonjenost razvratu i nemoralu, forsiran je lik razumne i racionalne seoske žene. Antipod partizanke u štampi bila je majka.³⁸ Komunistička štampa je u kolaboracionističkoj štampi označavan kao „rušilac porodice, skrnavitelj domaćeg praga, otimač svega što je lepo u životu“.³⁹ Širenje ovakvih stavova nametano je i od prosvetnih vlasti jer su pojedini školski nadzornici davali uputstva učiteljima da stanovništvu drže predavanja protiv komunizma, u kojima je jedna od osnovnih teza bilo objašnjavanje ideologije komunizma kao odbacivanje nacionalnog obeležja, krune, lične svojine, porodice, veroispovesti.⁴⁰ Pri tome je naročito naglašavana opasnost rušenja porodice i porodičnih odnosa, uz tvrdnju da komunisti nasilno sprovode „slobodnu ljubav“ i da primoravaju stanovništvo na promiskuitet.⁴¹ Partizani su optuživani da su im seoska prela i posela, na kojima su propagirali svoje stavove, služila za sprovođenje slobodne ljubavi.⁴²

Propaganda je tvrdila da komunisti nasilno sprovode „slobodnu ljubav“ i primoravaju stanovništvo na promiskuitet, a te tvrdnje su dodatno vulgari-zovane insistiranjem da partizani dozvoljavaju i podstiču incestuozne veze. „Ukidanje srodstva“ i podsticanje seksualnih veza između najbližih rođaka bila je jedna od najnižih tačaka propagande protiv partizana. U tom smislu je objavljena vest o svešteniku koga su komunisti naterali da venča brata i sestru.⁴³

Propaganda o komunističkom podržavanju incestuoznosti i slobodne ljubavi bila je prisutna među seljaštvom već tokom ustanka 1941, što može ukazati i na to da je vukla korene iz međuratnog perioda.⁴⁴ Upečatljivost ovakvih optužbi zadržavala se u svesti stanovništva.⁴⁵ U mnogo puta ponavljane

38 Srpska žena nije krvoločna partizanka već dobra majka i žena“, *Srpski narod*, br. 50, 18. decembar 1943.

39 *Obnova*, 14. april 1943.

40 AS, G-3, f 611, III pov. br. 505 (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete i vera 1941–1944).

41 AS, BIA, I-166.

42 VA, Ča, 30-5-15.

43 *Obnova*, 20. decembar 1941.

44 U Rađevini i Azbukovici seljaci su na početku ustanka pitali partizane da li uzimaju decu od roditelja, da li je uobičajeno da brat ženi sestru, da se ide na zajednički kazan (Marjanović, 1963: 108).

45 Prilikom povlačenja iz Srbije 1941. godine, na Zlatiboru je grupu partizana jedna seljanka dočekala sa ogorčenim stavovima: „Počela je da nas grdi. Govorila je da smo mi komunisti najveća nesreća za narod, hoćemo da svi budu sirotinja, da sin živi sa majkom, brat sa sestrom, otac sa ćerkom i silne gadosti“ (Cvetković, 1978: 153).

priče o nemoralu partizanki verovalo je ne samo stanovništvo već i pripadnici oružanih odreda, pa je čak upozoravano na postojanje namere da se protiv dobrovoljačkih odreda povede specijalni bakteriološki rat preko žena zaraženih polnim bolestima koje bi bile podsticane da stupaju u veze s njima.⁴⁶

Žene koje su se upuštale u seksualne odnose postajale su sumnjive da tim putem vrše komunističku propagandu, a 1944. streljana je žena za koju je utvrđeno da je „vršila propagandu rečju i putem bluda u korist komunističke partije”.⁴⁷ Pripadnici Ravnogorskog pokreta su aprila 1944. upozoravani na špijunsku delatnost komunistički orijentisanih žena, ali i na njihovu spremnost da „putem slobodne ljubavi približuju se i osvajaju naše ljude, a naročito one kojima je provod iznad dužnosti” (Mihailović, 1998: I, 375). Ukazivano je na to kako da se obrati pažnja na takve starešine (Jugoslovenska vojska u otadžbini, 2006: 169).

Odbrana porodice i crkve postala je jedan od osnovnih motiva ravnogorske propagande, koja je tvrdila da Partizanski pokret uništava upravo ove tekovine. U Uputstvu br. 2 za rad Jugoslovenske organizacije ravnogorki isticano je kako su žene kod komunista zloupotrebijene i ponižene, i usled toga nisu više sposobne da budu supruge i majke.⁴⁸ Narušavanje porodičnih odnosa, nepoštovanje roditelja i stvaranje razdora između mladih i starih, najviše putem srozavanjem morala, smatrano je osnovnom odlikom Partizanskog pokreta.⁴⁹

Partizani su i od strane Ravnogorskog pokreta optuživani za udar na tradiciju i patrijarhalno ustrojstvo, pri čemu je glavnu ulogu imao i njihov odnos prema ženama.⁵⁰ Propaganda o nemoralu u partizanskim redovima s vremenom je postajala sve ogorčenija i surovija. U jednom ravnogorskom izveštaju kao osnovne teze antikomunističke propagande, pored neobaziranja na žrtve, lakomislenosti i avanturizma, navođeni su internacionalizam i nemoral u partizanskim jedinicama „usled same činjenice neprestanog bliskog dodira partizana i partizanki”.⁵¹ U januaru 1943. izdat je proglas u kome je isticano da su u

46 T. S., „Banditi su vodili bakteriološki rat”, *Obnova*, 10. januar 1942, str. 9.

47 VA, Ča, 58-5-37.

48 VA, Ča, 19-7-1.

49 VA, Ča, 17-2-1.

50 „Učili su decu da roditelje ne smeju slušati, učili su mladež kako će se iživljavati, djevojke kako će bolje živeti kad izgube devičanstvo” (Nikolić, 2009: 292).

51 VA, Ča, 15a-2-39.

Crnoj Gori partizani primoravali braću i sestre na seksualne odnose u crkvi, da su u manastirima otvarali javne kuće, a da su devojke koje su radile u njima nakon povlačenja ubijali iako su bile u poodmakloj trudnoći.⁵² U ravnogorskoj propagandi je Moša Pijade, za koga su isticali da je Jevrejin, optužen kako je organizovao hareme u Crnoj Gori (Stanišić, 1998: 343). Ravnogorska štampa je donosila članke o ubijanju trudnih partizanki, čak i o partizanskom logoru u kome je držano 180 trudnih devojaka.⁵³

Uverenost da su partizani nemoralni davala je legitimitet seksualnom zlostavljanju zarobljenih partizanki, što ih je kao žene činilo naročito ugroženim i podložnim dodatnom maltretiranju.⁵⁴ I tokom ustanka 1941. godine dolazilo je do kontakata partizanki sa četnicima, koji su na njih reagovali kao na žene lakog morala, ali je provala seksualne agresije nastupila nakon propasti ustanka.⁵⁵ Mnoge partizanke koje su bile prinuđene da ostanu u Srbiji nakon povlačenja glavnine partizanskih snaga bile su izložene nasilju, seksualnom izživljavanju i ucenama. Pripadnici kolaboracionističkih snaga koristili su svoj položaj da seksualno ucenjuju i siluju partizanke, ali i žene iz partizanskih porodica, pa se taj odnos prema ženama s vremenom sve više generalizovao. Seksualna agresija prema partizankama bila je uobičajena pojava kod svih ostalih suprotstavljenih vojnih snaga. Takva praksa postojala je u više slučajeva i kod predstavnika Nedićeve uprave, ali i kod ljotićevaca i legalizovanih četnika kao pripadnika Ravnogorskog pokreta koji su privremeno prišli Nedićevim vojnim snagama. Legalizovani četnici su pri tome atakovali i na žene iz partizanskih porodica. U usmenoj tradiciji ostala su zabeležena dva masovna silovanja partizanki u okolini Čačka (Davidović i Timotijević, 2004: 250).

Ogromne razmere seksualne zloupotrebe uhvaćenih partizanki nakon sloma ustanka nisu odobrali ni pojedini legalizovani četnici, poput Miloša

52 Proglas „Svima rodoljubivim Srbima i građanima kraljevine Jugoslavije“, VA, Ča, 12-3-10.

53 O upućenosti autora članka u komunistički moral govori i činjenica kako je na kraju ista-kao kako je praksa slobodne ljubavi postojala u Sovjetskom Savezu prvih dana revolucije, ali je ukinuta i kako su doneti zakoni u korist zaštite braka i porodice. „Novi moral ili nemoral“, *Ravnogorska misao*, br. 6, Vidovdan 1944, VA, Ča, 104-2-14.

54 „Jer, strašno je bilo ono što čeka zarobljenog partizana. Strašnije je samo ono što čeka zarobljenu partizanku“ (Tepavac, 2012: 132).

55 Četnici koji su saradivali sa Požarevačkim narodnooslobodilačkim odredom 1941. prilikom susreta sa partizankama pokušali su da uspostave kontakt s njima, ali im je tim povodom komadant 3. čete održao govor o partizanskom moralu „da partizanke nisu žene, nego borci za slobodu“. Na sličan način morala je da interveniše i dr Julka Mešterović prilikom nametljivih pokušaja četnika prema bolničarkama u partizanskoj bolnici (Mešterović, 1968: 70).

Glišića, koji je ostavio zabeležku da je na javnost loše delovalo to što se uhvaćene komunistkinje „iskorišćavaju seksualno” (Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu, 2001: I, 806). Partizanke su tokom prve polovine 1942. godine uglavnom bile silovane od starešina odreda koji su učestvovali u njihovom zarobljavanju, a zatim su ih često vodili sa sobom i kasnije čak doprinosili njihovom puštanju.⁵⁶ Pojedine devojke, koje su u vreme slamanja ustanka čekale vezu za prijem u odred, bile su izložene hapšenju. Jednu od njih je nakon hapšenja i saslušavanja vodio sa sobom i više puta silovao jedan dobrovoljački kapetan.⁵⁷

U mnogo puta ponavljane priče o nemoralu partizanki verovalo je ne samo stanovništvo već i pripadnici oružanih odreda. Prilikom saslušanja, uhvaćene partizanke su morale da odgovaraju i na pitanja o seksualnom životu, a naročito o broju partnera i traženo je da odaju njihova imena.⁵⁸ Jedna uhvaćena partizanka je marta 1942. puštena na slobodu pošto je ginekološkim pregledom ustanovljeno da je nevinna.⁵⁹ U Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, uprava je u pojedinim slučajevima organizovala ginekološke preglede nad pitomicama, a zatim rezultate pregleda koristila za pritisak na pojedine devojke.⁶⁰

Opadanje „seksualnog morala, religioznih i porodičnih osećanja” kao pojava koja je pripisivana delovanju partizanskih ustaničkih vlasti bila je usečena u pamćenje stanovništva Srbije i nakon sloma ustanka (Petranović, 2000: 59). Konzervativno orijentisana javnost je i sama imala predrasude o učešću žena u odredima, što je olakšavalo delovanje propagande i stvaralo prijemčivost za propagiranu negativnu sliku žene.⁶¹ Učešće jedne učenice u Mlavskom partizanskom odredu bilo je od strane policijskih vlasti ocenjeno isključivo sa stanovišta njene uloge u nemoralnom životu članova odreda.⁶² Predrasude

56 AS, BIA, I-46.

57 IAB, Bds, J-6054 (Istorijski arhiv Beograda, Bds).

58 IAB, Bds, A-226.

59 AS, BIA, I-31.

60 IAB, MG-387 (Istorijski arhiv Beograda, Memoarska građa).

61 „Može se misliti kakve su to žene!”, zapisao je u dnevniku Milan Jovanović Stoimirović na vest o učešću velikog broja žena u partizanskim odredima (Jovanović Stoimirović, 1943, rukopis).

62 „Nije mogla poslužiti ni zašta drugo sem za zadovoljenje seksualnih nagona drugova”, AS, BIA, I-20.

o pobornicima komunizma imale su u kasnijem periodu i žene koje su bile simpatizerke Narodnooslobodilačkog pokreta.⁶³

Osim nemorala u intimnom životu, partizanke su, slično kao i sovjetske žene koje su učestvovala u vojnim odredima, optuživane i za izvršenje brojnih zločina, naročito mučenja, pri tome su označavane kao „krvoločne bestije” koje su se najčešće doborovoljno javljale za ulogu dželata.⁶⁴ Njihovi navodni zločini često su preterano detaljno opisivani, uz napomenu da su se „drugarice” otimala da izvrše „presudu”. Naročito je davan značaj objavljivanju fotografija uhvaćenih partizanki, na kojima su one prikazivane u lošem stanju, kao zapuštene i na ivici razuma. Uz fotografiju studentkinje Ruže Milenković stajalo je kako je ona jedna od najkrvoločnijih žena,⁶⁵ „zver žena” koja je, budući medicinski obrazovana, uspješnije sprovodila mučenja.⁶⁶ Objavljivani su i dnevnic mladih komunistkinja, pronađeni na terenu, u kojima je otkrivana njihova navodna surovost.⁶⁷

Značajan momenat u kreiranju stereotipa o promiskuitetu i surovosti žena u vojnim odredima mogla je odigrati i činjenica da su te stereotipe stvarali uglavnom muškarci koji su tokom rata bili u pozadini i koji su se već osećali inferiorno u poređenju s muškarcima koji ratuju. Osim toga, prisustvo žena u partizanskim odredima uticalo je i na slabljenje borbene gotovosti i demoralisanje pripadnika suprotstavljenih odreda. Za razliku od čistih primedbi na nevojničko ponašanje i neaktivnost četničkih starešina, ravnogorski izveštaji, naročito tokom 1944, javljali su o poletu koji je vladao u partizanskim jedinicama, a fanatizam s kojim su se borili ostavljao je utisak da su „pijan ili ljudi”, uz neprestano naglašavanje učešća „ženskih” u borbama (*Zbornik NOR-a*, XIV–4, 1985: 191) i napomenu da one „u zanosu gotovo vrište”.

Prisustvo žena u partizanskim odredima, pre svega njihovo učešće u borbama i oglašavanje tim prilikama, imalo je veliki psihološki efekat, čak je

63 Rato Dugonjić je septembra 1944. izveštavao kako je jedna takva žena usled glasinata da se komunisti ne krste i da su antihristi bacala tamjan u vatru kada su joj došli u kuću, ne bi li ih oterala (Rakić, 1979: 252).

64 „Pozadina terorističke komunističke akcije u Srbiji. Šta otkrivaju zaplenjene komunističke arhive”, *Obnova*, 31. oktobar 1941, str. 5.

65 „Šta sve otkriva život jednog žalosnog predstavnika naše prosvete”, *Obnova*, 4. decembar 1941, str. 3.

66 „'Partizanka' – 'stručno lice'”, *Naša borba*, br. 14, 7. decembar 1941, str. 7.

67 R. N., „Kroz dnevnik jedne komunistkinje”, *Obnova*, 26. januar 1942, str. 6.

uticalo na opadanje morala u protivničkim redovima i delovalo obeshrabrujuće (Maslar, 1998: 65). Partizankama je naročito pripisivano da tokom borbi izgovaraju ružne i nepristojne reči (Baković Radosavljević, 2001: 130). Referent Ministarstva unutrašnjih dela za kosovsku oblast Jovan Brkić je, izveštavajući Nedića o borbama između partizana i odreda Srpske državne straže u Kuršumliji oktobra 1943, isticao veliko učešće žena u odredima i njihovu hrabrost, ali je smatrao i da su mnoge od njih bile u drugom stanju.

Reakcije i snažna odbojnost propagande prema partizankama ukazuju na duboke promene i otpor koji je izazivala pojava žena u uniformi. Dok je među muškim pripadnicima partizanskih odreda otpor prema partizankama postojao zbog poimanja ratovanja kao isključivo muškog posla (Sklevicky, 1996: 40), ideološki protivnici se uglavnom nisu obazirali na tu stranu problema, već su insistirali na nemoralnosti partizanki.

Kruti patrijarhalni stavovi, grubo manipulisanje i ostrašćena kritika komunističke politike prema ženama i, uopšte, prisustva žena u odredima imali su velikog uticaja na javno mnjenje. Propaganda o slobodnoj ljubavi, nemoralnom životu i surovosti partizanki trebalo je da spreči podršku Partizanskom pokretu i kod stanovništva stvori otpor prema njima, ali je istovremeno svedočila i o poimanju žene i njene uloge u društvu od strane autora takve propagande. Razlika između kolaboracionističkog, četničkog i partizanskog odnosa prema ženama u tom smislu može poslužiti i kao primer u sagledavanju politike ovih pokreta i snaga i njihovih suštinskih razlika.

Masovno učešće žena⁶⁸ u partizanskim odredima uticalo je na to da one postanu omiljena meta protivničke propagande, koja je insistirala na njihovoj nemoralnosti, promiskuitetu, izopačenosti i brutalnosti. Retorika o nemoralnosti partizanki sadržavala je značajne primese antisemitizma, a znala je da dosegne granice vulgarnosti. Istovremeno, ona je služila i kao opravdanje za seksualno zlostavljanje zarobljenih partizanki. Prisustvo žena u partizanskim odredima imalo je snažan psihološki efekat i delovalo je obeshrabrujuće na borbenu gotovost pripadnika suprotstavljenih snaga. Autori propagande, muškarci koji su tokom rata bili u pozadini, ispoljavali su ovim putem značajne frustracije i inferiornost koju su osećali u poređenju sa ženom u uniformi, ali i uopšte prema porastu društvenog značaja žena.

68 Procenjuje se da je na području Jugoslavije od 1941. do 1945. godine oko 100.000 žena stupilo u partizanske vojne redove, a da je tokom rata poginulo oko 25.000 i ranjeno oko 40.000 žena (Pantelić, 2011: 35).

IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa

Arhiv Srbije

- » Ministarstvo prosvete i vera 1941–1944, f 611, III pov. br. 505
- » Zbirka dokumenata Bezbednosno-informativne agencije, I-13; I-20; I-31; I-46, I-166

Istorijski arhiv Beograda

- » BdS, A-226; J-6054
- » Zbirka memoarske građe, 387

Vojni arhiv

- » Četnička arhiva, 12-3-10; 15a-2-39; 17-2-1; 19-7-1; 30-5-15; 58-5-37; 85-3-13; 104-2-14
- » Nedićeva arhiva, 165-11-3

Štampa i periodika

- » A. N. Provale u mesne komitete komunističke partije i S.K.O.J.-a u Nišu, Beloj Palanci, Leskovcu i Prokuplju. *Obnova*, 11. april 1942, str. 5.
- » Boljševizam protivnik porodice. Predavanje advokata Žvota Đermanovića u Valjevu. *Obnova*, 13. april 1943, str. 4.
- » E. M. Uloga žene u ratu. *Obnova*, 26. septembar 1941, str. 2.
- » Kroz ceo svet – Tiranija žene i film u današnjoj Americi. *Novo vreme*, 19. mart 1944, str. 6.
- » Komunizam i porodica – jedna dobra knjiga. *Obnova*, 25. februar 1942, str. 6.
- » Likvidacija „partizana“ u Srbiji. *Obnova*, 11. decembar 1941, str. 4.
- » M. N. Sovjetske žene kao robovi rada. *Novo vreme*, 18. april 1943, str. 3.
- » M. S. Hapšenje članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije. *Obnova*, 25. mart 1942, str. 5.
- » Među smederevskim „partizanima“. *Naša borba*, br. 13, 30. novembar 1941, str. 6.
- » Mlade devojke u službi svome narodu. *Kolo*, br. 15, 11. april 1942, str. 24–25.
- » Moralno trovanje mladeži. *Obnova*, 16. decembar 1941, str. 4.
- » N. Žena robinja. *Novo vreme*, 6. april 1943, str. 3.
- » Naoružane žene u boljševičkoj vojsci. *Novo vreme*, 6. avgust 1941, str. 2.
- » O. Milić. Zločini komunističkih zverova u dolini Uvca. *Obnova*, 9. mart 1942, str. 4.
- » O institutu slobodne ljubavi. *Obnova*, 1. decembar 1941, str. 4.
- » P. P. Cigani i komunisti. *Obnova*, 16. septembar 1941, str. 2.
- » „Partizanka“ – „stručno lice“. *Naša borba*, br. 14, 7. decembar 1941, str. 7.
- » Porodica i brak u sovjetskoj Rusiji. *Srpski narod*, br. 26, 10. jul 1943, str. 8.
- » Pozadina terorističke komunističke akcije u Srbiji. Šta otkrivaju zaplenjene komunističke arhive. *Obnova*, 31. oktobar 1941, str. 5.

- » Profesori i učitelji, kao šumski banditi. *Obnova*, 18. decembar 1941, str. 5.
- » R. N. Kroz dnevnik jedne komunistkinje. *Obnova*, 26. januar 1942, str. 6.
- » Socijalizacija žene. *Obnova*, 10. april 1943, str. 4.
- » Sovjeti formiraju sve više ženskih bataljona. *Obnova*, 12. januar 1943, str. 8.
- » Srpska žena nije krvoločna partizanka već dobra majka i žena. *Srpski narod*, br. 49, 18. decembar 1943, str. 8.
- » T. S. Banditi su vodili bakteriološki rat. *Obnova*, 10. januar 1942, str. 9.
- » Tragedija žene u boljševičkom poretku. *Obnova*, 13. april 1943, str. 2.
- » Šta sve otkriva život jednog žalosnog predstavnika naše prosvete. *Obnova*, 4. decembar 1941, str. 3.
- » Učešće žena u komunističkoj pobuni i njihova zverstva. *Obnova*, 22. septembar 1942, str. 3.
- » V. M. U šumama iznad Raške uhvaćeno pet školovanih devojaka koje su i moralno i fizički potpuno propale. *Novo vreme*, 12. jun 1942, str. 3.
- » Vaspitanje žene. *Obnova*, 19. jul 1941, str. 6.
- » Z. Mesner. Žene u sovjetskoj vojsci – Čeka i njene junakinje. *Obnova*, 20. avgust 1941, str. 3.
- » Z. S. Žena i porodica u Trećem Rajhu. *Obnova*, 1. oktobar 1942, str. 5.
- » Zašto smo posrnuli? *Obnova*, 1. avgust 1942, str. 4.
- » Zlatan M. Savatić. Žene zamenjuju muškarce. *Obnova*, 25. avgust 1942, str. 5.
- » Žena i rat. *Kolo*, br. 18, 2. maj 1942, str. 14–15.

Monografije, zbornici i članci

- » Baković Radosavljević, Milka. 2001. *Memoari jedne ravnogorke*, Čačak: Legenda.
- » Cvetković, Vita. 1978. *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Četvrti jul.
- » Davidović, Goran i Timotijević, Miloš. 2002–2004. *Zatamnjena prošlost. Istorija ravnogoraca čačanskog kraja*, I–III, Čačak-Gornji Milanovac-Kraljevo: Narodni muzej, Međuopštinski istorijski arhiv.
- » Dedijer, Vladimir. 1981. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II. Rijeka-Zagreb: Liburnija.
- » Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu 10. juni – 15 juli 1946. godine, 2001. Priredio Miodrag Zečević, I–III. Beograd: SUBNOR Jugoslavije.
- » Goldman, Wendy Z. 1995. *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917–1936*. New York: Cambridge University Press.
- » *Govori generala Milana Nedića – predsednika Vlade narodnog spasa*. 2006. Beograd.
- » Jovanović Stoimirović, Milan. *Dnevnik*, 1943, rukopis, Matica srpska.
- » *Jugoslovenska vojska u otadžbini na teritoriji okruga moravskog 1943–1944. Dokumenti*. 2006. Priredili Dobrivoje Jovanović, Dejan Tanić. Jagodina: Istorijski arhiv Jagodina.
- » Koljanin, Milan. 2003. Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941–1942. *Istorija 20. veka*, br. 1: 83–118.

Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944.

- » Marjanović, Jovan. 1963. *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- » Maslar, Slavko. 1998. *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951...* Beograd: Srpska reč.
- » Mešterović, Julka. 1968. *Lekarev dnevnik*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- » Mihailović, Dragoljub M. 1998. *Rat i mir Đenerala. Izabrani ratni spisi*, I–II. Priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević. Beograd: Srpska reč.
- » Milosavljević, Olivera. 2006. *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- » Nikolić, Kosta. 1999. *Istorija ravnogorskog pokreta 1941–1945*, I–III. Beograd: Srpska reč.
- » Nikolić, Kosta. 2009. *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji 1941–1943*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- » Pantelić, Ivana. 2011. *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Evoluta.
- » Petranović, Branko. 1992. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- » Petranović, Branko. 2000. *Strategija Draže Mihailovića 1941–1945*. Beograd: Otkrovenje.
- » Popović, Jelena. 1971. Učešće žena Beograda u Narodnooslobodilačkom pokretu. *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*: zbornik radova. Beograd, Istorijski arhiv Beograda: 143–156.
- » Porter, Cathy. 1980. *Alexandra Kollontai. A Biography*. London: Virago.
- » Rakić, Hranislav. 1979. *Revolucionarni omladinski pokret leskovačkog kraja 1941–1945*, Leskovac: Narodni muzej.
- » Ristović, Milan. 2009. Položaj žena u ideološko-propagandnom rečniku kolaboracionističkog režima u Srbiji u Drugom svetskom ratu, *Tokovi istorije*, br. 3: 20–32.
- » Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka.
- » *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta, Izbor*. 2003. Prevod i pogovor Nikola Živković. Beograd: Službeni list SCG.
- » Stanišić, Mihailo. 1998. Stavovi (ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup. Beograd: 342–352.
- » Škodrić, Ljubinka. 2015. „Društvena odgovornost srpske žene za naš državni slom“. Žensko pitanje u kolaboracionističkoj štampi. Priredio Aleksandar Stojanović, *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*. Beograd, Filip Višnjić: 289–311.
- » Tepavac, Mirko. 2012. *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*. Zagreb: Razlog.
- » Tomašević, Jozo. 1979. *Četnici u Drugom svetskom ratu*. Zagreb: Liber.
- » *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV-4, 1985. Beograd: Vojnoistorijski institut. (Zbornik NOR-a)

Milica Sekulović*

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Presentation of women in the high school text books for Serbian language edited by Milan Šević at the end of the 19th and the beginning of the 20th century

Apstrakt: Cilj rada jeste da rasvetli i rekonstruiše predstavu ženskog pola u čitankama za srpski jezik priređivača M. Ševića. Čitanke su priređene na samom prelazu vekova i namenjene su srednjoškolskoj omladini. U svrhu predmeta proučavanja korišćena je deskriptivna metoda i kvantitativno-kvalitativna tehnika analize sadržaja koncentrisana oko ispitivanja brojčanog odnosa muških i ženskih likova, njihovih uloga u porodičnom i socijalnom kontekstu, kao i osobina koje su im pripisane. Rezultati pokazuju da je prisutnost muških likova u odnosu na ženske 4,5 puta veća, dok je predstava polova rodno pristrasna. Čitanke, iako nastaju u periodu koji nagoveštava progresivne pomake po pitanju redefinisanja statusa žena, ostaju u okvirima tradicionalnih uloga i opisa žena.

Ključne reči: Milan Šević, rodna analiza čitanki

Abstract: The paper analyses the presentation of women given in the high school text books for Serbian language edited by Milan Šević. The author of the paper applies descriptive method and content analysis concerning the presentations of women's roles in family and in society given in the text books, and summarizes characteristics assigned to them. The results show that the presence of male characters in relation to women is 4.5 times higher while the text/books are gender biased. Although occurring in the period of modernization marked by the noticeable improvements in women's social position, the textbooks remain within the limits of the traditional role of women.

Keywords: Milan Šević, gender analysis of textbooks

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Studentkinja četvrte godine pedagogije
milica.sekulovic9@gmail.com

Uvod

Razumevanje karakteristika konteksta u kome su nastale čitanke za srpski jezik priređivača M. Ševića značajno je radi potpunijeg razumevanja njihove prirode. Taj kontekst se, pre svega, odnosi na tadašnje društveno-političke i prosvetne okolnosti Kraljevine Srbije. Na planu društvenih i političkih zbivanja tadašnja Kraljevina Srbija, na čelu sa poslednjim članom dinastije Obrenović, ulazi u nov i buran period svog postojanja. Iz perspektive unutrašnje politike, vladavina kralja Aleksandra protekla je u njegovoj težnji za uspostavljanjem ličnog režima i radikalizacijom političkih odnosa. Sve to rezultira nestabilnošću i nezadovoljstvom njegovih političkih oponenta. Stoga će prvu deceniju novog veka obeležiti egzekucija kralja Aleksandra i kraljice Drage Mašin i smena dinastija, da bi, ubrzo zatim, usledio Carinski rat sa Austrougarskom i aneksiona kriza. Turbulencije na planu unutrašnje politike tako prelaze na domen spoljnih odnosa i kulminiraju početkom balkanskih ratova 1912. godine, vođenih između balkanskih saveznika i Turskog carstva. Period parlamentarne demokratije, koji je usledio posle povratka dinastije Karađorđević, imao je značajne implikacije na raspoloženje javnosti: to je doba slobode misli i izražavanja, što utiče i na atmosferu u školama, posebno srednjim (Ilić, 2010: 179). Maga Magazinović, umetnica, socijalistkinja i feministkinja, isticala je izuzetnu političku zrelost tadašnje omladine koja je znala da joj život umnogome zavisi od angažovanosti (Magazinović, 2000: 13). Konzervativni vladajući krugovi pristupili su reviziji školskog zakonodavstva s ciljem da smanje priliv širih slojeva u srednje škole i umanje mogućnost njihovog aktivnijeg društveno-političkog delovanja. Tako je 1898. godine donet Zakon o srednjim školama, koji, pored objedinjavanja gimnazija i realki, ograničavanja broja državnih škola, snižavanja starosnih granica učenika, predviđa i „ponovno zabranjivanje upisa ženskoj deci“ (Ćunković, 1970: 167). Statistički podaci o obuhvatu učenika srednjim školama za 1899/1900. godinu pokazuju da u 11 gimnazija uči 3.851 učenik, a svega 158 učenica (Ćunković, 1970: 171). Učenici nižih razreda srednje škole, kojima su čitanke M. Ševića namenjene, starosti su od 11 do 14 godina, dominantno muškog pola i pripadnici srednjih i viših društvenih slojeva. Obrazovanjem u srednjoj školi bilo je predviđeno sticanje dovoljno obimnog i sistematičnog znanja za školovanje na višim nivoima.

Na planu borbe za ženska prava (ali ne kao zagovornica „radikalnog feminizma“) u tom periodu radi Maga Magazinović, a na planu pedagoške misli i delatnosti deluje eminentni srpski pedagog i književnik M. Šević (1866–1934).

Dela M. Ševića obeležila su srpski pedagoški diskurs u poslednjoj deceniji XIX i prvim decenijama XX veka. Njegova dela ne spadaju samo u oblast udžbeničke literature već pripadaju domenima opšte pedagogije, istorije pedagogije, kao i literarne istorije i književne kritike (Vujsić Živković, 2007: 3). U periodu od 1898. do 1903. godine, Šević priređuje komplet čitanki za niže razrede srednjih škola,¹ koje su bile u upotrebi u periodu koji se u ovom radu razmatra. Sve Ševićeve čitanke slede identičnu formalnu koncepciju – sadrže od deset do četrnaest odeljaka, među kojima dominiraju tekstovi iz usmene književnosti (Kolaković, 2007: 154). Sadržaji su koncipirani oko sledećih poglavlja: „Priče i gatke“, „Basne“, „Narodni život i običaji“, „Predanje i povesnica“, „Pošalice“, „Pripovetke“, „Zemljopis“, „Pesme“, „Poslovice i pitalice“, „Zagonetke“, „Gatalice“ i „Igre“ (samo u čitankama za prvi i drugi razred). Centralna tema svake čitanke bila je srpska prošlost, počevši od istorijskih pripovetki iz doba Kosovske bitke i Marka Kraljevića do novijih dešavanja u srpskoj istoriji. Ovakva tematika čitanki uređena je po propozicijama Nastavnog plana i programa iz 1898. godine, kojim se akcenat stavlja na književnost i sadržaje istorijskog karaktera (Ilić, 2010: 213). Obim svakog poglavlja se razlikuje, a prevalenciju imaju poglavlja „Pesme“ (41%) i „Predanje i povesnica“ (9,4%). Poglavlja sa najmanjim udelom u sadržaju jesu „Igre“ (1,5%) i „Uzrečice“ (0,3%). Uvid u *rodnu distribuciju* autora u čitankama pokazuje da od ukupno 123 autora piše samo jedna autorka – Hristina Ristićeva, sa vrlo kratkom pesmom „Veče“ u čitanci za III razred.

Neki od argumenata koji za analizu kvalifikuju upravo ovaj komplet čitanki tiču se i njihove „podobnosti“ za korišćenje, koju je procenio Glavni prosvetni savet. Reč je o savetodavnom organu pri Ministarstvu prosvete, osnovanom 1880.godine, u čijoj su kompetenciji i nadležnosti bila pitanja koja se vezuju za zakonske predloge i rad u školama. Da bi udžbenik prošao recenziju Glavnog prosvetnog saveta, morao je da zadovolji visoke estetske i pedagoške kriterijume. Tako je, na primer, 1901. godine o čitanci za treći razred referisao P. P. Đorđević,² koji pohvalno ističe činjenicu da su čitanke u pogledu autorstva raznovrsne jer pišu autori i iz srpskih i iz hrvatskih krajeva. Čitanke su namenjivane nastavi maternjeg jezika koji je, prema Nastavnom planu i programu iz 1898. godine, zauzimao najveći fond časova, a to ga je postavilo na centralno mesto. Takođe, država i prosvetne vlasti smatrale su srednje škole institucijama od izuzetnog nacionalnog značaja (Ilić, 2010: 146).

1 Čitanke su trenutno vlasništvo biblioteke Odeljenja za pedagogiju i Pedagoškog muzeja.

2 Prosvetni glasnik (1901/I), br. 3, str. 337; prema Ilić, 2010: 214).

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Budući da je srednjoškolska omladina bila grupacija iz koje se regrutuje buduća intelektualna elita, značajno je analizirati kakva je predstava o ženskom polu emitovana muškoj, a kakva malobrojnoj ženskoj učeničkoj populaciji. Razmatranje pomenutog pitanja značajno je iz više razloga. Podseća nas na činjenicu da svaka društvena pojava ima svoju istorijsku genezu i da je potrebno da savremene intervencije unapređenja položaja žena imaju u vidu uzroke koji dovode do neravnopravnosti. Predstavlja još jedan od mnogih poziva da se sadržaji aktuelnih udžbenika preispitaju iz pozicije njihove usklađenosti sa obrazovnom politikom koja, bar u zakonodavnoj sferi, insistira na ravnopravnom tretmanu svih „konzumenata“ obrazovnog sistema. U ovom slučaju, radi se o rodnoj ravnopravnosti kao bitnoj dimenziji kvaliteta udžbenika. Međutim, pravna regulativa često, nažalost, i nije garant implementacije prava u praksi, pa je ključno zalaganje da ona postane pravilnost i da se izbegnu proizvoljnosti u tumačenju i sprovođenju. Podseća nas da obrazovni sistem, pored zvaničnog nastavnog plana i programa, nudi i latentne aspekte koji na nesvesnom nivou komuniciraju i prenose učenicima određene ideje i vrednosti grupacije koja u tom trenutku (ili istorijski) ima društvenu moć. Tako obrazovni sistem „skriva“ čitav jedan podrazumevani odnosno prećutni sistem znanja i uverenja o društvenim odnosima i kulturnim vrednostima koje nisu eksplicitno verbalizovane politikom obrazovnih propisa niti konkretnim i vidljivim nastavnim sadržajima (Jarić, 2014: 20). Ovakva se pojava savremenijim jezikom u pedagogiji i sociologiji obrazovanja označava pojmom *skriveni kurikulum* (eng. *hidden curriculum*).³ Iako je to, pre svega, implicitna forma uticaja na učnike, nikako nas ne lišava odgovornosti da se, čak sa većom pažnjom i kritičkom analizom, usmerimo na poruke koje čine sadržaj udžbenika i ocenimo ih sa stanovišta pedagoške, psihološke i etičke vrednosti. Obrazovni sistem moramo posmatrati kao polugu za razvoj kulture i prakse demokratije i ljudskih prava (Pešikan, 2003: 173). I, možda najbitnije, podseća nas da „žensko pitanje“ nije samo žensko, kako ga mnogi tumače, već pitanje „od opštedruštvenog značaja“ (Mijović, 2003: 228).

Mnogobrojna istraživanja poslednjih godina na ovu temu rađena su u Iranu. Rodna pristrasnost je i danas veoma prisutna u većini društava, posebno u zemljama u razvoju. Predrasude i pristrasnost u većini slučajeva idu u

³ Stvarnim začetnikom sistemski artikulisanog kritičkog preispitivanja socijalnih i kulturnih implikacija obrazovanja putem problematizacije *skrivenog kurikuluma* smatra se sociolog Filip Džekson i njegovo delo *Life in Classrooms* iz 1968. godine (Jackson, 1968; prema: Jarić, 2014: 21).

prilog muškaraca, a protiv žena (Amini, 2012: 134). U svom istraživanju predstave o polovima u udžbenicima za engleski jezik u Iranu, Mahnaz Hall rodnu pristrasnost koristi u sinonimnom značenju kao i seksizam, i definiše ih kao načine da se muškarci i žene predstave nejednako tako da su pripadnici jednog pola (ženskog) predstavljeni kao manje kompletna i kompleksna bića, sa manje prava od pripadnika muškog pola (Hall, 2014: 253). Gharbavi ističe da rodna pristrasnost i stereotipije imaju štetan uticaj na učenice, a to uključuje osećaj isključenosti, devalviranja, niskih očekivanja i odbačenosti (Gharbavi, 2012: 42). Načine na koje se rodna pristrasnost manifestuje u udžbenicima analizirala je Porreca (1984) kroz kategorije kao što su, prvenstvo, *racio* ženskih i muških likova, zatim aktivnosti, frekvencije muških i ženskih imenica (Porreca, 1989; prema Gharbavi, 2012: 44). Za potrebe ispitivanja predstave ženskog pola u ovom radu biće korišćena slična operacionalizacija kroz kategorije: *racio* muških i ženskih likova, aktivnosti, uloge u porodičnom i socijalnom kontekstu, opisi ženskih likova (kao način da se utvdi kako jezik koji nije rodno senzitivna podržava rodnu pristrasnost) i odnos muških prema ženskim likovima. Rezultati istraživanja u Srbiji koja su se bavila ovom tematikom pokazuju da se uvrežena predstava o polovima vrlo teško menja i da je ishod takvih promena u korist ženskog pola neizvestan. Neka od istraživanja udžbenika za maternji jezik, koja su u Srbiji u poslednje dve decenije rađena, sumiraju sledeću činjenicu: „U udžbeniku nije temeljno promenjen odnos prema ženi, on je još uvek tradicionalan, aktivnosti kojima se one bave su neodređene, više pripadaju domaćoj sferi, a raspon aktivnosti je uži nego za muškarce“ (Marinković i Pešikan, 1999: 10). Isto tako analiza *Bukvara*, kao prvog i najvažnijeg udžbenika s kojim se učenici susreću i započinju svoju školsku „karijeru“, pokazuje da „obrasci muških i ženskih uloga ni najmanje ne odstupaju od patrijarhalnog stereotipa. Malobrojnije, kao manje vredne, ženske uloge se prvenstveno ograničavaju na porodične okvire [...]“ (Jarić, 1994: 109).

Metodološki okvir istraživanja

Teza koju ovim radom nastojim da proverim tiče se pretpostavke da je u okviru kompleta čitanki za srednje škole, koje su bile u upotrebi od 1898. godine do kraja balkanskih ratova, ponuđena devalvirana predstava ženskog pola, građena pristrasnim jezikom udžbenika i odabirom sadržaja koji nesumnjivo privileguju muški lik. Zvanični cilj nastave srpskog jezika i svake posebne čitanke bio je, kako se u čitanci za I razred srednjih škola ističe, „razvoj

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

nacionalnog čuvstva i potreba da se tom čuvstvu dâ što stamenija sadržina".⁴ Tako koncipiran cilj obrazovanja izvire iz tadašnjeg planskog jačanja državotvornih tendencija i potrebe za nacionalnim osvešćenjem i stvaranjem nacionalnog jedinstva. Ševićeve čitanke zamišljene su upravo kao sredstvo da se pomenuti cilj ostvari (Ilić, 2010: 151). Stoga, čini se da su razumevanje tog cilja i aktivitet u skladu s njim namenjeni pre svega muškoj učeničkoj populaciji kao vojno mobilnom i „jačem” polu, kadrom da svoju lojalnost demonstrira i na bojnopolju. Kakva je onda uloga ženskog pola i na koji način se od njega očekuje da na pomenuti cilj odgovori? Radi rekonstrukcije predstave koja obavlja ženske likove u okviru sve četiri čitanke za nastavu maternjeg jezika korišću deskriptivni metodološki postupak i tehniku analize sadržaja. Pri tome, sprovedu kvalitativnu i kvantitativnu analizu sadržaja s ciljem da se što potpunije opiše položaj žena u obrazovnom sistemu. Kategorije oko kojih će istraživanje biti koncentrisano jesu: (1) *Racio muških i ženskih likova u porodičnom i socijalnom prostoru*, prikazan putem njihovog procentualnog učešća u sadržajima čitanki, (2) *Porodične i socijalne uloge koje se pripisuju ženskim likovima* i (3) *Aktivnosti koje se vezuju za ženske likove*. Na tri iznese-na pitanja ponudiću odgovor kvantitativnom analizom sadržaja primenjenom na jedinicama sve četiri čitanke. Rezultati će biti numerički prikazani u okviru priloženih dijagrama.

Kvalitativnom analizom pokušaću da odgovorim na sledeća pitanja: (4) *Kako izgledaju opisi ženskih likova?* i (5) *Kakav je odnos muških prema ženskim likovima?* Odgovorom na ta pitanja ponudiću uvid u sadržaj latentnih poruka koje učenicama nude određene identitete i poželjne obrasce ponašanja.

Sociolog Đuro Šušnjić u svom delu *Ribari ljudskih duša* navodi nekoliko ključnih osobina ubedljive poruke: *izrečena od strane autoriteta, emocionalno obojena i često ponavljana* (Šušnjić, 1995: 72–81), pa će i poruke tekstova čitanki biti razmatrane kroz neke od dimenzija ubedljivosti.

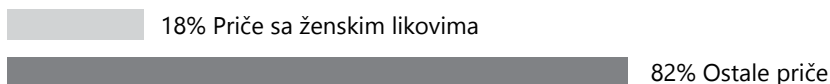
Prikaz i interpretacija rezultata

Racio muških i ženskih likova u porodičnom i socijalnom prostoru

Pažljivim prebrojavanjem i analizom pojavljivanja muških i ženskih likova u okviru poglavlja svih čitanki dobija se dramatičan rezultat prikazan na sledećem dijagramu:

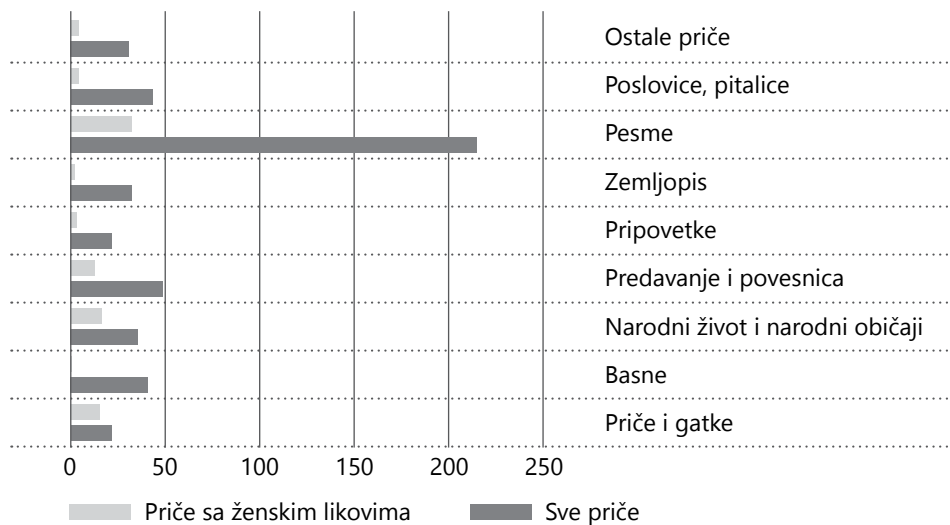
4 M. Šević, *Srpska čitanka za srednje škole*, knj.1, Državna štamparija, Beograd, 1902. godina.

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Dijagram 1: Učešće priča sa ženskim likovima u ukupnom broju svih poglavlja

Ovakva procentualna dominacija od 82% u korist pojavljivanja muških likova u porodičnom i socijalnom kontekstu vrlo je indikativan nalaz. Muški likovi su prisutni do četiri i po puta više nego ženski, što je prvi podatak o subordiniranosti ženskih likova u odnosu na muške. Važno je spomenuti da na slično stanje nailazimo i u tadašnjem školskom sistemu, koji je uslovio deprivilegovan položaj učenica, o čemu je bilo reči u uvodnom razmatranju. Stoga je navedeni nalaz prva potvrda činjenice koja se naslućuje u uvodnom delu, a to je da je reč o jednom patrijarhalnom sistemu. Uvidom u prisutnost ženskih likova u svakom poglavlju posebno dobija se nalaz predstavljen na sledećem dijagramu:

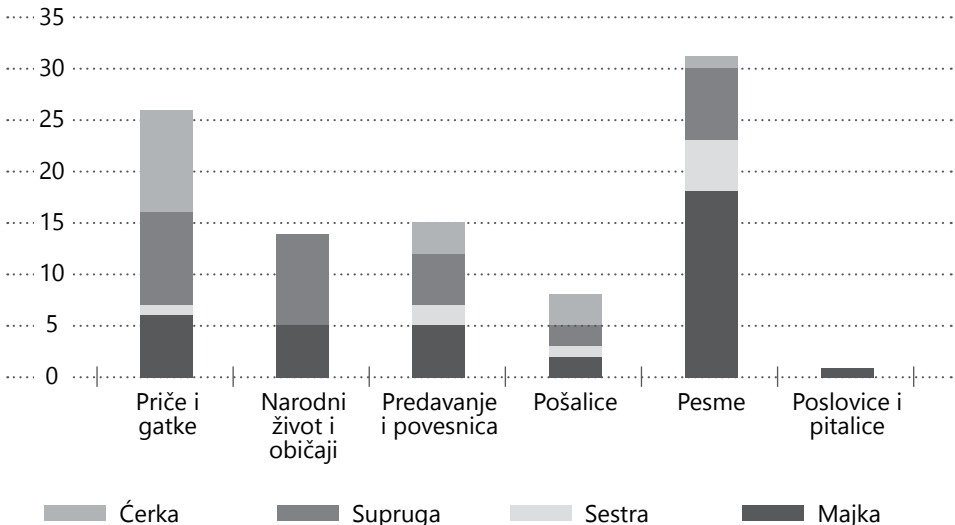
Dijagram 2: Paralelan prikaz raspodele frekvencija svih priča i priča sa ženskim likovima po poglavljima

U okviru poglavlja „Pesme“ najveća je učestalost pojavljivanja ženskih likova, kao i u okviru poglavlja „Predanje i povesnica“ i „Narodni život i običaji“. Od ukupno 92 priče u kojima je prikazan ženski lik, u čak 72 muški lik ima prvenstvo spominjanja. To ukazuje na činjenicu da su, čak i na malom „ženskom prostoru“ od 18%, muški likovi dominantni.

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Porodične i socijalne uloge koje se dominantno pripisuju ženskim likovima

Ženski likovi su u okviru svih sadržaja najčešće određeni preko porodično-rodbinskih veza. Primarno se ističe uloga *majke* i *supruga*, što je povezano s njihovom reproduktivnom funkcijom i isticanjem biološkog a ne socijalnog bića žene, ali i funkcijom osobe koja brine o domaćinstvu, što prilično ograničava prostore u kojima se one kreću na kućne, zatvorene. Ženski likovi su tako upućeni pre svega na decu i muža, a bivaju identifikovani preko bračnog statusa. Tako je ženski lik u 38 slučajeva u ulozi majke, u 32 slučaja u ulozi supruge, 18 puta u ulozi ćerke, a u ulozi sestre i drugim rodbinskim i porodičnim ulogama (snaja, strina, maćeha, svekrva) ukupno 19 puta. Ako se ti podaci predstave dijagramom, i to sa uvidom u svako poglavlje posebno, dobija se sledeći prikaz:

Dijagram 3: Raspodela porodičnih uloga ženskih likova u poglavljima čitanki⁵

Na ovaj način dolazi se do nalaza da se u formi pesme najčešće šalje poruka učenicama (a i učenicima) kako su njihova najbitnija ostvarenja majčinstvo i

⁵ Na ovom dijagramu prikazana su dva kriterijuma po kojima raspodeljujemo priče sa ženskim likovima (po poglavljima i po ulogama). S datog grafikona može se vizuelno sagledati i struktura svake frekvencije u zavisnosti od toga koju ulogu ženski lik u priči nosi.

bračna veza, dok se najviše kroz formu kratkih priča i gatki podsećaju na bitnu ulogu ćerke. Uloga sestre se najređe spominje od prikazanih.

Istorijsko-mitska uloga žene koja je, uzgred, prisutna u okviru čitanki (ali u svega 2,49%, i to zahvaljujući istorijskoj tematici čitanci), u velikom broju slučajeva je „svetla tačka“ koja predstavlja ženski lik kao uključen u socijalni život, koji poseduje visoko cenjene osobine i koji je vođen racionalnim, a ne samo emotivnim i nagonским snagama. Ženski likovi se, u prethodno navedenim ulogama, javljaju kao „lica u masi“, a takvu tendenciju Knudsen objašnjava činjenicom da ženski likovi uzimaju kolektivan identitet koji je u funkciji poricanja njihove individualnosti (Kuzmic, 2000; prema Knudsen, 2005: 75). One nisu opisane individualno, već su češće prikazane kao majke, supruge, sestre – dok su istorijsko-mitski ženski likovi prikazani *individualno*, s ciljem da se naglasi njihova istorijska uloga (Knudsen, 2005: 72). Istorijsko-mitski ženski likovi, naime, uživaju vladarske prerogative, imaju savetodavnu funkciju, učestvuju u donošenju odluka (carica Milica) i obrazovani su; visoko su cenjeni u okviru porodice kao, na primer, knjeginja Ljubica, u čiju čast njen sin knez Mihailo daje značajne priloge manastiru Krušedol u pripovesti *Predaja gradova* (str. 53, knjiga druga). U pesmi *Zidanje Ravanice* minuciozno se (što je izuzetak za ženske likove) opisuju i statusni simboli carice Milice:

„Lako šeta po carskom divanu,
na njojzi je do devet ćemera,
ispod grla do devet đerdana,
a na glavi devet perišana,
povrh toga kruna pozlačena,
a u njojzi tri kamena draga“.

(*Zidanje Ravanice*, knjiga druga, str. 125)

Carica Mara uživala je veliku čast kod Dubrovčana: „Veoma je zanimljivo da su Dubrovčani smatrali caricu Maru kao naslednicu starih srpskih vladalaca, i da im je njena naredba vredila kao novo raspoloženje sa jednim amanetom careva srpskih“ (str. 43, knjiga treća), dok se uz njeno ime navode pridevi *blagočastiva* i *bogoljubiva*. I pored ovakvih primera, postavlja se pitanje koliko je moguće da se učenice više identifikuju sa ovakvim ulogama, s obzirom na njihovu nisku frekventnost i veliku istorijsku distancu. Ipak, pošto su poruke poslate od takvih autoriteta, ostaje nada da imaju dovoljno snažan pozitivan efekat.

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Aktivnosti koje se vezuju za ženske likove

Najdominantnije od svih aktivnosti ženskih likova jesu one vezane za održavanje domaćinstva i negu porodice. Takav podatak logički pristaje najfrekventnijim ulogama majke i supruge. Aktivnosti odmora uopšte nema, dok ono što deluje kao rasonoda (pevanje, igranje *dodola*) ili igre uloga (u zanatima) zapravo nisu slobodne aktivnosti već *obredne*, usmerene i zahtevaju veće fizičko angažovanje. U svečanostima i praznicima žene učestvuju *periferno*, pomažući isključivo oko pripreme. Tipične ženske obaveze koje su inače vrlo stereotipne jesu *šivenje, mešenje hleba, prostiranje slame, hranjenje živine, češljanje vune, skupljanje prosa, pranje odeće i poda*. Ekstremni primeri fizičkog rada u domaćinstvu javljaju se u bajci *Pepeljuga* (str. 1–5, knjiga treća) kao i u pesmi *Božić* (str. 114, knjiga prva). Jedino istorijsko-mitski ženski likovi gotovo nikad nisu okupirani kućnim aktivnostima i poslovima. Ono što je upečatljivo jeste uvid da se ni u jednoj igri koja zahteva fizičku spretnost i naprezanje ne uključuju devojke i devojčice već *samo* momci. Pomalo ironična je činjenica da su kućni poslovi u kojima su žene angažovane zapravo značajno fizički zahtevniji od muških igara *Ptica, Ropice* i *Skoka s mjesta i skoka tračke*. I Pešikan sličano zapaža (2006) da užbenici, na taj način, prezentuju dečaka u „tradicionalnoj“ ulozi kao fizički aktivnijeg, sa više energije i izloženog riziku (Pešikan, 2006: 10).

Opisi ženskih likova

Pridevi koji se koriste pri određenju ženskih likova kreću se od pozitivnih, stereotipnih pa sve do uvredljivih. Prve dve kategorije, pozitivni i stereotipni, svakako služe da „podsete“ kakva žena treba da bude i kakvo joj ponašanje i izgled pristaju. Tako se u nizu prideva i javljaju sledeći: *stara, lepa, vredna, mudra, razborita (duha), krotka, mlada, dobra, pobožna, setna, vesela, hitra, ponosita, stidna, prelepa, vjerna, vešta, blagočastiva, bogoljubiva*. Pridevi koji se uglavnom ponavljaju vezani su za rad i vrednoću kao poželjne osobine, ali i mirnoću i krotkost. Fizički opis ženskih likova izrazito je stereotipan. Možda je najbolji primer za to pesma *Ženidba Milića Barjaktara* iz čitanke za IV razred (str. 205), u kojoj *buduća ljuba* nosi sledeće epitete:

„Tanka struka, a visoka stasa,
Kosa joj kita ibrišima,
Oči su joj dva draga kamena,
Obrvice s mora pijavice,

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Sred obraza rumena ružica,
Zubi su joj dva niza bisera”.

(Vuk S. Karadžić, *Ženidba Milića Barjaktara*, knjiga četvrta, str. 205).

Ostali se stereotipni fizički opisi pretežno koriste pridevima *mlada, bela, golubica, paunica, lepa kao stručak cveta, umiljata, grlica*. Većina ovih prideva predstavlja ulogu ženskog pola kao isključivo dekorativnu.

Negativne prideve i pejorative upotrebljavane za opis ženskih likova karakteriše visoka emocionalna zasićenost, koja pojačava njihovu ubedljivost. Neki od tih prideva su *gubava, matora, devojčura, ružna, bolesna, nesrećna, uplakana, stara, slaba, ucveljena, nepobožna, bahata, zla, sirotna, samcata, zle (sreće), žalostiva, mrtva* i služe za opisivanje kako izgleda i osobina, tako i karaktera. Takođe, žene su prikazane i kao inicijatori sukoba, na primer, u predanju *Kosovski boj*, gde je opisano kako je „Vukova žena Mara, narečena Vidosava, udarila Miloševu ženu Jelu” (knjiga prva, str. 41), što je bila uvertira u kasniji spor između Vuka Brankovića i Miloša Obilića.

Takođe, područje emocija dominatno pripada ženskim likovima. Gotovo sve emocije vezane su za ljubav prema deci (osobito prema muškom detetu), patnju zbog porodičnih okolnosti, zabrinutost. Sreća i zadovoljstvo gotovo da izostaju. Ljubav majke prema sinu posebno je opevana u pesmama *Predrag i Nenad, Srpska majka, Majka sinu kod kolenke*:

„Buji, paji, moje Srpče malo,
Ne bi l' skoro sankom ojačalo,
Da iskočiš iz kolenke, sine,
Da pokupiš po svetu vrline,
Da se pustiš sam na svoja krila,
Jer te je majka rodu namenila!”

(J. J. Zmaj, *Majka sinu kod kolenke*, knjiga treća, str. 133)

ili

„Na mekom toplom krilu,
Jedinka sina njija,
Ljubi ga noć i dan,
Pesmom mu sladi san,
... Topi se od milina,
Kraj sina jedinoga”.

(J. J. Zmaj, *Srpska majka*, knjiga treća, str. 138).

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Ovakvi opisi na relaciji majka–sin ukazuju ne samo na tople odnose i trenutke sreće uz sina već šalju i visoko emocionalno zasićene poruke o poželjnost muškog deteta. Muško dete je poželjno roditi, a zlo naneto isključivo njemu majke dramatično doživljavaju. Kao najekstremniji primer majčinske patnje i strepnje zbog sinova jesu pesme *Smrt majke Jugovića* i *Ropstvo Janković Stojana* u čitanci za II i III razred, u kojima majke umiru kada dobiju vesti o svojim sinovima:

„Kad ugleda svog Stojana sina,
Mrtva majka na zemljicu pade”.

(Vuk. S. Karadžić, *Ropstvo Janković Stojana*, knjiga treća, str. 167)

„Al’ tu majka odoljet’ ne mogla,
Prepuče joj srce od žalosti,
Za svojijeh devet Jugovića”.

(*Smrt Majke Jugovića*, knjiga druga, str. 133)

Redak primer majčinske ljubavi i patnje za ćerkom dat je u pesmi *Ženidba Milića Barjaktara*:

„Zaplaka se devojačka majka,
A kroz suze tužno govorila:
Mio zete, Milić-barjaktare!
Niti sam je od zlata salila,
Niti sam je od srebra skovala,
Niti sam je od sunca otela,
Već mi je Bog od srca dao”.

(Vuk S.Karadžić, *Ženidba Milića Barjaktara*, knjiga četvrta, str. 207)

Odnos muških prema ženskim likovima

Subordiniranost, preterana zaštićenost, ali i fizička agresija ključne su dimenzije odnosa na relaciji muški – ženski lik. O podređenom položaju ženskih likova svedoči njihovo već navedeno prisustvo od svega 18%, njihove rodne uloge vezane za manuelni rad i retki opisi njihove pripadnosti višim društvenim slojevima, za razliku od muških likova. Preterana zaštićenost ženskih likova čest je motiv bajki. Tako, npr., u bajci *Čardak ni na nebu ni na zemlji* nailazimo na sledeći opis: „Bio jedan car, pa imao tri sina i jednu ćerku, koju je u kavezu hranio i čuvao kao oči u glavi” (knjiga prva, str. 5).

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

U svom delu *Značenje bajki* Bruno Betelhajm navodi da, pored psiholoških (nerazrešene edipalne težnje, fiksacije), takvi opisi ukazuju na nezrelost ženskih likova u bajkama i nespremnost da napuste dom i oca i ostvare zrele emotivne kontakte (Betelhajm, 1979: 331).

Još jedan motiv koji se sreće u bajkama i pričama u čitankama, a vezan je za odnose muških i ženskih likova, jeste *davanje šćeri na dar* kao nagrada za muškarca-spasioca. Betelhajm zapaža da su takvi motivi veoma prisutni, kao na primer i u bajci *Pepeljuga* u čitanci za treći razred, i da nas ostavljaju u neizvesnosti u pogledu osećanja junakinja, kao da namerno izbegavaju da kažu da li one gaje neka osećanja (Betelhajm, 1979: 302).

Fizička i verbalna agresija takođe se javljaju kao jedan od načina ophođenja prema ženskim likovima. Takvih primera ima u čitankama za sva četiri razreda, a sledeća dva su najdrastičnija:

„Poteže se buzdovanom Marko
Pustimice dobro neštedice,
Belu vilu međ' pleći udari,
Obori je na zemljicu čarnu,
Pa je stade biti buzdovanom,
Prevrće je s desne na lijevu,
Pak je bije šestoperom zlatnim”.

(Vuk S. Karadžić, *Kraljević Marko i vila*, knjiga prva, str. 125)

„Uхватите Јелену,
Поноситу госпођу,
За грло јој вежите,
То студено каменје,
Нечастиве ђаволе,
Нек је возе по мучи,
Као шајку по мору”.

(*Ljuba bogatoga Gavana*, knjiga druga, str. 117)

Primeri uvažavanja su ređi i prisutni prema pomenutim istorijsko-mitskim ličnostima knjeginji Milici, knjeginji Ljubici, carici Mari, kao i Oliveri, kćerki kneza Lazara. Tako Olivera uživa poštovanje svoga supruga cara Bajazita, koji joj daje određene beneficije: „Omilevši Bajazitu Olivera je svojoj majci knjeginji Milici i svome bratu, knezu, kasnije despotu Stefanu, činila usluga, koje

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

mi zacelo i ne slutimo" (Stojan Novaković, *Carica Mara*, knjiga treća, str. 39). Nažalost, opet se primećuje da je vaspitno dejstvo ovakvih poruka slabije zbog toga što su ređe, a tipičan ženski lik (sa kojim će se učenice pre identifikovati) često lišen individualnosti.

Zaključak

Rekonstrukcija predstave koja je o ženskom polu građena i ponuđena kao model učenicima u srpskim srednjim školama na samom početku XX veka ukazuje na postojanje rodne pristrasnosti i daje potvrdu o istorijski neravnopravnom položaju žena. Dok u istom periodu (1900. godina) švedska pedagoškinja i književnica Elen Kej u svom kapitalnom delu *Vek deteta* najavljuje epohu u kojoj će žena i dete trijumfovati, tadašnja Kraljevina Srbija i njen školski sistem još se nisu udaljili od srednjovekovne predstave o ženi (uprkos procesima modernizacije, koji započinju već za vreme ustavobraniteljskog režima). Položaj žene u Srbiji s kraja XIX veka je nezavidan – bez prava glasa, ograničene i slabe društvene moći, podređena materinskim i bračnim obavezama. Školski sistem takođe ne otvara prostor za afirmaciju žena. Reorganizacija školstva pod ministrom Androm Nikolićem imala je restriktivan karakter po pitanju školovanja učenica (Božinović, 1996: 57). Ševići udžbenici stoga reflektuju atmosferu tadašnjeg društva, ali ne smemo zaboraviti i da osiguravaju da se takva atmosfera dalje reprodukuje. Muški likovi su akteri priča u čak 82% slučajeva. Osobe ženskog pola prikazane su izrazito stereotipno, najčešće u ulozi majke i supruge, uključene u aktivnosti vezane za domaćinstvo, pa su tako iz perspektive pola kao kategorije žene i muškarci fiksirani za njihove „tradicionalne“ uloge. Aktivnosti koje žena obavlja ne zahtevaju intelektualni već fizički napor, od karakternih osobina se favorizuju stidljivost i submisivnost, a kolektivni identitet koji im se pripisuje guši njihovu individualnost. Privilegovan položaj imaju jedino istorijsko-mitski ženski likovi, prisutni u svega 2,49% slučajeva. Ovakva predstava ženskog pola u udžbenicima, kao i što je u uvodu navedeno, vrlo se teško menja, budući da su kroz istoriju tradicionalni opisi i uloge često konstanta svih predstava polova u udžbenicima.

Predstava ženskog pola u čitankama za srednje škole priređivača Milana Ševića krajem XIX i početkom XX veka

Literatura

- » Amini, M. 2012. Genderbias in the Iranian High School EFL Textbooks, in *English lanuage teaching*, Vol. 5, br.2, str. 134–147.
- » Betelhajm, B. 1979. *Značenje bajki*. Beograd: Jugoslavija.
- » Božinović, N. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Pinkpress.
- » Ćunković, S. 1970. *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd: Pedagoški muzej.
- » Gharbavi, Abdullah 2012. A content analysis of textbooks: Investigating gender bias as a social prominence in Iranian high school english textbooks, in *English linguistic research*, Vol. 1, br. 1., str. 42–49.
- » Hall, M. 2014. Gender representation in current EFL textbooks in Iranian secondary schools, in *Journal of language and teaching*, Vol.5, br.2, str. 253–261.
- » Ilić, A. 2010. *Užbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji (1878–1918)*. Beograd: Filozofski fakultet.
- » Jarić, I. 1994 Začarani krug predstava o muškom i ženskom; Rosandić. R., i V. Pešić (prir.): *Ratništvo, patriotizam, patrijahalnost* (105–116), Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- » Jarić, I. 2012. *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: Obrazovne reforme u Srbiji*, Beograd: Filozofski fakultet.
- » Knudsen, S. 2005. Dancing with and without Gender – Reflections on Gender, Textbooks, and Textbook Research; in *Has past passed? Textbooks and Educational Media for the 21st Century* (70–90), HLS Förlag.
- » Kolaković, M. 2007. *Oblici usmene književnosti u čitankama Milana Ševića*, str. 151–165.
- » Magazinović, M. 2000. *Moj život*, Beograd: Clio.
- » Marinković, S. i Pešikan, A. 1999. Tipičan muški i ženski lik u udžbenicima Priroda i društvo, u *Psihologija*, 1999, br. 3/4, str. 225–240.
- » Mijović, Lj. 2003. Ženska prava: problemi i perspektive; u N. Vučinić, V. Spajić-Vrkaš (prir.): *Ljudska prava za nepravnike* (221–230), Podgorica: Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore.
- » Pešikan, A. 2003. Obrazovanje za ljudska prava; u N. Vučinić, V. Spajić-Vrkaš (prir.): *Ljudska prava za nepravnike* (171–194). Podgorica: Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore.
- » Pešikan, A., Marinković, S. 2006. A comparative analysis of the image of man and woman in illustrations of textbooks for first grade children, *Psihologija*, Vol. 39, br.4, 383–406.
- » Šević, M. *Srpska čitanka za srednje škole knj.1*, Državna štamparija, Beograd, 1902.
- » Šević, M. *Srpska čitanka za srednje škole knj.2*, Državna štamparija, Beograd, 1898.
- » Šević, M. *Srpska čitanka za srednje škole knj.3*, Državna štamparija, Beograd, 1902.
- » Šević, M. *Srpska čitanka za srednje škole knj.4*, Državna štamparija, Beograd, 1903.
- » Šušnjić, Đ. 1995. *Ribari ljudskih duša*, Beograd: Čigoja štampa.
- » Vujisić Živković, N. 2007. *Prilog proučavanju naučnog rada Milana Ševića*, u *Pedagogija*, br. 2, str. 300–308.

Nevena Milanović*

Kulturne i socijalne dimenzije pijenja: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodni aspekata u srpskom društvu

Cultural and social dimensions of drinking: theoretical standpoint and preliminary views on gender aspects in Serbian society

.....
Apstrakt: U domaćoj antropologiji primetan je skoro potpuni izostanak radova koji se bave kulturnim implikacijama konzumacije alkohola. Nastupajući sa socijal-konstruktivističkog stanovišta, u radu će poseban naglasak biti na intersekcijama rodni identiteta i politikama svakodnevice. Sintezom relevantne antropološke građe biće napravljena paralela između devetnaestovekovnih i današnjih percepcija konzumacije alkohola, iako one imaju uporište u različitim ideološkim kontekstima: rod i dalje opstaje kao prominentan agens u konstrukciji društveno poželjnih i nepoželjnih obrazaca ponašanja, a na poseban način se artikuliše kroz prakse pijenja. Osim što je pijenje čin koji jača simboličke veze između ljudi i time omogućava inkluziju grupa, ono je i snažan marker za granice ekskluzije određenih društvenih grupa.

Ključne reči: antropologija alkohola, pijenje, alkohol, kultura pijenja, rodni odnosi

.....

Abstract: There is an evident absence of research on cultural implications of alcohol consumption in domestic anthropology. From the standpoint of socialconstructionism, this article will emphasize importance of intersections of gender identities and public policy. A parallel will be drawn between 19th century perceptions of alcohol consumption and the ones prominent today, through synthesis of relevant anthropological literature: although they differ in ideological contexts, gender still stands as a prominent agent in construction of socially desirable patterns of behaviour (or negative scripts), and is articulated in a particular manner through drinking practices. Besides being an important social act through which symbolic relations are confirmed and thus enabling inclusion, drinking patterns can also figure as a marker for exclusion of certain social groups.

Keywords: anthropology of alcohol, drinking, alcohol, drinking culture, gender relations

.....

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
nevenavmilanovic@gmail.com

Sasvim je izvesno da mi svoj korpus „znanja“ o alkoholu zasnivamo na osnovu prikupljenih i dostupnih podataka koji do nas dolaze putem štampe, medija, zdravstvenih izveštaja o merama prevencije ekscesivnog konzumiranja, propisanim dozama za muškarce i žene, govorenja o problemu adolescentskog pijenja. Pa ipak, alkohol je uvek nekako prisutan kao „društveni lubrikant“, „probijač leda“; on je neizostavni deo slavlja (ali i žalosti), kafanskog ili klupskog provoda, okupljanja u parku; određena pića u sebi nose značaj nacionalnog i ne mogu biti zamišljena van svog kulturnog konteksta; reklama za pivo koje su neretko šaljivog karaktera na račun muškaraca ili žena ili naprosto prikazuju dobar provod mladih uz igru i veselje – ima bezbroj. Iz antropološke perspektive, naš posao jeste da iščitamo značenja koja se pridaju pijenju, jer je neka supstanca sama po sebi *isprazna značenjem*; cilj ovog rada je da dovede u vezu alkoholna pića i rod kao diskurs u okviru kojeg se konstruišu različite implikacije konzumacije alkoholnih pića. Moja polazna hipoteza jeste da su prakse pijenja oblikovane specifičnim društvenim, kulturološkim i istorijskim determinantama, koje snažno utiču na *pojmljenje* konzumacije alkoholnih pića, ali da se u isto vreme naši identiteti artikulišu (konstruišu, preinačuju i dekonstruišu) kroz te prakse. Ovaj rad se neće baviti problemom alkoholizma kao bolesti definisane u okvirima medicinskih termina. Iako definisano kao bolest zavisnosti, pa i hendikep¹ u smislu društvene stigme, interesuju me prevashodno društvene i kulturološke implikacije konzumiranja alkoholnih pića, i to one koje su rodno konotirane. Međutim, biće posvećena pažnja tome na koji način je alkoholizam *postao* društveni problem, odnosno na koji način je definisan kao takav u jednom specifičnom istorijskom trenutku. Ovo je važno i zbog kasnijeg razumevanja „prežitaka“ tih ontoloških pretpostavki,² čija se zaostavština ogleda u (rodno) specifičnim izrazima maskulnosti i femininosti artikulisanih kroz prakse pijenja. Cilj antropološke

1 *Američka zdravstvena asocijacija (American Medical Association)* definisala je 1956. alkoholizam kao „oboljenje“ ili „bolest“, da bi kasnije, 1980. godine preformulisala definiciju u „hendikep“ odnosno *disability*, tj. nemoć, smetnju, nesposobnost. Ovde se takođe vidi kako se i koncept zdravlja menja u skladu sa ideološkim vrednostima i smenama ekonomskih i političkih paradigmi. „Bolest“ u čisto medicinskom smislu te reči zamenjuje društvena stigma.

2 Prvenstveno se misli na biologizaciju onoga što se danas u društvenim i humanističkim disciplinama podrazumeva kao kulturni/društveni konstrukt, poput roda (*gender*), odnosno na stanovište da iz određenih „bioloških“ karakteristika nužno proizilaze njihove kulturne i socijalne „nadgradnje“, i da su, recimo, rodne uloge ili određena ponašanja svojstvena (ili bolje – pripisivana) muškarcima i ženama upravo proizvod tih bioloških uporišta, a kao takva – nepromenljiva i deo „prirodnog“ poretka stvari.

analize nije da opovrgne medicinsko stanovište o štetnosti alkohola; radije, cilj je promatrati medicinu, biologiju i farmaciju kao diskurse *neoslobođene* od kulturnog i političkog konteksta, a ne kao nedodirljive i neupitne naučne činjenice koje nam svet i realnost prikazuju „onakvima kakvi jesu“. Ovaj rad će pokušati da dâ teorijski okvir i uspostavi neka preliminarna razmatranja koja bi služila za dalje istraživanje rodni aspekata pijenja u srpskom društvu, sintezom relevantne antropološke građe.

1. O antropologiji alkohola: počeci etnografske misli o kulturnoj „nadgradnji“ prirodne supstance

Od svih psihoaktivnih supstanci kojima se čovek služi ili ih upotrebljava na najrazličitije načine, može se reći da su alkoholna pića najrasprostranjenija i najupotrebljavanija u svetu: skoro sve kulture slave i obeležavaju važne događaje, datume i životne prekretnice upotrebom alkoholnih pića,³ što samo *pijenje* čini esencijalno društvenim činom (Douglas, 1987; Heath, 1987; Mandelbaum, 1965; Wilson, 2005). Alkoholna pića su tokom istorije održala svoj društveni značaj: od antičkog perioda i srednjeg veka (Jennings, Antrobus, Atencio, Glavich, Johnson, Loffler i Luu, 2005; Dietler i Hayden, 2001) do modernog doba, alkohol je neizbežan činilac svih važnih društvenih i privatnih događaja. S druge strane, danas su, na globalnom nivou, uočljive i negativne posledice razvoja industrije alkohola u 20. i 21. veku: rizici preteranog konzumiranja doveli su do društvenih akcija zaštite i oblikovanja koncepta javnog zdravlja.

Istorijski gledano, u potrazi za podacima o alkoholnim pićima i načinima njihove konzumacije unutar neke zajednice mogli bismo ići do samih početaka etnografskih opisa „primitivnih“ društava ili taksativnih nabranja odlika neke kulture. Međutim, proučavanje i opisivanje *pijenja* (preciznije rečeno, praksi pijenja) kao *aspekta kulture* započelo je antropološkim (odnosno etnografskim) prikupljanjem terenskih podataka četrdesetih godina 20. veka

3 Ovde se može postaviti pitanje: za koje kulture se smatra ne poznaju proces fermentacije žitarica/voća za potrebe proizvodnje alkoholnih pića? Među kulturama za koje se sa velikom sigurnošću smatra da nisu proizvodile sopstvena alkoholna pića nalaze se Inuiti (Hornsey, 2012), narodi arhipelaga Ognjene Zemlje u Južnoj Americi (*ibid.*), australijski Aboridžini (*ibid.*), Aleuti (Berreman, 1956), narodi Okeanije (Giesbrecht, 2003), kao i većina nativnog stanovništva Severne Amerike (Hornsey, 2012).

(Bunzel, 1940; Horton, 1943 prema: Bowser i Jennings, 2008).⁴ Iako je mali broj antropološkinja i antropologa na teren odlazio s konkretnim ciljem da svoje istraživanje zaista fokusira na alkoholna pića (Wilson, 2005) i prikupi etnografsku građu vezanu za prakse pijenja, prepoznavanje *društvenog značaja* ove supstance bilo je neizbežno u dodiru sa proučavanom zajednicom; piće i pijenje je bilo sveprisutno – u inicijacijskim obredima, obredima prelaza, kolektivnim slavljinama, kolektivnim žalostima, religijskim ritualima, zabranjeno ili dozvoljeno za određene članove zajednice (Heath, 1976; 1987). Međutim, ovi rani radovi često su posmatrali pijenje kao patološku pojavu ili socijalni problem, u skladu sa tadašnjim medicinsko-naučnim trendom karakterističnim za Zapad (posebno u vreme i nakon prohibicija i pokreta trezvenosti u Severnoj Americi),⁵ te je njihov produkt često bio ustanovljavanje *obrazaca prekomernog/ekscesivnog ili dozvoljenog/umerenog pijenja*. U tom pogledu, prvu veliku prekretnicu napravili su Dvajt Hit i Dejvid Mandelbaum (Heath, 1976; 1987; 1995; Mandelbaum, 1965), istakavši da antropologija, podržavajući medicinski i sociopatološki diskurs o patologiji pijenja, podcrtava problem namesto da ga izučava, i ne samo to – percipira neki *aspekt kulture* kao problem *uopšte*. Skoro sva društva poznaju proces proizvodnje alkoholnih pića, ali varijacije u kulturološkim praksama koje se oko pijenja formiraju su beskrayne, što govori u prilog tome da alkohol i pijenje mogu biti tabuisani, ali da svakako ne smeju biti zanemareni (Mandelbaum, 1965: 281). Međutim, kao što je to bio slučaj sa mnogim kulturnim praksama i fenomenima, antropolozi i antropološkinje na terenu često nisu pridavali posebnu važnost nečemu što se činilo delom svakodnevice – kako sopstvene tako i zajednice koju bi posmatrali. Koncentrišući se samo na ekscesivno pijenje i zloupotrebu alkohola ili „dozvoljene doze“, antropološkinje i antropolozi su izražavali snažne etnocentrične predrasude o pijenju, karakteristične za zapadnu kulturu i tradiciju, zanemarujući ono najvažnije – kulturni kontekst u kojem se pijenje odigrava (Heath, 1987; Wilson, 2005).

4 Ovo su prva istraživanja koja su pokušala da pijenje smeste u društveni i kulturni kontekst proučavane zajednice, pa ipak i dalje koristeći sintagme poput „primitivno društvo/zajednica“ ili „patološko pijenje“ (v. Lemert, 1964).

5 Prohibicija, kao društveni i zakonski akt, proizašla je iz protestantskog i puritanskog načela o *umerenosti* u 19. veku; ono je bilo srž i temelj niza društvenih pokreta (pokreti trezvenosti), čiji su glasovi rezultirali zakonskom regulativom, ali, u isto vreme, i mnogo više od toga. Dva-desetovekovna prohibicija kakvu znamo iz literature, udžbenika ili štampe, usko je povezana sa devetnaestovekovnim stremljenjima ka uspostavljanju odnosno sa invencijom *nacije*, kao i nacionalnim društvenim pokretima koji su se razvijali iz konflikta oko koncepta moralnih obaveza, zajednice i identiteta (Young, 2002: 663).

2. Razvoj teorijskih paradigmi i koncepata

Kao što je već rečeno, rani etnografski radovi često su posmatrali pijenje kao patološku pojavu ili problem pojedinca/društva. Od šezdesetih godina 20. veka, s porastom interdisciplinarnosti i teorijske fragmentarnosti u društvenim naukama, ali i s napuštanjem pozitivističke paradigme, raste i broj radova i istraživanja koja u sebe uključuju perspektivu o pijenju kao društvenom činu koji opisuje granice ličnog i kolektivnog identiteta (Douglas, 1987). Antropologija i druge društvene nauke počinju da dekonstruišu esencijalističko stanovište da su neke „rase“⁶ zbog svojih „bioloških sklopova“ posebno osetljive na loše efekte alkoholnih pića. Takođe, dovode u pitanje generalizujuće stanovište da je preterana konzumacija alkohola neminovni put ka telesnim/duševnim anomalijama, bolestima, psihozama. Prestaju da podržavaju zapadnjačku (i dan-danas često samopodrazumevajuću) povezanost između upotrebe alkohola i tendencije ka agresivnom ili kriminalnom ponašanju. Radije, antropologija počinje da „vadi“ pijenje iz okova raznoraznih oblika (čovekovog) patološkog i devijantnog ponašanja i da ga izučava kao esencijalno društveni čin, koji se odigrava u karakterističnom, prepoznatljivom (g)lokalnom socijalnom kontekstu. Ovo, naravno, ne znači da alkohol i ekscesivno pijenje nisu uzročnici velikog broja individualnih, ličnih, porodičnih i socijalnih problema – kako psiholoških tako i medicinskih. Ono što antropolozi od sedamdesetih godina prošlog veka počinju da razrađuju i opisuju jeste, recimo, primer da pijenje alkohola u većini kultura predstavlja obeležje svetkovina tokom kojih se pijenje (čak i neumereno) podrazumeva i smatra *normalnim* i potpuno adekvatnim u datoj situaciji: za nas je to posebno važno u cilju razumevanja društveno prihvatljivih i neprihvatljivih oblika ponašanja, koji proizilaze iz društvenih konvencija, ali i odnosa moći (pa i onih među rodovima) koji se na jedan poseban način artikulišu kroz prakse pijenja.

Dakle, od sedamdesetih godina 20. veka naučnice i naučnici društvenih i humanističkih nauka sve više posmatraju i izučavaju piće i hranu kao konstitutivne elemente koji aktivno učestvuju u procesima izgradnje i reprezentacije lokalnih, regionalnih, nacionalnih i kulturnih i rodnih identiteta. Najprostije rečeno, kada neko izgovori sintagmu „francuska kultura“, teško da odmah ne pomisli i na tradiciju vina ili *ratatouille* i njihovu ulogu u toj francuskoj kulturi.

6 Reč je o čuvenom *firewater* mitu, odnosno naširoko raširenom i prihvaćenom stavu o Indijancima kao „posebno osetljivim ljudima“ na intoksikaciju alkoholom.

Slično tome, za Irsku se vezuje kultura ispijanja piva, posebno vrste *guinness*, a koje se pije i u posebnom okruženju – irskom pabu, baru čija je reprodukcija prisutna u skoro svim zemljama. Glede lokalnog konteksta, možda najuočljiviji primeri jesu vrednosti i značaj koji se pripisuju *rakiji kao nacionalnom piću* (pa i samom činu *pečenja rakije*), ili *kafani*, posebno kada se govori o srpskom identitetu i kulturi. Umanjiti osećaj da smo autsajderi u nekoj zemlji znači – ponašati se „domaće”. Za nekoga ko se ovde obre, to bi savršeno dobro moglo da se postigne ispijanjem rakije u kafani. Takođe, piće (i hrana, koja bi se s pićem mogla uvrstiti u istu konceptualnu kategoriju, ali o kojoj ovde na žalost neće biti reči, jer bi to prevazišlo obim rada) generiše snažne emotivne reakcije: mirisi i ukusi ne samo da nas na nešto podsećaju, vraćaju u neko prošlo vreme, već i sveukupni doživljaj kada, recimo, pijemo omiljeno piće iz detinjstva / adolescentskog doba ili nekog drugog perioda života, u nama budi amalgam emocija, slika, predstava, sećanja, žudnji, potreba – niz se nastavlja. Rekavši sve ovo, možemo zaključiti da piće, odnosno konzumacija alkoholnih pića sagledana kao vid *prakse, prakse pijača*, ima svoju kulturnu/socijalnu dimenziju, a problematizovati i opisati tu dimenziju znači „smestiti” piće u svoje istorijske i društvene kontekste, kako u tradicionalnim tako i savremenim ili tranzicionim društvima. Ovakav pristup omogućava nam da sagledamo *šta, kako i s kime* konzumiramo, *gde i zašto*: kako Vilson (Wilson, 2006) ističe, ova novo-stara spoznaja je predstavljala krucijalan preokret u humanističkim naukama kada je o antropologiji alkohola reč, što nam daje osnov za (najmanje) tri velika polja istraživanja:

1. Proučavanje pića (i hrane) kao komoditeta, tj. robe/artefakta (*commodities*). Artefakti figuriraju kao simbolički stožeri za mnogo toga u nekom društvu ili kulturi, ali, takođe, kao roba, učestvuju u ekonomskim i socijalnim procesima proizvodnje, distribucije i potrošnje.
2. Pijače kao socijalna praksa igra važnu ulogu u privatnim i javnim obrascima ponašanja i bihevioralnim procesima – bilo da su ta ponašanja deo svakodnevice ili nekog vanrednog, specijalnog društvenog događaja (slavlja ili ustaljenog, regularnog događaja, ili, s druge strane, obreda prelaza i drugih rituala koji su obeleženi gozbo, postom ili upotrebom specijalnih vrsta hrane i pića).

Kulturne i socijalne dimenzije pijenja: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodnih aspekata u srpskom društvu

3. Izučavanje pića kao označitelja grupne ili nacionalne kulture i identiteta. Bilo da kao artefakti koji se konzumiraju govore nešto značajno o grupi ljudi – njima samima o sebi samima i drugima o njima, oni učestvuju u neprekidnim procesima socijalnih identifikacija, a upravo te identifikacije čine osnovu etničkih, nacionalnih, klasnih, rodnih, lokalnih i drugih identiteta.

Kako primećuju Bauzer i Dženings, piće i pijenje, kao i drugi aspekti kulture, mogu da figuriraju kao pokretači društvene stabilnosti, ali i promene (Bowser i Jennings, 2008: 2). Zajednički naponi i učešće na različitim razinama u proizvodnji, distribuciji i konzumaciji alkohola⁷ milenijumima su uplitali ljude u njihove socijalne, ekonomske i političke strukture, menjajući ih ili održavajući (Bowser i Jennings, 2008: 2). Takođe, da ljudi *piju zajedno* – odnosno formalno ili neformalno se okupljaju radi konzumacije alkohola (ili povodom događaja praćenog konzumacijom, ako se ta dva mogu uopšte razlikovati), jeste jedno od osnovnih društvenih strategija za izražavanje, reafirmaciju ili manipulaciju socijalnim odnosima. Kako Daglas primećuje u zborniku *Constructive drinking*, mnoga pitanja u vezi s konzumacijom alkohola pojavljuju se na granici društva/kulture i prirode/biologije (Douglas, 1987). Za nas je ovde posebno važan primer da su žene u mnogim kulturama isključene iz prakse pijenja žestokih alkoholnih pića. Da li su ove ideje i prakse eksplicitno i isključivo zasnovane na medicinskim osnovama, ili proizilaze iz konvergencije društvenih i medicinsko-bioloških ideja, pita se Daglas. Ako su žene iz bilo kojeg razloga isključene iz konzumacije alkohola, neko se može zapitati kakve su to „zdravstvene“ (i druge) vrednosti koje se pripisuju drugim tekućinama, koje bi u jednom raslojenom društvu, kao što je i naše, bile klasifikovane kao „odgovarajuće“ za žene. Kako Furnije ističe, prilike u kojima se pije na društveno prihvatljiv način (često u odsustvu žena) imaju cilj da javno iskažu fundamentalne vrednosti socijalnog života. Dominantan pol pri tome ima mnogo veću potrebu da reprodukuje norme jedne kulture nego da jednostavno konzumira kakvo opojno piće (Furnije, 2004: 305).

Vrlo često su, dakle, žestoka alkoholna pića „rezervisana“ samo za muške članove neke zajednice (Douglas, 1987: 7). S pravom možemo reći da je u Srbiji alkohol prisutan u svakodnevnom životu i različitim prilikama, od slavlja

⁷ Kako ne bih preterano koristila sintagmu alkoholna pića, ponekad ću upotrebiti jednostavno termin „alkohol“, kojim se, uostalom, u kolokvijalnom govoru ljudi služe kako bi opisali najrazličitije vrste alk. pića.

do žalosti. Mladi ga, recimo, najčešće smatraju neizostavnim delom zabave, slavlja, izlaska, druženja uopšte.⁸ Ono što je, međutim, ovde važno prepoznati – posebno s konstruktivističkog stanovišta – jeste činjenica da bi pijenje bilo *isprazno značenjem ukoliko mu se značenje ne pripíše*. Iako je sveprisutno i obavezni činilac i „propratni sadržaj“ različitih prilika, mi smo ti koji u njega upisujemo značenja, a kroz ta značenja možemo iščitati manifestacije društveno prihvatljivog (ili pak neprihvatljivog) ponašanja. Pomenute manifestacije jesu uprizorenja (višestrukih i promenljivih) identiteta konzumenta, a smestiti ih u širi društveni i kulturni kontekst znači posmatrati kako se kroz jednu posebnu prizmu, kroz pijenje kao vid društveno prihvaćene prakse, pomaljaju i drugi fenomeni koje ne možemo iščitati u prvi mah: rodni odnosi, etnicitet i razni drugi fenomeni. Rodni odnosi, uloge i položaj u društvu na poseban način se artikulišu kroz kulturne prakse pijenja. Devojke češće prvi put probaju alkohol sa društvom, dok veći procenat mladića prvi put proba alkohol u okruženju porodice, uz prisustvo starijih.⁹ Kao sastavni deo eksperimentisanja u okviru svoje vršnjačke grupe „isprobavanje“ alkohola je svojstvenije devojka, dok su mladići češće ohrabrivani u okviru porodice;¹⁰ iz ovoga možemo zaključiti da su dečaci stavljeni pod nešto veći pritisak da usvoje takvo ponašanje od devojčica, što je kasnije primetno u principu maskulivosti, odnosno izdržljivosti koliko alkohola muškarac može da „podnese“.

Međutim, da bismo razumeli razlike koje se javljaju u izrazima femininosti i maskulivosti kroz prakse pijenja, treba da se vratimo čitava dva veka unazad – u devetnaesti vek i uspostavljanje *alkoholizma* kao društvenog, individualnog, patološkog problema. Pokušaću da pokažem kako su koncepcije koje su danas uočljive kao razlike u pijenju između muškaraca i žena prežiči esencijalističkih pretpostavki¹¹ s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka o ženama kao visokorizičnoj grupi za konzumaciju alkohola. Statistike i istraživanja u oblasti medicine, psihologije i javnog zdravlja i danas se bave ženama kao posebnom grupacijom izloženom većem zdravstvenom/mentalnom

8 Istraživanje *Odnos mladih prema alkoholu i presek stanja u programima omladinskog rada* koje je sproveo Centar za omladinski rad u Novom Sadu 2014. godine, a koje je obuhvatilo 461 ispitanika i ispitanicu starosne dobi 15–30 godina, pokazalo je da čak 58,44% ima pozitivne asocijacije na alkohol (izlazak, druženje, zabava, provod, opuštanje, slavlje).

9 V. *Odnos mladih prema alkoholu i presek stanja u programima omladinskog rada*, 15.

10 Isto, 16.

11 Prvenstveno onih o rodu, a koje su, naravno, u sprezi sa društveno-političkom klimom određenog vremena.

riziku i problemima koji proizilaze iz ekscesivne upotrebe alkohola (neretko su u pitanju i normativne upotrebe, odnosno porast dnevno preporučenih doza). Međutim, nas interesuje kontekst u kojem neki problem postaje društveno vidljiv i prodire u javnu sferu, ali i načini i sredstva kojima neki problem (ili bolest) postaje važniji od drugih – ukratko, kako se o problemu misli i kako problem mišljenjem i delanjem postaje *ono što jeste*.

„Prežici“ o kojima je ovde reč danas su lako uočljivi u vidu predstava koje odslikavaju rodne nejednakosti, bilo da je u pitanju floskula o ženi koju je „ružno videti pijanu“, ili potreba da se maskulinitet dokaže/potvrdi kroz ispijanje velikih količina alkoholnih pića. Zanimljivo je da se ovde može zapo- denuti dalja priča o tipično „muškim“ i „ženskim“ pićima (recimo, viski s jedne strane, i kokteli sa druge, ali, nažalost, to prevazilazi obim i mogućnosti ovog rada). Međutim, o fluidnosti i promenljivom karakteru ovih predstava (što nas upućuje na najznačajniji aspekt date problematike – činjenicu da su te pred- stave i prakse upravo društveni konstrukti koji moraju biti sagledani u skladu s političkim, ekonomskim i istorijskim kontekstom određenog vremena) sve- doči nekoliko istorijskih činjenica. Popularna ženska moda dvadesetih godina 20. veka (*La Garçonne* stil) promovisala je jednostavnost u odevanju, kao i kratke, dečačke, *bubikopf* frizure, ali i usvajanje nekih do tada *tipično muških navika* – pušenje cigara i konzumiranje žestokih alkoholnih pića kao poželjni *izraz ženskosti*. Još jedan primer reverzibilnosti „pijačkih“ navika muškaraca i žena u Banatu pre Drugog svetskog rata opisala je M. Malešević (Malešević, 2007: 73–85): ovaj običaj naziva se *revena*, a u njemu učestvuju isključivo žene. Na taj „ženski dan“ one se okupljaju i, uz obilje hrane i pića, upuštaju u „grupnu ritualnu agresivnost“, a „piće troše muški“ (isto, 75), ponašajući se bahato, psujući, ismevajući pokojeg zaostalog muškog člana u vicevima ili kroz pesmu, ukratko – uživaju u jednom „izvrnutom“, liminalnom vremenu, da bi se nakratko oslobodile svih represija i teškoća koje je nosio život jedne patrijarhalne žene u predratnoj Jugoslaviji, odmah potom vraćajući se nor- malnom životnom toku i obavezama.

Činjenica da predstave o tome šta je u datom kontekstu/trenutku nor- malno a šta nedozvoljeno / društveno neprihvatljivo ponašanje variraju, daje nam prostora da se pozabavimo u daljem tekstu samim terminom „ženskog alkoholizma“ kako bismo mogli da se usredsredimo na kulturne konceptuali- zacije pijenja (normativnog, ali i ekscesivnog).

3. Konzumacija alkoholnih pića i konstituisanje žena kao najšire visokorizične grupe

O zdravstvenim i drugim rizicima i štetnosti koje alkohol ostavlja kao posledice u prethodnom veku govorilo se i pisalo mnogo i naširoko – od novinskih članaka, preko popularne literature do socioloških studija. Statistike koje je sprovedla Svetska zdravstvena organizacija (odnosno WHO – *World Health Organization*) u poslednje tri decenije pokazuju da nekontrolisana upotreba ili, pravilnijim medicinski terminom, *zloupotreba* alkohola, ima posebno loš uticaj na ženski pol (Obot i Room, 2005).¹² Prva strategija, *Problemi povezani sa alkoholom kod visokorizičnih grupacija*, objavljena je 1990. godine. U dvadesetom veku jasno se može pratiti oživljavanje i zamiranje pažnje javnosti usmerene na pijenje i alkoholizam kod žena. Neupitno je da je ovaj problem tj. fenomen stalno bio prisutan, iako se o njemu nije stalno (i javno) govorilo. Dok je dvadesetih godina prošlog veka predstava žene sa čašom viskija i cigarom u ruci mogla predstavljati indikator emancipacije urbanih žena, pa i poželjnu sliku femininosti, takve slike skoro u potpunosti iščezavaju tokom pedesetih i šezdesetih godina. Kako ne postoji direktno uzročno-posledično objašnjenje za promenu statusa žena koje piju od nevidljive ili relativno neproblematične grupe do visokorizične grupe kakvom se smatraju danas,¹³ treba ukazati na tok istorijske rekonstrukcije položaja žena u

12 V. navedenu publikaciju (*Alcohol, gender and drinking problems*). Iako se autori fokusiraju na povezanost konzumacije alkoholnih pića i kulturnog/društvenog bekgrunda koji se na poseban način ogledaju i u rodni aspektima ovog problema, oni navode dve velike „grupe” razloga za „rastući problem” ženske konzumacije alkohola: biološke i kulturološke. Prva grupa podrazumeva žensku „nekompatibilnost” sa ekscisivnom konzumacijom alkohola, koja počiva na zaključcima studija da žene jednostavno ne poseduju dovoljno enzima za razgradnju konzumiranog alkohola, imaju manji procenat vode u organizmu, slabiji metabolizam ili telesnu težinu (Obot i Room, 2005: 13). Druga grupa se fokusira na izopštenost žena iz javne sfere ili razne simboličke vidove rodni nejednakosti koji se ogledaju i u zabranama konzumacije (nekih ili svih) alkoholnih pića. Opšta hipoteza jeste da je u poslednje tri decenije primetno saobražavanje i izjednačavanje muških i ženskih obrazaca pijenja na globalnom planu, što je povezano s rušenjem tradicionalnih rodni uloga. Pa ipak, i na jedan i na drugi način, ovde se o konzumaciji alkohola govori kao o patološkom problemu pojedinca/društva, čime se ponovo zaobilazi značaj kulturnih i socijalnih dimenzija normativnog (ponekad i ekscisivnog i društveno dozvoljenog) pijenja, kao i značenja koje muškarci i/ili žene pridaju pijenju.

13 Situacija se nije promenila do danas. Na sajtu WHO (*World Health Organization*) postoji odeljak koji se bavi prevencijom bolesti, gde se nalaze i publikacije o upotrebi alkohola. Posebno se apeluje na mlade ljude i žene parolom „less is better”, a dostupan je i dijagram koji pokazuje zbog čega sve (čak i umerena) konzumacija alkohola nosi mnogo veći rizik za (mlade) žene nego za muškarce (v. http://www.euro.who.int/_data/assets/image/0007/250747/infographic-alcohol-women-affects-600.png).

zapadnoevropskom društvu. Ovakva perspektiva ukazuje na to kako je ova zabrinutost nekoliko puta tokom protekla dva veka postajala fokus javnosti, u zavisnosti od društvenih i političkih faktora.

Posebno u poslednje tri decenije, istraživanja u oblasti medicine ukazuju na to da žene, načelno, mogu biti u većoj opasnosti od razvitka bolesti uzrokovanih preteranom konzumacijom alkohola nego muškarci (isto, 12). Takođe, sve se više i otvorenije govori o fetalnom alkoholnom sindromu – visokorizičnim i štetnim posledicama po fizičko i mentalno zdravlje fetusa tj. novorođenčeta usled konzumacije alkohola tokom trudnoće. Pa ipak, ove statistike i podaci sigurno nisu bili dostupni u viktorijanskom dobu, u kojem su se različiti pokreti (pokret trezvenosti, recimo) i društva svom snagom borili za očuvanje „zdrave rase i nacije“, čiji su nosioci bile žene. Betsi Tom nam pokazuje zašto je korisno napraviti paralelu između devetnaestovekovnih i današnjih percepcija „društvenog problema koji se tiče svih“ (Thom, 1994: 44), iako one imaju uporište u različitim ideološkim kontekstima: prominentnost i vidljivost problema ženskog pijenja u različitim epohama proizilazi iz društvenih, političkih, ekonomskih i ideoloških promena koje utiču i na predstave o rodu/polu i položaj žena u društvu.

3.1. Devetnaesti vek i eugenizam

U Engleskoj, debata o ženskom pijenju bila je prisutna u naučnim časopisima, popularnoj literaturi i trezvenjačkim proglasima tokom cele druge polovine 19. veka i prvih godina 20. veka. Debata je bila direktno povezana sa najznačajnijim pitanjima ovog perioda – padom rasta populacije, visokom stopom smrtnosti pri porođaju i generalno lošim sveukupnim zdravstvenim stanjem pripadnika radničke klase. Sve ovo pretilo je da unazadi kvalitet „nacionalnog soja“ (Thom, 1994: 34). U potrazi za objašnjenjem i rešenjem, žene su postale referentna tačka i „polje“ na kom treba primeniti propisane mere kako bi se sprečila dalja „degeneracija“ nacije. Ženske navike u pijenju, žensko ponašanje u javnosti i stil života radničke klase postali su predmet željenih reformi. Promocija trezvenjačkih vrednosti ogledala se u nizu propisanih radikalnih mera koje je trebalo izvršiti direktno na ženama – pravilno hranjenje i odgoj novorođenčadi, pravilna higijena, fizička aktivnost, obavezno poznavanje kulinarstva. Glavni nosilac ovih promena bilo je Društvo za proučavanje pijanstva (*Society for the Study of Inebriety*), osnovano 1884, koje je sve

do 1904. revnosno obezbeđivalo podatke i dokaze o vezi između „ženskog pijanstva“, blagostanja dece i moralnog i fizičkog sunovrata i „degeneracije“ nacije. Usko povezani sa ovim društvom bili su još američki Pokret trezvenosti (*Temperance Movement*) i Eugenički pokret (*Eugenic Movement*). Žene su se tretirale kao posebno sklone iskušenjima koje sa sobom nosi alkohol, ali i kao sklonije da brže postanu „neumerene“ u pijenju od muškaraca, jer pate od „nasledne osetljivosti nervnih tkiva“ (Thom, 1994: 35), što njihov prag osetljivosti na dejstvo alkohola čini znatno nižim nego kod muškaraca. Među članovima ovih društava bilo je i žena, a najprominentnija zagovornica bila je Meri Šerlib, eugenistička doktorka, spisateljica i ginekološkinja.

Ukratko, pojava i „otkriće“ problema ženskog pijenja u 19. veku u Evropi bio je sekundarni element imperijalističke politike i element konstrukcije nove ideologije – materinstva, trenda koji će nastaviti da u 20. veku u prvi plan stavlja biološke funkcije, a minimizuje mogućnost emancipacije žena u javnoj sferi. Sa početkom treće decenije 20. veka i promenom društvenih i političkih okolnosti, pitanje ženskog alkoholizma izbledelo je iz fokusa javnosti, čime prestaje i njegov politički značaj.

3.2. Feminizmi i ponovno otkriće ženskog alkoholizma

Krajem pedesetih godina 20. veka, primetan je novi talas zabrinutosti oko zloupotrebe alkohola. Fokus je sada primarno bio na muškarcima kao ciljnoj grupi. U službama za pomoć i samopomoć, tekstovima i istraživanjima koji se bave problemom alkoholizma žena pak skoro da uopšte nije bilo, sve do sredine sedamdesetih.

Za ponovno „otkriće alkoholičarki“ zaslužno je više faktora. Raniji feministički i sifražetski pokret fokusirao se na politička i ekonomska pitanja žena kao što su pravo glasa ili pravo na imovinu, dok su pitanja ženskog zdravlja i ženskog iskustva u zdravstvu bila potpuno zanemarena. S drugim talasom feminizma to se menja, i šezdesetih godina dolazi do dekonstrukcije postojećih uvreženih stavova o ženskom zdravstvenom statusu na globalnom planu, kao i o kvalitetu zdravstvenih usluga koje žene dobijaju. Feminizam šezdesetih pruža kritičke uvide u medicinske prakse i smešta žensko zdravstveno pitanje u politički i ekonomski kontekst. Važna odlika „novog“ feminističkog pokreta bio je i aktivizam, i svesrdno pokretanje niza kampanja za osveščivanje žena o pravima i kontrolom nad sopstvenim telom (Thom, 1994: 38).

Kulturne i socijalne dimenzije pijenja: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodni aspekata u srpskom društvu

Kada je reč o problemima povezanim sa zloupotrebom alkohola, to je značilo sledeće: figura muškarca alkoholičara, tipična stereotipizacija, ustupa mesto saznanju da je svaki pojedinačni, najobičniji građanin/građanka mogao da postane podložan alkoholizmu. Alkoholizam postaje *javno pitanje* i potencijalni problem svake porodice i člana društva.

4. Promenljivo „lice“ alkoholizma: od žene-alkoholičara do formulacije sintagme „problem s pićem“

Najzaslužnija za proboj koncepcije „ženskog pijenja“ (ili pre, ženskog problema pijenja) jeste promena teoretskog osnova i tokova misaonih trendova. Preokret koji se dogodio u filozofskoj percepciji *prirode bolesti* rezultovao je promenama u *percepciji i korišćenju termina „alkoholizam“* – termina koji je ovu „nesreću“ u prošlosti rezervisao samo za neke grupe, do pojma koji danas koristimo u svakodnevnom govoru – „problem s pićem“.¹⁴

Zajedno s tim, sedamdesete i osamdesete godine donose koncept „javnog zdravlja“, koji je korespondirao s javnim politikama – novi pristup problemima sa alkoholom s naglaskom na individualnu odgovornost i životni stil, važnost prevencije i zajedničku brigu za društvo pojedinačnim, a udruženim snagama. Pa ipak, svi ovi naponi, iako u velikoj meri inspirisani feminističkom teorijom i aktivizmom,¹⁵ ogledali su se u pokušajima da se posledice nekog

14 Grubo govoreći, postmodernistička filozofska misao fragmentira i „razuđuje“ (između ostalog) pojam bolesti, izmeštajući ga iz dualističkog okvira, odnosno opozicije zdravlje–bolest. Kada na bilo koji fenomen referišemo kao na *bolest*, izvesno je da posedujemo nekakva predznanja ili stav o tome šta ta bolest, odnosno takvo *stanje*, predstavlja. Međutim, pripuđujući nova znanja, često revidiramo ono prethodno stečeno o tome kako neki fenomen deluje, ali i percepciju tj. predstavu o onome što smo isprva nazivali *bolešću* ili *oboljenjem*. Američka zdravstvena asocijacija (*American Medical Association*) definisala je 1956. alkoholizam kao „oboljenje“ ili „bolest“, da bi kasnije, 1980. godine, preformulisala definiciju u „hendikep“ odnosno *disability* – nemoć, smetnju, nesposobnost. Koncept zdravlja, dakle, menja se u skladu sa ideološkim vrednostima i smenom naučnih trendova (koji su, naravno, neodvojivi od političko-ideoloških). Upravo ovakav razvoj teoretskog promišljanja ali i praktičnog delovanja primetan je kada je reč o proučavanju praksi pijenja. U društvenim naukama, pa i u antropologiji, ovo znači da se napušta stanovište o patološkom oboljenju / socijalno izmenjenom stanju, koje se najčešće prepoznaje kao *problem ličnosti* (individualna odgovornost), a rezultira nemogućnošću vođenja društvenog života (Dragišić Labaš, 2012: 20), a sve više raste interesovanje za prakse pijenja (normativno i ekscesivno pijenje) i alkoholna pića kao neodvojivi deo kulture, kulturne prakse, i piće kao kulturni artefakt.

15 Misli se prvenstveno na liberalni feminizam šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, koji je svojom društvenom angažovanošću i akcijama zahtevao jednakost žena sa muškarcima u svim oblastima javnog života, putem reforme postojećih zakona i donošenjem novih (Lončarović, 2011: 127).

problema uklone, ostajući na nivou lečenja simptoma pre nego promene položaja žene u društvu. Nije teško zaključiti da „problem“ ženskog pijenja izgleda prodire u politički i javni diskurs tek onda kada konzumacija alkohola zapravo (simbolički) predstavlja pomak u ženskoj emancipaciji i promeni rodnih odnosa u društvu.

5. Ka kulturi pijenja: intersekcije (rodni) identiteta i politika svakodnevice

U ranijem tekstu bilo je govora o tome kako savremena antropološka istraživanja o alkoholu i praksama pijenja, koja u domaćoj antropologiji predstavljaju empirijsku „crnu rupu“, nose esencijalistički teret sociomedicinske perspektive o alkohol(izm)u. Iako se ovaj rad ne bavi problemom alkoholiizma, uvid u dekonstruisanje ovakvih ontoloških pretpostavki bio je preduslov za početak razmatranja rodni aspekata identiteta, a koje je zasnovano na sociokonstruktivističkim osnovama.

Imajući navedeno u vidu, naredni deo teksta činiće pokušaj da se objasne prakse produkcije identiteta i njegovih manifestacija povezanih s praksama pijenja, tačnije – intersekcije identiteta, kulture, politike, ekonomije i posebno rodni odnosa. Najpre želim da se pozabavim jednom jezičkom barijerom, odnosno rečju tj. terminom „pijenje“. Ova reč (naizgled) nema „naučni prizvuk“ niti asocira na nekakvo naučno istraživanje, kao što je to slučaj u engleskom jeziku, gde pojam *drinking* najčešće upućuje na (najmanje) tri stvari: 1) konzumaciju alkohola u najširem mogućem smislu, od upotrebe do zloupotrebe (*alcohol use and abuse*); 2) analiziranje alkoholnih pića kao robe i/ili praksi pijenja u okvirima društvenih nauka i/ili sa (socio)medicinskog stanovišta; 3) javne i zdravstvene politike (javno zdravlje) (*public and health policies*) koje se na lokalnom, globalnom ili kros-kulturnom nivou bave rizicima i drugim implikacijama (uglavnom) prekomerne upotrebe alkohola. Jedan od glavnih uzroka ovome jeste upravo činjenica da se pijenje u javnom ali i naučnom diskursu poistovećuje s medicinskim diskursom, koji se gotovo uvek fokusira na alkoholizam kao društveni problem koji razara porodicu i ličnost pojedinca, odnosno posmatra pijenje kao patološku pojavu, na individualnom i socijalnom planu. U domaćoj sociološkoj literaturi više naučnika i naučnica bavilo se ovom temom, ali uvek i isključivo sa ovakvog stanovišta (Dragišić Labaš, 2012; Jugović, 2005; Špadijer Džinić, 1988); u domaćoj

Kulturne i socijalne dimenzije pijenja: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodni aspekata u srpskom društvu

etnološkoj literaturi primetan je skoro potpuni izostanak radova koji se bave kulturnim implikacijama pijenja, izuzev dva rada: rad Srebrice Knežević o alkoholnim pićima u obrednoj praksi kod Srba (Knežević, 1978), i rad Gordane Živković o verovanjima o uzrocima i lečenju alkoholizma rudara Timočke krajine (Živković, 1988).

Zasigurno je da relacija *rod – praksa konzumiranja alkoholnih pića* varira u zavisnosti od vremenskog konteksta. Koliko su rigidni, a koliko fleksibilni stereotipizacije i diskursi koji proističu iz veze ova dva pojma? Konceptije maskuliniteta i femininosti tesno su povezane i s drugim kategorijama, a najčešće se ogledaju u ponašanju koje muškarci i žene preuzimaju kao društveno prihvatljive. Dihotomije poput: muškarci su razumni, žene nisu; žene su osećajnije, muškarci praktičniji; muškarci razmišljaju utilitarno, žene spiritualno itd. različitom se „jačinom“ vrednuju i proizilaze u različitim društveno-nacionalnim kontekstima. Iako je i sama distinkcija pol/rod prevaziđena i otišla za nekoliko koraka dalje, i iako ove dihotomizacije nisu stvar koja proizilazi iz nekakvih bioloških i „prirodnih“ osobina, ovakve predstave igraju važnu ulogu u percepciji roda, posebno ženskog: žene su na neki način „zauzdane“ i ograničene svojom biologijom, one se često procenjuju kao histerične i žrtve svojih nerava; u ovom svetlu, formirale su se i mnoge socijalne uloge koje žene obavljaju ili preuzimaju.¹⁶ Ovo može biti objašnjenje za rezultate *Istraživanja zdravlja stanovnika Republike Srbije* iz 2013. godine, prema kojem dobijamo sledeće podatke:

„Među osobama ženskog pola u poređenju sa osobama muškog pola značajno je veći broj onih koji ne konzumiraju alkohol – 62.7% naspram 28.6%“.¹⁷

„U Srbiji 4.7% odrasle populacije svakodnevno konzumira alkohol. Procenat stanovništva koje dnevno konzumira više od 20 grama etanola (kriterijum za žene), odnosno 40 grama etanola (kriterijum za muškarce) iznosi 1.6%, pri čemu udeo žena koje konzumiraju više od 20 grama etanola dnevno u ukupnoj populaciji žena iznosi 0.4%, dok udeo muškaraca koji konzumiraju više od 40 grama etanola dnevno u ukupnoj populaciji muškaraca iznosi 3%. U periodu od petka do nedelje,

16 O binarnim podelama telo–um, priroda–kultura, razum–emocije i slično koje imaju i rodni karakter, v. Milojević, 2011: 39–51.

17 *Istraživanje zdravlja stanovnika Republike Srbije*, dostupno na: <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/2014/jul2014/Jul2014IzvestajPreliminarni.pdf>.

3.7% stanovništva Srbije konzumira više od 20, odnosno 40 grama etanola dnevno, pri čemu žena koje u ovom delu nedelje unesu više od 20 grama etanola dnevno ima 1.4%, dok muškaraca koji unesu više od 40 grama etanola dnevno ima 6.2%. Najmanje jednom nedeljno više od šest pića u toku jedne prilike konzumira 4.3% stanovnika Srbije, pri čemu postoje izrazite polne razlike: ovo čini 7.8% muškaraca i svega 1.0% žena. Procenat adolescenata koji najmanje jednom mesečno konzumira više od šest alkoholnih pića tokom jedne prilike iznosi 16.9%. U populaciji adolescenata takođe postoji razlika u pogledu ekscesivnog konzumiranja alkohola: dok 10.6% devojaka popije više od šest alkoholnih pića u jednoj prilici najmanje jednom mesečno, isto čini 22.7% momaka¹⁸.

Statistički podaci ne govore nam sami po sebi mnogo, ali nam daju uvid u to da žene piju manje, čak i kada su to iznimne situacije (jednom mesečno / u jednoj prilici, pod pretpostavkom da se ovde misli na neku posebnu priliku, što je verovatno slučaj); razlike u obrascima pijenja između žena i muškaraca korespondiraju s rodnim konstruktima; „nije lepo videti devojku pijanu“, ili, muškost i stamina se ogledaju u količini popijenog pića – na neki način se tako u nju „investira“. Dakle, ukoliko su žene na neki način isključene/izuzete – a kakav god da je razlog za ekskluziju žena (ili marginalizaciju neke druge grupe) iz nekog socijalnog čina/situacije, naš posao je da se zapitamo i istražimo njegove implikacije. Imajući u vidu iznesena teorijska stanovišta, možemo ponuditi nekoliko objašnjenja kada govorimo o diferencijaciji u obrascima pijenja muškaraca i žena: s jedne strane, opstaje tradicionalno uverenje da je upotreba (i zloupotreba) alkohola „muška stvar“; s druge strane, žene ne predstavljaju pasivne subjekte već aktivno učestvuju u reprodukovanju društvenih normi, te stoga s pravom možemo reći da je razlika u obrascima pijenja prihvatanje i reprodukcija dominantnih standarda društvene „moralnosti“ i „ispravnog“ ponašanja. Pomenute društvene norme jesu oblikovane javnim politikama o kojima je bilo reči. Javne politike jesu načini putem kojih građanke i građani konstruišu sebe kao subjekte; kroz njih se individua kategorizuje i dobija određene statuse i uloge, počevši od kategorije građanstva, preko profesije, nacionalnosti, rodnog identiteta, definicije devijantnog ponašanja (Shore i Wright, 1997). Svakodnevne politike jesu kompleksni procesi putem kojih ljudski postupci doprinose (a da toga nismo nužno svesni) modelu socijalnog poretka.

Kulturne i socijalne dimenzije pijača: teorijsko stanovište i preliminarna razmatranja rodni aspekata u srpskom društvu

Izvori

- » *Istraživanje zdravlja stanovnika Republike Srbije* (<http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/2014/jul2014/Jul2014IzvestajPreliminarni.pdf>)
- » *Odnos mladih prema alkoholu i presek stanja u programima omladinskog rada*. 2014. Centar za omladinski rad, Novi Sad.

Literatura

- » Berreman, D. Gerald. 1956. Drinking Patterns of the Aleuts. *The Quarterly Journal of Studies on Alcohol*, Volume 17: 503–514.
- » Bowser, Brenda and Jennings, Justin (ed.). 2008. *Drink, Power and Society in the Andes*. University Press of Florida.
- » Burdije, Pjer. 2004. Habitus i prostor stilova života. *Kultura svaštojeda* 109/112. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 131–170.
- » Dietler, Michael. 2006. Alcohol: Anthropological/Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* (35): 229–249.
- » Dietler, Michael, and Hayden, Brian. 2001. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*. Washington DC: Smithsonian.
- » Douglas, Mary (ed.). 1987. *Constructive Drinking*. Cambridge University Press.
- » Furnije, Dominik. 2004. Fermenti kultura. *Kultura svaštojeda* 109/112. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd: 302–311.
- » Giesbrecht, Norman (ed.). 2003. *Drinking and Casualties. Accidents, poisonings and violence in an international perspective*. Routledge.
- » Heath, Dwight. 1987. Anthropology and Alcohol Studies: Current Issues. *Annual Review of Anthropology* (16): 99–120.
- » Heath, Dwight. 1995. *International Handbook on Alcohol and Culture*. Greenwood.
- » Hornsey, S. Ian. 2012. *Alcohol and its Role in the Evolution of Human Society*. Cambridge: RDC Publishing.
- » Jennings, Justin, Antrobus, Kathleen L, Atencio, Sam J., Glavich, Erin, Johnson, Rebecca, Loffler, German and Luu, Christine. 2005. Drinking Beer in a Blissfull Mood. *Current Anthropology* 46 (2): 275–303.
- » Jugović, Aleksandar. 2005. (Z)upotreba alkohola u omladinskoj populaciji Srbije. *Socijalna misao: časopis za teoriju i kritiku socijalnih ideja i prakse*, god. 12, br. 2/3(46/47): 67–92.
- » Knežević, Srebrica. 1978. Alkoholna pića i obredna praksa. *Etnološke sveske*. 1(1): 114–122.
- » Lemert, M. Edwin. 1964. Forms and Pathology of Drinking in Three Polynesian Societies. *American Anthropologist* (66): 361–374.
- » Lončarević, Katarina. 2011. Liberalni feminizam u 20. veku. *Uvod u rodne teorije*, ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing.
- » Malešević, Miroslava. 2007. *Žensko*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- » Mandelbaum, David G. 1965. Alcohol and Culture. *Current Anthropology*. 6(3): 281–288.

- » McDonald, Maryon (ed.). 1994. *Gender, Drink and Drugs*. Oxford, New York: Berg.
- » Milojević, Ivana. 2011. Feministička epistemologija i metodologija. *Uvod u rodne teorije*, ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing.
- » Shore, Chris and Wright, Susan. 1997. Policy: a new field of anthropology. *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, eds. Chris Shore and Susan Wright, 3–34. London, New York: Routledge.
- » Thom, Betsy. 1994. Women and alcohol: the emergence of a risk group. *Gender, drink and drugs*, ed. Maryon McDonald, Oxford, New York: 33–55.
- » Thomas, Wilson (ed.). 2005. *Drinking Cultures: Alcohol and Identity*. Oxford, New York: Berg.
- » Thomas, Wilson (ed.). 2006. *Food, Drink and Identity in Europe*. Amsterdam, New York.
- » Špadijer Džinić, Jelena. 1988. *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- » Živković, Gordana. 1988. Verovanja o narodnom lečenju alkoholizma kod rudara Timočkog regiona. *Etnološke sveske*. 9(9): 29–33.
- » Wilsnack, Richard W, Wilsnack, Sharon C. and Obot, Isidore S. 2006. Why study alcohol, gender and culture?, *Alcohol, Gender and Drinking Problems*, ed. Robin Room and Isidore S. Obot, Geneva: World Health Organization Press.
- » Young, Michael P. 2002. Confessional Protest. The Religious Birth of U.S National Social Movements. *American Sociological Review* 67 (5): 660–688.

Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda;
uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman – Beograd: Sociološko udruženje
Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u
Beogradu, 2016 – 325 str.

ISBN 978-86-6427-046-5

